

С. Т. АКСАКОВ

ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ ~ 1956

Переклад Ол. Пархомовської

Переклад здійснено за виданням:
С. Т. Аксаков. Собрание сочинений. Том I,
Государственное издательство художественной литературы,
М., 1955.

С. Т. АКСАКОВ

Життєвий шлях і творча діяльність Сергія Тимофійовича Аксакова ще недостатньо висвітлені в нашому літературознавстві. Та безсумнівним є те, що автор «Сімейної хроніки» і «Дитячих років Багрова-внука» відіграв значну роль у розвитку російської реалістичної прози XIX століття.

Аксаков не стояв на позиціях свідомої боротьби проти соціальної несправедливості, але його творчість, як і творчість інших видатних художників-реалістів, багатьма невидимими нитками була зв'язана з народом, з його визвольними прагненнями. У кращих аксаковських творах сила реалізму перемагала властиві письменникові консервативно-дворянські переконання; в них відтворено глибоко правдиві картини російського життя, дано цілу галерею яскравих художніх типів, натхненно оспівано красу рідної природи. Ось чому такого великого значення творчості Аксакова надавала революційно-демократична критика. Високо цінили Аксакова, як визначного художника слова, Гоголь і Тургенєв, Шевченко і Некрасов, Лев Толстой і Горький.

* * *

Дитячі роки Аксакова (народився він 20 вересня 1791 року) пройшли в Уфі, а також на селі, здебільшого в родовому маєтку Аксакових — Ново-Аксакові.

Життя на лоні природи залишило незгладимий слід в душі майбутнього письменника. Назавжди полюбив він приналежність роздольних російських степів, чаруючу красу рік і озер Заволжя. Багато сприяли цьому розповіді його батька і кріпосного «дядьки» Овсійовича, на руках якого виростав хлопчик. Змалку Аксаков захо-

плюється полюванням та рибальством, любить збирати гриби і ягоди. Та й звичайні прогулянки до лісу, в поле дають йому ні з чим незрівнянну насолоду.

Другою пристрастю юного Аксакова були народні казки та читання. Як зачарований, вслухувався хлопчик у кожне слово казкарки Пелагеї (одну з її казок письменник потім відновив по пам'яті у своїй «Червоненькій квіточці»), з жадобою читав усе, що тільки потрапляло йому до рук: «Домашній лікарський poradnik» Бухана і «Россиаду» Хераскова, казки Шехерезади і трагедії Сумарокова. Велике враження справили на нього випуски «Дитячого читання для серця і розуму» М. І. Новикова. «В дитячому розумі моєму,— згадував письменник,— стався цілковитий переворот, і для мене відкрився новий світ... Багато які явища в природі, що їх я сприймав безтямно, хоч і з цікавістю, набули для мене смислу, значення і стали ще цікавішими». Любов до книги прищепила Аксакову його мати, Марія Миколаївна, яка була, для свого часу, досить освіченою жінкою.

Наприкінці 1799 року Аксакова віддають в Казанську гімназію. Тут, завдяки лекціям викладача російської словесності М. М. Ібрагімова і особливо в результаті дружніх стосунків з Г. І. Карташевським, який безпосередньо займався вихованням хлопця, у нього ще більш зміцнів потяг до літератури. У своїх «Спогадах» письменник розповідає, як наполегливо прагнув Карташевський прищепити йому серйозні літературні уподобання, розкрити перед ним красу поезії: «Григорій Іванович так хороше, так зрозуміло пояснював мені поетичні краси, думку автора і художню цінність висловів, що мій нахил до літератури незабаром обернувся на пристрасну любов»¹. За рекомендацією Карташевського Аксаков читає Ломоносова, Державіна, Дмитрієва, Капніста, Хемніцера. Захоплювався тоді Аксаков, всупереч порадам свого вихователя — прихильника літературної старовини, і слабими віршами Карамзіна, що однак не завважало йому негативно ставитися до прози Карамзіна, яка знаменувала собою певний поворот у розвитку російської літератури і літературної мови.

Цілком зрозуміло, що в роки навчання в гімназії у Аксакова не могли ще встановитися тверді естетичні принципи, хоч загалом, безсумнівно, ближчою йому була творчість літераторів старої школи. Не випадково він з запалом зустрів появу в 1803 році «Міркування про старий і новий стиль російської мови» О. С. Шишкова — цього маніфесту літературних архаїстів.

¹ С. Т. Аксаков. Собр. соч. в четырех томах, М., 1955, т. 2, стор. 103.

І вже будучи студентом щойно відкритого Казанського університету (1804), Аксаков, з одного боку, виступає як «шишковіст», видаючи разом із своїм товаришем Олександром Панаєвим писаний «Журнал наших занять», він прагне до подолання «ідилічного напрямку», «сліпого наслідування Карамзіна». А з другого боку, Аксаков сам пише сентиментальні вірші цілком у карамзінському дусі.

Перші віршові спроби молодого Аксакова, за його власним визнанням, «не мають ніякої, навіть відносної цінності»¹.

По закінченні університету Аксаков у 1807 році їде в Москву, а весною наступного року переїжджає в Петербург, де служить перекладачем у Комісії по складанню законів. В Петербурзі він здружився з актором Я. О. Шушеріним, який всіляко заохочував Аксакова в його захопленні театром, що почало виявлятися ще в університеті. До того ж часу відноситься близьке знайомство Аксакова з О. С. Шишковим. Набагато поповнилося коло знайомих Аксакова з середовища літераторів і театральних діячів у Москві, куди він повертається на початку 1812 року; в «Літературних і театральних спогадах» письменник називає імена С. М. Глінки, М. М. Шатрова, М. П. Ніколаєва, М. І. Ільїна, М. М. Загоскіна, О. О. Шаховського, О. І. Писарева та ін. Знаменною подією в житті майбутнього письменника була зустріч з Державіним, що відбулася в 1815 році, в період короткочасного перебування Аксакова в Петербурзі. Про це він розповів у своїй мемуарній статті «Знайомство з Державіним».

У 1812 році в «Русском вестнике» з'явився перший друкований твір Аксакова — чотиривірш, присвячений Шушеріну. Тоді ж Аксаков з французької переробки Лагарпа перекладає для Шушеріна трагедію Софокла «Філоктет». Але почалася війна з Наполеоном, і цей переклад був опублікований лише через кілька років.

Судячи по спогадах самого письменника, грізні події 1812 року глибоко не схвилювали його. Безпосереднім відгуком Аксакова на ці події був лише його вірш, надісланий своєму другу О. І. Казначеву (1814). Написаний за застарілими канонами класицизму, цей вірш, однак, відзначається патріотичними мотивами: письменник виступає проти рабського наслідування іноземщини і закликає повернутися «до звичаїв, до мови рідної».

Після одруження, в 1816 році, Аксаков їде в свій оренбурзький маєток, господарює там. Але літературні і театральні інтереси владно кличуть його в Москву і Петербург. У 1826 році він остаточно влаштовується з сім'єю в Москві, де незабаром, з допомогою

¹ С. Т. Аксаков. Собр. соч. в четырех томах, т. 2, стор. 146.

О. С. Шишкова, який був тоді міністром народної освіти, здобуває посаду цензора в Московському цензурному комітеті.

В обстановці жорстокої реакції, що настала в Росії після розгрому декабристського повстання, робота цензора зв'язана була з величезними труднощами, навіть з небезпекою, і Аксаков, зрозуміло, змушений був діяти дуже обережно. Проте він не раз вступав у сутичку з таким запопадливим охоронцем статуту, як голова Московського цензурного комітету князь Мещерський, котрий, за словами Аксакова, мав «інквізиторські поняття про цензуру»¹. У вступній статті до «Зібрання творів» С. Т. Аксакова С. Машинський наводить ряд цікавих фактів, що показують серйозне незадоволення Миколи І цензурною діяльністю Аксакова². Як «неблагонамірений», виявив себе письменник і в сатиричному нарисі «Рекомендація міністра», в якому досить дотепно висміюється протекціонізм (фейлетон цей був надрукований без підпису в 1830 році в «Московском вестнике»). На Аксакова звернуло увагу III Відділення, і, кінець-кінцем, він був «по высочайшему повелению» звільнений зі служби.

На початку і в середині 20-х років Аксаков виступає з перекладами, серед яких вирізняється вільний переклад 8-ї сатири Буало «На людину», пише ряд віршованих творів. Дещо пізніше розгортається діяльність Аксакова як театрального критика.

В театральних рецензіях і замітках, які публікувалися Аксаковим в основному на сторінках журналів «Московский вестник» і «Галатей», зустрічається немало суперечливих, непереконливих, а то й просто помилкових висловлювань. Проте в цілому театральноекстетичні погляди Аксакова мали прогресивний характер. Так, головною вимогою, яку ставив він до театру, до при акторів, була вимога життєвої правди. Необхідно, підкреслював Аксаков, «звернутися до натури, істини, простоти, оволодіти мистецтвом показу на сцені людей не на ходулях, а в справжньому їх вигляді»³. Виходячи з такого розуміння сценічного мистецтва, Аксаков давав високу оцінку Щепкіну і Мочалову — видатним представникам реалістичної школи в російському театрі. Показовим є його 2-й лист із Петербурга до видавця «Московского вестника» (1828), у якому Аксаков, порівнюючи гру Каратигіна і Мочалова, рішуче віддає перевагу останньому, як актору, що прагне відійти від класицистичної манери, від усякої пишномовності і неприродності. Багатьма своїми висловлюваннями про Мочалова Аксаков випередив ту глибоку характери-

¹ С. Т. Аксаков. Полн. собр. соч., СПб, 1886, т. 4, стор. 115.

² Див. С. Т. Аксаков. Собр. соч. в четырех томах, т. I, стор. 30—32.

³ С. Т. Аксаков. Полн. собр. соч., СПб, 1886, т. 4, стор. 403.

стику творчої діяльності цього великого російського актора, яку пізніше дав йому Белінський.

Важливо відзначити, що, борючись за «натуральність», «вірність натурі», Аксаков водночас засуджував суто зовнішню правдоподібність у театральному мистецтві. В «Думках та зауваженнях про театр і театральне мистецтво» він позитивно відповідав на питання про те, чи потрібний наспів при декламації віршів у трагедіях (хоч і застерігав, що до такого наспіву слід вдаватися в міру потреби, а не завжди — все залежить від змісту монологів). «Скажуть,— писав Аксаков,— що таке читання *ненатуральне*; а хіба натурально говорити віршами, та ще й з рифмами? У витончених мистецтвах є умовна натуральність»¹. Характерно, що подібну думку про необхідність врахування специфіки мистецтва, зокрема мистецтва театрального, відстоював і Пушкін.

Висловлювання Аксакова — театрального критика — свідчать про те, що його естетичні погляди розвивалися в напрямі реалізму. Вирішальне значення в цьому відношенні мало для Аксакова його знайомство (в 1832 р.), а далі і дружба з Гоголем. Гоголь перший відчув у Аксакові талант художника-реаліста і змусив його взятися за перо. Але справа не тільки в цьому. Творчість Гоголя стала найважливішим етапом в розвитку реалізму, основоположником якого в російській літературі був Пушкін. Белінський підкреслював, що Гоголь перший поглянув сміливо і прямо на російську дійсність. Починаючи з нього, література вже остаточно спрямувалася до нещадно правдивого відтворення життя російського суспільства, стала висловлювати його корінні національні інтереси. Тому Гоголь, твердила революційно-демократична критика, і виступив як глава нового напрямку в російській літературі, а його творчість стала школою для всіх письменників наступного часу.

Під благотворним впливом пушкінських і гоголівських традицій формується і творчість Аксакова. Свідченням цього була поява в 1834 році невеликого твору письменника «Бурани», у якому в цілком реалістичній манері намальована вражаюча картина зимової бурі.

Але повною мірою талант Аксакова виявився пізніше, в 40—50-і роки.

* * *

Вже перший значний твір Аксакова — «Записки про удіння риби» (1847) — викликав одностайне схвалення передової критики і приніс письменнику широку популярність. Просто, безпосередньо,

¹ С. Т. Аксаков. Полн. собр. соч., СПб, 1886, т. 4, стор. 384.

хоч і дуже докладно, розповів Аксаков про різні види риб, про їх відмітні властивості, і, здавалося б, така розповідь могла викликати інтерес тільки у вузькому колі читачів — любителів рибальства. Але за своїм значенням цей твір виходить за межі науково-популярного нарису. В ньому знаходимо по-справжньому художнє відтворення картин природи, поетичні описи життя мешканців підводного царства. Сполучення в особі автора ученого натураліста, який прагне проникнути в таємниці природи, і художника, який тонко відчуває її, передаючи свої враження в яскравих образах, надало незвичайної чарівності його «Запискам».

Живим, пластично-вірним зображенням природи відзначаються і наступні твори Аксакова, які близькі за своєю тематикою до «Записок про удіння риби» — «Записки мисливця-стрільця Оренбурзької губернії» (1852) та «Оповідання і спогади мисливця про різні полювання» (1855).

Аксаков не перший взявся за опис полювання; ще задовго до нього в російській літературі з'явилося немало так званих «мисливських книг». Але такого роду твори (на зразок, наприклад, «Книги для мисливців» В. Левшина) були по суті тільки практичними порадиниками і не мали художньої цінності. Аксаков же, за влучним виразом Чернишевського, був художник і мисливець разом. Його мисливські оповідання були цілком оригінальними і збагатили російську літературу.

У вступі до «Оповідань і спогадів мисливця» Аксаков робить цікаве визнання: «Незважаючи на захоплення, з яким я завжди віддавався всякого роду полюванням, схильність до спостережень вдачі птахів, звірів і риби ніколи мене не залишала і навіть змушувала іноді, для задоволення цікавості,— жертвувати здобиччю, що для палкого мисливця не жарт»¹. Не захоплення полюванням як самоціллю, а перш за все прагнення пізнати природу, осмислити її явища — ось що характерне для Аксакова. Звідси його увага до всього того в рослинному і тваринному світі, в чому виявляється рух, життя, боротьба. Винятково велика художня чутливість і пильне око спостерігача дозволили письменникові дати живі і точні, навіть у найдрібніших деталях, зарисовки з життя птахів та звірів, відтворити їх різноманітні «характери», звичаї і звички. «Яка майстерність описів, яка любов до описуваного і яке знання життя птахів!» — з захопленням писав Чернишевський про «Записки мисливця-стрільця»².

¹ Г. Т. Аксаков. Собр. соч., Изд. А. А. Карцева, М., 1895—1896, т. V, стор. 193.

² Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. XVI, стор. 25.

А Гоголь говорив, що він хотів би, щоб його душі, тобто герої «Мертвих душ», були такими ж живими, як аксаковські птахи.

Аксаков зовсім не намагався «вразити» читача своїми описами величі і краси природи, але однаковою мірою йому не властиве було і холодне споглядання пейзажу. Епічно-спокійно, на перший погляд навіть безстрасно, зображує він, приміром, яку-небудь лісну річку. Але ця картина так різуче вірна життю, що мимоволі згадуєш поленовські полотна! І яке яскраве враження викликає вона через це у читача! «Береги її не пом'яті нічим дотиком; зрідка забреде на них мисливець, та не залишить він надовго сліди свої: могутній ріст, викликаний надмірою вологи, одразу ж підніме зім'яті трави і квіти. Вільно і буйно заростають береги її широколистою і вузькою осокою, татарником, палочником і великими незабудками, а по всіх затишках — велетенських розмірів темнозелене, кругле латаття, одноманітно погойдуване течією річки, самотньо плаває на довгих стеблах своїх»¹. Тургенев відзначав, що від такого опису лісової річки не відмовився б перший-ліпший майстер.

За справедливим переконанням Аксакова, безпосереднє, повсякденне спілкування з природою облагороджує людину, пробуджує в неї кращі почуття і думки. Із сторінок аксаковських творів перед нами постає не тільки багатий у своїй різноманітності світ природи, але і привабливий образ самого автора — людини, палко закоханої в природу і, головне, людини, яка наполегливо осягає її внутрішнє життя. Разом з тим Аксаков серйозно помилявся, вбачавши у втечі на лоно природи якийсь рятівний засіб, здатний визволити від невдоволення існуючою дійсністю. «Разом з запашним, вільним, відсвіжаючим повітрям ви вдихнете в себе безтурботність думки, лагідність почуття, поблажливість до інших і навіть до самого себе»². Подібні хибні думки, висловлювані письменником, не можуть однак заслонити значення його мисливських оповідань як реалістичних творів.

В роки видання мисливської трилогії Аксаков уже залишив державну службу (після звільнення з цензурного комітету він ще деякий час, з 1834 до 1839 р., працював інспектором, а потім директором Костянтинівського межового інституту). Письменник живе у Москві і в своєму підмосковному маєтку Абрамцеві, що його він купив у 1843 році.

У Москві гостинний дім Аксакових відвідувало багато видатних письменників, акторів, громадських діячів. Частим гостем тут був

¹ С. Т. Аксаков. Собр. соч., Изд. А. А. Карцева, т. VI, стор. 107.

² Там же, т. V, стор. III.

і В. Г. Белінський. Саме в Аксакових зав'язалося близьке знайомство Белінського з Гоголем, Щепкіним, Мочаловим. Сам С. Т. Аксаков, безперечно, належав до числа близьких друзів великого російського критика.

Проте ідейні переконання Белінського і Аксакова далеко не збігалися. Це виразно виявилось уже в 40-і роки — період дальшого загострення соціальних суперечностей у країні, коли в суспільному русі відбувається різке розмежування прогресивних і реакційних сил. За цих умов Белінський очолив демократичний табір і виступив як ідеолог селянської революції. Аксакову ж були чужі революційно-демократичні ідеї, та хоч він і мало цікавився питанням політики, проте швидше схилявся до слов'янофільства. Неправильним було б заперечувати близькість Аксакова до слов'янофілів — і не тільки тому, що визначними діячами цієї течії були його сини К. С. та І. С. Аксакови, — але не менш помилковим було б і зарахування письменника до послідовних прибічників слов'янофільської доктрини. Адже не випадково Аксаков засудив порочну книгу Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями», яка безперечно була написана під впливом слов'янофілів¹.

Головне ж полягає в тому, що творчість Аксакова, як уже відзначалось, виростала на основі засвоєння ним передових традицій російської літератури. Крім того, Аксаков, художник-реаліст, не міг не відбити в своїх творах хоч би деяких істотних сторін життя суспільства. А правдиве зображення кріпосницької дійсності неминуче вело — хотів цього чи не хотів письменник — до її критики. Ось чому цілком закономірною була поява таких соціально-значимих творів Аксакова, як «Сімейна хроніка» і «Дитячі роки Багрова-внука».

* * *

Перший уривок з «Сімейної хроніки» був написаний Аксаковим ще в 1840 році. Потім настає тривала перерва в роботі над твором, і тільки в 1856 році виходить перше, а незабаром і друге, доповнене видання книги, до якої увійшли також «Спогади». Але і в період захоплюючої роботи над мисливською трилогією письменника не покидала думка відтворити, використовуючи сімейні перекази і розповіді очевидців, історію життя сім'ї Аксакових.

¹ Немає ніяких підстав твердити, що С. Т. Аксаков належав нібито до числа тих слов'янофілів, які «з суто тактичних міркувань» зрікалися книги Гоголя. (Див. С. М а ш и н с к и й. Гоголь и революционные демократы, Гослитиздат, 1953, стор. 112).

Критика з захватом зустріла «Сімейну хроніку», в якій виразно виявились особливості таланту Аксакова — чудового побутописця, майстра пейзажу, великого знавця російської мови. Лунали навіть голоси, що цей твір робить цілий переворот в російській літературі. Вказуючи на помилковість такого судження, Чернишевський відзначав, що заслужений успіх книги Аксакова пояснюється не тільки і не стільки її безперечними літературними достоїнствами, скільки тим, що вона «задовольняла надто велику потребу нашу в мемуарах, потребу, яка знаходила для себе надто мало поживи в нашій літературі»¹. Так само і Добролюбов вбачав цінність «Сімейної хроніки» насамперед у тому, що в ній подана «правда, бувальщина, історія». Революційні демократи свідомо наголошували на мемуарному характері аксаковського твору: для них було важливо підкреслити, що й історично достовірне, строго об'єктивне, а не тільки художнє, тобто певною мірою «вигадане», навмисне загострене, зображення кріпосницької дійсності наочно показує всю потворність і антинародність ладу, заснованого на пригніченні людини людиною. А «Сімейна хроніка» давала для такого висновку багатий матеріал.

Все це не означає, що Аксаков механічно копіював дійсність. В одному з листів до Тургенєва він писав, що створене художньою фантазією «є типом певних характерів і схоже на багато з них, а факт часто-густо схожий тільки на самого себе»². Аксаковські образи, засновані на дійсних фактах, були разом з тим саме такими художніми витворами, узагальненими типами.

Найбільш інтересним і важливим є центральний образ «Сімейної хроніки» — Степан Михайлович Багров, в особі якого виведено діда письменника — Степана Михайловича Аксакова.

Привабливою є зовнішність старого Багрова: «Правильні риси обличчя, гарні великі темногубі очі, які легко спалахували від гніву, але були тихі й лагідні в години душевного спокою, густі брови, приемний рот, все це разом надавало напрочуд ясного і чесного виразу його обличчю». Немало позитивних рис і в характері Багрова. Це людина «здорового розуму», енергійна і вольова, бездоганно чесна; він суворий, але добрий і справедливий, чим здобув собі повагу усіх близьких.

Але оточення наклало свій відбиток на Багрова, і письменник, явно симпатизуючи своєму герою, розповідає, однак, правдиво, не криючись, і про його «темні сторони». «І цей добрий, благодійний і навіть поблажливий чоловік скаженів іноді від таких приступів гніву,

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. III, стор. 699.

² «Письма С. Т., К. С. и И. С. Аксаковых к И. С. Тургеневу». М., 1894, стор. 79.

що спотворювали в ньому породу людську і робили його здатним у той час на жорстокі, огидні вчинки». Треба тільки було прогніватися Багрову за якусь незначну провину на одну із дочок, як він у пориві нестримної люті тягає за волосся свою дружину, до нестями лупцює слуг і завдає такого страху домашнім, що вони втікають з дому і ховаються в лісі. Подібні огидні сцени повторюються в домі Багрових нерідко, бо зовсім небагато потрібно було для того, щоб викликати грозу. Ось характерний приклад: «в дідуса було заведено так: коли він повертався з поля, рано чи пізно,— щоб обід стояв на столі, і боже борони, якщо проморгають його повернення і не встигнуть подати вчасно. Іноді це призводило до сумних наслідків». Письменник ставить на цьому крапку, проте не важко уявити собі, чого можна було сподіватися від сліпого в гніві Багрова.

Але ось «добрі, світлі дні» Багрова. Здавалося б, що тут уже виявиться все те краще, що закладене в Степанові Михайловичу. І справді, проснувшись сам рано, Багров у такий день не будитиме своїх слуг за допомогою «шттовхана калиновим кийком (він завжди стояв біля ліжка) в бік сонного або стусана ногою, навіть вітання стільцем»; у цей день він задовольнить прохання селян: наприклад, дозволить селянину одружити сина, не чекаючи зимового часу і не з тією дівчиною, яку призначав сам. Але показ цих вчинків Багрова як прояв його надзвичайної доброти і гуманності, а не як само собою зрозумілі, звичайні норми поведінки, тільки виразніше підкреслює, що перед нами все-таки типовий поміщик-кріпосник.

І потім усі ці «добрі» діла Багрова — незвичайне явище, на них він здатний тільки в хорошому настрої. Звичайно ж — все буває по-іншому: Багров учинить розправу над слугами, що заспали, і вже напевно силоміць одружить кріпосного парубка з тією, яку він сам, Багров, призначить, а це, можливо, скалічить життя обох. До речі, і в один із своїх «добрих, світлих днів» Багров, бажаючи «ощасливити» бридку і злу дворачку Аксеню, до якої він чомусь ставився дуже прихильно,— вирішив з хвилиної примхи видати її заміж за молодого хлопця Івана Малого. І ось до чого це призвело: «Справили весілля, Аксеня до нестями закохалася в красня-чоловіка, а Малий зненавидів свою бридку жінку, котра до того ж була старша від нього на десять років. Аксеня ревнувала з ранку до вечора, і не без причини, а Малий лупцював її з ранку до вечора і також не без причини, тому що тільки поліно, та й то ненадовго могло заціпити їй губу, вгамувати її злий язик». Залишаючись вірним своїй безпристрасній манері зображення, Аксаков не засуджує гнівно Багрова, він лише лагідно докоряє йому: «Шкода, дуже шкода! Погрішив Степан Михайлович, і зробив він чуже горе з своєї радості». Проте, як справедливо зауважує дослідник Г. А. Бялий, «об'єктивна

картина поміщицької сваволі від цього не стає менш яскравою і менш різкою»¹.

Багров, при всіх своїх негативних якостях, був до певної міри винятковою, незвичайною особливістю. Вирізняється із свого середовища і Софія Миколаївна Зубіна — також один із головних образів «Сімейної хроніки». З великою любов'ю відтворюючи в цьому образі риси своєї матері (М. М. Зубової), показуючи її як культурну, розумну і чутливу жінку, Аксаков і тут не може змовчати про те, що під впливом навколишньої обстановки в ній розвивається холодна обачливість і егоїзм, огида до праці, пихатість і зневажливість у ставленні до кріпаків.

А що вже говорити про кріпосника Куролесова, який втратив образ людський. Розповідаючи про дике свавільство цього звіра, від побоїв якого вмирили люди і повсякчасна жорстокість котрого «поступово перетворилася на невтоленну жадобу мук і крові людської», письменник часом уже не може стримати свого обурення.

Але Аксаков так і не зробив послідовних висновків із реалістично намальованих ним картин; його талант, вказував Добролюбов, «завжди відзначався більш суб'єктивною спостережливістю, ніж допитливою увагою у відношенні до зовнішнього світу»². Соціальне значення «Сімейної хроніки» розкрила революційно-демократична критика, спростувавши вигадки Шевирьова та інших реакціонерів, які намагалися витлумачити автобіографічні твори Аксакова в дусі «охранительных» тенденцій.

Ще Белінський висунув і обгрунтував матеріалістичне положення про те, що людина, яка живе в суспільстві, залежить від нього і в напрямі думок і у своїх вчинках, а тому і «зло криється не в людині, а в суспільстві»³. Виходячи з цього важливого положення, Чернишевський у своїй статті про «Губернські нариси» Щедрина підкреслював, що перш ніж говорити про погані звички і поняття людей, необхідно вдуматися, внаслідок яких «історичних обставин» і «фактів побуту» виникають і розвиваються ці звички та поняття. Подібна думка настійливо проводиться і в літературно-критичних працях Добролюбова, зокрема в його статті «Сільське життя поміщика за старих років», присвяченій творчості Аксакова. Добролюбов рішуче заперечував проти того, що негативні риси Багрова є чимсь органічно притаманним йому тільки по його натурі, і переконливо доводив, що причини моральної потворності Багрова, як і інших по-

¹ История русской литературы. Изд. АН СССР, т. VII, 1955, стор. 584.

² Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. I, стор. 248.

³ В. Г. Белінський. Полн. собр. соч., Изд. АН СССР, т. VII, стор. 466.

міщиків, зображених Аксаковим, слід шукати значно глибше. Так, вибухи гніву у Багрова не можна пояснити тим, що «такий уже в нього характер був, що він не міг стримати себе»,— «в цих вибухах гніву виражена сваволя, до якої завжди приводило людину повне, безвідповідальне володіння людьми, беззахисними перед її волею»¹. Самодурство Багрова — закономірний наслідок того соціального становища, в якому він перебував. На це звернув увагу і Салтиков-Щедрін, який, згадуючи в «Пошехонській старовині» про старого Багрова, писав, що на всіх його намірах і вчинках лежить тавро фаталістичної залежності і весь він з голови до п'ят не більше як іграшка, що беззаперечно скоряється вимогам кріпосних порядків.

Може видатися, що Добролюбов і Салтиков-Щедрін схильні якоюсь мірою до виправдання аксаковського героя. Це, звичайно, не так. Революційні демократи вимагали від літератури викриття корінних причин суспільного зла, а не скремих його проявів. І в даному разі вони наголошували на типових обставинах тогочасної дійсності, як сприятливому середовищі для процвітання поміщицького свавілля і самодурства. «Постарайтесь змінити ці обставини,— говорив Чернишевський,— і тоді ви побачите, що погані звички хутко зникнуть»². Інакше кажучи, треба боротися в першу чергу не проти окремих поганих людей, їх пороків, а знищити самий суспільний лад, який породжує всі суспільні вади, є їх основним джерелом.

Певна річ, Аксаков був далекий від думки про необхідність змінити соціальні відносини, але об'єктивний зміст багатьох образів його твору був такий, що він служив справі утвердження передових визвольних ідей. Тому Герцен і назвав «Сімейну хроніку» Аксакова «книгою величезного значення».

Високу оцінку дав цьому видатному художньому досягненню російської прози XIX століття і соратник російських революційних демократів, геніальний український поет Т. Г. Шевченко. В січні 1858 року він писав Аксакову про «Сімейну хроніку». «Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изящнейшее произведение, но теперь я читаю его снова, и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милрой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение»³.

Шевченко взагалі дуже шанував Аксакова як письменника і як

¹ Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. I, стор. 255.

² Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. IV, стор. 279.

³ Цит. по фотокопії рукопису листа Т. Г. Шевченка, яка зберігається в архівному фонді Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

людину. Характерний запис, який він зробив у своєму «Дневнике» 22 березня 1858 р.: «Радостнейший из радостных дней! Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков... Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний»¹.

В свою чергу Аксаков неодноразово з великою похвалою відзивався про творчість Тараса Шевченка, постійно листувався з ним, допомагав йому своїми дружніми порадами. Коли прах померлого поета перевозили на Україну, саме з ініціативи С. Т. Аксакова в Москві 29 квітня 1861 року відбулася громадянська панахида над домовиною великого сина українського народу.

* * *

Безпосереднім продовженням «Сімейної хроніки» є знамениті «Дитячі роки Багрова-внука», хоч вони й були написані після «Спогадів» — останньої частини автобіографічної трилогії Аксакова, — в 1858 році.

Розповіді «історію дитини», розкрити її внутрішній світ — такий був задум Аксакова. І цей задум знайшов блискуче художнє втілення в «Дитячих роках Багрова-внука». За глибиною проникнення в душу дитини, за силою психологічного аналізу їх можна поставити поряд з «Дитинством» Льва Толстого.

Зображуючи дитинство Серьожі Багрова, — своє дитинство, — як безтурботну, «золоту» пору в його житті, коли все, здавалося, викликало в нього тільки радість, Аксаков говорить і про те, що вразливий хлопчик бачив багато такого, що порушувало його душевний спокій. Так, він довго не міг примиритися з думкою, що управитель Миронович, який б'є селян, все ж вважається корошою людиною; з жахом дивився Серьожа, як його бабуса відшмагала провинну селянську дівчинку; невимовне почуття жалю викликає у нього видовище знемагаючих від важкої праці під палючим сонцем кріпаків і т. д. Зі своїми сумнівами Серьожа йде до батька, до матері: «Та легко зрозуміти, — писав Добролюбов, — що їх пояснення залишаються вкрай неслухними перед чистою дитячою логікою... Не дивно, що жвавий, допитливий хлопчик звернувся виключно до природи і свого внутрішнього чуття і почав жити в цьому світі, в якому

¹ Т. Шевченко. «Дневник». Гослитиздат, М., 1954, стор. 258—259.

не зустрічав стільки суперечностей, як в оточуючих його життєвих хвиливаннях»¹.

Взагалі, ставлення Серьожі Багрова до навколишньої дійсності має в основному споглядальний, пасивний характер. Він, роз'яснював Добролюбов, «з природи своєї і початкового виховання... зовсім не належав до числа дітей, які рано втягувались в практичне життя і з самого початку удосконалюють свої здібності для живого і допитливого спостереження життєвих явищ»². Показ життя крізь призму світосприймання Серьожі Багрова був обмеженим ще й тому, що автор не стояв вище зображуваного ним середовища. Навпаки, весь уклад патріархального дворянського побуту близький йому; Серьожа і не помишляє про інший для себе шлях, ніж шлях поміщика.

Відсталість світогляду Аксакова не могли не послабити суспільного звучання і не знизити художньої цінності його творів. Є принципова різниця між «Дитячими роками Багрова-внука» і таким же автобіографічним твором, як «Минуле і думи» Герцена. І Аксаков і Герцен дали правдивий опис «минулого», проте, якщо Аксаков виступив як безпристрасний літописець, що не ідеалізує, але і суб'єктивно не осуджує того світу, представником якого був він сам, то Герцен з революційно-демократичних позицій нещадно таврує темне царство насильства і гноблення; передові політичні переконання дозволили йому незрівнянно глибше і художньо переконливіше, ніж це зроблено в аксаковських творах, викрити гнилість існуючих порядків. Уже Тургенев помітив різницю в самому ставленні двох письменників до зображуваного. Порівнюючи «Минуле і думи» з мемуарами Аксакова, він писав Герцену: «Його і твої мемуари — правдива картина російського життя, тільки на двох його кінцях і з двох різних точок зору»³. Ще чіткіше висловився щодо цього О. М. Горький, який, говорячи про «отроцькі спогади Аксакова і Герцена», підкреслив, що «коло інтересів першого було набагато вужчим за інтереси другого»⁴.

Проте і «Дитячі роки Багрова-внука» зберігають все своє значення, як справді реалістичний твір, у якому не тільки яскраво показано формування характеру дитини, але й подані найширші, дбайливо виписані у всіх деталях картини життя певних верств суспільства. Так само, як і «Сімейна хроніка», цей твір дав Добролюбову

¹ Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. I, стор. 251.

² Там же.

³ И. С. Тургенев. Соч. Изд. «Правда», т. XI, 1949, стор. 141.

⁴ Див. М. Горький. История русской литературы. Гослитиздат, М., 1939, стор. 148.

вдячний фактичний матеріал для революційної пропаганди. І в «Дитячих роках Багрова-внука» ми знаходимо чудові зразки пейзажного живопису, і в них звучить та аксаковська мова, про яку хороше сказав Тургенев: «Це справжня російська мова, добродушна і пряма, гнучка і влучна, нема в ній нічого химерного і нічого зайвого, нічого напруженого і нічого млявого — невимушеність і точність вислову однаково чудові»¹.

«Дитячі роки Багрова-внука» зробили великий вплив на розвиток автобіографічного жанру в російській літературі. Досвід Аксакова був творчо використаний багатьма письменниками, в тому числі і Горьким — автором «Дитинства», «В людях» і «Моїх університетів».

Незважаючи на тяжку хворобу, яка прикувала Аксакова до ліжка, він і в 50-і роки не припиняє посиленої праці. У 1857 році в «Молве» були надруковані частини із його повісті «Наташа» (письменник так і не встиг повністю її закінчити), близької своїм змістом до автобіографічних творів Аксакова. В 1858 році він пише «оповідання із студентського життя» — «Збирання метеликів». У тому ж році з'явилася книга «Різні твори С. Т. Аксакова», до якої ввійшли, зокрема, його «Літературні і театральні спогади».

«Літературні і театральні спогади», а також мемуарні нариси Аксакова про Гоголя, Державіна, Щепкіна, Шишкова та ін., становлять певний інтерес для історика літератури. Однак на цих творах особливо позначились слабкі сторони світогляду Аксакова, і Добролюбов мав рацію, коли говорив, торкаючись спогадів письменника: «...Талант п. Аксакова надто суб'єктивний для влучних суспільних характеристик, надто сповнений ліризму для спокійної оцінки людей і творів, надто наївний для гострої і глибокої спостережливості»².

Останній твір Аксакова — невеликий «Нарис зимового дня» — був продиктований ним за чотири місяці до смерті, яка сталася в ніч на 30 квітня 1859 року.

* * *

В 1854 році з приводу уривка із «Сімейної хроніки», вміщеного у «Москвитянине», М. Г. Чернишевський писав: «...Розповідь переважно хороша тим, що в ній багато правди. Правда ця відчувається»

¹ И. С. Тургенев. Соч. Гослитиздат, М.—Л., т. XII, 1933, стор. 160.

² Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. 2, стор. 452—453.

на кожній сторінці; у автора жодної зайвої фарби при описах природи; він краще змовчить про що-небудь, аніж *вигадає*: цю правду видно і в зображенні характеру, в якому добро і зло так перемішані, що в них бачиш живу, а не вигадану людину; цю правду видно і в умінні давати словам їх справжнє значення, уникаючи випадкового набору слів, чим захащено мову більшості наших письменників»¹. Цю характеристику можна сміливо віднести і до інших творів Аксакова — письменника, в основі творчості якого завжди було служіння правді життя.

Видатний майстер реалістичної прози, Аксаков по праву займає одне з почесних місць в історії великої російської літератури.

І. Дзевєрін

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. XVI, стор. 32.

СІМЕЙНА
ХРОНІКА

5

ПЕРШИЙ УРИВОК З «СІМЕЙНОЇ ХРОНІКИ»

СТЕПАН МИХАЙЛОВИЧ БАГРОВ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Тісно стало моему дідусеві жити в Сібірській губернії, в родовій вотчині своїй, дарованій предкам його від царів московських; тісно стало йому не тому, що насправді було тісно, що бракувало лісів, нив, лук та інших угідь,— всього малося вдосталь,— а тому, що вотчина, яка ще прадідові його цілковито належала, зробилася різнопомісною. Сталося це дуже просто: три покоління поспіль в роду його було по одному сину і по кілька дочок; деякі з них виходили заміж, і за ними давали частину селян і частину землі. Частини їхні були невеликі, але вже четверо чужих хазяїв мали право на спільне володіння нерозмежованою землею,— і для дідуся мого, що був нетерплячий, запальний, одвертий і ненавидів хатні чвари, таке життя стало нестерпним. З якогось часу довелося йому часто чути про Уфімське намісництво, про безкрайні земельні простори, угіддя, привілля, про небачену рясноту дичини і риби та всіх плодів земних, про легкий спосіб стати власником цілих областей за мізерні гроші. Ходили чутки, що варт тільки запросити до себе в гості десяток *родаків вотчинників* Картобинської або Кармалінської тюби¹, дати їм двоє-трое ситих баранів, яких вони по своєму заріжуть і зготують, поставити відро вина, та кіль-

¹ Т ю б а — волость.

ка відер міцного ставленого башкирського меду, та барило звареного в баняхах селянського пива,— і все буде залагоджено: незаперечний доказ того, що башкирці були не строгі магометани і за давніх часів. Кажали, правда, що таке частування тривало іноді тиждень або два; власне, з башкирцями і не можна одразу заходити в ділову розмову і треба щодня питати: «А що, друже, чоловіче добрий, давай говорити про мій діла»¹. Якщо гості, котрі їли й пили буквально день і ніч, ще не зовсім задоволені угощенням, недостатньо наспівалися своїх монотонних пісень, нагналися на чебизгах², натанцювалися, стоячи і присідаючи на одному місці у вельми карикатурних позах, то старший з родаків, поклацавши язиком, похитавши головою і не дивлячись в обличчя тому, хто запитує, поважно відповість: «Пора не настав, ще баран тягни». Барана, звісно, притягнуть, горілки, меду наллють, і знову п'яні башкирці співають, танцюють і сплять, де попадаля... Але всьому в світі настає край; прийде день, коли родак скаже, вже дивлячись в вічі тому, хто запитує: «Ай, бачка, спасибі, дуже спасибі! Ну що, який твій справа?» Тут, як заведено, з притаманною руській людині спритністю і крутіством, покупець почне запевняти башкирця, що справи в нього ніякої нема, а прочув він, що башкирці дуже добрі люди, а тому й приїхав до Уфімського намісництва і захотів з ними приятельство завести і таке інше, і таке інше; потім розмова несподівано перейде на неосяжну кількість башкирських земель, на неблагонадійність припущеників³, котрі якийсь рік платитимуть гроші,

¹ Росіяни, що живуть в Оренбурзькій губернії, ще й досі, розмовляючи з башкирцями, намагаються так само калічити мову, як і башкирці.

² Чебизга — дудка, яку башкирець бере в рот, як кларнет, і, перебираючи лади пальцями, грає на ній подвійними тонами, так що ви чуєте водночас якись два різні інструменти. Мені розповідали музиканти, що чебизга — чудове явище серед духових інструментів.

³ Припущениками називаються ті, що за певну щорічну або одноразову плату, за угодою, укладеною на певну кількість років, живуть на башкирських землях. Майже ні одне село припущеників, по закінченні договірною строку, не пішло з земель башкирських; з цього виникли сотні справ, які звичайно закінчуються тим, що припущеників залишають там, де вони живуть, і нарізають їм п'ятнадцятидесятичну пропорцію на кожную ревізьку душу по п'ятій ревізії... і ось як перейшла величезна кількість земель Оренбурзької губернії у власність татар, мешчеряків, чувашів, мордві та інших казенних селян.

а потім і платити перестануть, та й залишаться на дурничку жити на їхніх землях, як справжні хазяї, а потім і зігнати їх не насмілишся і треба з ними судитися,— після такої розмови (що таки справді здійснилася) неодмінно пропонується звільнити добрих башкирців від певної частини обтяжливих для них земель... і за мізерну суму купуються цілі області, і укладають судовим порядком угоду, в якій, звісно, нема та й бути не може кількості землі: бо хто ж її міряв? Звичайно межі позначаються урочищами, приміром, так: «Від гирла річки Конлиелга до сухої берези на вовчій стежці, а від сухої берези просто на спільний сирт, а від спільного сирту до лисячих нір, від лисячих нір до Солтамратчиної борті» тощо. І в таких точних і незмінних межах та урочищах було іноді десять, двадцять і тридцять тисяч десятин землі! І за все це сплачували якихось сто карбованців (звичайно, цілковими), та на сто карбованців подарунками, ну й почастиувати доводилось.— Полюбилися дідусеві моему такі розповіді, і хоч він був людиною дуже справедливою і йому не до вподоби було ошукування добродушних башкирців, він зміркував, що не сама справа погана, а спосіб її здійснення і що, діючи чесно, можна купити багато землі по підходящій ціні, що можна перевести туди половину родових своїх селян і переїхати самому з сімейством, тобто досягнути головної мети свого наміру; бо з якогось часу до того набридли йому безнастанні сварки з дрібнопомісними своїми родичами за спільне володіння землею, що залишити свою рідну оселю, гніздо своїх дідів і прадідів, стало улюбленою його мрією, єдиним шляхом до спокійного життя, якого він, людина вже немолода, прагнув насамперед.

Так-от, назбиравши кілька тисяч карбованців, попрощавшись із своєю дружиною, яку називав Орисею, коли був у гуморі, і Ориною, коли гнівався; поцілувавши і поблагословивши чотирьох маленьких дочок, а надто новонародженого сина, єдиного нащадка і надію старовинного дворянського свого дому, бо дочок вважав він за ніщо: «Яка з них користь! адже дочка — гість у домі. Сьогодні Багрови, а завтра Шлигіни, Малигіни, Попови, Колпакови. Одна моя надія — Олексій...» — сказав на прощання мій дідусь і вирушив за Волгу, в Уфімське намісництво.

Та чи не сказати вам спершу, що за чоловік був мій дідусь.

Степан Михайлович Багров, так звали його, був не лише середнього, а навіть невеликого зросту; але високі груди, надзвичайно широкі плечі, жилаві руки, кам'яне, мускулясте тіло свідчили про його неабияку силу. В роки превеселої юності, в молодечих розвагах, гурму військових товаришів, що на нього поначіплялися, струшував він, як бризки води струшує з себе кремезний дуб після дощу, коли його гойдне вітер. Правильні риси обличчя, гарні великі темноглубі очі, які легко спалахували від гніву, але були тихі й лагідні в години душевного спокою, густі брови, приемний рот, все це разом надавало напрочуд ясного і чесного виразу його обличчю; волосся мав русяве. Не було такої людини, що не вірила б йому; його слово, його обіцянка були міцніші й святіші за будь-які духовні й громадянські акти. Він мав добрий і ясний природний розум. Всі тодішні поміщики були неуками, отже й він, звичайно, не дістав ніякої освіти, російську грамоту знав погано; але, служивши в полку, ще до офіцерського чину осягнув він перші правила арифметики і навчився справлятися з рахівницею і про це любив говорити навіть у старості. Напевне, він служив не дуже довго, бо вийшов у відставку якимось полковим квартирмейстером. А втім, тоді дворяни довго служили в солдатському та унтер-офіцерському званні, якщо не проходили їх у колісці і не падали всім на голову із сержантів гвардії капітанами в армійські полки. Про службове поприще Степана Михайловича я мало знаю; чув тільки, що його часто виряджали ловити волзьких розбійників і що він завжди був розважливий у своїх наказах і відзначався відчайдушною хоробрістю у виконанні розпоряджень; що розбійники знали його на обличчя і боялись, як вогню. Вийшовши у відставку, кілька років жив він у своєму упадкованому селі Троїцькому, воно ж Багрово, і став чудовим хазяїном. Він не стовбичив день і ніч на селянських роботах, не стояв над душею, коли зсипали і видавали хліб; подивиться, було, як то кажуть, раз, та гаразд і, вже не прогнівайтесь, коли примітить щось погане, а надто обман, то вже не милував нікого. Дідусь, відповідно до духу свого часу, міркував по-своєму: покарати винуватого мужика тим, що відібрати в нього власні дні, означає шкодити його добробуту, тобто своєму власному; покарати грошовим стягненням — так само; розлучити з сімейством, відіслати в іншу вотчину, вирядити на тяжку

роботу — так само, і ще гірше, бо відлучення від сімейства, безперечно, зіпсує його; вдатися до поліції... боронь боже, таж це здавалося таким соромом і ганьбою, що все село почало б голосити по винуватцю, як по мертвому, а покараний вважав би себе знеславленим, пропащим. Та й треба сказати, що дідусь мій був суворий лише в розпалі гніву; минувся гнів, минулася й провина. З цього користалися: іноді винуватець встигав сховатися, і гроза проходила мимо. Незабаром селяни його дійшли до такого становища, що не було на кого і за що гніватися.

Впорядкувавши своє господарство, дідусь мій одружився з Ориною Василівною Неклюдовою, небагатою дівчиною, також із старовинного дворянського дому. При цій нагоді треба пояснити, що стародавність дворянського походження була коньком мого дідуся, і, хоч у нього було 180 душ селян, але, виводячи свій рід, бозна за якими документами, від якогось варязького князя, він вважав своє сімсотлітнє дворянство вищим за будь-яке багатство та чини. Він не одружився з одною вельми багатою і вродливою відданицею, яка дуже припала йому до серця, лише тому, що прадід її не був дворянином.

Так от яким був Степан Михайлович; тепер повернімося до перерваної розповіді.

Переправившись через Волгу під Сімбірськом, дідусь перетнув впоперек степову її сторону, що називалася луговою, переїхав Черемшан, Кандурчу, через Красне поселення, слободу відставних солдатів, котрі оселявалися тоді там, і прийшов у Сергіївськ, що стояв на горі, в тому місці, де річка Сургута впадає у Великий Сок. Сергіївськ — нині заштатне містечко, що дало своє ім'я сірчаним джерелам, за 12 верст від нього, відомим під назвою Сергіївських сірчаних вод. Що більше заглиблювався дідусь в Уфімське намісництво, то привільніші, розкішніші ставали місця. Нарешті, в Бугурусланському повіті, коло Абдуловської казенної гуральні, показалися ліси. У повітовому місті Бугуруслані, що стояло на високій горі, над рікою Великий Кінель, про яку довго співали пісню:

Кінель-ріка
Не мілка, не прудка,
А тванистая,—¹

¹ Тут і далі віршовані тексти подаємо в перекладі Є. А. Дроб'язка. — *Прим. ред.*

в Бугуруслані зупинився Степан Михайлович, щоб поспитати і довідатись краще відносно продажних земель. В цьому повіті вже мало лишалося земель, які належали башкирцям: всі заселялися або казенними селянами, що їм уряд встиг роздати землі, описані в казну за Акаївський бунт, перш ніж всіх помилювали і повернули землі вотчинникам-башкирцям, або були вже заселені їх власними припущениками, чи куплені різними поміщиками. З Бугуруслана дідусь їздив у Бугульмінський, Бірський та Мензелінський повіти (з деяких частин двох останніх складається нині новий Белебеївський повіт); побував він на чудових берегах Іку та Дьоми. Місця чарівні! І вже старим Степан Михайлович із захватом згадував про перше враження, справлене на нього рясними й родючими місцями навколо цих рік; але він не піддавався спокусі і довідався докладніше на місці, що придбання башкирських земель неминуче призведе до нескінченних суперечок і позовів, бо хазяї самі як слід не знали прав своїх і кількості справжніх вотчинників. Дідусь мій, ненавидячи і боячись, як пошесті, слова позов, вирішив купити землю, перед тим куплену іншим власником, *справлену і відписану за нього* в судовому порядку, певний, що тут уже не може бути ніякої суперечки. Здавалося, помилки не могло бути, але насправді вийшло зовсім не так, і наймолодший внук його, аж коли йому минуло сорок років, поклав край останній суперечці. Засмучений, повернувся з берегів Іку та Дьоми дідусь мій у Бугуруслан і за двадцять п'ять верст від нього купив землю в поміщиці Грязевої над річкою Великий Бугуруслан, бистрою, глибокою і повноводою. На протязі сорока верст, від міста Бугуруслана до казенного селища Красний Яр, обидва береги його були не заселені. Яка розкіш, яке привілля були тоді на цих берегах! Вода така чіста, що навіть у ковбанях, у два сажні завглибшки, можна було бачити на дні кинутий мідний шеляг! Подекуди росла густа урема¹ з берези, осики, горобини, калини, черемхи та верболозу, вся перевита зеленими гірляндами хмелю і всіяна ясножовтими кетягами його шишок; подекуди росла буйна висока трава з силою-силешною квітів, над якими височіли духмяне троезілля, собаче мило (зірочки), скорлазубець (лісова лілія) та котяча трава (валеріана). Бугуруслан тече

¹ Уремою — називається ліс і кущі, які ростуть біля річок.

по долині; обабіч його тягнуться, то тиснучись, то відступаючи, пологі, а іноді й стрімкі гори; їхні схили та відноги густо поросли всяким листяним лісом; зійдеш на гору,— там рівнина — незайманий степ, чорноземля в аршин завглибшки. По річці і болотах, де-не-де розкиданих навколо неї, всі породи качок і куликів, гуси, бекаси, дупелі та курахтани вили свої гнізда і різноголосим криком і писком сповнювали повітря; а на горах, що зараз переходили в рівнини, порослі буйною травою, в повітрі було чути інші особливі свисти і голоси; там водилося до смутку всякої степової птиці: дрофи, журавлі, стрепети, кроншнепи та кречітки; по лісистих відногах жило безліч тетерюків; в річці кишіли всі породи риб, які могли терпіти її студену воду: щук, окунів, головлів, в'язів, навіть кутими і лоха водилося в ній дуже багато; всякого звіра і в степах і в лісах була тьма-тьмуща; одним словом, це був — та й тепер є — куточок обітований.— Дідусь купив щось із п'ять тисяч десятин землі і дав за них так дорого, як ніхто тоді не платив, по копі за десятину. Дві тисячі п'ятсот карбованців на той час були величезною сумою. Зробивши купчу і перейнявши землю під володіння, тобто справивши і відписавши її за собою, весело повернувся він до Сімбірської губернії, де чекало на нього сімейство, і жаво, завзято почав рихтуватися до негайного переселення селян: справа дуже клопітна і важка, бо — хіба ж близький світ! — від села Троїцького до новопридбаної землі верст чотиреста. Тієї ж осені двадцять тягол вирушили в Бугурусланський повіт, взявши з собою сохи, борони та насінневе жито; злущили вони, де їм сподобалося, цілинний ґрунт, обробили двадцять десятин озимого посіву, тобто двічі зорали поле, яке не знало ще лемеша, і посіяли жито під борону; потім зорали ще двадцять десятин цілини, щоб посіяти ярину, поставили кілька хат і повернулись на зиму додому. Наприкінці зими інші двадцять чоловік вирушили в ті ж краї і навесні засіяли двадцять десятин яровиною, позагороджували плотами подвір'я й хліви, поставили глиняні печі і знов повернулись в Сімбірську губернію; але то не були селяни, що мали переселятися; ті лишалися вдома і готувалися перейти на нові місця: продавали зайву худобу, хліб, двори, хати, всякий зайвий мотлох. Нарешті, в середині червня, щоб встигнути до Петра, початку косовиці, посадивши на підводи жінок, дітей, дідів і бабів, прикривши їх зігнути

люб'ям від дощу і сонця, навантаживши конче потрібне хатне начиння, висадивши свійську птицю на верхи возів і прив'язавши до них корів, потяглися в дорогу бідолахи-переселенці, вмиваючись гіркими слізьми, назавжди прощаючись із батьківщиною, з церквою, де хрестились і вінчалися, і з могилами батьків і дідів. Переселення, тяжке скрізь, особливо прикре для руської людини; але переселятися тоді в незнану бусурманську сторону, про яку, поміж добрими, ширилося багато й поганих чуток, де, не маючи поблизу церков, треба було й помирати, не висповідавшись, і немовлятам довго лишатися нехрещеними, — здавалося справою страшною!.. Слідом за селянами виїхав і дідусь. Новозаселене село назвав Знаменським, давши обітницю, згодом, за сприятливих обставин, побудувати церкву в ім'я знамення божої матері, що святкувалося 27 листопада, і це вже здійснив його син; але селяни, а з ними й усі околишні сусіди, назвали нове сільце Новим Багровом, за прізвищем свого пана і в пам'ять Старого Багрова, з якого були переведені; і дотепер усім відоме останнє ім'я, а перше залишається тільки в ділових актах: багатого села Знаменського з чудовою кам'яною церквою і високим панським будинком не знає ніхто. Невсипуще, дуже пильно наглядав дідусь за селянськими і за панськими роботами: вчасно впорався з косовицею, вчасно зібрав ярину та озимину і вчасно позвозив на гарман. Врожай був нечуваний, величезний. Селяни підбадьорилися. В листопаді у всіх уже були поставлені хати, і навіть встигли збудувати невеличкий панський флігель. Звісна річ, не обійшлося без заповоги сусідів, які, не побоявшись далекої відстані, приїздили на *толоку* до нового розумного і лагідного поміщика — попити, поїсти і з дзвінкими піснями дружно попрацювати. Взимку дідусь поїхав у Сімбірське село і перевіз своє сімейство. Наступного року вже не так важко було перевести ще сорок душ і справити їм хазяйство. Насамперед дідусь поклав цього ж року збудувати млин, бо молоти хліб треба було їздити верст за сорок. Отже, вибравши заздалегідь місце, де вода була не глибока, дно міцне, а береги високі і також міцні, до річки з двох боків підвели греблю з хмизу та землі, як дві руки, ладні стиснутися, а щоб було міцніше, пообплітали греблю плотом з гнучкої верби: залишилось стримати бистру і сильну воду і примусити її наповнити призначену для неї водойму. З одного боку, де

берег здавався нижчим, заздалегідь спорудили млинову гамазею на два посади з товчцією. Вся снасть була готова і навіть змащена; на величезні водяні колеса через дерев'яні труби *кауза*¹ повинна була кинутися ріка, коли, перегороджена в своєму природному річищі, вона наповнить широкий став і опиниться вище за дно кауза. Коли все вже було готове і чотири довгі дубові палі міцно вбили в тверде, глинясте дно Бугуруслану, впоперек майбутньої заставки, дідусь скликав толоку на два дні; сусідів запросили з кіньми, возами, лопатами, вилами і сокирами. В перший день величезні купи хмизу з нарубаного дрібного лісу і кущів, копиці соломи, гною і свіжого дерну накидали обабіч Бугуруслану, який дотепер вільно, без перепон котив свої води. На другий день, вдосвіта, чоловік із сто зійшлися, щоб загатити річку. Всі обличчя були якісь заклопотані й урочисті: всі до чогось готувалися; все село майже не спало цієї ночі. Дружно в одну і ту ж мить, з гучним криком зсунули в річку з обох берегів купи хмизу, спершу зв'язаного жмутами; багато знесла бистринь, але багато його, затриманого палями, лягло впоперек дна річки; туди-таки полетіли зв'язані копиці соломи з камінням, за ними — гній і земля; знову шар хмизу, і знову солома і гній, і поверх усього грубі шари дерну. Коли все це, сяк-так затоплене, стало над поверхнею води, чоловіка двадцять селян, дужих і вправних, вихопились на верх загати і почали утоптувати і приминати її ногами. Все це робилося так швидко, так завзято, з таким безнастанним галасом, що всякий проїжджий чи прохожий злякався б, почувши його, коли б не знав причини. Але ж лякатися не було кому; лише в диких степах і темних лісах далеко навкруги розлягались несамовиті вигуки сотні робітників і безліч голосів жіночих, а надто дитячих, бо все брало участь у такій важливій події, все метушилося, бігало і кричало. Не скоро вгамували вперту ріку; довго вона рвала і зносила хмиз, солому, гній і дерен; але, нарешті, люди подолали її, вода не могла більше пробитися, зупинилася, немовби замислившись, закрутилася, пішла назад, наповнила береги свого річища, затопила, перейшла їх, почала розливатися по луках, і над-

¹ Каузо м називається дерев'яний ящик, по якому вода біжить і падає на колеса: під Москвою називають його *дворец* (дверец), а в інших місцях — *скринями*.

вечір вже утворився став, або, краще кажучи, розлилося озеро без берегів, без зелені, трав і кущів, які завжди на них ростуть; подекуди стриміли вершечки затоплених загиблих дерев. На другий день почала товкти товчія, замолов млин — і меле й товче досі...

О Р Е Н Б У Р З Ь К А Г У Б Е Р Н І Я

Боже мій, яка, я думаю, була чудова тоді ця дика, незаймана, розкішна природа!.. Ні, ти вже не та тепер, не та, якою навіть і я побачив тебе — свіжою, квітучою, незім'ятою набіглим звідусіль різнорідним народонаселенням! Ти не та, але все ще прекрасна, така сама розлога; родюча й неосяжно різноманітна, Оренбурзька губерніе!.. Дико звучать двоє цих останніх слів! Бозна-як і звідки там узявся *бург!*.. Але я знав тебе, благословенний краю, ще Уфімським намісництвом!

Благословенний, щедрий краю,
Вмістилище земних скарбів,
Тебе непам'ять не сховає
Навік для стад і пастухів!
І люди, вражені степами,
Обсядуть юрбами тебе,
І не впізнаєш ти себе
Під їх нечистими руками!
Зрубають ліс, зімнуть луки,
Покаламутья геть річки!

І гори соляних кристалів
Знайдуть по тузлуках твоїх
І руди дорогих металів
Із надр дістануть потайних!
Землі невиснажені соки
Чуже насіння убере,
А там чужий народ збере
Сторицею врожай високий,
Коштовних звірів розжене
В безлюддя степове й лісне!

Так писав про тебе, років тридцять тому, один з твоїх уродженців, і все це почасти вже відбулося або відбувається з тобою; але, чудовий краю, ти й досі прекрасний! Ясні й прозорі, як глибокі, величезні чаші, стоять озера твої — Кандри і Каратабинь. Напрочуд рясно різноманіт-

них порід риб у твоїх повноводих ріках, то бистропливних у долинах та ущелинах між відногами Уральських гір, то лагідно і тихо леліючих по ковиластих степах твоїх, наче яхонти, нанизані на нитку. Які чудові ці степові ріки, всі з численних глибоких водоймищ, що з'єднуються вузькими і мілкими протоками, в яких тільки й помітно біг води. У твоїх бистрих джерельних струмках, прозорих і холодних, як лід, навіть у спеку жаркого літа, що течуть в затінку дерев і кущів,— живуть усі породи форелей: напрочуд смачні і красиві, вони одразу зникають, тільки-но людина починає торкатися нечистими руками своїми незайманих струменів їх світлих прохолодних осель. Буйною рослинністю красуються твої ситі, чорноземні, розкішні луки та лани, то біліючі навесні молочним цвітом вишника, полуничника і дикого персика, то вкриваючись влітку, мов червоним сукном, ягодами запашних польових полуниць і дрібними вишнями, що досягають пізніше і темнішають над осінь. Рясні плоди дістає в нагороду за свою мляву працю невіглас-орач, котрий сяк-так і де-не-де покопирсав нужденною сохою чи незграбним плугом твоїй родючий ґрунт! Свіжі, зелені й могутні стоять твої різнорідні листяні ліси, і рої диких бджіл шумно дзижчать у нерукотворних бортях твоїх, наповнюючи їх духмяним липовим медом. І уфімська куниця, дуже цінна, не перевелася ще в лісистих верхів'ях рік Уфи та Белої! Мирні і тихі патріархальні тубільці і хазяї твої, кочові башкирські племена! Значно зменшились, але великі ще й досі, багатющі кінські табуни і череди, і отари їхні. Як і перше, після лютої, сніговійної зими, змарнілі, охлялі, як зимові мухи, башкирці з першим весняним теплом, з першим випасом виганяють на привільні місця наполовину винищені голодом табуни і стада свої, плентаючись і самі за ними з жінками й дітьми... І ви нікого не впізнаєте за два чи три тижні! Кістяки знову стануть бадьорими і невтомними кіньми, і вже степовий жеребець гордо і строго пасе косяк кобилиць своїх, не підпускаючи до нього ні звіра, ні людину!.. Нагуляли тіла миршаві зимові череди корів, повні поживної вологи їхні вим'я та дійки. Але нащо башкирцеві ароматне коров'яче молоко! Вже постиг живлющий кумис, скваснів у кобилячих *турсуках*¹, і всі, хто може пити, від немовляти до старезного діда, п'є доп'яну

¹ Турсук — мішок с сириці, знятої з кінської ноги.

цілющий, благодатний, богатирський трунок, і чудодійно зникають всі недуги голодної зими, ба навіть старості: виповнюється змарнілі обличчя, рум'янець здоров'я грає на блідих, запалих щоках. Але якимись чудними і сумовитими здаються покинуті селища! Натрапить іноді на них заїжджий чоловік і, нічого подібного досі не бачивши, спиниться, вражений виглядом спустілого, немовби вимерлого села. Дико і печально дивляться на нього вікна розкиданих юрт з білими коминами, без пузирчастих шибок, наче людські обличчя з виколотими очима... Де-не-де гавкає на цепу сторожовий голодний пес, якого іноді навідує і годує господар, де-не-де нявчить здичавіла кішка, що сама роздобуває собі їжу,— і нікого більше, жодної душі людської!

Які мальовничі й різноманітні, кожна в своєму роді, лісова, степова і горяна твоя смуга, а надто остання, по схилу Уральського пасма, на всі метали багата, золотодайна смуга! Який простір від кордонів Вятської та Пермської губерній, де зимою не в дивовижу замерзання ртуті, до Гур'єва городка на кордоні Астраханської губернії, де на вільному повітрі росте дрібний виноград і його молодим вином охолоджуються в літню спеку, гріються взимку і торгують уральські козаки! Яке чудесне рибальство по Уралу! Єдине і щодо смаку тамтешньої *красної риби*¹, і щодо способів добування. Багрінням називається це рибальство, і жде воно пристрасного досконалого пензля, щоб привернути до себе увагу всіх... Але даруйте, заговорився я, розповідаючи про свою прекрасну батьківщину. Подивімось краще, як далі живе і діє мій невтомний дідусь.

НОВІ МІСЦЯ

Ну, відпочив Степан Михайлович і не раз від щирого серця перехрестився, коли перебрався на простір і привілля берегів Бугуруслану. Не лише повеселішав духом, але й поздоровшав тілом. Ні просьб, ні скарг, ні чвар, ні галасу! Ні Воейкових, ні Мошенських, ні Сущових!² Ні порубів у лісі, ні спашів у полі, ні потолочених лук! Сам

¹ Красною рибою називаються білуга, осетер, севрюга, виз, білорибця та інші.

² Поміщики, що жили з дідусем у Старому Багрові і володіли разом з ним нерозмежованою землею.

цілковитий господар не лише над своєю землею, але й над чужою. Паси худобу, викошуй траву, рубай дрова — ніхто й слова не скаже. Селяни також звикли до нового місця, і полюбилися їм воно. Та й як не звикнути; як не полюбити! З безводного і лісового села Троїцького, де було так мало лук, що ледве вдавалося прогодувати одну корівчину й коня на тягло, де з давніх-давен орали ті самі загони і, незважаючи на чудовий ґрунт, звичайно, повиорювали і повиснажували землю,— переселилися вони на неосяжні родючі лани й луки, куди ще ні разу не ступила людина з косою чи з сохою, на бистру, свіжу й здорову воду з безліччю джерел та живців, на широкий, текучий і зарибнений став і на млин під самим носом, тоді як перше тарабанилися вони за двадцять п'ять верст, щоб змолоти віз хліба, та й то іноді доводилось по кілька день чекати своєї черги. Ви, може, здивуетесь, що я назвав Троїцьке безводним? Звинуватите стариків, котрі вибрали таке місце? Але спочатку діло було не так, і старики ні в чому не завинили: Троїцьке колись стояло над чудовою річкою Майною, що витікала версти за три від селища з-під Мохових озер; oprіч того, вздовж усього села тягнулося, хоча й не широке, але довге, світле і посередині глибоке озеро, з білим піскуватим дном; з цього озера навіть біг струмок, що називався *Біле джерело*. Так було в старовину, щоправда, дуже давно. За переказом відомо, що Мохові озера були колись глибокими лісовими круглими провалами з прозорою, студеною, як лід, водою і багnistими берегами, тож ніхто ніколи не насмілювався близько підходити до них, хіба що взимку; що начебто береги опускалися і поглинали зухвальця, який зазіхав на недоторканне царство водяних чортів. Але людина — заклятий і тріумфуючий перетворювач лица природи! Старовинному переказові, не потверджуваному новими подіями, перестали вірити, і Мохові озера, поступово, тому що при березі мочили коноплі і приганяли худобу на водопій, позасмічувались, з країв помільшали і навіть пообсихали, бо ліс навкруги було вирубано; потім запливли товстою землистою пеленою, яка поросла мохом і скріпилася схожим на жили корінням болотних трав, вкрилася купинами, кущами і навіть сосновим лісом, вже досить великим; один провал затягнуло зовсім, а на другому лишилися двоє глибоких, величезних вікон, до яких і тепер страшно наближатися незвичкій до цього

людині, бо земля, з усіма болотними травами, купинами, кушами і дрібним лісом, опускається і піднімається під ногами, як хистка хвиля. Мабуть, через те, що Мохові озера зменшились, річка Майна поникла вгорі і вже виходить з землі за кілька верст нижче від селища; а прозоре, довге і глибоке озеро перетворилося на брудну смердючу калюжу; піскувате дно, на сажень і більше, затягнуло тванню і всяким сміттям з селянських дворів; Білого джерела давно й сліду нема, незабаром про нього і пам'яті не буде.

Перебравшись на нові місця, дідусь мій взявся, із властивими йому невтомністю і запалом, до хліборобства і скотарства. Селяни, надихані його бадьорістю, так звикли працювати по-справжньому, що незабаром відбудувалися і завели хазяйство, як старожили, і за кілька років гармани Нового Багрова займали втриє більше місця, аніж саме село, а їхнім табуном добрих коней і стадом корів, овець та свиней могло б пишатися навіть велике і багате селище.

З легкої руки Степана Михайловича в Уфімський чи Оренбурзький край рік у рік почало вибиратися чимраз більше людей. Звідусіль потягнулися лугова мордва, черемиси, чуваші, татари й мешчеряки; російських переселенців, казенних селян різних відомств та різнокаліберних поміщиків також було чимало. З'явилися й сусіди в дідуся: шуряк його Іван Васильович Неклюдов купив землю за двадцять верст від Степана Михайловича, перевів селян, збудував дерев'яну церкву, назвав своє село Неклюдовом і сам переїхав туди з сімейством, але цьому дідусь анітрохи не зрадів: до всіх родичів своєї дружини, до всієї *неклюдовицини*, як він називав їх, Степан Михайлович був дуже неприхильний. Поміщик Бахметев купив землю ще ближче, верст за десять від Багрова, на верхів'ї річки Совруші, що тече паралельно з Бугурусланом на південний захід; він так само перевів селян і назвав село Бахметевкою. З другого боку, верст за двадцять по річці Насягай чи Мочагай, як і досі називають її тубільці, також заснувалося поміщицьке селище, Полібіно, яке згодом перейшло до С. А. Плещеева, а тепер належить Карамзіним. Насягай більший і кращий за Бугуруслан: повноводіший, більш зарибнений, та й птиці на ньому водилося і водиться значно густіше. По дорозі на Полібіно, просто на схід, верст за вісім від Багрова, заснувалося на

невеличкому струмку чимале мордовське село Нойкіно; версти за дві від нього поставили млин на річці Боклі, що тече майже паралельно з Бугурусланом на південь; недалеко від млина впадає Бокла в Насягай, який діагонально з північного сходу квапливо котить свої сильні й бистрі хвилі просто на південний захід. Верст за сімнадцять від Нового Багрова приймає він в себе наш Бугуруслан і, посилений його водами, недалеко від міста Бугуруслана з'єднується з Великим Кінелем, втрачаючи в ньому значення і звучне своє ім'я.

Крім того, виник мордовський виселок, під назвою Кивацького, вже тільки за дві версти від дідуся, вниз по Бугуруслану; це була мордва, що відділилася від селища Мордовський Бугуруслан на річці Малий Бугурусланчик верст за дев'ять від Багрова. Степан Михайлович спочатку трохи скривився, довідавшись про близьке сусідство, що нагадувало йому старе Троїцьке; але тут вийшло зовсім інакше. Це були добрі, лагідні люди, які поважали дідуся не менш, ніж свого волосного начальника. За кілька років Степан Михайлович здобув велику пошану і любов усіх в окрузі. Він був істинним добротворцем для далеких і близьких, старих і нових своїх сусідів, а надто для останніх; не будши обізнані з місцевістю і не маючи достатків, вони зверталися до нього в різних потребах, що завжди виникають у переселенців, які частенько пускаються на таку важку справу, не вживши попередніх заходів, не заготувавши хлібних запасів і навіть іноді не маючи, на що купити їх. Повні гамазеї дідуся було відкрито для всіх — бери, що хочеш. «Зможеш — віддай при першому врожаї; не зможеш — бог з тобою!» З такими словами роздавав дідусь щедрою рукою хлібні запаси на насіння та харчування. До того ж, треба сказати, що він був такий розважний, такий чуйний до просьб і нужд, так незмінно додержував кожного свого слова, що невдовзі став істинним оракулом недавно заселеного куточка неосяжного Оренбурзького краю. Він не лише допомагав своїм сусідам, але й морально виховував їх! Тільки правдою можна було домогтися від нього всього. Тому, хто хоч раз збрехав, раз ошукав, уже не варто було приходити на панський двір: не тільки нічого не одержить, але дай боже щогли винести. Багато сімейних чвар примирив він, багатом позовам поклав край з самого початку. Звідусіль біжали й йшли до нього по пораду, суд і вирок — і свято

здійснювались вони! Я знав онуків, правнуків тодішнього покоління, що в їх вдячній пам'яті залишився переданий в усних розповідях добродійний і строгий образ Степана Михайловича, не забутого ще й тепер. Багато чув я простих і водночас глибоких спогадів, причому люди плакали і знаменувалися хрестом за упокой душі його. Не дивно, що селяни любили щиро такого пана; але любили його також і двораки, що при ньому служили і часто зазнавали на собі страшних вибухів його нестримної запальності. Згодом деякі з молодих слуг його вже на схилі літ доживали віку при внукові Степана Михайловича; часго розповідали вони про строгого, запального, справедливого і доброго свого старого пана і згадували його завжди із слізьми.

І цей добрий, благодійний і навіть поблажливий чоловік скаженів іноді від таких приступів гніву, що спотворювали в ньому породу людську і робили його здатним у той час на жорстокі, огидні вчинки. Я бачив його таким у моєму дитинстві — то було значно пізніше за той час, про який я розповідаю, — і враження страху досі живе в моїй пам'яті! Як тепер дивлюся на нього; він розгнівався на одну з дочок своїх, здається, за те, що вона сказала неправду і не зізналася в обмані; двоє слуг водили його під руки; пізнати не можна було мого колишнього дідуся; він весь тремтів, обличчя сіпалося від судорог, страшний вогонь лився з його очей, помутнілих, потемнілих від люті! «Дайте мені її сюди!» — кричав він уриваним голосом. (Це я пам'ятаю яскраво: решту мені часто розповідали.) Бабуся впала перед ним навколішки, благаючи помилювання, але ту ж мить з неї злетіли хустка і плетений очіпок, і Степан Михайлович волочив за коси свою огрядну, вже стару Орину Василівну. Тимчасом не лише провинниця, а й усі її сестри і навіть брат їхній з молодою дружиною і маленьким сином втекли з дому і сховалися в гаю за будинком; навіть ночували там; тільки молода невістка повернулася з сином, боячись застудити його, і перебула ніч у челядні. Довго лютував дідусь на просторі, в спорожнілому будинку. Він доти лупцював Танайчонка та Мазана і волочив за коси Орину Василівну, поки, нарешті, не стомився; тоді упав, знеможений, на ліжко і міцно заснув; цей сон тривав до світанку другого дня. — Світлий, ясний прокинувся вдосвіта Степан Михайлович, весело тукнув свою Орисю, котра вмить прибігла з сусідньої кімнати з

таким радісним обличчям, немовби вчора нічогосінько й не сталося. «Чаю! Де діти, Олексій, невісточка? Дайте сюди Серьожу»,— говорив, прокинувшись, безумець, і всі прийшли, спокійні й веселі, крім невістки з сином. Ця жінка сама мала тверду вдачу, і не можна було умовити її так швидко кинутися з ласкою до вчорашнього дикого звіра, та й маленький син безнастанно повторював: «Боюсь дідуся, не хочу до нього». Почуваючи себе насправді погано, вона вимовилася хворобою і не пустила сина. Всі жахнулися, ждали нової грози. Але у вчорашньому дикому звірові сьогодні вже прокинулася людина. Після чаю і жартівливої бесіди свекор сам прийшов до невістки, яка, дійсно, нездужала; схудла, змарніла на обличчі, вона лежала в постелі. Старий сів на ліжко до неї, обняв її, поцілував, назвав красунею-невісточкою, приголубив онука і, нарешті, вийшов, сказавши, що йому «без невісточки буде нудно». Через півгодини невістка, вичепурена, поміському одягнена, в тому самому вбранні, про яке свекор казав, що воно найбільше личить їй, тримаючи сина за руку, ввійшла до дідуся. Дідусь зустрів її мало не з слізьми. «От і хвора невістка себе не пожаліла, встала, вбралася і прийшла розважити старого»,— сказав він ніжно. Закусили губи і понурили очі свекруха й зовищі, всі вони не любили невістки; а вона поштиво і весело відповідала на ласкавість свекра, кидаючи горді і переможні погляди на своїх недоброхоток... Але я не буду більше говорити про темну сторону мого дідуся; краще опишу вам один з його добрих, ясних днів, про які я багато наслухався.

ДОБРИЙ ДЕНЬ СТЕПАНА МИХАЙЛОВИЧА

Наприкінці червня стояла страшенна спека. Після душно́ї ночі повіяв на світанку східний, свіжий вітерець, який завжди вщухає, коли обігріє сонце. Сонце зійшло, і дідусь прокинувся. Жарко було йому спати у невеличкій світлиці, навіть з піднятою на всю підставку старовинною віконною рамою з густими перекладками, але зате під запоною з домотканої намітки. То була осторога, конче потрібна: без запони його заїли б злі комарі і не дали б заснути. Роями літали і тикалися довгими жалами своїми в тонку перепону крилаті музиканти і цілу ніч співали йому докучливі серенади. Смішно сказати, але

ніде гріха діти — я люблю дискантовий писк і навіть кусання комарів: в них вчувається мені жарке літо, розкішні безсонні ночі, береги Бугуруслану, оброслі зеленими кущами, з яких звідусіль лунуть солов'їні пісні; я пам'ятаю завмирання молодого серця і солодкий, незбагнений сум, за який віддав би тепер весь останок згасаючого життя... Прокинувся дідусь, обтер гарячою рукою жаркий піт з крутого, високого чола свого, виткнув голову з-під запони і розсміявся. Ванька Мазан і Никанорка Танайчонки хрюпали, простягшись на підлозі, в карикатурно-мальовничих позах. «Ач, хрюпуть, собачі діти!» — сказав дідусь і знов усміхнувся. Степан Михайлович був загадковою людиною: після такого сильного словесного вступу слід було сподіватися штовхана калиновим кийком (він завжди стояв біля ліжка) в бік сонного або стусана ногою, навіть вітання стільцем; але дідусь розсміявся, прокидаючись, отже, цілий день буде в доброму гуморі. Він устав тихенько, разів зо два перехрестився, взув поруділі шкіряні капці на босі ноги і в самій сорочці з селянської оброчної полотнини (ткацького тонкого полотна на сорочки бабуся йому не давала) вийшов на ганок, де приємно повіяло на нього ранковою вологою свіжістю. Я допіру сказав, що ткацького полотна на сорочки Орина Василівна не давала Степанові Михайловичу, і кожен читач має право сказати, що таке суперечить характерам цього подружжя. Але що ж вдієш, прошу не гніватись, так було насправді: жіноча натура брала гору над чоловічою, як і завжди! Не раз бита за цупку білизну, бабуся все-таки подавала її і, нарешті, привчила до неї старого. Дідусь вдався одного разу до найбільш дійового, останнього заходу; він порубав сокирою на порозі своєї кімнати всю білизну, пошиту з оброчної лляної полотнини, незважаючи на зойки моєї бабусі, яка благала, щоб Степан Михайлович «бив її, аби тільки добра свого не нищив...», але й цей захід не вплинув: знову з'явилася цупка білизна — і старий скорився... Даруйте, спростовуючи уявне зауваження читача, я перервав розповідь про «добрий день мого дідуся». Нікого не турбуючи, він сам узяв повстанний пітник, що лежав завжди в комірчині, підстелив його під себе на верхній сходинці ганку і сів зустрічати сонечко, за своєю звичкою. Перед сходом сонця буває весело на душі в людини якось несвідомо, а дідусеві, до того ж, весело було дивитися на свій панський двір, де, на той

час, усіх потрібних господарчих будов уже було вдосталь. Щоправда, двір не був обгороджений, і випущена з селянських дворів худоба, простуючи в загальну обчеську череду, яку вигонили в поле, навідувала його мимохідь, як то було й цього ранку і як завжди повторювалося щовечора. Кілька забрьоханих свиней потирались і почухувались об той самий ганок, на якому сидів дідусь, і, рожкаючи, ласували раковими шкаралупами і різними недоїдками з панського столу, що їх без церемонії викидали біля того ж ганку; заходили також корови та вівці; звісно, після таких відвідин лишалися брудні сліди; але дідусь не вбачав у цьому нічого неприємного, а, навпаки, любувався, дивлячись на здорову худобу як на безперечну ознаку достатку і добробуту своїх селян. Незабаром гучне ляскання довгого пастушачого батога випроведило відвідувачів. Почала прокидатися челядь. Здоровенний конюх Спиридон, якого до глибокої старості називали «Спиркою», виводив, по одному, двох рудувато-перістих і третього бурастого жеребця, прив'язував їх до стовпа, чистив і водив на довгій конов'язі, причому дідусь милувався їх статями, наперед милувався і тією породою, яку сподівався повести від них, і в цьому він досягнув великого успіху. Прокинулася й стара ключниця, що спала на погребнику, вийшла з льоху, сходила на Бугуруслан умитися, позітхала, поойкала (це була її постійна звичка), помолилася богу, обернувшись на схід сонця, і почала мити, полоскати, чистити горщики та посуд. Весело кружляли в небі, щebetали й співали ластівки та касатки, дзвінко підпадьомкали перепели в полях, розсипалися в повітрі пісні жайворонків, надсадно і хрипко кричали в кущах деркачі; підсвистування погоничів, токування і мекання дикого вівчарика долинали з сусіднього болота, синьошийки наввипередки передражнявали солов'їв, викочувалося з-за гори яскраве сонце!.. Задимилися селянські хати, замаяли на вітрі сизі стовпи диму, наче ціла низка річкових суден звела свої прапори; подалися селяни в поле... Захотілося дідусеві вмитися студеною водою і потім напитися чаю. Розбудив він слуг своїх, що потворно розкинулися уві сні. Зірвалися вони на рівні ноги, наче не сповна розуму, перелякані, але веселий голос Степана Михайловича скоро підбадьорив їх: «Мазан, умиватися! Танайчонку, будити Аксеню і панію,— чаю!» Не треба було повторювати наказів: незграбний Мазан уже біг

стрімголов з мідним, світлим рукомийником на джерело по воду, а проворний Танайчонок розбудив негарну молоду дівку Аксеню, яка, поправляючи збиту набік хустку, вже будила стару, огрядну панію Орину Василівну. За кілька хвилин всі в домі вже були на ногах, і всі вже знали, що старий пан прокинувся веселий. Через чверть години стояв коло ганку стіл, накритий білою, з мережкою, домотканою скатеркою, кипів самовар, що мав форму величезного мідного чайника, метушилася коло нього Аксеня, і віталася стара пані, Орина Василівна, із Степаном Михайловичем, не охкаючи і не стогнучи, що могло іноді стати в пригоді, а весело і гучно питала його про здоров'я: «як спочивав і що уві сні бачив?» Привітно поздоровкався дідусь із своєю дружиною і назвав її Орисею; він ніколи не цілував їй руку, а свою давав поцілувати на знак ласкавості. Орина Василівна розцвіла й помолодшала: де й поділися її огрядність і незграбність! Зразу ж принесла ослінчик і сіла біля дідуса на ганку, чого ніколи не насмілювалася робити, якщо він неласкаво стрічав її.— «Ану, випиймо з тобою чайку, Орисю! — заговорив Степан Михайлович,— поки ще не жарко. Хоча спати було душно, а спав я міцно, навіть сні всі заспав. Ну, а ти?» Таке запитання було надзвичайною ласкою, і бабуся покvapно відповіла, що тієї ночі, коли Степан Михайлович добре спочиває,— спить добре і вона; але що Танюша цілу ніч кидалася уві сні. Танюша була наймолодша дочка, і старий любив її більше за всіх дочок, як це часто трапляється; його стурбувала така звістка, і він сказав не будити Танюшу, аж поки сама не прокинеться. Тетяну Степанівну розбудили разом з Олександрою та Єлизаветою Степанівнами, і вона вже одяглася; але про це сказати не насмілились. Танюша швиденько роздягнулася, лягла в ліжко, наказала зачинити віконниці в своїй світлиці, і хоча заснути не могла, але пролежала поночі години зо дві; дідусь був задоволений, що Танюша добре виспалася. Синка-одинця, якому було дев'ять років, ніколи не будили рано. Старші дочки прийшли негайно; Степан Михайлович ласкаво дав їм поцілувати руку і назвав одну Лізонькою, а другу Лексанею. Обидві були розумниці, а в Олександри з хитрим розумом поєднувалися батькова жвавність і запальність, але добрих його властивостей вона не мала. Бабуся була жінка дуже проста, і дочки нею правували, як хотіли; якщо іноді вона насмі-

лювалася хитрувати із Степаном Михайловичем, то лише з їхньої намови, і це, через невмілість її, рідко миналося безкарно і було старому відоме досконально; він знав і те, що дочки ладні ошукати його при першій-ліпшій нагоді, і тільки з нудьги, або, може, бажаючи зберегти власний спокій,— звісно, коли він був у доброму гуморі,— дозволяв їм думати, що вони обдурюють його; а як тільки вибухав гнівом, все це виказував їм без пощади, брутальними словами, а іноді й лупцював, але дочок, як справжніх внучок Єви, це анітрохи не бентежило: минався гнів, вияснялося батькове обличчя, і вони знов бралися до своїх хитрих планів і частенько домагались успіху.

Напившись чаю і поговоривши про різні різнощі із своєю сім'єю, дідусь зібрався поїхати в поле. Він уже давно сказав Мазанові: «Коня!», і старий бурастий мерин, запряжений у старі довгі селянські биндюги, анітрохи не труський, перевиті густим мотузяним плетивом, з довгим лубком посередині, накритим повстю, вже стояв коло ганку. Конюх Спиридон сидів за кучера, вельми невбажливо вбраний, тобто просто в самій сорочці, босий, підперезаний шерстяним, тасьмовим червоним поясом, на якому висів ключ і мідний гребінець. Перед тим Спиридон вирушав у таку саму експедицію навіть без капелюха, але дідусь покартав його за те, і цього разу він приладнав собі щось схоже на шапку, сплетену з широких лик; дідусь посміявся з його *шличка* і, надівши *польовий* каптан з небіленого домотканого полотна та картуз і підстеливши під себе про запас від дощу арм'як,— сів на биндюги. Спиридон також підклав під себе складену втрое свою щоденну свитину з селянського білого сукна, але пофарбовану на яскравочервоний колір марени, якої багато вродило на полях. Цей червоний колір так полюбили старики, що багровських двораків сусіди називали «маренниками»; я сам чув це прізвисько років через п'ятнадцять після дідусевої смерті. У полі Степан Михайлович був усім задоволений. Він оглянув відцвітаюче жито, з людину заввишки, що стояло, як стіна; віяв легенький вітерець, і синьо-лілові хвилі ходили по ньому, мінячись проти сонця; вони то світлішали, то темнішали. Втішно було дивитися господареві на таке поле! Дідусь об'їздив молодий овес, полбу і всю ярину; потім вирушив на пар і сказав повозити себе по ріллі. Це був його постійний спосіб, щоб визначити, чи добре зорано землю: скрізь, де

траплялася цілина, хоч би найменша місцинка, не зачеплена сохою,— одразу підкидало хисткі биндюги і коли дідусь був не в гуморі, то на такому місці втикав паличку або прутик, посилав за старостою, якщо його не було з ним, і розправлявся негайно. Цього разу все йшло гаразд; можливо, що й траплялися огріхи, але Степан Михайлович їх не помічав чи не хотів помітити. Він заїхав також на місця степових сіножатей і полюбувався густою високою травою, яку через кілька днів треба було косити. Він побував і на селянських полях, щоб знати самому, в кого вродило хліб добре і в кого погано, навіть пар селянський об'їздив і перевірів, усе помітив і нічого не забув. Ідучи перелогами, дідусь побачив достигаючі полуниці, зупинився і, з допомогою Мазана, назбирав рясний кетяг дорідних чудових ягід і повіз додому своїй Орисі. Хоч надворі була спека, він повернувся додому лише над полудень. Тільки-но угледіли, що дідусеві биндюги спускаються з гори, миттю поставили обід на стіл, і вся сім'я вийшла стрічати господаря на ганок. «Ну, Орисю,— весело мовив дідусь,— які хліба дає нам бог! Милость господня велика! А ось тобі і полуничка!» Бабуся зраділа невимовно. «Наполовину достигла,— провадив він далі,— з завтрашнього дня посилати по ягоди». Кажучи ці слова, він входив у передпокій; запах гарячих щів линув йому назустріч із зали. «А, готово! — ще веселіше мовив Степан Михайлович,— спасибі», і, не заходячи до своєї кімнати, попрямував у залу і сів за стіл. Треба сказати, що в дідуся було заведено так: коли він повертався з поля, рано чи пізно,— щоб обід стояв на столі, і боже борони, якщо проморгають його повернення і не встигнуть подати вчасно. Іноді це призводило до сумних наслідків. Але цього щасливого дня все йшло як по маслу, все вдавалося. Здоровенний дворак, Миколка Рузан, став за дідусем з цілою березовою гілкою, щоб відганяти від нього мух. Гарячі щі, від яких руська людина не відмовиться у найбільшу спеку, дідусь сьорбав дерев'яною ложкою, бо срібна обпікала йому губи; по тому їли холодник з льодом, з прозорим баликом, жовтою, як віск, солоною осетиною та з чищеними раками, й інші легкі страви. Все це запивалося домашньою брагою та квасом, також із льодом. Обід був превеселий. Всі говорили голосно, жартували, сміялись; але траплялись обіди, коли панувала моторозна тиша і всі мовчки ждали якого-небудь вибуху.

Всі двірські хлопчачки і дівчатка знали, що старий пан весело обідає, і всі натовпилися в залу — може, щось перепаде; дідусь щедро обділяв усіх, бо страв звичайно готували вп'ятеро більше, ніж треба було. По обіді він одразу ліг спати. Повиганяли мух з-під запони, опустили її над дідусем, підіткнули краї під перину; незабаром розляглося гучне хропіння — ознака, що господар спить богатирським сном. Всі розійшлися по своїх місцях також відпочивати. Мазан і Танайчонок, перед тим пообідавши і нахапавши недоїдків з панського столу, теж полягали на підлозі в передпокої, біля самісіньких дверей дідусевої світлиці. Вони спали й до обіду, проте одразу поснули; але задуха і спекота від сонця, що яскраво світило у вікна, незабаром їх збудила. Від сну і жару пересохло у них в горлі, заманулося їм охолодити гарячі гортані панською бражкою з льодком, і ось якого коника викинули зухвалі лежні: крізь прочинені двері дістали вони дідусів халат і ковпак, що лежали на стільці якраз біля дверей. Танайчонок надів на себе панове вбрання і сів на ганку, а Мазан побіг із жбаном на погріб, збудив ключницю, що спала, як і всі в домі, мертвим сном, і наказав мерщій дати панові студеної браги, а коли ключниця не повірила, що пан уже прокинувся, — Мазан показав їй на постать Танайчонка, який сидів на ганку в халаті й ковпаку; націдили браги, поклали льоду, швиденько побіг Мазан із своєю здобиччю. Брагу поділили між собою порівну, поклали халат і ковпак на старе місце і ще цілу годину чекали, поки прокинеться дідусь. Ще веселіший, ніж вранці, прокинувся пан, і перше його слово було: «Студеної бражки». Перелякалися лакеї: Танайчонок побіг до ключниці, яка зразу ж здогадалася, що перший жбан випили вони самі; вона дала їм напій, але слідом за посланцем підійшла до ганку, де сидів уже в халаті справдешній пан. З перших слів обман було викрито, і, тремтячи від страху, Мазан і Танайчонок впали навколішки перед паном, і що ж, ви думаєте, зробив дідусь?.. Зареготав, послав по Орису і по дочок і, голосно сміючись, розповів їм про вихватку своїх слуг. Заспокоїлися бідолахи, і навіть один з них усміхнувся. Степан Михайлович помітив і мало не розсердився; брови його вже почали хмуритися, але в його душі так багато було тихого спокою від цілого веселого дня, що чоло його розгладилось, і, грізно подивившись, він сказав: «Ну, бог простить

на цей раз; але якщо вдруге...» Договорювати не треба було.

Не можна не здивуватися, що в такого до нестями запального і в запальності жорстокого пана слуги могли наважитись на таку зухвалу витівку. Але багато разів на своєму віку я помічав, що в найсуворіших панів челядь дозволяла собі відчайдушні каверзи. А з дідусем моїм це був не поодинокий випадок. Той самий Ванька Мазан, замітаючи одного разу в світлиці Степана Михайловича і взявшись перестилати постіль, не встояв проти спокуси,— закортіло поніжитися на м'якенькій пуховій перині і таких самих подушках, полежати на пановому ліжку,— ліг і заснув. Спав він міцно. Дідусь знайшов його там і — тільки розсміявся! Щоправда, він добре оперішив його своїм калиновим кийком; але це так, для сміху, щоб потішитися Мазановим переляком. А втім, про Степана Михайловича і не таке можна розповісти: поки його не було вдома, віддали заміж чотирнадцятирічну дівчинку, його двоюрідну сестру, П. І. Багрову, вельми багату, хоч і кругом сироту, що жила у нього в домі і яку він дуже любив; віддали за розпусного і страшного чоловіка, котрого він ненавидів. Звичайно, що справу влаштували близькі родні його сестри по матері, але на це була згода Орини Василівни і цьому, до того ж, допомагали її дочки. Про це я розповім потім, а тепер повернімось до доброго дня мого дідуся.

По обіді він прокинувся годині о п'ятій і, після студеної бражки, захотів, хоч стояла нестерпна спека, випити чаю, вірячи, що після гарячого напою йому буде не так жарко. Він пішов тільки скупатися в прохолодному Бугуруслані, що протікав під вікнами будинку, і, повернувшись, побачив усю свою сім'ю, що ждала на нього за тим же чайним столом, поставленим у затінку, з тим же киплячим чайником, самоваром і з тією ж Аксенею. Напившись досхочу улюбленого потогінного напою з густими вершками і товстою загніченою шкуркою, дідусь запропонував усім поїхати на прогулянку до млина. Всі, звісно, охоче погодились, і дві тітки мої, Олександра і Тетяна Степанівни, взяли з собою удочки, бо дуже любили ловити рибу. В одну хвилину запрягли двоє довгих биндюгів: на перші сів дідусь з бабусею, посадовивши проміж себе єдиного спадкоємця свого, дорогоцінну парість древнього свого дворянського роду; на других биндюгах посіда-

ли три тітки і хлопець Миколка Рузан, взятий для того, щоб накопати на греблі черв'яків і насаджувати ними удки у панночок. Коли приїхали до млина, бабусі принесли ослін, і вона сіла в затінку млинової гамазеї, неподалік від кауза, біля якого удили її менші дочки, а старша, Єлизавета Степанівна, щоб догодити батькові,— та й сама вона цікавилась господарством,— пішла з Степаном Михайловичем оглядати млин і товчію. Маленький синок то дивився, як удять рибу сестри (самому йому удити на глибоких місцях не дозволяли), то бавився коло матері, яка очей з нього не зводила, боячись, щоб дитина не впала як-небудь у воду. Обидва камені мололи: одним шеретували пшеницю для панського столу, а на другому мололи привізне жито; товчія товкла просо. Дідусь був знавцем усякої господарчої справи; він добре розумівся на млинарстві і тлумачив своїй здібній і тямущій дочці всі тонкощі цієї справи. Він миттю побачив усі вади в снастях, що жорна установлено неправильно: одне з них сказав опустити на півзарубини, борошно пішло дрібніше, і помелець був дуже задоволений; на другому посаді на слух вгадав, що один палець на шестерні почав трохи стиратися; він наказав закрити воду, мельник Болтуньонок сплигнув униз, оглянув і обмацав шестерню і сказав: «Правда ваша, паночку Степане Михайловичу! один палець трошечки стерся». — «Еге ж, трошечки,— без будь-якого невдоволення відповів дідусь,— коли б я не прийшов, то шестерня оця вночі зламалася б». — «Винен, Степане Михайловичу, прогавив». — «Ну, бог простить, давай нову шестерню, а в старій стертий палець замінити, та щоб новий не товстіший, не тонший за інші,— в цьому вся штука». Зразу ж принесли нову шестерню, задалегідь припасовану і випробовану, вставили на місце старої, змастили, де треба, дьогтем, пустили воду не враз, а поступово (теж за дідусевим наказом),— і заспівало, замолело жорно без перебою, без стукоту, а плавно і рівно. Потім пішов дідусь із своєю дочкою на товчію, узяв із ступи жменю товченого проса, обдув його на долоні і сказав помольцеві, знайомому мордвину: «Чого дивишся, сусіде Васюха? Бачиш, жодної не відтовченої зернини нема. Адже перепустиш, то й пшона менше буде». Васюха сам спробував і сам побачив, що дідусева правда; сказав спасибі, вклонився, тобто мотнув головою, і побіг закрити воду. Звідти попрямував дідусь із своєю

ученицею на пташарню; там усе було у повному порядку: гусей, качок, індичок та курей—тьма-тьмуца, і всіх доглядала одна літня жінка з онукою. На знак особливої ласки дідусь дозволив обом поцілувати йому ручку і наказав, oprіч місячної платні, видавати пташниці щомісяця по півпуда пшениці на пироги. Весело повернувся Степан Михайлович до Орини Василівни, всім був він задоволений: і дочка тямуща, і млин добре меле, і пташниця Тетяна Горожана¹ добре доглядає птицю.

Жарота давно спала, заходив вечір, ще й від води віяло прохолодою, довга хмара куряви йшла по дорозі і наближалася до села, чути було, як мекає і реве череда, ховалося за круту гору згасаюче сонце. Стоячи на греблі, милувався Степан Михайлович широким ставом, що, як дзеркало, нерухомо лежав у положистих берегах своїх; риба скидалася і плюскалася безнастанно, але дідусь не був рибалкою. «Час додому, Орисю, староста, напевне, жде мене»,— сказав він. Менші дочки, бачачи його в добромум гуморі, почали просити дозволу залишитися поудити, кажучи, що надвечір риба клює краще і що через півгодини вони прийдуть пішки. Дідусь погодився і поїхав з бабусею додому своїми биндюгами, а Єлизавета Степанівна з маленьким братом сіла на другі биндюги. Степан Михайлович не помилився: біля ганку чекав на нього староста, та й не сам, а з кількома селянами і селянками. Староста вже бачив пана, знав, що він у веселому настрої, і розповів про це декому з селян; хто мав до дідуса якусь справу чи прохання, не зовсім звичайні, скористався із слушної нагоди, і всім пощастило: дідусь дав хліба селянинові, який не сплатив ще старого боргу, хоча й міг це зробити; другому дозволив оженити сина, не чекаючи, поки настане зима, і не на тій дівці, що її призначив сам; дозволив винуватій солдатці, яку наказав був вигнати з села, жити, як і перше, в батька тощо. Але це ще не все: кожному піднесли по срібній чарці, більшій за склянку на квас, домашнього міцного вина. Коротко і ясно дав дідусь господарські розпорядження старості і поспішив до вечері, з якою його вже чекали. Вечірній стіл мало чим відрізнявся від обіднього, і, мабуть, їли за ним навіть охотніше, бо було не так жарко. Після вечері Степан

¹ Прізвисько «Горожана» їй дали тому, що деякий час замолоду вона жила в якомусь городі.

Михайлович любив ще з півгодини посидіти в самій сорочці і прохолодитися на ганку, відпустивши сім'ю свою спочивати. На цей раз він трохи довше, ніж звичайно, жартував і сміявся з своїми слугами; наказував Мазану і Танайчонку борюкатися і битися навкулачки і так дражнив їх, що вони, не на жарт, чухрали один одного і вчепилися навіть у волосся; але дідусь, досхочу насміявшись, владним словом і голосом заставив їх схаменутися і розійтись.

Літня, коротка, чудесна ніч обгортала всю природу. Ще не згасло світло вечірньої зорі і не згасне, поки не з'явиться сусідня вранішня зоря! Дедалі більше темнішала глибина небесного склепіння, дедалі яскравіше сяяли зорі, гучніше лунали голоси і крики нічних птахів, наче вони наближалися до людини! Виразніше вчувалося, як шумить млин і товче товчія у вогкому нічному тумані... Устав мій дідусь із свого ганку, перехрестився кілька разів на зоряне небо і, хоч у кімнаті стояла задуха, ліг спочивати на жаркий пуховик і звелів опустити на себе запону.

ДРУГИЙ УРИВОК З «СІМЕЙНОЇ ХРОНІКИ»

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ КУРОЛЕСОВ

Я обіцяв розповісти окремо про Михайла Максимовича Куролесова та його одруження з двоюрідною сестрою мого дідуся Парасковією Іванівною Багровою. Початок цієї події стався в 1760-х роках, перед тим часом, про який я розповідав у першому уривку з «Сімейної хроніки», а кінець — значно пізніше. Виконую свою обіцянку.

Степан Михайлович Багров був єдиним сином Михайла Петровича Багорова, а Парасковія Іванівна — єдиною дочкою в Івана Петровича Багорова. Дідусь мій дуже любив її, як єдину жіночу парість роду Багрових і як єдину свою двоюрідну сестру. Парасковія Іванівна втратила матір, ще буди немовлям, а в десять років зосталася кругом сиротою. Мати її, з роду Бактеєвих, була дуже багата: вона залишила доньці дев'яност душ селян, чимало грошей, а ще більше коштовностей і срібла; від батька вона також успадкувала триста душ; отже, була багатою сиротою і майбутньою багатою відданицею. Після батькової смерті вона спочатку жила у бабусі Бактеєвої, потім приїздила і гостювала подовгу в Троїцькому, і, нарешті,

Степан Михайлович забрав її до себе. Люблячи не менш, ніж дочок, свою сестричку-сирітку, як називав її Степан Михайлович, він обходився з нею надзвичайно ніжно по-своєму; але Парасковія Іванівна, будши дуже юною, або, вірніше кажучи, ще дитиною, не могла цінити любові й ніжності свого двоюрідного брата, бо ніколи не бачила від нього балощів, до яких вона вже звикла, поживши досить довго в своєї бабуні; отже, не дивно, що вона нудьгувала в Троїцькому і охоче повернулася б у дім старенької Бактеєвої. Парасковія Іванівна не була красунею, але мала правильні риси обличчя, прекрасні, розумні, сірі очі, досить широкі, довгі, темні брови, що свідчили про тверду й мужню вдачу, була ставна й висока на зріст і в чотирнадцять років здавалася вісімнадцятилітньою дівчиною; але, незважаючи на тілесну свою зрілість, вона була ще справжнісінькою дитиною і серцем, і розумом: завжди жвава, весела, вона пустувала, вистрибувала, танцювала і співала з ранку до вечора. Голос у неї був чудовий, вона до нестями любила пісні, орелі, таночки й усякі ігрища, а коли нічого цього не було, — цілий день гралася в ляльки, все співаючи усяких руських пісень, яких і тоді знала силу-силенну.

За рік перед тим, як вона перебралася до Степана Михайловича, приїхав до Сімбірської губернії, у відпустку, молодик років на двадцять вісім, родовий тамтешній дворянин Михайло Максимович Куролесов, котрий служив у війську; він був, як то кажуть, молодець із себе. Багато хто вважав його краснем; але інші казали, що він, попри свою вродливість, був якийсь неприємний, і я в дитинстві чув про це суперечки між бабусею і моїми тітками. З п'ятнадцяти років він служив у якомусь відомому тоді славному полку і дослужився вже до чину майора. У відпустку приїздив рідко, та й приїздити не було чого, бо в нього родового маєтку було всього душ із півтораста, та й то малоземельних, що перебували в різнопомісному селищі Грановці. Звісно, він не здобув справжньої освіти, але був меткий на язик, та й писав жваво і доладно. Я мав у своїх руках багато його листів, з яких видно, що він був людиною тямущою, спритною і водночас твердсю і діловою. Не знаю, яким родичем доводився він нашому безсмертному Суворову, але в кореспонденції Куролесова я знайшов кілька листів від геніального полководця, які завжди починалися так: «Ласкавий добродію мій, бра-

тіку Михайле Максимовичу» і кінчалися: «з належитою пошаною до вас і ласкавої добродійки сестриці Парасковії Іванівни маю честь бути і т. ін.». Михайла Максимовича мало знали в Сімбірській губернії, а що «хороша чутка далеко чутна, а погана ще дальше», до того ж, можливо, він і у відпустці дозволяв собі побешкетувати, та й денщик або лакей-кріпак, що приїздив з ним, незважаючи на строгість свого командира, по секрету дещо розляпував язиком,— то й склалася про нього думка, яка вилилася в таких афоризмах, що «майор жартів не любить, що в нього ході під обухом, і з стежки не звертай, що він солдата не викаже і, коли можна, покрие, а якщо вклепався, хай помилування не жде, що він держкий на слово, що коли встряне у сварку, то й сам чорт йому не брат, що він хвацький, бідовий, що він *гусак лапатий, звір строкатий...*»¹, але всі однотайно називали його чудовим хазяїном. Ширилися також чутки, які, напевне, вийшли з тих-таки джерел, що майор страшенний гуляка, тобто ласий до жіноти і до хмільного, але знає всьому місце й час. Перша пристрасть прикривалася приказкою: «То дарма, що був злодій, аби тепер козак», а друга: «Той не мужчина, хто не п'є» і «хто п'яний, та розум має,— того люди поважають». Отже, майор Куролесов не лише не зажив поганої слави, а навпаки, багатьом дуже подобався. До того ж, був запобігливий, умів підлеститись і лестив сам, поштиво ставився до старших і поважних людей, і тому зустріли його всі гостинно і привітно. Бувши близьким сусідом Бактеєвих, яким доводився далеким родичем по чоловікові дочки Бактеєвої, А. А. Курмишової (та, здається, і селяни їхні жили в одному селі), він так зумів здобути їхню прихильність, що всі його любили і носили на руках. Спочатку робив він це без якоїсь корисливої мети, а тому, що поклав собі за правило «домагатися ласки людей поважних і багатих»; але згодом, побачивши там жваву, веселу й багату Парасковію Іванівну, на вигляд уже зовсім дорослу, він надумав одружитися з нею і прибрати до рук її багатство. Маючи перед собою таку мету, він ще більше почав піддобрюватися до бабуні і тітки Парасковії Іванівни і домігся того, що вони в ньому, як то кажуть, душі не чули, та й коло молоді дівчини

¹ Двома останніми приказками, хоч вони якись невиразні, визначено дуже багато, ясно і зрозуміло для кожного.

став так уміло упадати, що вона його полюбила, звичайно, як людину, що потурає їй у всьому, виконує її бажання і взагалі панькається з нею. Михайло Максимович признався родичам Парасковії Іванівни, прикинувся закоханим у молоду сироту, і всі повірили, що він нею *смертельно заразився*, марить нею уві сні і наяву, від кохання себе не тямить; повірили, схвалили його намір і взяли бідолаху-страдника під свій захист. При такому прихильному ставленні родичів йому легко було домогтися успіху: він годив дівчинці різними розвагами, катав на баских своїх конях, гойдав на орелях і сам гойдався з нею, дуже гарно співав з нею руських пісень, дарував різні дрібнички і виписував для неї хитромудрі дитячі забавки з Москви.

Знаючи, що досягнути цілковитого успіху він зможе, лише діставши згоду двоюрідного брата і опікуна нареченої, Михайло Максимович спробував запобігти його ласки. Вишукуючи різні приклучки, з рекомендаційними листами від родичів Парасковії Іванівни, приїздив він до Степана Михайловича в село, але не сподобався господареві. З першого погляду це може видатися дивним: чому б не сподобатись? У молодого майора були деякі риси, які начебто були споріднені властивостям Степана Михайловича; але в старого, опріч здорового глузду і ясных поглядів, було оте душевне чуття людей чесних, одвертих і правдивих, яке розпізнає з першого знайомства з людиною невідомою кривду і неправду її, для інших непомітну; яке чує зло під зовнішньою пристойністю і вгадує майбутній його розвиток. Ласкаві речі і поштивий тон не обманули Степана Михайловича, і він одразу збагнув, що тут приховується якесь крутіїство. До того ж, дідусь мій провадив життя дуже строге і скромне, і чутки про безпутність майора, що давно дійшли до нього і до яких інші ставились так поблажливо, — викликали огиду в цнотливій душі Степана Михайловича, і хоча він сам був гарячий до озвіріння, але недобрих, злих і жорстоких без гніву людей не терпів. Тим-то прийняв він Михайла Максимовича холодно і сухо, хоч той умів розумно і до діла поговорити про все, а надто — про господарство; а коли гість, побачивши Парасковію Іванівну, що на той час уже переїхала до мого дідуся, почав говорити їй люб'язні речі, як давній знайомий, і вона слухала його охоче, то в дідуся, як звичайно, покривилася голова набік, насупилися брови, і поко-

сився він на гостя неласкаво. Навпаки, Орині Василівні і всім дочкам гість дуже запав в око, тому що з перших хвилин він умів до них підлеститись, і вони зайшли були з ним у ласкаву розмову; але від згаданих мною прикмет грози на обличчі Степана Михайловича всіх пройняло холодом, і всі прикусили язички. Гість зробив спробу відновити загальний спокій і утішність бесіди, але марно: від усіх почав він діставати короткі відповіді, а від господаря — не зовсім чемні. Нічого не вдієш, треба було їхати додому, хоча вже наближалася пізня ніч і слід було б гостеві, за сільським звичаєм, залишитися ночувати. «Паскудна людина і шахрай, ачеї вдруге не приїде», — сказав Степан Михайлович сім'ї своїй, і, звісно, нічий голос не заперечив йому, але зате нишком довго вихваляли бравого майора, і залюбки слухала і розповідала про його догідливість молоденька дівчина, багата сирота.

Піймавши облизня, поїхав Михайло Максимович од Степана Михайловича і повернувся до Бактеєвої із звісткою про свою невдачу. Дідуся мого добре знали і з першої хвилини втратили будь-яку надію на його добровільну згоду. Довго думали, але нічого не придумали. Відважний майор пропонував запросити молоду дівчину в гості до бабусі і повінчатися з нею без дозволу Степана Михайловича, але Бактеєва та Курмишова були певні, що дідусь мій не відпустить свою сестру саму, а якщо й відпустить, то дуже не скоро, а залишитися на якийсь час майор не мав змоги. Він запропонував відчайдушний спосіб: намовити Парасковію Іванівну, щоб втекла, забрати її в собою і зразу ж де-небудь повінчатися; але родичі і чути не хотіли про таку ганьбу, — і Михайло Максимович виїхав у полк. Путь провидіння для нас незбагненна, і тому ми не можемо досягнути, чому судилося цьому лихому замірові здійснитись. Через півроку раптом дістала стара Бактеєва звістку, що Степан Михайлович у вельми важливих справах виїздить кудись далеко і надовго. Куди і чого виїздив він, не знаю, тільки кудись далеко, в Астрахань чи в Москву, і, безперечно, в справах, тому що брав з собою повіреного Пантелія Григоровича. Одразу ж надіслали листа до Степана Михайловича і просили дозволу, щоб внучка, поки не буде вдома її опікуна і брата, приїхала погостювати до бабусі, але дістали коротку відповідь: «що Параші і тут добре і що коли бажають її бачити, то можуть приїхати і прогостювати в Троїцькому скільки

заманеться». Пославши таку рішучу відповідь і якнайсуворіше наказавши своїй завжди покірливій дружині, щоб вона берегла Парашу, як зіницю свого ока, і нікуди з дому не відпускала, Степан Михайлович вирушив у дорогу.

Бактеєва листувалася з Парасковією Іванівною та сімейством мого дідуся. Тільки-но довідавшись, що він виїхав, Бактеєва сповістила про це Михайла Максимовича Куролесова, додавши, що Степан Михайлович поїхав надовго, тож чи не може він приїхати, щоб особисто поклопотатися у відомій йому справі; а сама стара Бактеєва з дочкою негайно вирушила в Троїцьке. Вона завжди була в дружніх взаєминах з Ориною Василівною; почувши, що Куролесов і їй дуже сподобався, вона призналася, що молодий майор шалено закохався в Парашеньку; почала всіляко вихваляти жениха і сказала, що нічого так не прагне, «як, покіль сама живе, віддати заміж свою внучку-сирітку, і певна того, що вона буде щаслива; що вона чуває, що їй уже недовго ряст топтати, і тому хотіла б якнайшвидше обладнати цю справу». Орина Василівна, з свого боку, цілком схвалила такий намір, але висловила сумнів, «щоб Степан Михайлович на це погодився, і що, бозна-чому, Михайло Максимович, хоч і пречудовий молодик, але йому страшенно не сподобався». — Запросили на раду старших дочок Орини Василівни, і під головуванням старої Бактеєвої та її дочки Курмишової, яка з особливо великим запалом одстоювала майора, вирішено було: хай візьме на себе влаштування цієї справи рідна бабуся, тому що вона внучці за всіх ближча, але так, щоб дружина Степана Михайловича та її дочки лишилися осторонь, нібито вони нічого не знають і ні до чого непричетні. Я вже казав перед тим, що Орина Василівна була жінка добра і дуже проста; дочки її держали руку за Бактеєвою, тим-то й не дивно, що її могли умовити сприяти такій справі, за яку Степан Михайлович страшенно буде гніватися. Тимчасом безжурна і весела сирота і гадки не мала, що вирішують долю її. Про Михайла Максимовича часто говорили при ній, вихваляли на всі заставки, запевняли, що він любить її більше за своє життя, що день і ніч думає про те, як би їй догодити, і що коли він незабаром приїде, то напевне привезе їй безліч московських гостинців. Парасковія Іванівна слухала охоче таку мову і казала, що вона сама нікого в світі так не любить, як Михайла Максимовича. Поки гостювала стара Бактеєва в Тро-

їцькому, їй привезли листа з села від Куролесова, котрий сповіщав, що як тільки дістане відпустку, то не забариться приїхати. Нарешті Бактеєва і Курмишова, умовившись з Ориною Василівною, що вона ні про що своєму чоловікові не писатиме і, хоч Степан Михайлович їй заборонив, відпустить до них Парашеньку, пославшись на тяжку хворобу рідної бабусі,— поїхали в свій маєток. Парасковія Іванівна плакала і просилася до бабуні, особливо, коли взнала, що майор незабаром приїде, але її не пустили з поваги до наказу братика Степана Михайловича. Куролесов не зміг негайно дістати відпустку і приїхав місяців через два. Невдовзі по тому вирядили гінця з листом у Троїцьке до Орини Василівни; в листі Курмишова повідомляла, що стара Бактеєва тяжко захворіла, хоче бачити і поблагословити внучку, а тому просить прислати її з ким-небудь; було додано, що Степан Михайлович, безперечно, не буде гніватися за непослух, і, звичайно, відпустив би внучку попрощатися із своєю рідною бабусяю. Листа, очевидно, було написано для годиться, щоб Орина Василівна змогла виправдатися перед суворим чоловіком. Додержуючи свого слова і забезпечена таким листом, Орина Василівна негайно вирушила в дорогу і сама одвезла Парашеньку до бабуні, що буцімто вмирала; погостювала у хворої з тиждень і повернулася додому, зачарована ласкавим обходженням Михайла Максимовича і різними дарунками, які він привіз з Москви не лише для неї, а й для дочок її. Парасковія Іванівна була дуже вдоволена, бабусі її покращало, догідливий майор привіз їй з Москви багато іграшок і різних гостинців, гостював у Бактеєвої в домі безвизно, низько слався перед нею, і скоро так прихилив до себе дівчинку, що коли бабуся повідомила, що він хоче з нею побратися, то вона дуже зраділа і, як дитина, почала вистрибувати і бігати по всьому домі, повідомляючи кожного, що «вона йде заміж за Михайла Максимовича, що як буде їй весело, що скільки матиме вона подарунків, що вона буде з ранку до вечора кататися з ним на його чудесних рисаках, гоїдатися на превисоких орелях, співати пісень або грати в ляльки, не маленькі, а великі, котрі самі вміють ходити і вклонятися...» От в якому стані була голова бідолашної нареченої. Гаятись не варт було, щоб не дійшли чутки до Степана Михайловича; запросили сусідів на змовини, заручили жениха з нареченою, заставили поцілуватися, посадо-

вили рядком за стіл і випили за їх здоров'я. Нареченій набридла довга церемонія, безліч поздоровлень і сидіння на одному місці, та коли їй дозволили посадовити поряд свою нову московську ляльку, вона враз повеселішала, казала всім гостям, що це її донька, і заставляла ляльку вклонятися разом з нею і дякувати за поздоровлення. Через тиждень жениха з нареченою повінчали, як годиться, з усіма формальностями, засвідчивши, що молодій сімнадцятий рік, замість п'ятнадцятого, в чому, дивлячись на неї, ніхто сумніватися не міг.— Хоча Орина Василівна та її дочки знали, на що йшли, проте не сподівалися, що Парашине весілля станеться так швидко; довідавшись про це, вони жажнулися: наче спала полуда з їхніх очей, наче скоїлося те, про що вони навіть не думали, і вони відчули, що ані вигадана тяжка хвороба рідної бабусі, ані лист її не захистять їх від справедливого гніву Степана Михайловича. Ще перед тим, як надійшла звістка про весілля, написала Орина Василівна листа своєму чоловікові, повідомляючи, що з таких-то важливих причин одвезла вона внучку до бабусі, котра лежала на смертельній постелі, що пробула там цілий тиждень і що, хоча старій Бактеєвій, хвалити господа, полегшало,— Парашеньку назад не відпустили, а залишили, поки бабуся вичуняє; що нічого не могла вдіяти, силоміць узяти не можна; і вона мусила погодитись і поспішила поїхати до дітей, які жили самісамісінькі, і що тепер вона боїться гніву Степана Михайловича. На цього листа він відповів, що Орися вчинила дурість, хай їде знов до старої Бактеєвої і неодмінно привезе Парашу додому. Орина Василівна зітхала, плакала над листом і не знала, що робити. Молоді Куролесови не забарилися з візитом до неї. Парашенька здавалася цілком щасливою і веселою, хоч тепер уже не пустувала подитячому. Чоловік її також здавався цілком щасливим і водночас був такий спокійний і розважний, що заспокоїв сердешну Орину Василівну своїми розумними речами. Він переконливо довів, що весь гнів Степана Михайловича окошиться на рідній бабусі Бактеєвій, котра також, через свою небезпечну хворобу,— хоч їй тепер, дякувати богам, покращало,— мала достатню підставу не питати дозволу в Степана Михайловича, знаючи, що він не скоро дав би його, хоча, звичайно, через якийсь час погодився б; що відкладати їй не можна було, бо вона, як то кажуть, вже стояла на божій дорозі, і тяжко їй було б помирати, не

віддавши заміж свою рідну внучку, кругом сироту, тому що не лише двоюрідний, але й рідний брат не може замінити рідної бабусі. Багато було наведено подібних заспокоїливих міркувань, підкріплених розкішними весільними дарунками, що їх прийняли дуже радо, але й з певним острахом. Було залишено подарунки і для Степана Михайловича. Михайло Максимович відрадив Орині Василівні писати до чоловіка, перш ніж надійде відповідь на сповісний і рекомендаційний лист молодих, і запевнив, що він разом з Парасковією Іванівною негайно напише до нього, але писати він і не думав і хотів лише віддалити грозу, щоб встигнути, так би мовити, утвердитись у своєму новому становищі. Зразу по одруженні Михайло Максимович послав прохання про відставку і дістав дозвіл дуже скоро. Насамперед він об'їздив з молодого своєю дружиною всіх родичів і всіх знайомих, як з її боку, так і з свого. А в Сімбірську, починаючи з губернатора, він побував у кожного, хто обіймає будь-яку посаду або відіграє більш-менш значну роль. Всі захоплювалися прекрасним молодим подружжям, усім вони так зуміли сподобатись, що не лишилося нікого, хто не схвалював би цей шлюб. Так минуло кілька місяців.

Степан Михайлович, давно не одержуючи листів з дому, бачачи, що справа його задлялася, скучивши за сімейством, повернувся несподівано в своє Троїцьке. Затремтіли і руки і ноги в Орині Василівні, коли вона почула, страшні слова: «Пан приїхав». Степан Михайлович, взнавши, що всі живі й здорові, веселий і радісний увійшов в свій панський дім, розцілував свою Орісю, дочку і сина і весело спитав: «А де ж Параша?» Підбадьорена ласкавістю чоловіка, Орину Василівну відповіла йому з силуваною усмішкою: «Де саме, не знаю; можливо, в бабусі. Таж ти, голубе, давно зволиш знати, що Парашенька замужем». Не буду описувати подиву й гніву мого дідуся; гнів цей ще збільшився, коли йому сказали, що Парасковію Іванівну віддали за Куролесова. Степан Михайлович почав був чинити розправу над своєю дружиною, але вона, впавши перед ним навколішки з усіма дочками і показавши лист старої Бактеєвої, встигла запевнити його, що «знати нічого не знає і що її саму ошукали». Тепер у Степанові Михайловичу кипіла лють проти старої Бактеєвої; він сказав приготувати для себе інших коней і, відпочивши години зо дві, помчав про-

сто до неї. Можна собі уявити, якого чосу він дав бабусі Парасковії Іванівни. Стара, вигерпівши перший потік найкрутішої лайки, взялась у боки і, теж розгарячившись, сама напала на мого дідуся: «Чого це ти розприндився, наче я твоя раба, кріпачка,— сказала вона,— хіба ти забув, що я така сама, як і ти, з діда, з прадіда дворянка, і що мій покійний чоловік був чином значно вищий за тебе. Я ближча до Парашеньки, ніж ти, я рідна бабуся їй, така сама опікунка, як і ти. Я на пугтя її навела, не чекаючи твого дозволу, бо сама лежала на смертельній постелі і не хотіла її залишити на всю твою волю; я ж знаю, що ти скажений і божевільний; коли б вона у тебе жила, може, й довелось б колись і кийка скуштувати; Михайло Максимович їй у всьому до пари, і Парашенька сама його полюбила. Та й хто ж його не полюбить і не похвалить! Тобі одному він не догодив, а поспитай-но свою сім'ю, то й знатимеш, що й їм він у серце запав». — «Брешеш ти, стара дурисвітко,— кричав мій дідусь,— ти обдурила мою Орісю, прикинулася, що помираєш... Ти продала свою внучку розбійнику Мишкові Куролесову, що приворожив вас з дочкою до себе нечистою силою...» Старій Бактеєвій урвався терпець, і, розлютившись, вона прохпилася, що Орина Василівна та її дочки в один гуж тягли і задалегідь прийняли різні дарунки від Михайла Максимовича. Почувши такі слова, Степан Михайлович знову вибухнув гнівом проти свого сімейства. Погрозивши, що він розведе Парашу з чоловіком, як неповнолітню, він вирушив додому, але заїхав по дорозі до священика, який вінчав Куролесових. Він грізно зажадав від нього звіту, але той дуже спокійно і впевнено показав йому запис у шлюбну метрику, підписи бабусі, нареченої та свідків і метричне свідоцтво з духовної консисторії, що Парасковії Іванівні сімнадцятий рік. Це було новим ударом для мого дідуся; тепер він втратив будь-яку надію на розторгнення ненависного йому шлюбу і страшенно розлютився на Орину Василівну та дочок. Я не буду розповідати, що він робив, повернувшись додому. Це було б жахливо і огидно. Через тридцять років тітки мої згадували про цей час, тремтячи від страху. Я скажу тільки коротко, що провинниці зізналися у всьому, що всі подарунки, і перші, і останні, і призначені для нього, він відіслав старій Бактеєвій, щоб вона повернула кому слід, що старші дочки довго хворіли, а в бабусі не стало коси

і що цілісінкый рік ходила вона з пластирем на голові. Щождо молодих Куролесових, він переказав їм, щоб вони не сміли на очі йому навертатися, а в себе вдома заборонив згадувати їхні імена.

А час ішов собі, зціляючи всілякі рани, і духовні і тілесні, вгамовуючи всілякі пристрасті. Через рік затоїлася голова в Орини Василівни, вщух тнів у серці Степана Михайловича. Спочатку він не хотів не тільки бачити, а й чути про молодих Куролесових, навіть не читав листів Парасковії Іванівни; але наприкінці року, маючи звіду-сіть добрі звістки про її життя та про те, що вона дуже розважна стала, як на її літа, Степан Михайлович полагіднішав, і захотілося йому побачити свою любу сестричку. Він зміркував, що вона менш за всіх винна, що вона була зовсім дитиною,— і дозволив їй приїхати в Троїцьке, але без чоловіка. Вона, звісно, одразу ж примчала. Справді, Парасковія Іванівна так змінилася за один рік свого заміжжя, що Степан Михайлович був вражений. І дивна річ, звідки взялася в неї така любов і вдячність до свого двоюрідного брата, якої вона зовсім не почувала до заміжжя і ще менше, здавалося, могла відчувати після свого весілля? Може, зустрівшись з ним, вона прочитала в його очах, повних сліз, скільки любові таїть у собі жорстока самовладність цієї суворої на вигляд людини? А може, це було темне передчуття майбутнього або неясне усвідомлення єдиної своєї опори і захисту? Може, вона, сама того не розуміючи, відчула, що значно більше, ніж усі потуральниці, які пестили її й давали волю її дитинячим бажанням,— любить її грубий брат, хоч він противився її щастю і не злюбив коханого її чоловіка?.. Не знаю, але всіх вразило, що колись легковажна, байдужа до брата дівчинка, яка не розуміла і не визнавала його прав і своїх до нього обов'язків і мала тепер усі підстави відчувати неприязнь за покривдження улюбленої бабусі,— раптом стала не тільки відданою сестрою, але й гарячою дочкою, яка запобігала перед любим батьком, що ніжно і давно любить свою дочку... Що б там не було, але раптово виникле почуття не згасало в ній до самої смерті. Яка дивовижна зміна сталася в усьому естві Парасковії Іванівни у такі молоді літа за один рік заміжжя! Десь поділася нерозумна дитина, а натомість з'явилася, хоча весела, але розумна жінка. Вона щиро вважала, що всі завинили перед Степаном Михайловичем. Виправдувала

тільки себе нерозумністю, а бабусю, чоловіка й інших — палкою і сліпою любов'ю до неї. Вона не просила, щоб Степан Михайлович зараз простив її чоловіка, винного більш за всіх, але сподівалася, що згодом, бачачи, яка вона щаслива, який дбайливий, невтомний господар її чоловік, який лад дає її маєтності, — братік простить Михайла Максимовича і дозволить йому приїхати. Хоча дідусь мій нічого не сказав їй на такі слова, але був цілком переможений ними. Він не став довго тримати в себе свою розумну сестрицю, як він почав називати її відтоді, і відправив негайно до чоловіка, кажучи, що тепер там її місце. Прощаючись, він сказав їй: «Якщо через рік ти будеш так само вдоволена з свого чоловіка і він буде так само добре з тобою жити, то я помирюся з ним». І точно через рік, знаючи, що Михайло Максимович поводить себе добре і своєю невсипущою працею впорядковує маєтність дружини, бачачи часто свою сестрицю здоровою, вдоволеною і веселою, Степан Михайлович сказав їй: «Привези свого чоловіка». Він прийняв Куролесова гостинно, одверто й не криючись розповів йому про свої колишні сумніви і пообіцяв йому, якщо він завжди так добре поводитиметься, — родинну любов і дружбу. Михайло Максимович тримався дуже розумно; він не був такий улесливий і запобігливий, як колись, але такий самий поштивий, уважний, люб'язний. В ньому відчувалося більше самостійності і впевненості; він був заклопотаний, заглиблений у господарські справи, просив порад у старого, розумів їх дуже добре і застосовував їх вельми вправно. Розміркувавши, що він далекий родич Степана Михайловича сам по собі, називав його дядечком, Орину Василівну — тітонькою, сина їхнього — братіком, а дочок — сестрицями. Він зробив дідусеві якусь послугу, ще перед своїм примиренням чи прощенням; Степан Михайлович знав це і тепер сказав йому спасибі, і навіть доручив про щось поклопотатися. Одним словом, справу залагодили чудово. Здавалося, все промовляло на користь Михайла Максимовича, але дідусь повторював своє: «Хороший хлопець, спритний і меткий, а до впадоби не припав».

Так минув ще рік, протягом якого Степан Михайлович перебрався в Уфимське намісництво. В перші три роки по одруженні Куролесов поведився скромно і лагідно, або, в усякому разі, так потайно, що нічого не було чути. А втім, удома він жив мало і весь час виїздив у справах.

Одна лише чутка пройшла скрізь, чимраз далі поширюючись, що молодий хазяїн *крутенький*. Протягом наступних двох років Куролесов дав такий небувалий лад маєткові дружини своєї, що це безперечно свідчило про його невсипущу діяльність, заповзятливість і непохитну волю у досягненні своєї мети. Маєток Парасковії Іванівни доглядали перед тим дуже погано; він був невпорядкований, занедбаний, селяни розбещені. Вони давали дуже мало доходу, не тому, щоб місцевість була невігідна для збуту хліба, але тому, що вони, крім того, що погано працювали, були малоземельні і перебували почасти в спільному володінні з бабусею Бактеєвою і тіткою Курмишовою. Михайло Максимович з того почав, що взявся переводити селян на нові місця, а старі землі продав дуже вигідно. Він купив степ у Сімбірській губернії (тепер Самарській), в Ставропольському повіті, щось із сім тисяч десятин, землю чудову, родючу, чорнозем у півтора аршина завглибшки, рівну, добру для хліборобства, по річці Берля, у верхів'ях якої тільки ріс по відногах невеличкий лісок, та був ще заповідний Ведмежий яр, що й досі є єдиним лісом для всього маєтку. Там посадив він триста п'ятдесят душ. Це вийшов маєток дуже вигідний, бо стояв за сто верст від Самари і за шістдесят та сорок верст від багатьох волзьких пристаней. Відомо, що зручний збут хліба становить у нас всю цінність маєтку. Потім поїхав Михайло Максимович в Уфімське намісництво і купив у башкирців по урочищах приблизно понад двадцять тисяч десятин, так само чорнозему, хоч значно гіршого, ніж у Сімбірській губернії, але з достатньою кількістю дров'яного і навіть будівельного лісу. Земля лежала по річці Усень та по річках Сююш, Мелеус, Кармалка і Белебейка; тоді, здається, це був Мензелінський повіт, а тепер Белебейський, що належить до Оренбурзької губернії. Там посадив він — на місці, де беруть початок безліч джерел, що становлять річку великий Сююш, — чотириста п'ятдесят душ та на річці Белебейці п'ятдесят душ. Велике село назвав Парашино, а маленьке — Іванівка. Сімбірський маєток називався Куролесово. Усі три назви становили ім'я по батькові й прізвище його дружини. Ця романічна вигадка такої людини, якою згодом виявив себе Михайло Максимович, завжди мене дивувала. А втім, є люди, котрі вважають, що такі забаганки трапляються часто. Резиденцію свою та своєї дружини влаштував він в окремому

Її родовому материнському маєтку, що складався з трьохсот п'ятдесяти душ, у селі Чурасові, за п'ятдесят верст від губернського міста. Там поставив він, як на ті часи, розкішний панський будинок з усім до його належитим; опорядив його на славу, умеблював чудово, весь чисто розмалював фарбами всередині і навіть зокола; люстри, канделябри, бронза, порцеляновий та срібний посуд дивом дивували всіх; дім стояв на невеличкому косогорі, з якого били і вирували понад двадцять чудових джерел. Дім, косогір, джерела,— все це було розташоване посеред багатющого плодового саду, на дванадцятьох десятинах, з усякими сортами яблук та вишень. Внутрішнє господарство дому, челядь, кухарі, екіпажі, коні,— все було споряджено і розкішно, і доботно. Околишні сусіди, яких було чимало, та гості з губернського міста не вибували з Чурасова: їли, пили, гуляли, грали в карти, співали, говорили, галасували, розважались. Парашеньку свою Михайло Максимович вбирив, як ляльку, виконував, попереджав усі її бажання, тішив з ранку до вечора, коли тільки бував удома. Одним словом, за кілька років у всьому поставив себе на таку ногу, що добрі люди дивувалися, а недобрі заздрили. Михайло Максимович не забув і про церкву і за два роки, замість похилої дерев'яної, збудував нову кам'яну і купив розкішні церковні убори; навіть дуже хороших півчих завів із своїх двораків. На четвертому році заміжжя Парасковія Іванівна, усім вдоволена і щаслива, народила дочку, а потім, за рік, і сина; але діти не жили: дівчинка померла на першому ж році, а син, уже будши трирічним. Парасковії Іванівні він був такий любий, що ця втрата коштувала їй дорого. Цілісінький рік вона не переставала плакати, і навіть надзвичайно міцне її здоров'я дуже підупало, і більше дітей вона не мала. Тимчасом авторитет Михайла Максимовича у громадянстві день у день зростав. З дрібними і бідними дворянами, правду кажучи, обходився він гостро і самовладно, і хоча вони його не любили, зате дуже боялися, а вище дворянство тільки похваляло Михайла Максимовича за те, що він не дозволяє забуватися тим, хто від нього нижчий. Рік у рік Куролесов чимраз частіше і на довший час виїздив з дому, а надто з того нещасливого року, коли Парасковія Іванівна поховала сина і безнастанно за ним побивалася. Напевне, її чоловікові надокучили сльози, зітхання і тиша в самотині, бо Парасковія Іванівна цілий

рік не хотіла нікого бачити. А втім, товариство в Чурасові, хай навіть найцікавіше і найвеселіше, не вабило його до себе.

Потроху почали ширитися і посилюватися чутки, що майор не тільки крутенький, як казали перше, але й жорстокий; що, забравшись у свої села, а надто в Уфімське, він п'є і бахурує, що там у нього вже є своя компанія, і, напиваючись з нею, він чинить усякі шаленства, а що найгірше: сп'янівши, він несамовито б'ється, не знати чого, і що вже двоє чи троє пішли на той світ від його побоїв, що справники та судді обох повітів, де були його нові села, всі його боронять, що одних він задарив, других підмогоричив, а всіх залякав; що дрібні чиновники й дворяни перед ним дрижма дрижать, бо він кожного, хто на смілювався діяти і говорити не по-його, хватав серед білого дня, кидав у погріб або до ями в клуні, а деяких без церемонії шмагав немилосердно якимись семихвістками¹. Чутки були не лише правдиві, але занадто применшені; дійсність значно перевершувала несміливі розповіді. Кровожерлива натура Куролесова, роз'ятрювана до сказу пияцтвом, розвивалася на волі у всій своїй повноті і перетворилася на одне з страхітливих явищ, від яких здригається і якими гидує людство. Це — жахливе поєднання інстинкту тигра з розумністю людини.

Нарешті, чутки стали певністю, і всі родичі Парасковії Іванівни, її сусіди та челядь, всі вже добре знали, що являє собою Михайло Максимович. Коли він повертався у Чурасово після своїх страшних подвигів, то, як і перше, був поштивий із старшими, ласкавий і уважливий до рівних, чемний і люб'язний із своєю дружиною, котра, виплакавши своє горе, знову стала здоровою і веселою, а дід її, як і раніше, був повний гостей і розваг. Хоч Михайло Максимович нікого в Чурасові не бив, полишаючи цю втіху на старосту і дворяцького, але всі, наслухавшись людського поговору, тремтіли від самого його погляду; навіть у поведженні з ним родичів і близьких знайомих

¹ Семихвістки були улюбленим знаряддям катування в Михайла Максимовича. Це ремінні канчуки з сімома хвостами, зробленими з сириці, з вузлами на кінці кожного хвоста. У Парашині, навіть після смерті Куролесова, якийсь час зберігалися в коморі, звичайно, без ужитку, ці мерзенні знаряддя, і я бачив їх сам. Коли маєток перейшов до сина Степана Михайловича, семихвістки було спалено.

помітне було якесь збентеження і побоювання. Парасковія Іванівна нічого не помічала, а якщо й помічала, то пояснювала зовсім іншою причиною: мимовільною повагою, яку викликав у всіх Михайло Максимович своїм напрочуд хорошим господарством, своїм умінням жити розкішно і розумною твердістю своїх вчинків. Люди розсудливі, котрі любили Парасковію Іванівну, бачачи її цілком спокійною і щасливою, раділи, що вона нічого не знає, і хотіли, щоб якнайдовше тривало це незнання. Звичайно, і між тодішніми нахлібниками і дрібнопомісними сусідками були такі, в яких дуже свербіли язички і яким дуже хотілося помститись бундючному майорові за його зневажливе обходження, тобто вивести його на чисту воду; але, крім остраху, що його вони відчували мимохіть і що, мабуть, не стримав би їх, була інша перешкода для здійснення таких добрих намірів: до Парасковії Іванівни ніяк було досягнути з будь-якими закрадливими словами про Михайла Максимовича; розумна, прониклива і тверда Парасковія Іванівна одразу помічала, незважаючи на всякі хитромовні речі, що хочуть закинути якесь слівце, невідгідне для Михайла Максимовича; тоді вона хмурила свої темні брови і казала рішучим голосом, що той, хто скаже щось неприємне для її чоловіка, ніколи вже в домі її прийнятний не буде. Після такого грізного попередження, звісно, вже ніхто не насмільювався встрявати не в свою справу. Близькі до Парасковії Іванівни слуги, а надто один старик, улюбленець покійного її батька, і старенька її няня, до яких вона найбільше була прихильна, але з якими, всупереч тодішнім звичаям, не заходила в близькі стосунки,—також нічого не могли вдіяти. Обом старим, про яких я допіру сказав, було конче треба, щоб їхня пані взнала всю правду про свого чоловіка: близьким родичам їхнім — пановим челядникам—було нестерпно тяжко від жорстокості їхнього володаря. Нарешті, вони наважились розповісти панії все і, скориставшись з нагоди, коли Парасковія Іванівна була сама, увійшли до неї обоє; але як тільки вирвалося в старенької ім'я Михайла Максимовича, Парасковія Іванівна розлютилася; не тямлячись від гніву, вона сказала своїй няні, що коли вона роззявить рота відносно пана ще раз, то більше ніколи її не побачить і буде заслана навічно в Парашино. Так було покладено край усім намаганням донести на Михайла Максимовича, всім було позав'язувано язики. Парасковія Іва-

півна вірила безоглядно своєму чоловікові і любила його. Вона знала, що сторонні люди охоче встрявають у чужі справи, охоче каламутять воду, щоб легше було ловити в ній рибу, і вона наперед твердо вирішила, взяла собі за незмінне правило не допускати до себе ніяких балачок про чоловіка. Правило дуже мудре, конче потрібне для збереження спокою в сімейному житті; але нема правила без винятку. Можливо, в даному разі тверда вдача і сильна воля Парасковії Іванівни, підсилені тим, що все багатство належить їй, могли б спочатку спинити її чоловіка, і він, як людина розумна, не захотів би відмовитись від усіх вигід розкішного життя, не дійшов би до такої крайності, не дозволив би розвинутися остаточно своїм почварним пристрастям і гуляв би в міру, нишком-тишком, як і багато які інші.

Отак минуло кілька років. Михайло Максимович безборонно задовольняв свої бажання, ставав чимраз нахабніший і, нарешті, почав безкарно робити нечувані злочини. Я не буду розповідати докладно, яке життя провадив він у своїх селах, особливо в Парашині, а також у повітових містечках: це була б вкрай огидна повість. Я наведу тільки те, dokonечно потрібне, без чого не можна зрозуміти як слід цю страшну людину. В перші роки, коли він давав лад жінчиним маєткам, сказати б, із самозабуттям, його можна було назвати найрозумнішим, найдіяльнішим і найдбайливішим хазяїном. Великого клопоту і нескінченних різноманітних турбот завдало Михайлові Максимовичу переселення людей на віддалені місця і влаштування їх там. Усім цим він ретельно займався сам, весь час маючи на меті одне: добробут селян. Він умів не шкодувати грошей, де було треба, дивився, щоб вони доходили до рук вчасно, в міру, і піклувався про всякі потреби переселенців. Сам випроваджував їх з старого місця, сам проїздив з ними більшу частину дороги і сам зустрічав їх на новосіллі, де все вже було готове для їх прийняття й розміщення. Щоправда, він був надто строгий, жорстокий, коли йшлося про покарання винуватців, але справедливий у розгляді провин і не кожному брав на карб; він дозволяв собі іноді погуляти, потішитися день чи два, звернувши куди-небудь убік, але дуже скоро від хмелю й бешкетництва і сліду не лишалося, і з новою бадьорістю брався він до своєї справи.

Так, справа лежала у нього на плечах, захоплювала всі його розумові здібності і не давала йому піддатися згубному пияцтву, яке, відбираючи в нього розум, знімало узду з його пристрастей, потворних і нелюдяних. Так, справа рятувала його. Коли ж він впорядкував обидва нових села Куролесово й Парашино, поставив там панські садиби з флігелями, а в Парашині невеликий поміщицький будинок; коли в нього лишилося мало справ, а натомість прийшло дозвілля,— пияцтво з його звичайними наслідками та буйство цілком опанували його, а притаманна йому жорстокість поступово перетворилася на невтоленну жадобу мук і крові людської. Розбещений страхом і покірливістю всіх тих, що його оточували, він незабаром забувся і перестав знати міру своєму шаленому свавільству. Він вибрав собі з двораків, ба навіть з селян десятка півтора головорізів, гідних виконавців його волі, і утворив з них розбійницьку ватагу. Бачивши, що панові все минається безкарно, вони повірили у його всемогутність, і самі, п'яні й розпусні, охоче й сміливо виконували його божевільні накази. Коли хтось допікав Михайлові Максимовичу непокірним словом або вчинком, наприклад, хоч би тим, що не прийхав у визначений час на його п'яні бенкети,— зразу ж, за знаком свого пана, мчали вони до винуватця, хватали його потай чи явно, хоч би де він нагодився, привозили до Михайла Максимовича, паплюжили, кидали в погріб, взявши в кайдани, або шмагали, за його наказом. Михайло Максимович дуже любив гарні речі, добрих коней і любив, як окрасу дому, гарні, на його думку, картини. Коли що-небудь таке припадало йому до вподоби в домі сусіда або просто в тому домі, де йому траплялося бути, то він одразу пропонував господареві помінятися; якщо той не погоджувався, він пропонував іноді й гроші, коли був у доброму гуморі; якщо й тут господар упирався, то Михайло Максимович попереджав його, що візьме задаром. І справді, через якийсь час з'являвся він із своєю ватагою, хапав усе, чого душа забажає, і забирав собі; на нього скаржились, наказували провести слідство; але Михайло Максимович з першого разу звелів сказати земському судові, що він відшмагає семихвістками того з чиновників, який йому на очі навернеться, і зоставався правий, а скаржника, тимчасом, ловили і чухрали іноді у власному його маєтку, у власному домі, посеред сімейства, яке навколішках просило по-

милувати винуватця. Траплялися насильства ще гірші, і так само миналися безкарно. Через якийсь час Михайло Максимович мирився із скривдженими, задобривши їх іноді грішми, а найчастіше схиливши до миру страхом; але викрадене добро залишалося його законною власністю. Бенкетуючи з гістьми, він любив вихвалитися, що оцю кралою в золотих рамах взяв він у такого-от добродія, а це бюро з бронзою у такого-от, а цю срібну чарку в такого-от,— і всі ці такі-от добродії часто бенкетували тут-таки і удавали, ніби не чують господаревих слів, або, згнітивши серце, самі з себе сміялися. Михайло Максимович був на диво міцної будови; він пив багато, але ніколи не напивався до нестями; хміль не валяв його з ніг, а піднімав на ноги і збуджував страшенну діяльність в його затуманеному мозку, в його розпаленому тілі. Найбільшою його насолодою було — запрягти кілька тройок баских коней в усякі екіпажі, звичайно, з дзвіночками, понасаджувати в них своїх товаришів по чарці — мужчин і жінок, челядь, хто тільки потрапляє на очі, і з галасливими піснями і вигуками мчати щодуху по околишніх полях і селах. Маючи з собою завжди запас вина, він особливо любив напоїти до безпам'яті всякого зустрічного, незалежно від його звання, статі і віку, і боляче лупцював того, хто наслідкувався йому опиратись. Покараних прив'язували до дерев, до стовпів і парканів, хоч би в цей час періщив дощ чи була холоднеча. Про інші, тяжчі знущання я нічого не кажу. В отакому настрої їхав він одного разу через якесь село; проїздивши повз гарман, де молотила селянська родина, він угледів жінку, напрочуд вродливу. «Стій!»—крикнув Михайло Максимович.—«Петрушка! Гарна молодичка?»—«Як ягідка!»—відповів Петрушка.—«Хочеш з нею побратися?»—«Та як же побратися з чужою жінкою?»—відповів, усміхаючись, Петрушка.—«А он як! Хлопці! беріть її, посадовіть до мене в повозку...» Жінку схопили, посадовили в повозку, привезли просто в парафіяльне село, і хоча вона заявила, що має чоловіка і двох дітей, повінчали з Петрушкою і ніяких претензій не було, не тільки за життя Куролесова, але навіть за життя Парасковії Іванівни. Коли ж уся маєтність перейшла до її небожа, той повернув цю жінку разом з чоловіком і дітьми попередньому її хазяїнові; перший чоловік давно вже помер. Спадкоємець, тобто той самий небіж, віддав також кілька різних речей колишнім влас-

никам, які на них претендували; багато інших речей довго валялося в коморах, аж поки не зотліли від ветхості. Важко повірити, що могло діятись отаке в Росії, навіть і вісімдесят років тому, але в правдивості розповіді не мож-на сумніватися.

Хоч яке жахливе і огидне, само по собі, було це злочинне, сповнене п'яних бешкетувань, життя, але воно призвело до ще гіршого, до ще страшнішого розвитку природної жорстокості Михайла Максимовича, що перетворилася, зрештою, в скаженість, у кровопивство. Мордувати людей стало його потребою, насолодою. В ті дні, коли він ні з кого не знущався,— ставав смутний, печальний, неспокійний, навіть хворий, і тому чимраз рідше їздив у Чурасово і на короткий час залишався там. Зате, повернувшись в улюблене Парашино, він поспішав своє надолужити. Оглядаючи господарчі заклади, він знаходив собі пребагато жертв; тут уже всяка провина була винувата, а в якому господарстві не знайдеш якийсь дрібний недогляд, коли захочеш відшукати його! А втім, від шаленства Михайла Максимовича терпіли переважно двораки. Він рідко карав селян, та й то, коли йшлося про щось надто важливе або коли винуватець був йому особисто відомий; зате старостам та прикажчикам діставалося від нього так само, як дворакам. Він не милував нікого, і кожний з його слуг, а іноді й не один раз, бував покараний мало не на смерть. Цікаво, що коли Михайло Максимович сердився, гарячився і кричав, що траплялося рідко, він не бив нікого; коли ж добирався до людини, бажаючи потішитись її муками, він говорив тихо і навіть ласкаво: «Ну, друже милий, Григорію Кузьмичу (замість звичайного Гришки), нічого не вдієш, ходім, треба мені з тобою поквитатися». З такими словами звертався він до головного свого конюха, на прізвисько Ковляга, якого, не знати чому, катували частіше за інших.— «Полоскочіть його семихвісточками»,— казав Михайло Максимович, усміхаючись, і починалися тортури, що тривали дуже довго; в цей час пан пив чай з горілкою, кутив люльку і вряди-годи жартував із нещасною жертвою, покіль вона ще могла чути... Мене запевняли вірогідні свідки, що життя катованих людей рятували тільки тим, що загортали пошматоване їх тіло в теплі, щойно зняті шкури баранів, допіру зарізаних. Оглянувши уважно покарану людину, Михайло Максимович казав, якщо був задоволений: «Ну, годі, заберіть на

місце»... і ставав веселий, жартівливий і привітний на цілий день, а іноді й на кілька днів. Щоб довершити характеристику цього страшного чоловіка, я наведу його власні слова, які він не раз повторював на бенкетах своїм горілчаним товаришам: «Не люблю палиць і батогів, нащо вони? Ще вб'єш людину! Інша річ—семихвісточка: і боляче, і нема небезпеки!» Я розповів десятку частку того, що знаю, але, здається, і цього досить. Вартим уваги, як незбагненне і суперечливе явище у спотвореній людській натурі є те, що Михайло Максимович, дійшовши найвищої міри розпутства і лютої, запопадливо взявся будувати кам'яну церкву в Парашині; він провадив цю роботу економічно. В той час, на якому спинилася моя розповідь, церкву зокола було викінчено, і найняли майстрів для внутрішнього опорядження; столяри, різьбярї, золотарі та іконописці вже кілька місяців працювали у Парашині, займаючи весь панський будинок.

Чотирнадцять років була замужем Парасковія Іванівна і хоча помічала дещо чудне в своєму чоловікові, котрого за останні два роки рідко і ненадовго бачила, але не лише не знала, але й гадки не мала про щось подібне. Вона, як і перше, жила безжурно і весело: влітку захоплено поралася коло свого плодового саду та джерел, яких нікому не дозволяла доглядати і розчищала сама, а в інші пори року приймала гостей і дуже полюбила грати в карти. Раптом одержує вона з пошти чи з посланцем листа від однієї бабусі, далекої чоловікової родички, яку вона дуже поважала. В листі було описано все життя Михайла Максимовича і наприкінці сказано, що гріх приховувати це від володарки тисячі душ, які страждають від катувань недолюдка, її чоловіка, і яких вона зможе захистити, знищивши довіреність, видану йому на управління маєтком; що кров їхня волає до небес; що й тепер відомий їй лакей, Іван Ануфрієв, помирає від жорстоких тортур і що самій Парасковії Іванівні нічого боятися, бо Михайло Максимович у Чурасово не насмілиться навіть з'явитись; що добрі сусіди і сам губернатор стануть на її захист. Парасковію Іванівну це вразило, наче громом. Я чув сам, як вона розповідала, що в перші хвилини мало не збожеволіла; але надзвичайна твердість духу і тепла віра підтримали її, і вона незабаром наважилася на такий вчинок, на який навряд чи вистачило б сміливості найхоробрішому мужчині: вона звеліла за-

прягти коней, сказавши, що їде в губернське місто, і з однією покоївкою, з кучером і лакеєм вирушила просто в Парашино. То був не близький світ, доводилося проїхати чотириста верст, і вистачило вільного часу, щоб обміркувати свій вчинок. Парасковія Іванівна сама казала, що не уклала в голові своїй ніяких планів, як саме і що їй робити. Вона хотіла тільки побачити на власні очі і пересвідчитись, що робить і як живе там її Михайло Максимович. Вона не зовсім вірила листові його родички, котру могли звести брехливі чутки, що дійшли здалеку, а спитати в Чурасові свою няню не схотіла. Ніяка небезпека не спадала їй на думку: чоловік завжди був з нею такий ніжний і поштивий, що їй здавалося найпростішою і найприроднішою справою умовити Михайла Максимовича сісти з нею в коляску і повезти його в Чурасово. Вона приїхала в Парашино навмисне ввечері, залишила свою коляску коло царини, а сама з покоївкою та лакеєм, ніким не впізнана (та її мало й знали), дійшла до папського двору і крізь затильну браму пробралася до самого флігеля, звідки долинали вігуки, пісні і регіт, і твердою рукою відчинила двері... Доля, наче навмисне, зібрала все, що могло за одним разом показати їй, яке життя провадив Михайло Максимович. Він бенкетував з якимись гістьми, п'яний навіть більше, аніж завжди. Одягнений у шовкову червону косоворотку, у невимовно розпутному вигляді, із склянкою пуншу в одній руці, обіймав він другою рукою вродливу жінку, що сиділа в нього на колінах; його напів'яні лакеї, двірські та селянські молодичі співали пісень і танцювали. Парасковія Іванівна, побачивши це, мало не зомліла; вона все зрозуміла і, ніким не помічена, бо в світлиці було повно людей, зачинила двері і вийшла з сіней. На ганку зустрілася вона лицем до лиця із слугою Михайла Максимовича, чоловіком не молодим і не п'яним, на щастя. Він пізнав панію і крикнув був: «Пані, Парасковіє Іванівно, невже це ви?..» Але Парасковія Іванівна затулила йому рота і, одвівши подаль, на середину широкого двора, грізно спитала: «Виходить, он як ви без мене поживаєте? Кінець вашому веселому життю». Слуга впав навколішки і з слізьми сказав: «Пані, хіба ми йому раді? Хіба це наша воля? Сам господь вас приніс!..» Парасковія Іванівна звеліла йому мовчати і наказала вести себе до Івана Ануфрієва, довідавшись, що він ще живий. На задвірку, в скотарні,

знайшла вона Ануфрієва на смертельній постелі. Він був дуже кволий, і в нього вона не могла нічого розпитати; але рідний його брат Олексій, молодий хлопець, тільки-но вчора покараний, насилу сповз з лави, став навколішки і розповів їй усю страшну повість про брата, про себе й інших¹. Серце Парасковії Іванівни обкипало кров'ю від жалю і жаху, сумління мучило її, і вона твердо вирішила покласти край злочинним, мерзенним діям Михайла Максимовича, що здавалося їй дуже легким. Вона суворо заборонила повідомляти про свій приїзд і, визнавши, що в новому будинку, спорудженому ще кілька років тому і, з якоїсь чудної панової примхи, досі не опорядженому, є одна, придатна для житла, окрема кімната, не зайнята майстрами, в якій Михайло Максимович робив господарські підрахунки,— пішла туди, щоб перебути ніч і поговорити на другий день вранці із своїм вже не п'яним чоловіком. Але таємниця її приїзду не зовсім збереглася. Чутка про неї дійшла до одного з найпалкіших прибічників Михайла Максимовича, який, чи то з відданості, чи то з остраху, шепнув про те на вухо своєму панові. Приголомшила ця звістка Михайла Максимовича. Вмить де й той хміль подівся, він стривожився і учув грозу. Хоча він мало знав твердо і мужню вдачу своєї дружини, бо ще не було нагоди, коли вона могла б проявитися, але він її вгадував. Він розпустив п'яну компанію, вилив на себе двоє цебер холодної води, відсвіжився тілом, укріпився духом, вбрався в свій звичайний одяг і пішов подивитись, чи спить Парасковія Іванівна. Він встиг уже обміркувати і скласти план своїх дій. Він прийшов до правильного висновку, що Парасковії Іванівні хтось розповів, яке він провадить тут життя, що вона не повірила цьому і приїхала пересвідчитись на власні очі. Він довідався, що вона зазірнула у флігель і мигцем побачила його гулянку, але не знав, що вона бачила Ануфрієва і що Олексій розказав їй усе. Щодо бенкетування і гулянки він сподівався якось викрутитись, прикинутися розкаяним грішником, ніжними словами і пестощами уласкавити свою дружину і якнайшвидше забрати її з Парашина.

Тимчасом уже благословлялося на світ і навіть зішло сонце. Михайло Максимович обережно підійшов до

¹ Іван Ануфрієв лишився живий і прожив років до п'ятдесяти, а брат його захирів і помер через рік.

кімнати, в якій була Парасковія Іванівна; він тихенько прочинив двері і побачив, що послана для неї дорожня постіль на скрині не була зім'ята, що на неї ніхто не лягав. Він окинув поглядом усю кімнату: Парасковія Іванівна стояла навколішки і, плачучи, молилася богу на новий церковний хрест, який перед самими вікнами будинку сліпуче сяяв під променями вранішнього сонця; жодного образу в кімнаті не було. Постоявши кілька хвилин, Михайло Максимович сказав веселим голосом: «Годі тобі молитися, ясочко моя, Парашенько! Як це ти надумала потішити мене своїм приїздом!» Парасковія Іванівна не зникла, підвелася, не дозволила чоловікові обняти себе і, внутрішньо палаючи справедливим гнівом, холодно і твердо відповіла йому, що вона все знає і бачила Івана Ануфрієва. Безжально і різко сказала про свою огиду до недолюдка, котрий уже не може бути її чоловіком; наказала йому, щоб він віддав їй довіреність на управління маєтком, негайно виїхав з Парашина, щоб не смів наvertатися їй на очі і заїжджати в якесь з її сіл, і якщо він цього не виконає, то вона подасть прохання губернаторові, повідомить уряд про всі його злочини — і його зашлють в Сибір на каторгу. Не сподівався цього Михайло Максимович. Він аж зацінівся від люті і злоби. «Так он як ти говориш, лебідочко! То й я погомоню з тобою по-інакшому! — заревів оскаженілий мерзотник, — ти не вийдеш з Парашина, поки не підпишеш мені купчу на всю свою маєтність, бо я заморю тебе голодом у погребі». Після цих слів він ухопив палицю, що стояла в кутку, кількома ударами збив з ніг свою Парашеньку і гатив доти, поки вона не зомліла. Він покликав кількох благонадійних слуг із своєї челяді, наказав віднести панію в кам'яний погріб, замкнув величезним замком і ключ поклав собі в кишеню. Грізний і страховитий, став він перед своєю челяддю, яку наказав зібрати геть усю. Хотів був знайти винуватця, того, хто водив панію в скотарню; але той, передчуваючи лихо, давно вже зник; разом із ним втекли кучер і лакей, що приїхали з Парасковією Іванівною; за ними послали погоню. Покоївка не наважилася покинути свою господню. Михайло Максимович її не займав, напутив її, як умовляти панію, щоб та скорилася, і замкнув своїми руками в тому самому погребі. Що ж зробив Михайло Максимович по тому? Запив і загуляв ще більше. Та ба!

Дарма пив він горілку, наче воду, дарма співала і танцювала перед ним п'яна ватага — Михайло Максимович став похмурий і вовкуватий. А втім, це не заважало йому діяти невтомно, щоб досягнути своєї мети. Він справив у повітовому місті на ім'я одного з своїх достойних друзів законну довіреність від Парасковії Іванівни на продаж Парашина і Куролесова (Чурасово, з своєї ласки, залишав їй) і щодня двічі спускався в погріб до своєї дружини і умовляв підписати довіреність; перепрошував її, що в запалі так суворо з нею обійшовся; обіцяв, якщо вона погодиться, ніколи не наvertатись їй на очі, і божився, що залишить духівницю, за якою вона після його смерті стане власницею всієї маєтності. Парасковія Іванівна, змучена від побоїв, виснажена від голоду, до того ж хвора на гарячку, навіть слухати ні про що таке не хотіла. Так минуло п'ять днів. Бозна, чим усе це скінчилося б.

Тимчасом дідусь Степан Михайлович жив собі спокійно в новому своєму Багрові, за 120 верст від Парашина. Я вже казав, що він давно щиро примирився з Михайлом Максимовичем, і хоча душа його не лежала до нього, але взагалі був ним вдоволений. Куролесов, з свого боку, виявляв велику шану Степанові Михайловичу та всьому його сімейству, був їм відданий і готовий до всяких послуг. Заселивши Парашино і впорядкувавши його, він щороку приїздив у Багрово, був завжди люб'язний, запобігливий, вдавався до Степана Михайловича по поради, як до людини, що має досвід у справі переведення селян; з великою вдячністю, точно і докладно, записував усі його слова і справді користався з них. Він упросив навіть Степана Михайловича двічі приїхати до Парашина, щоб подивитися, чи зумів він добре скористатися з його порад. Дідусь під час цих відвідин залишився вельми вдоволений новим господарем, а коли був востаннє, оглянувши ниви і всі господарчі заклади, сказав до Куролесова: «Ну, брате, ти з молодих, та ранній, і вчити тебе нічого». І справді, всі господарські справи в Михайла Максимовича були в цілковитому порядку. Природно, що він приймав, частував і вшановував старого, як батька рідного. Минуло кілька років, і недобрі чутки про Куролесова почали ширитися в Багрові. Спочатку дідусеві зовсім про них не говорили, бо він не любив слухати поганих звісток, але чутки рік у рік зростали. Сімейство

Степана Михайловича знало їх, і Орина Василівна наважилася сказати йому, що Михайло Максимович «дуже погано живе». Старий не повірив і відповів, що «тількино розпустиш вуха, то й незчуєшся, як, чого доброго, звинуватять людину, що вона церкзу обікрала». «Знаю я,— провадив він далі,— які були селяни і двораки в Бактеєвих, всі чисто шахраї й лежні, та й братові селяни також без хазяїна розбестилися. Що ж тут дивного, що справжня робота і порядок здалися їм гіршими за ведмедя? Можливо, що Михайло і крутенько повернув, та дарма — звикнуть. А що він погуляє, вип'є іноді після трудів, то це для мужчини не ганьба, аби не забував своєї справи. От тільки мерзенних справ не треба, таж, мабуть, і збрехати можуть; а ти з дочками любиш слухати бабські плітки». Після таких слів довго нічого не казали Степанові Михайловичу. Нарешті, родові багровські селяни, переведені разом з бактеєвськими з Сімбірської губернії в Парашино, маючи родичів у Новому Багрові, почали приїздити туди і розповідати про пана жахливі речі. Орина Василівна вдруге повідомила про те свого чоловіка і порадила йому, щоб він сам розпитав парашинського старика з багровських, чесність і правдивість якого йому давно були відомі і який тепер перебуває у них в селі. Дідусь погодився. Покликав, розпитав старого і почув таку повість, від якої волосся дибом стало йому на голові. Що діяти, до кого вдатися, чим зарадити — не міг він придумати; він одержував вряди-годи листи від Парасковії Іванівни, бачив, що вона спокійнісінька і щаслива, і зрозумів, що вона про поведінку свого чоловіка нічого не знала. Він сам колись давав їй поради, щоб вона нікому не дозволяла намовляти на свого чоловіка, і переконався, що вона добре виконує його поради. Він зміркував, що коли вона взнає істину, то навряд чи зарадить лихові, а буде тільки побиватися і тужити. Отже, треба бажати, щоб вона нічого не знала. Він дуже не любив втручатися в чужі справи та й вважав це марним щодо Михайла Максимовича. «Хай скрутить собі в'язи або потрапить у кримінал — туди йому й дорога. Цю людину тільки бог може виправити. Селянам жити в нього можна, а двораки всі падлюки, нехай терплять за свої гріхи. Не хочу встрявати в ці брудні справи». Так зміркував собі Степан Михайлович і обмежився тільки тим, що перестав відповідати на листи Куролесова і перервав з ним

усі знісина; той зрозумів, що це означає, і дав старому спокій; а з Парасковією Іванівною Степан Михайлович почав листуватися частіше і якимось сердечніше.

В такому стані були справи до того ранку, коли раптом з'явилися перед ганком мого дідуся троє втеклих з Парашина слуг. В перший день своєї втечі вони переходувалися в непрохідному лісовому болоті, яке упиралося в парашинські селянські гармани; ввечері вони декого побачили, взнали докладно всю історію і подалися просто до Степана Михайловича, як до єдиного заступника і опікуна Парасковії Іванівни. Можна собі уявити, що робилось із Степаном Михайловичем, коли він довідався про подію в Парашині! Він любив свою єдину двоюрідну сестру не менш, якщо не більше, від своїх рідних дочок. Параша, мало не до смерті побита розбійником своїм чоловіком, Параша, замкнена в погребі вже третій день, може давно мертва, постала так яскраво в його палкій уяві, що він схопився з місця, як божевільний, побіг по своєму двору, по селу, несамовитим голосом скликаючи двораків і селян. Всі позбігалися, примчали з поля, кого не було вдома. Всі, співчуваючи страшому горю улюбленого пана, кричали одноставно, що всі вони їдуть і пішки їдуть визволяти Парасковію Іванівну... І ось через кілька годин троє биндюгів, запряжених тройками пречудових панських коней, з дванадцятьма добірними молодцями з двораків і селян та з слугами, що втекли з Парашина, озброєними рушницями, шаблями, рогатинами та залізними вилами, мчали парашинським шляхом. Надвечір виїхали ще двоє биндюгів на найкращих селянських конях, з десятьма так само озброєними людьми, і також помчали парашинським шляхом на підмогу Степанові Михайловичу. Другого дня ввечері перший поїзд був уже за сім верст од Парашина; нагодували стомлених коней і, тільки почало займатися на літню зорю, наскочили на широкий панський двір і під'їхали просто до того погреба, що стояв коло самого флігеля, в якому жив Куролесов. Степан Михайлович кинувся в погріб і почав грюкати кулаком у дерев'яні двері. Кволий голос спитав: «Хто тут?» Дідусь пізнав голос сестри своєї, заплакав від радості, що застав її живою, і, хрестячись, голосно гукнув: «Слава богу! Це я, брат твій, Степан Михайлович, нічого не бійся!» Він послав кучера, лакея та старого слугу Парасковії Іванівни запрягти коляску,

в якій вона приїхала з Чурасова, поставив шістьох чоловік з рушницями, шаблями та рогатинами біля виходу, а сам з рештою, взявши сокири та залізну плішню, почав відбивати двері. За мить їх було зламано; Степан Михайлович своїми руками виніс Парасковію Іванівну, поклав її на биндюги, з одного боку посадовив коло неї вірну покоївку, а з другого сів сам і з усіма слугами спокійно виїхав з двору. Сонце починало сходити, і знову яскраво засяяв хрест на церкві, коли Парасковія Іванівна проїздила повз неї. Рівно шість діб тому молилася вона на цей хрест... помолилася й тепер, дякуючи богові за своє визволення. Коляска наздогнала їх уже за п'ять верст від Парашина. Степан Михайлович посадовив сестру в коляску і вирушив з нею в Багрово.

Як же все це сталося? — питають мене. Невже ніхто не бачив цієї пригоди? Куди подівся Михайло Максимович та його вірні слуги? Невже він нічого не знав, чи його не було вдома?.. Ні, багато хто чув і бачив визволення Парасковії Іванівни; Михайло Максимович був удома, навіть знав, що діється, — і не насмівся показатись із свого флігеля.

Подія сталася дуже просто: холопи, пробенкетувавши з паном весь вечір, були п'яні, як ніч, — декого ніяк не можна було розбудити. Улюблений і тверезий лакей, що ніколи не пив вина, ледве розбудив хмільного пана; тремтячи з остраху, розповів він про наїзд Степана Михайловича і про рушниці, націлені просто на флігель. «Де ж усі наші?» — спитав Михайло Максимович. «Деякі сплять, інші поховалися», — відповів холоп і збрехав, бо п'яна ватага вже почала збиратися коло панського ганку. Михайло Максимович подумав, махнув рукою і сказав: «Хай їй чорт! Замкни двері і дивись у вікно, що буде далі». Через кілька хвилин лакей закричав: «Панію забирають звідси!.. Забрали!..» — «Лягай спати», — сказав Михайло Максимович, загорнувся у ковдру і заснув або удав, що спить.

Так, є моральна сила справедливої справи, перед якою відступає мужність неправої людини. Михайло Максимович знав твердість духу і безстрашну відвагу Степана Михайловича, знав несправедливість своєї справи і, незважаючи на свою лютість і бешкетну сміливість, віддав свою жертву, не опираючись.

Бережно повіз Степан Михайлович свою хвору сестру; він завжди палко любив її, а тепер вона викликала в ньому ще більшу ніжність і глибоке співчуття. Дорогою він не розпитував її ні про що і, коли щасливо довів у Багрово, то заборонив домашнім турбувати її розпитами. Маючи надзвичайно міцну будову і такий же сильний дух, Парасковія Іванівна тижнів за два вичуняла; тоді Степан Михайлович вирішив розпитати її про все; він мусив знати справжню істину, щоб знати, як діяти, а теревеням людей, що на власні очі нічого не бачили, він ніколи не вірив. Парасковія Іванівна цілком одверто сказала йому чистісіньку правду, але водночас просила, щоб він не говорив про те своєму сімейству і щоб ніхто її ні про що не розпитував. Боячись запальної вдачі свого брата, віддаючи себе на цілковиту його волю, вона, проте, благала не мститися Михайлові Максимовичу і твердо заявила, що вона одумалася і вирішила не ганьбити свого чоловіка, не безчестити його прізвища, бо це ж і її прізвище на все життя. Вона додала, що тепер кається в тих словах, які вирвалися в неї під час першого побачення з Михайлом Максимовичем у Парашині, і що вона зовсім не хоче скаржитись на нього губернаторові; але, вважаючи за свій обов'язок врятувати від його жорстокості кріпаків своїх, вона хоче знищити довіреність на управління її маєтками і просить Степана Михайловича перебрати це управління на себе; просить також зараз написати листа до Михайла Максимовича, щоб він повернув довіреність, а коли він цього не зробить, то вона знищить її судовим порядком. Вона хотіла, щоб усе це написав Степан Михайлович твердо, але без образливих слів; а для більшої вірогідності хотіла власноручно підписати своє ім'я; треба додати, що вона погано знала російську грамоту. Степан Михайлович так любив сестру, що подолав свій гнів і погодився на її просьбу й бажання. Він не хотів чути лише про одне: про управління її маєтками. «Не люблю встрявати в чужі справи,— казав він,— не хочу, щоб твої родичі говорили, що я грію руки біля твоїх тисячі душ. Хазяйнувати будеш ти погано, це правда, але ти багата, тобі вистачить; а тепер, хай так, напишу, що беру на себе все управління маєтністю, щоб настрахати твого облесника... Все інше, про що ти просиш, — буде зроблено». Тим-то сімейству було дано строгий наказ ні про що не розпитувати Парашу. Листа до Михайла Максимовича написав дідусь власною рукою;

Парасковія Іванівна теж додала кілька слів у ньому, і гінець вирушив у Парашино. В той час, як вони міркували, думали, гадали і писали, в Парашині вже все було розв'язано. На четвертий день повернувся гінець із звісткою, що, волею божою, Михайло Максимович нагло помер і що його вже поховали.— Мимоволі перехрестився Степан Михайлович, перший про це довідавшись, і сказав: «Слава богу». Те саме сказала і вся його сім'я, котра, незважаючи на свою колишню прихильність до Куролесова, давно вже дивилася на нього з жахом, як на страшеного лиходія. Але не так було з Парасковією Іванівною. Судячи по собі, всі гадали, що вона радітиме з цієї звістки, і поспішили повідомити її. На превеликий їхній подив, це так вразило її, що вона впала в гіркий розпач і знову захворіла. А коли кріпка натура її переборола хворобу, журба налягла на неї; кілька тижнів вона плакала з ранку до вечора і так схудла, що Степан Михайлович перелякався. Ніхто не міг зрозуміти, чому вона так уболіває і журиться за покійним чоловіком, недолюдком, як усі його називали, котрого не могла вже любити і котрий так підступно обійшовся з нею. Але ось пояснення.

Через кілька десятків років після цієї події моя мати, яку дуже любила Парасковія Іванівна, спитала її в хвилину сердечної одвертості і щирих розмов про минуле (Парасковія Іванівна їх не любила): «Скажіть, прошу вас, тітонько, як могли ви так побиватися за Михайлом Максимовичем? Я на вашому місці сказала б: царство йому небесне — і зраділа б». — «Ти дурна,— відповіла Парасковія Іванівна,— я любила його чотирнадцять років і не могла розлюбити за один місяць, хоч і взнала, яку страшну людину я любила; а головне, я вболівала над його душею: він так помер, що не встиг покаятись».

Тижнів за шість стражденна душа Парасковії Іванівни трохи втихомирилась, і вона поїхала, вірніше кажучи, погодилася поїхати в Парашино разом з братом і всім його сімейством, щоб відправити панахиду та сорочини на могилі Михайла Максимовича. На подив усіх, Парасковія Іванівна, під час перебування свого в Парашині і під час печальної церемонії, жодної сльозинки не зронила, але можна собі уявити, чого коштувало таке зусилля її вкрай змученій душі і ще хворому тілу! На її бажання пробули в Парашині лише кілька годин, і вона не заходила у флігель, де жив і помер її чоловік.

Легко здогадатися, чому так раптово помер Куролесов. Коли Степан Михайлович визволив свою сестру з погребя, то всі в Парашині підбадьорилися, сподіваючись, що настав край владарюванню Михайла Максимовича. Всі думали, що багровський пан, який був за батька їхній господині, скрутить її чоловіка і вижене з маєтку, що йому не належить. Ніхто й гадки не мав, що молода їхня пані, така скривджена, збита мало не до смерті, посаджена в погріб на хліб і воду у власному своєму маєтку, — не буде позивати свого мучителя. Щодня ждали, що наскочить Степан Михайлович з капітан-справником та земським судом, але минув тиждень, другий, третій — ніхто не приїздив... Михайло Максимович пив, гуляв і бешкетував; перешмагав мало не до смерті всю свою челядь, навіть і того тверезого лакея, який будив його під час відомої події, за те, що вони його виказали; хвалився, що одержав від Парасковії Іванівну купчу на всю її маєтність. Нарешті, терпець їм увірвався; попереду не було ніякої надії, і двоє негідників, — з-поміж найближчих до нього, котрі — що найцікавіше — менш за інших зазнали мук від його жорстокості, — наважилися на жахливу річ: вони отруїли його миш'яком, поклавши миш'як у графин з квасом, що його випивав звичайно Михайло Максимович за ніч. Отрути було покладено стільки, що Куролесов жив не більше двох годин. Злочинці діяли без спільників, і тому така страшна подія невимовно жажнула всіх. Всі мали підозру один на одного, але довго не знали справжніх винуватців. Через півроку один з них тяжко захворів і перед смертю зізнався в своєму злочині. Товариша свого він, проте, не назвав, але той утік і зник безвісти.

Безперечно, нагла смерть Куролесова повела б за собою кримінальне слідство, коли б у Парашині не було в конторі дуже молодого писаря, теж Михайла Максимовича на ім'я, якого тільки недавно привезли з Чурасова. Цей молодик, на диво розумний і спритний, владнав усю справу.

Згодом він був повіреним, головним управителем усіх маєтків, і Парасковія Іванівна цілком йому довіряла. Під ім'ям Михайлушки він був відомий усім і кожному в Сібирській та Оренбурзькій губерніях. Цей надзвичайно розумний і діловий чоловік нажив собі великі гроші, довго провадив скромне життя, але відпущений на волю після

смерті Парасковії Іванівни, втративши кохану дружину, спився і помер бідняком. Хтось з його дітей, наскільки я пам'ятаю, став чиновником і, нарешті, дворянином.

Не можу не сказати, що роки́в через сорок, ставши власником Парашина, внук Степана Михайловича побачив, з якою вдячністю згадують селяни про управління Михайла Максимовича, бо корисність багато чого, ним запровадженого, вони відчували повсякчас; вони забули його жорстокість, від якої терпіли переважно двораки, але пам'ятали, як він умів відрізнити правого від винуватого, роботящого від ледачого, як добре знав потреби селян і завжди був ладен допомогти. Старики розповідали, усміхаючись, що в Куролесова була приказка: «Шахруй, підкрадай, та кінці ховай, а піймаєшся — на себе нарікай».

Повернувшись у Багрово, Парасковія Іванівна, зогріта ніжною і щирою любов'ю свого брата і дбайливим піклуванням усієї його сім'ї (яку, проте, не дуже любила), що сподівалася від неї великих і багатих милостей, поступово заспокоювалася після жорстокого удару. Міцне її здоров'я відновилося, душа втихомирилась, і коли минув рік, вона вирішила переїхати в своє Чурасово. Жаль було Степанові Михайловичу розлучатися із сестрицею; до душі вона йому припала всіма своїми властивостями, і звук він до неї надзвичайно; за все своє життя він ні разу не прогнівився на Парасковію Іванівну; але він не затримував її, а навпаки, сам умовляв якнайшвидше поїхати. «Хіба ж то для тебе, сестрице, таке життя, як у нас,— казав Степан Михайлович.— Ми живемо скучно, але до цього вже звикли. Ти людина ще молода (їй був тридцятий рік), ти багата, ти звикла не до такого життя. Їдь у своє Чурасово. Там у тебе дім панський, дивовижний сад із джерелами, скільки хочеш багатих сусідів, всі тебе люблять, всі живуть весело; а може, бог дасть тобі щасливу долю; охочих буде безліч». Парасковія Іванівна з дня на день відкладала свій від'їзд — так тяжко було їй розлучатися з братом, її рятівником і добродійником змалку. Нарешті, день було визначено. Напередодні, рановранці, прийшла вона до Степана Михайловича, котрий, замислившись, печально сидів на своєму ганочку; вона обняла його, поцілувала, заплакала і сказала: «Братіку, я відчуваю всю вашу до мене любов і сама люблю і шаную вас, як рідного батька. Звичайно, бог бачить мою вдячність, але я хочу, щоб і люди її бачили. Дозвольте

мені закріпити за вами всю мою материнську маєтність: батьківська і без того перейде до Альоші. Мої родичі, з матусиної сторони, багаті, і ви знаєте, що мені нема чого нагороджувати їх своєю маєтністю. Заміж я ніколи не піду. Я хочу, щоб рід Багрових був багатий. Погодьтеся, братіку, заспокойте, потіште мене...» І з цими словами вона впала перед ним навколішки і почала цілувати йому руки, якими він намагався підвести її. «Слухай, сестро,— сказав Степан Михайлович дещо строгим голосом.— Ти мене погано знаєш! Щоб я поживився чужим добром і взяв маєтність, коли є законні спадкоємці... ні, цього не буде, і ніхто про Степана Багрова цього не скаже. Гляди ж, щоб і згадки не було про бактеєвський маєток; інакше ми з тобою посваримося вперше в житті».

На другий день Парасковія Іванівна виїхала в Чурасово і почала жити своїм особливим, самобутнім життям.

ТРЕТІЙ УРИВОК З «СІМЕЙНОЇ ХРОНІКИ»

ОДРУЖЕННЯ МОЛОДОГО БАГРОВА

Багато промчало літ, багато відбулося подій; був гол, пошесні хвороби, була пугачовщина. Ватаги Ємелі сполохали поміщиків Оренбурзького краю, і Степан Михайлович із своїм сімейством також утік, спершу в Самару, а потім униз по матінці по Волзі, в Саратов і навіть в Астрахань. Але все минуло, все вгамувалося, все забулося. Одні підросли, другі змужніли, треті постаріли: звісно, серед третіх був Степан Михайлович. Бачив це він і сам, та якось не вірив. Часто казав він: «багато за весінньою водою сплигло», і казав він це без смутку, немовби йшлося про якусь іншу людину, а не про нього... І справді, не той уже був мій дідусь. Де поділися його багатирські сили, і меткість, і невтомність? Дідусь дивувався з того іноді, але жив собі, як перше, по-старосвітськи: він так само їв і пив, чого тільки душа бажала, так само одягався, не питаючись, яка погода, і тому починав іноді хворіти. Потроху тьмянішали його ясні й зіркі очі, слабшав гучний голос; рідше він гнівався, рідше бував веселий і радісний. Старших дочок своїх він притокмив: перша, Веригіна, вже давно померла, лишивши доньку трьох років; друга, Коптяжева, овдовіла і знову вийшла заміж—

за Нагаткіна; розумна і горда Єлизавета якимсь побитом вискочила за генерала Єрликіна; він, між іншим, був старий, бідний і пив запоєм; Олександра знайшла собі прирощеного російського дворянина, молодого і з достатком, І. П. Коротаєва, який дуже любив башкирців, кочове їхнє життя,— був башкирцем душею й тілом; наймолодша, Танюша, лишалася коло батьків; синкові минуло вже двадцять сім років, він був красень, кров з молоком: «йому б кофту та спідницю, ото була б панночка не згірш за сестер»,— так казав про нього сам батько. Хоч як гірко плакала і побивалася Орина Василівна, Степан Михайлович, коли синові минуло шістнадцять років, записав його у військо, де він служив років зо три, і по протекції Михайла Максимовича Куролесова майже рік пробув беззмінно ординарцем при Суворові; але Суворов виїхав з Оренбурзького краю, і якийсь німець генерал (здається, Трейблут) без будь-якої провини жорстоко відчухрав молодика палицями, не зваживши на його древнє дворянство. Бабуся мало не померла з жалю, та й дідусеві не сподобались отакі жарти: він забрав Альошу у відставку і влаштував його у Верхній земський суд, де він ретельно й довго служив і згодом став прокурором.

Не можу не сказати про дивну річ, яку я помітив: більшість цих добродіїв німців і взагалі іноземців, що служили тоді в російському війську, були дуже жорстокі і часто вдавалися до палиць. Німець-лютеранин, який нещадно відлупцював молодого Багрова, водночас неухильно додержував церковних російських обрядів. От як сталася ця історична подія в багровській сімейній хроніці. Напередодні якогось незначного свята наказав німець-генерал правити всеношну в полковій церкві, що відбувалося завжди в присутності його і всіх офіцерів. То було влітку, вікна відчинено; раптом розляглася в повітрі російська пісня по Дворянській вулиці міста Уфи; генерал кинувся до вікна: вулицею йшли троє молодих унтер-офіцерів, один з них співав пісні; генерал наказав їх затримати і кожному дати по триста палиць. Бідолашний мій батько, котрий не співав, а тільки йшов разом з іншими унтерами, сказав, що він дворянин, але генерал, влісно усміхаючись, мовив: «Дворянин повинен бути з великий побожністю до відправа господня» — і в своїй присутності, в кімнаті поряд з церквою, під урочисте виспівування церковних славословлень, люто наказав дати триста ударів

ні в чому не винному юнакові, забороняючи йому навіть кричати, щоб не «збаламутити господня відправа». Бідолаху одвезли в лазарет непритомного. Там мушили розрізати на ньому мундир: так розпухло його ніжне молоде тіло, два місяці гнили в нього спина і плечі. Як тужила, довідавшись про все це, мати, що любила свого одинця до нестями! Дідусь скаржився комусь, син його негайно ж подав прохання про відставку і, ще не вийшовши з лазарета, був звільнений з війська для призначення на цивільну посаду з чином чотирнадцятого класу. Тепер уже забули про цю пригоду; відтоді минуло вісім років.

Олексій Степанович спокійнісінько служив і жив в Уфі, за двісті сорок верст від Багрова, і приїздив щороку двічі погостювати в своїх батьків. Нічого особливого з ним не траплялося. Тихий, скромний, соромливий, до всіх привітний, красувався, як маків цвіт, і раптом... замутнів ясний струмочок життя молодого сільського дворянина.

В місті Уфі, де постійно перебувала воєводська канцелярія, постійно жив товариш намісника колезький радник Микола Федорович Зубін, чоловік розумний і чесний, але надто ніжний і пліхкий. Він овдовів, і в нього лишилося троє дітей: дочка Соничка, дванадцяти років, і двое маленьких синків. Батько любив свою Соничку, як душу, та й хіба можна було не любити таку красуню й розумницю, котра, хоч була ще дитиною, незабаром стала йому подругою і помічницею в домашньому господарстві. Років через півтора після смерті коханої першої дружини, виплакавши сердечне горе, Микола Федорович заспокоївся і закохався в дочку відомого письменника Оренбурзького краю, тамтешнього поміщика П. І. Ричкова, і невдовзі оженився. Молода дружина, Олександра Петрівна, розумна, горда красуня, цілком заповонила ніжне серце вдівця і зненавиділа його улюбленицю, свою молоденьку, але вже вродливу пасербицю. Справа звичайнісінька. Страшне слово мачуха, що давно править за прикметник для означення жорстокості, личило якнайкраще Олександрі Петрівні; але Соничку не можна було легко вирвати з батькового серця; дівчинка не була уступливою, з нею треба було боротися, тим-то лютя мачухи дійшла краю; вона поклялася, що зухвале тринадцятирічне дівчисько, кумир батька і цілого міста, житиме разом з покоївками, ходитиме у вибійчаному вбранні і виносити-

ме нечисть з-під її дітей.. Вона буквально додержала своєї клятви: протягом двох чи трьох років Соничка жила з покоївками, вдягалася, як чорна служниця, мила й чистила дитячу кімнату, де вже оселилися дві нові сестриці. А як же батько, що колись душі в ній не чув?.. Він не бачив дочки цілими місяцями і, коли зустрів її мало не в рам'ї,— одвертався, зітхав, плакав нишком і поквапливо виходив. Отакими бувають, здебільшого, немолоді вдівці, закохані в молодих своїх дружин. Я не знаю достеменно всіх шляхів і засобів, якими домоглася Олександра Петрівна свого тріумфу, тим-то не говоритиму про них; не буду також докладно розповідати, яких нелюдських мук зазнавала нещасна сирота, що мала чутливу, сильну і непокірну душу; тут не обійшлося без страшенно принизливих покарань, навіть побоїв за неіснуючі провини. Скажу тільки, що пасербиця мало не вкоротила собі віку: вона врятувалася від цього чудом. Ось як це сталося: вирішивши покласти край нестерпному життю, бідолашна дівчина захотіла востаннє помолитися в своїй комірчині на горищі перед образом Смоленської божої матері, яким поблагословила її мати, помираючи. Вона впала перед іконою і, вмиваючись дрібними гіркими слізьми, притулилась обличчям до брудної підлоги. Від страждань вона зомліла на кілька хвилин, начебто забулася; очутившись, вона підвелась і бачить, що перед образом горить свічка, яку вона погасила ще напередодні; страдниця скрикнула від подиву і мимовільного страху, але скоро, побачивши в цьому явищі чудо всемогутності божої,— вона побадьорішала, відчула незнані досі спокій і силу і твердо вирішила страждати, терпіти і жити. Відтоді безпорадну сироту захищала непроникна броня терпіння, і це страшенно дратувало її мачуху. Вона все виконувала, що їй наказували; все зносила спокійно; ніякі образливі слова, ніякі принизливі покарання не виривали сліз, не доводили її до млості, до непритомності, як це бувало раніш, і до звичної назви «мерзенне дівчисько» долучився епітет «запекле і мерзенне дівчисько». Але переповнилась міра довготерпіння божого, і ударив грім: пишна Олександра Петрівна, в розквіті літ, здоров'я і краси, народила ще сина і померла на десятий день після пологів. Вона знала за добу, що має померти, і поспішила примиритися із своєю совістю: раптом вночі збудили Соничку і покликали до мачухи; Олександра Петрів-

на при свідках покаялася в своїх провинах перед пасербицею, просила в неї прощення і заклинала ім'ям божим не покидати її дітей; пасербиця простила, обіцяла не покинути їх і слова свого додержала. Олександра Петрівна призналася також своєму чоловікові, що всі звинувачення відносно його дочки були вигадкою і наклепом.

Боже мій, як смерть змінила все! Миколу Федоровича, від нервового зворушення, паралізувало. Після того він жив ще кілька років, але ніколи не вставав з ліжка. За-туркана, обшарпана панночка, яку підле лакейство, а надто челядники з мачушиного віна, зневажали, скільки заманеться, і втоптували в грязюку,— враз стала повновладною господинею в домі, бо хворий батько віддав в її розпорядження все. Розмова і примирення винуватого батька із скривдженою дочкою розчулили, ба навіть тяжко вразили дочку і всіх навколо. Каяття довго мучило хворого старика, довго лилися в нього сльози і день і ніч, і довго повторював він лише такі слова: «Ні, Соничко, ти не можеш мені простити!» Не лишилося жодного знайомого в місті, перед яким він не висповідав би урочисто провину свою перед дочкою, і про Софію Миколаївну всі стали говорити з шанобливим подивом і повагою. Умудрена роками тяжких страждань, сімнадцятирічна дівчина враз стала наче справжньою жінкою, матір'ю, господинею і навіть офіційною дамою, бо коли захворів батько, мусила приймати всі власті, всіх чиновників і міських жителів, провадити з ними переговори, писати листи, ділові папери; згодом вона стала справдешнім керівничим над справами у батьковій канцелярії. З величезною уважністю і ніжністю доглядала Софія Миколаївна хворого батька, опікувалася трьома братами й двома сестрами і навіть подбала про виховання старших; вона спромоглася знайти учителів для своїх братів, від одної з нею матері, Сергія та Олександра, з них першому було дванадцять, а другому десять років; вона відшукала для них якогось предоброго француза Вільме, котрого доля закинула в Уфу, і якогось напівученого малороса В-ського, що його заслали в це місто, спіймавши на шахрайстві. Софія Миколаївна скористалася з нагоди, сама вчилася разом з братами¹ і через півтора року відправила їх у

¹ Вона вчилася так запопадливо, що незабаром могла розуміти французькі книги, розмови і навіть навчилася трохи говорити по-французьки.

Москву до А. Ф. Анічкова, з яким постійно листувалася, після того, як їх заочно познайомив його двоюрідний брат, що перебував в Уфі. Анічков жив у Москві разом із відомим М. І. Новиковим; приятелям так сподобалися красномовні листи незнайомої панночки з берегів ріки Белої з Башкирії, що вони прислали їй усі найвидатніші твори російської літератури, які тоді з'являлися, і це вельми розширювало її кругозір. Особливо поважав її Анічков, і для нього було щастям виконати просьбу Софії Миколаївни, тобто взяти на свої руки обох її братів і примістити їх в університетський благородний пансіон. Він здійснив це старанно і точно. Хлопчики дуже добре вчилися, та, на нещастя, мусили навчання припинити, бо їх викликали в гвардію, куди вони були записані ще в колиці.

Всі, як на той час, розумні й освічені люди, що потрапляли в Уфу, прагнули познайомитися з Софією Миколаївною, захоплювались нею і вже ніколи не забували. Більшість таких знайомств обернулася згодом на дружбу з її сімейством, яку уривала тільки смерть. З числа їх назву лише тих, кого знав сам: В. В. Романовського, А. Ю. Авенаріуса, П. І. Чичагова, Д. Б. Мертваго, В. І. Ічанського. Вчені й мандрівники, яким доводилося побувати в новому і чудовому Уфимському краї, також неодмінно знайомились із Софією Миколаївною і залишали письмові докази свого захоплення її красою та розумом. Звичайно, становище цієї дівчини в громадянстві й сімействі було вигідне, правило їй, так би мовити, за картинне підніжжя, але зате й стояла на ньому чудесна істота. Особливо добре пам'ятаю я вірші одного мандрівника, графа Мантейфеля, що їх він надіслав Софії Миколаївні у дуже шанобливому листі французькою мовою, разом з екземпляром величезного твору в п'ятьох томах in quarto лікаря Бухана, недавно перекладеного з англійської на російську мову — знаменита тоді новина в медицині. Домашній лікарський порадник Бухана був дорогоцінним подарунком для Софії Миколаївни: вона могла використовувати його настанови і виготовляти ліки для лікування свого хворого батька. А у віршах граф Мантейфель називав уфимську красуню і Венерою і Мінервою.

Незважаючи на недугу, Микола Федорович кілька років не облишав своєї посади. Щороку він разів зо два справляв вечори з танцями; до дам він не виходив, а

мужчин приймав, лежачи в кабінеті; але молода господиня приймала все місто. Кілька разів на рік він неодмінно посилав свою Соничку на бали до високопоставлених осіб. Софія Миколаївна, пишно вбрана, чудово по-тодішньому вмючи танцювати, їздила на бали, щоб потішити батька, але залишалася там ненадовго. Протанцювавши польський, менует та один контрданс або екосез, вона зразу ж зникала, майнувши в товаристві, як блискучий метеор. Все, що мало право закохуватися, було закохане в Софію Миколаївну, але це кохання було дуже поштиве і безнадійне, бо строгість її нравів переходила міру можливості.

І от в таку незвичайну дівчину закохався синок Степана Михайловича! Він не міг цілком розуміти і цінити її, але самої її зовнішності, самого жвавого і веселого розуму було досить, щоб звести з розуму людину,— і молодик втратив розум. З першого погляду Софія Миколаївна, яку він побачив на обідні, очарувала, як говорили тоді, його ніжне серце. Довідавшись, що красуня приймає всіх чиновників, котрі приїздять до її батька, Олексій Степанович (будемо називати його повним ім'ям), як чиновник, що служить у Верхньому земському суді, почав завжди з'являтися з поздоровленнями у свята і в царські дні в приймальні товариша намісника; завжди бачив Софію Миколаївну і танув дедалі більше. Ці відвідини, надто точні, надто тривалі, хоча майже безмовні, незабаром помітили всі, і, напевне, перша помітила їх молода господиня. Зачаровані очі, паленіючі щоки, збентеження, що доходило до нестями,— завжди якнайкрасномовніше свідчили про любов. З щирої любові звичайно всі сміються, так заведено споконвіку,— і все місто сміялося з скромного, сором'язного, несміливого, як сільська дівчина, Олексія Степановича, а він у відповідь на всі жарти і натяки конфузився і червонів, як маків цвіт. Софія Миколаївна, строга і навіть сувора до всіх світських зальотників, над сподівання всіх, поблажливо ставилася до свого безмовного поклонника. Я не знаю: може, шкода їй стало сумирного молодика, який терпів, за любов до неї, глузування; може, вона зрозуміла, що це не хвилинне захоплення, не жарт для нього, а питання цілого життя,— не знаю, але сувора красуня не лише приязно вклонялась і дивилася на Олексія Степановича, але навіть заходила з ним у розмову; нерішучі, недоладні

відповіді, уриваний від внутрішнього хвилювання голос не здавалися їй ні смішними, ні огидними. А втім, треба сказати, що Софія Миколаївна згорда поводитися із спритними і пихатими людьми, а до лагідних і скромних завжди була прихильна і привітна.

Так тривало досить довго. Раптом зухвала думка сягнула в палаючій голові Олексія Степановича, думка — одружитися з Софією Миколаївною! Він спочатку сам перелякався такого сміливого і нездійсненого бажання. Куди йому до Софії Миколаївни, першої особи в місті, першої розумниці і красуні в цілому світі, на його думку... і він зовсім відкинув цей намір. Але поступово постійна прихильність і увага, привітні, нібито підбадьорливі погляди Софії Миколаївни (так йому здавалося), а найбільше кохання, що поїняло все ество його, знову викликали занедбану думку, і вона незабаром зріднилася, зжилася з його життям. Одна стара поміщиця, Алакаєва, далека родичка Олексія Степановича, що жила в своїх справах в Уфі і була в домі Зубіних, завжди дуже добре ставилася до нього; він почав частіше навідувати її, лашитись до неї, як умів, і, нарешті, розповів про своє кохання до відомої особи та про свій намір освідчитись їй. Кохання, про яке всі в місті говорили, не було для Алакаєвої новиною, але намір одружитись її здивував. «Не піде,— сказала стара, похитуючи головою,— вона прерозумна, прегорда, преосвічена. Хіба мало хто в неї закохувався, проте посватати жоден не насмілився. Ти, звичайно, красунчик, стародавнього дворянського роду, маєш певні статки, а згодом будеш і багатий; це всі знають; але ти молодик ще не обтесаний, сільський, нічого не навчений та й надто сумирний у товаристві...» Про все це здогадувався і сам Олексій Степанович, але кохання зовсім збаламутило йому розум; і вдень і вночі хтось шепотів йому у вуха, що Софія Миколаївна за нього піде. Хоч сподівання молодика здавались Алакаєвій необгрунтованими, але вона погодилась на його прохання поїхати до Софії Миколаївни і, зовсім не натякаючи про його намір, завести мову про нього, якимось стороною, і запам'ятати все, що вона скаже. Алакаєва поїхала одразу; Олексій Степанович залишився у неї в домі, чекаючи на її повернення; стара не поверталася довгенько; на закоханого налягла така туга, такий страх, що він почав плакати і, нарешті, стомлений слізьми, заснув, спершись головою на

підвіконня. Стара, приїхавши, розбудила його і весело сказала: «Ну, Олексію Степановичу, і справді щось є. Я почала про тебе говорити і трохи на тебе нападати, а Софія Миколаївна заступилася за тебе не на жарг і, нарешті, сказала, що ти, напевне, дуже добрий, скромний, тихий і поштивий до батьків, що таких людей благословляє бог і що такі люди кращі за спритних балакунів». Олексій Степанович сп'янів з радості і сам не пам'ятав, що говорив тоді. Алакаєва, давши йому заспокоїтись, твердо сказала: «Якщо ти цього неодмінно хочеш, послухайся моєї поради. Поїдь негайно до батька і матері, розкажи їм усе і попроси згоди і благословення, поки добрі люди не перешкодили. Якщо ти матимеш і те і друге, то я не відмовлюсь поклопотатись за тебе. Тільки не квапся; насамперед, треба власкавити сестер, а мати опиратися твоєму бажанню не буде. Звичайно, передусім потрібна згода твого батька. Я його знаю, він дуже крутий, але розумний; поговори з ним, коли він буде в доброму гуморі». Олексій Степанович дуже здивувався з такої обережної поради і з таких манівців і сказав, що батьки його будуть дуже раді і що «хіба є якась вада у Софії Миколаївни?» — «Превелика, — відповіла розумна бабуся. — Вона бідна, в неї нема нічогосінько, а її дід був звичайний урядник у козачому уральському війську». На Олексія Степановича анітрохи не вплинули ці значущі слова; але передчуття Алакаєвої справдилося, і застерегла вона його надто пізно. Через тиждень Олексій Степанович узяв відпустку, попрощався з Софією Миколаївною, яка дуже приязно побажала йому щасливої дороги, побажала, щоб застав своїх батьків здоровими і потішив їх своїм приїздом, — і, сповнений радісних сподівань від таких теплих слів, поїхав до батьків у село. Старі зраділи, але чомусь не здивувалися з несвоечасного приїзду сина і поглядали на нього запитливо; а сестри (вони жили неподалік і після повідомлення матері враз примчали) цілували і милували братіка, але чогось усміхалися. Олексій Степанович був особливо дружний з наймолодшою сестрою, і їй перший розповів про своє кохання. Тетяна Степанівна, дещо романічна дівчина, яка любила брата більш, ніж інші сестри, слухала його співчутливо і, нарешті, так захопилася, що відкрила йому весь секрет: сім'я вже знала про його любов і ставилась до неї неприхильно. Ось як це сталося: місяців за два перед приїздом Олексія Степановича

Іван Петрович Каратаєв їздив до Уфи і привіз своїй жінці цю міську новину; Олександра Степанівна (я сказав про її вдачу) спалахнула від обурення і злості, вона була коноводом у своїй сім'ї і крутила всіма, як хотіла, звичайно, крім батька; вона зробила шпигуна з лакея Олексія Степановича, і він докладно повідомляв її про життя, яке провадить молодий пан, і про його кохання; вона знайшла якусь кумасю в Уфі, котра рознюхала, розвідала всі тайності і написала їй довгу грамоту з допомогою відставного писаря, складену з міських звісток та пліток челяді в домі Зубіна, переважно на підставі слів озлоблених слуг покійної мачухи. Легко здогадатися, як тут було розмальовано Софію Миколаївну.

Звісне діло, що за старих часів (я маю на увазі часи Катерини), а можливо, й тепер, сестри не любили або дуже рідко любили дружин своїх братів, і тому вельми красномовно називаються *золовками*¹; ще більше не любили, коли одружувався єдиний брат, бо жінка його ставала безроздільною господинею в домі. В людській істоті приховано багато егоїзму; він діє часто без нашого відома, і ніхто не вільний від нього; чесні й добрі люди, не визнаючи в собі егоїстичних рис, щиро приписують їх іншим, пристойним причинам: обманюють себе й когось без наміру. В натурах недобрих, грубих і темних ознаки егоїзму виявляються більш яскраво і безцеремонно. Так було і в сімействі Степана Михайловича. Одруження брата, хоч би хто була наречена, неодмінно викликало б досаду у всіх. «Братік до нас зміниться, не стане нас любити і жаліти, як раніше, молода жінка відтіснить родичів, і дім батьківський буде нам чужий»,— це неодмінно сказали б сестри Олексія Степановича, навіть коли б його наречена була їхнього пір'я пташкою; але гіршої невістки, аніж Софія Миколаївна, не можна було придумати для них. Олександра Степанівна поспішила запросити Єлизавету Степанівну в Багрово, щоб переказати матері та сестрам, звичайно, як слід прикрасивши, всі здобуті нею відомості про пригоди їхнього братіка; вої повірили їй беззастережно, і ось яка думка склалася про Софію Миколаївну. По-перше, Зубиха (так називали її сестри і мати Олексія Степановича на своїх таємних за-

¹ Від слова «з о л н т ь», тобто гризти голову, робити на злість.—
Прим. перекладача.

сіданнях) — низького роду: дід її був уральський козак, на прізвисько Зуб, а мати (Віра Іванівна Кандалінцова) — з купецької родини. Отже, не личило б стародавній дворянській сім'ї з нею породичатися. По-друге, Зубиха — харпачка: як тільки помре батько або усунуть його з посади, то піде старцювати, а братіків та сестриць своїх посадить чоловікові на шию. По-третє, Зубиха — чванька, модниця, міська пройда, звикла крутити всім містом; отже, на них, на сільських мешканців, дарма що вони з діда, з прадіда дворяни, й плюнути не захоче. Нарешті, по-четверте, Зубиха — чаклунка, вона зіллям причаровує до себе всіх мужчин, що бігають за нею, висунивши язика, і в тому числі причарувала бідолашного братіка їхнього, бо пронюхала про його майбутнє багатство та про його смиренність, захотіла бути стародавньою дворянкою і націлюється за нього заміж. Олександра Степанівна, яка верховодила всією справою, з допомогою гострого і ущипливого язика свого, всіх збаламутила і довела дуже переконливо, що така невістка, як Софія Миколаївна — страшенне лихо для них і «щоб вона, часом, і Степана Михайловича не приворожила, бо тоді всі вони пропадуть; отже, треба докласти всіх зусиль, щоб Олексій Степанович не одружився з Софією Миколаївною». Очевидно, передусім треба було утовкмачити Степанові Михайловичу найгірші думки про Софію Миколаївну, але як це зробити? Діяти напярямки вони не наважувались, бо совість у них була нечиста. Якщо, боронь боже, батько запідозрить, що це навмисне, тоді вже не повірить і правді; він ще й раніш, коли старі підшукали були наречену своєму синові, дав їм відчути, що розуміє їхнє небажання бачити брата жонатим. — Отже, влаштували таку махінацію: одну з рідних небог Орини Василівни, несовітенну дурепу, запеклу вістоношу і п'яницю, Фльону Іванівну Лупеневську, навчили приїхати буцімто в гості у Багрово і між іншими теревенями розповісти про любов Олексія Степановича, звісно, дуже невігідно для Софії Миколаївни. Довго Олександра Степанівна вчила з голосу Фльону Іванівну, щоб казати і як казати. Нарешті, роль було с'як-так вивчено. Фльона Іванівна з'явилася в Багрово на обід, після якого і господарі і гості поспали годин зо три, а потім вийшли пити чай. Старий був у доброму гуморі і сам навів свою гостю на виконання ролі. «Ну що, Фльона-пушка! (так називав її Степан Михайлович, бо

була низенькою товстулею), розповідай, що чула від приїжджих з Уфи! (Її сестра Катерина Іванівна Кальпинська з чоловіком нещодавно звідти повернулися.) Пліток, мабуть, понавозили повен міх, та й ти ще прибереш трохи...» «Ой, жартівник ви у нас, жартівник, дядечку любий,— відповіла Фльона Іванівна,— чого б я мала брехати! Пліток отих понавозили достобіса». Тут вона набалакала сім мішків різних билиць і небилиць та безглуздих вигадок, яких я не буду переказувати моїм читачам. Дідусь удав, що нічому не вірить, навіть правдивим звісткам; він кепкував з оповідачки, плував її в словах, збивав і так кумедно дражнив, що вся сім'я аж качалася з роготу. Дурній бабі, що випила одразу після сну добрячу чарку настойки для куражу, стало прикро, і вона дещо запально сказала старому: «Чого це ви, дядечку, весь час смієтеся і нічому віри не ймете? Стривайте, я приберегла вам вісточку на закусточку; ви хоч-не-хоч їй повірите, та й сміятися не будете». Сім'я презирнулася, а дідусь засміявся. «Ну, висипай,— весело мовив він,— повірити не повірю, а сміятися не буду: ти мені вже набридла».— «Ой, дядечку, дядечку,— почала Фльона Іванівна,— ви ж про братика нашого любого, Олексія Степановича, нічого не знаєте. Він аж висхнув з туги; приворожила його до себе нечистою силою уфімська відьма, дочка найбільшого тамтешнього воеводи, а може, намісника, не знаю: Кажуть, така красуня, всіх заповонила, і старих, і молодих, всіх пообплутувала. Всі за нею, прости господи, наче пси за сучкою, так і бігають. А толубчичок мій, братічок Олексій Степанович, так втьопався, що не їсть, не п'є і не спить. Оце сидить у неї, очей з неї не зводить, дивиться та зітхає, а щоночі все коло її дому ходить, з рушницею та шаблею, все калавурить її; а вона, Зубиха ота, кажуть, його принаджує; він же красунчик який та й дворянин з діда з прадіда, а вона знає, де смак: хоче за нього заміж піти. Ще б пак не хотіти! Сама харпачка, та й батько її з простих, син козака уральського, Федьки Зуба; хоч він дослужився до чинів і при великих посадах був, а нічого не нажив: все розтринькав на столи та на бенкети, та на доччині убори; старий на тонку пряде, мабуть, уже недовго ряст топтатиме, а дітей — ціла купа: від двох жінок — шестеро. Всі сядуть на вашу, дядечку, шию, коли братік з нею оженився, а посагу в неї тільки вбрання; на носі сап'ян рипить, а в горшку трясця кипить. А вже Олек-

сій Степанович, кажуть, сам на себе не схожий — впізнати не можна, наче з води вийнятий; вже й лакеї, дивлячись на нього, плачуть, а вам сказати не сміють. Повірте, дядечку, все правда до єдиного слова; розпитайте своїх лакеїв, вони не будуть відмагатися». Орина Василівна почала плакати, а дочки — терти очі кулаками. Дідусь був трохи спантеличений, але незабаром опанував себе і, байдуже усміхаючись, відповів: «Понабріхували багато, а може, є й правда. Я сам чув, що Зубіна красуня і розумниця, от тобі й чаклунство¹! Що ж дивного, коли й у Олексія очі розгорілися. Решта — все брехня. Про одруження з Олексієм Зубіна й гадки не має; вона знайде собі жениха кращого і спритнішого. Він їй не до пари. Ну, тепер усе. Годі про це теревенити. Ходімо пити чай надворі». — Звісно, Фльона Іванівна та всі інші більш не наважувалися і згадувати про уфімські новини. Ввечері гостя поїхала. Після вечері, коли Орина Василівна й дочки почали були безмовно прощатися із Степаном Михайловичем, він зупинив їх такими словами: «Ну, що Орисю? які думки в тебе снуються? Дурепа Фльона, звичайно, багато чого прибрехала, а мені здається, що тут є і правда. Листи Олексійові якісь інакші стали. Треба було б цю справу якось розвідати. Але ж найкраще викликати Альошу сюди: від нього взнаємо всю правду».

Тут Олександра Степанівна взяла на себе вирядити посланця в Уфу, щоб довідатись про цю справу з допомогою родички свого чоловіка, додавши, що вона жінка правдива і нізащо не збреше, а посланець, мовляв, за тиждень повернеться; старий погодився не викликати сина, поки не надійдуть нові звістки. Олександра Степанівна негайно вирушила додому в свою Каратаєвку (всього за п'ятдесят верст від Багрова) і точнісінько через тиждень повернулася до старих; вона привезла того самого листа, якого ще раніше одержала від своєї кумасі і про який я вже казав. Листа показали і прочитали Степанові Михайловичу, і хоча він мало вірив у жіночі докази і донесення, але деякі місця в листі видалися йому імовір-

¹ Дідусь взагалі в чаклунство мало вірив. Навіть стріляв одного разу (нишком вийнявши шріт) у чаклуна, котрий запевняв, що рушниця заворожена і не вистрільть; звичайно, рушниця вистрелила і добре-таки налякала чаклуна; він, проте, не розгубився і урочисто заявив, що дідусь мій «сам знає», і цьому повірили всі, звичайно, крім Степана Михайловича.

ними і справили неприємне враження. Він рішуче сказав, що коли Зубіна й насправді хоче вийти за Альошу, то він не дозволить йому оженитися на ній, бо вона не дворянського роду. «Цією ж поштою надішліть листа Альоші — хай їде додому». — Через кілька днів, які не пройшли марно, бо Орина Василівна з дочками встигли натуркати старому повні вуха, наторочивши казна-що про кохання Олексія Степановича, — раптом, як сніг на голову, з'явився він сам, про що ми вже знаємо.

Почувши від сестри все, що я допіру розповів, Олексій Степанович злякався і тяжко замислився, не знаючи, що йому діяти. Не мавши з природи твердої волі, вихований у сліпій покорі сімейству і боячись батька, він розгубився. Нарешті, наважився поговорити з матір'ю. Орина Василівна, люблячи свого одинця до нестями, але звикнувши думати, що він ще дитина, і упереджена проти небезпечної іграшки, яку полюбила ця дитина, — зустріла признання сина в сильному почутті такими словами, якими зустрічають прохання дитини дати їй в руки розпечене залізо; коли ж він, почувши такі речі, ридма заривав, вона втішала його, знов-таки, наче дитину, в якій забирають улюблену іграшку. Хоч що говорив Олексій Степанович, хоч як намагався спростувати наклепи на Софію Миколаївну, мати його не слухала або слухала зовсім неухважно. Минуло ще два дні: серце молодикові крайлося; туга за Софією Миколаївною і любов до неї щораз зростали, але, напевне, він не скоро насмілився б говорити з батьком, якби Степан Михайлович не випередив його сам. Якось уранці, після того, як Олексій Степанович цілу ніч майже не склепив очей, він, трохи зблідлий і змарнілий, прийшов до батька, котрий сидів, як завжди, на своєму ганочку. Старий був у доброму гуморі і ласкаво зустрів сина; але, глянувши пильно йому в обличчя, він зрозумів, що робиться в душі молодика. Давши поцілувати йому свою руку, він жваво, але без гніву сказав йому: «Слухай, Олексію! Я знаю, що лежить у тебе на серці, і бачу, що дур міцно запав у твою голову. Розкажи ж мені все чисто, нічого не приховуючи, і щоб усе до одного слова була правда». Хоча Олексій Степанович не звик одверто говорити з батьком, якого більше боявся, аніж любив, але ж кохання до Софії Миколаївни додало йому сміливості. Він упав спершу навколішки перед батьком і потім розповів йому сердечну повість. Степан

Михайлович слухав терпляче, уважно: хтось із домашніх хотів був із ним поздоровкатись, але він здалеку промовисто насварився калиновим кийком своїм, і ніхто, навіть Аксеня з чаєм, не насмівився наблизитись, аж поки він сам не покликав. Синова розповідь була безладна, плутана, довга і непереконлива; а втім, ясний розум Степана Михайловича добре осягнув, в чому полягала справа. На нещастя, вона йому не сподобалася і не могла сподобатись. Він мало розумів романічний бік кохання, і чоловічу його гордість ображала синова закоханість, яка здавалася йому слабкістю, приниженістю, нікчемністю в мужчині; але водночас він зрозумів, що Софія Миколаївна тут нічим не завинила і що все погане, розказуване про неї, було просто вигадкою лихих людей і недоброзичливістю власної сім'ї. Подумавши трохи, ось що сказав він без ніякого гніву, навіть лагідно, але твердо: «Слухай, Олексію! Ти якраз у таких літах, коли вродлива дівчина може запасти в око мужчині. В цьому ніякої біди ще нема; але я бачу, що втелепався ти по самі вуха, а це вже не годиться. Я Софію Миколаївну ні в чому не звинувачую; я вважаю, що вона дівчина предостойна, але ж тобі не до пари і нам невлад. По-перше, вона дворянка вчорашня, а ти нащадок найдревнішого дворянського дому. По-друге, вона городянка, вчена, бідова, звикла після мачухи верховодити в домі і звикла жити в розкошах, дарма що бідна; а ми люди сільські, прості, і наш побут тобі відомий; та й себе ти повинен знати: ти хлопець сумирний; але найгірше те, що вона занадто розумна. Взяти жінку, розумнішу за себе — біда; буде командирша над чоловіком; до того ж, ти так її любиш, що з самого початку неодмінно розпустиш. Ну, так от тобі мій батьківський наказ: викинь це кохання з голови. А я, по правді кажучи, думаю, що Софія Миколаївна за тебе й не піде. Треба по своєму ліжку простягати ніжку. Ми знайдемо тобі яку-небудь смирененьку, тихеньку, ще й багатеньку сільську родову дворяночку. Вийдеш у відставку та й житимеш, як у бога за дверима. Адже ми, брат, розкошами не можемо похвалитись; хіба що ситі, а доходів обмаль; а про куролесовську спадщину, котра всім у зубах нав'язла, я й не думаю. Це справа непевна; Парасковія Іванівна сама людина не стара, може вийти заміж і народити дітей. Ну, то гляди ж мені, Альоша! Щоб усе з тебе зійшло, як з гуски вода, і щоб згадки не було про Софію Миколаївну...» Сте-

пан Михайлович простягнув ласкаво руку своєму синові, і той поцілував її із звичною поштивістю. Старий наказав подавати чай і кликати до себе сім'ю. Він був надзвичайно веселий і привітний з усіма, але нещасний Олексій Степанович вдався в тяжку тугу. Найстрашніший гнів батька не завдав би йому такого горя. Гнів Степана Михайловича минався швидко, і після нього з'являлась і прихильність, і ласкавість, а тепер він бачив спокійну твердість і втратив усяку надію. Олексій Степанович раптом так змінився на обличчі, що мати злякалася, глянувши на нього, і почала розпитувати його: що сталося? може, часом, занедужав? Сестри також помітили зміну, але ж були хитріші, тим-то нічого не сказали. Степан Михайлович усе бачив і все розумів. Скося глянувши на Орину Василівну, він пробурчав крізь зуби: «Не займай його». Олексієві Степановичу дали спокій, не звертаючи на нього уваги,— і сільський день пішов своєю звичайною колією.

Розмова з батьком приголомшила Олексія Степановича, можна сказати, розбила йому серце. Він втратив сон, апетит, став до всього байдужісінький і занепав на здоров'ї. Орина Василівна почала плакати, ба навіть сестри схвилювалися. На другий день мати ледве могла добитися, щоб він сказав кілька слів про те, що говорив йому батько. На всі розпитування Олексій Степанович відповідав: «Батечко не згодний, я людина пропаща і недовго житиму на світі». І справді, через тиждень він тяжко захворів і лежав непритомний: жару начебто не було, а він марив день і ніч. Недуги його ніхто зрозуміти не міг, але це просто була нервова гарячка. Сім'я стривожилася страшенно: лікарів поблизу не було, і хворого почали лікувати домашніми засобами, але йому щораз гіршало, і, нарешті, він так ослабнув, що з дня на день чекали його смерті. Орина Василівна і сестри ридали і рвали на собі волосся. Степан Михайлович не плакав, не сидів безнастанно над хворим, але чи не більш за всіх мучився; він добре розумів причину хвороби. «Але молодість своє взяла», і через шість тижнів Олексієві Степановичу полегшало. Він повернувся до життя цілковитою дитиною, і життя поволі вступало в права свої; він видужував два місяці; здавалося, він нічого, що було, не пам'ятав. Його тішило всяке явище в природі і в домашньому побуті, як нове незнайоме явище; нарешті, зовсім вичуняв, навіть поздоровшав, набрався тіла, і на його щоках знов з'я-

вився рум'янець, що пропав понад рік тому; він ловив рибу, ходив полювати перепелів, їв і пив з апетитом і був веселий. Батьки не могли натішитись, надивитися на нього і впевнились, що хвороба вигнала з молодого голови і серця всі попередні думки й почуття. Можливо, воно й насправді було б так, якби його взяли у відставку, продержали з рік у селі, знайшли гарненьку наречену і оженили; але старі легковажно звірилися на теперішній його стан: через півроку вирядили його знову служити в той самий Верхній земський суд, знов у ту саму Уфу, — і доля його вирішилася назавжди. Давня пристрасть спалахнула з новою, незрівнянно більшою силою. Як повернулося кохання в серце Олексія Степановича, враз чи поступово — нічого не знаю; знаю тільки, що він спочатку їздив до Зубіних рідко, потім частіше, і, нарешті, так часто, наскільки це було можливо. Знаю, що покровителька його, Алакаєва, все їздила до Софії Миколаївни, обережно розпитуючи, вивідувала все, що їй треба було, і поверталася з добрими вістями; вона вже й сама відчувала, що горда красуня прихильно ставиться до її скромного родича. Через кілька місяців після від'їзду Олексія Степановича з села раптом одержали від нього листа, в якому він, з невластивою йому твердістю, хоча, як завжди, з поштивою ніжністю, написав своїм батькам, що любить Софію Миколаївну більше за своє життя, що не може жити без неї, що надіється на її згоду і просить батьків благословити його і дозволити йому посвататись. Старі аж ніяк не сподівалися такого листа і були вкрай здивовані. Степан Михайлович насунив брови, але й слова не вимовив. Вся сім'я мовчала — ані пари з вуст; він махнув рукою, і всі вийшли. Довго сидів мій дідусь, креслячи калиновим кийком якісь візерунки на підлозі своєї кімнати. Степан Михайлович скоро зміркував, що справа кепська і що тепер уже ніяка гарячка не вилікує його сина від кохання. Маючи жваву і добру натуру, він навіть хотів був дати згоду, про що свідчили його слова до Орини Василівни: «Ну що, Орисю (сказав він їй на другий ранок, звичайно, віч-на-віч), як ти метикуєш? Якщо не дозволимо, то це бачити нам Олексія, як вуха свої: або помре з туги, або на війну піде, або в монастир подасться — і рід Багрових згасне». Але Орина Василівна, вже підбурена дочками, якимось не злякалася за свого сінка і відповіла: «Твоя воля, Степане Михайловичу; чого ти бажаєш, того бажаю і я; але ж

сам подумай, яку вже матимеш від них пошану, коли їхній верх буде після твоєї родительської заборони?» Пошла хитрість вдалася: в ньому прокинулося самолюбство, і старий вирішив продержатись. Він продиктував синові листа, в якому висловив подив, що той знову почав правити своєї, і повторив те, що казав йому раніше. Одним словом, це була рішуча відмова.

Минуло тижнів два-три — не було листів від Олексія Степановича. Нарешті, однієї осінньої непогожої днини, дідусь сидів у своїй світлиці, впоперек ліжка, в улюбленому своєму халаті з тонкої арм'ячини¹ поверх сорочки-косоворотки, в капцях на босу ногу; коло нього пряла на самопрядці козячий пух Орина Василівна і старанно виводила тонкі довгі нитки, бо мала намір виткати з них домашнє сукно на вбрання своєму синочкові, так, щоб було в ньому і легко, і тепло, і зручно; біля вікна сиділа Танюша і читала якусь книжку; Єлизавета Степанівна, що гостювала під той час у Багрові, вместилася коло батька на ліжку і розповідала йому про своє важке життя, про чоловікову службу, про своє мізерне господарство і нестатки. Старий печально слухав, поклавши руки на коліна і похиливши на груди свою, вже посивілу, голову. Раптом двері з лакейської відчинилися: високий, вродливий молодий хлопець, Іван Малий, у дорожній куртці, швиденько ввійшов і подав листа з пошти, по який їздив у місто за двадцять п'ять верст. Очевидно було, що листа ждали нетерпляче, бо всі аж кинулися. «Від Альоші?» — спитав покwapно і неспокійно старий. «Від братіка», — відповіла Танюша, яка підбігла до Малого, проворно взяла листа і прочитала адресу. «Спасибі, що скоро повернувся. Чарку горілки Малому. Іди обідати й відпочивати». Ту ж мить відчинилася висока шафка з посудом, панночка вийняла довгий штоф з поцяцькованого скла, налила срібну чарку і подала Малому; той перехрестився, випив, крикнув, вклонився і вийшов. «Ну, читай, Танюшо», — сказав дідусь. Тетяна Степанівна була його читцем і писарем. Вона сіла коло вікна; бабуся перестала прясти, дідусь устав з ліжка, і всі посідали навколо Тетяни Степанівни, яка тимчасом розпечатала листа, але не

¹ Не знаю, як тепер, а за старих часів на Оренбурзькому торгу таку купували арм'ячину, що своєю тонизною і чистотою дорівнювала найкращим азійським тканинам.

насмільовалася зазирнути в нього. Після хвилиної мовчанки почалося повільне і виразне читання півголосом. Після звичайних тоді: «Преласкавий панотець і преласкава паніматко» — Олексій Степанович писав, майже дослівно, таке: «На останнього мого прохального листа я мав нещастя дістати немилостиву відповідь вашу, мої любі родителі. Не можу переступити волю вашу і скоряюсь їй; але не можу довго нести тягар мого мізерного животіння без коханої моєї Софії Миколаївни, а тому в недовгому часі смертоносна куля проб'є голову нещасного вашого сина»¹. Ефект був великий; тітки мої зарюмсали, бабуся, вражена несподіванкою, зблідла, сплеснула руками і впала непритомна на підлогу, як сніп: за старих часів теж зомлівали. Степан Михайлович не ворухнувся; тільки голова його покосилася на один бік, як перед вибухом гніву, і трохи затряслася... Вона вже не переставала трястись до самої його смерті. Дочки, опам'ятавшись, кинулись допомагати матері, і вона скоро очутилась. Тоді, заголосивши, як по мертвому, Орина Василівна впала навколішки перед Степаном Михайловичем. Дочки, слідом за нею, теж заголосили. Орина Василівна, не вважаючи на грізне положення голови мого дідуся, забувши і не розуміючи, що сама під'юджувала старого не погоджуватись на одруження сина, щосили заводала: «Голубе, Степане Михайловичу! зглянься, не занастає рідну свою дитину, він же в нас одним один; дозволь оженитись Альоші! І години не проживу, коли з ним щось скоїться». Старий нерухомо лишався в попередньому положенні. Нарешті нетвердим голосом мовив: «Годі голосити. Відшмагати слід було б Альошу. Та хай до завтра; вечір думає, а ранок ўмає; а тепер ідіть, хай подають обідати». Обід завжди був для старого заспокійливим засобом у важких обставинах. Орина Василівна заголосила була знов: «Помилуй, помилуй!» Але Степан Михайлович люто крикнув: «Забирайтеся геть!», і в голосі його почулося ревіння близької бурі. Всі поквапно вийшли. До обіду ніхто не смів зайти до кімнати Степана Михайловича. — Що пролетіло по душі його в ці хвилини, яка боротьба відбулася між залізною волею та батьківською любов'ю і роз-

¹ Листа цього я знаю майже напам'ять. Напевне, він ще й тепер зберігається в старих паперах одного з моїх братів. Очевидно, деякі вислови запозичені з тодішніх романів, до яких Олексій Степанович був дуже охочий.

судливiстю, як поступився перемогою норовистий дух?.. важко собі уявити; але коли пролунав за дверима голос Мазана: «Обiд готовий», дiдусь вийшов уже спокiйний, i дружина й дочки, що чекали на нього, кожна бiля свого стiльця, не помітили на трохи зблiдлому обличчi його нiяких ознак гнiву; навпаки, він був спокiйнiший, аниж вранцi, навіть веселiший, i їв з великим апетитом. Згнiтивши серце, Орина Василiвна мусила говорити йому пiд мислi i, не смiючи не тiльки розпитувати, ба навіть зiтхати, марно намагалася розгадати думки свого чоловiка; марно втуплювала запитливі погляди маленьких своiх брунатних очиць, запливлх жиром,— темноголубi, ясні й веселi очi Степана Михайловича нiчого не вiдповiдали. По обiдi він заснув, як завжди; прокинувшись, став ще веселiший; але про синiв лист — нi пари з уст. Всi, проте, бачили, що на думцi в старого нiчого недоброго не було. Прощаючись з чоловiком пiсля вечерi, Орина Василiвна насмiлилася спитати: «Може, буде твоя ласка сказати менi що-небудь про Альошу?» Дiдусь усмiхнувся i вiдповiв: «Я вже сказав собі: вечiр думає, а ранок умає. Спи собі з богом».

I справдi, цей ранок виявився i умний i благодатний. Дiдусь устав о четвeртiй годинi. Мазан засвiтив йому свiтло. Першими словами Степана Михайловича були: «Танайчонок, ти зараз поiдеш в Уфу з листом до Олексiя Степановича; не гайся i хвилини; та щоб нiхто не знав, куди i чого їдеш! В голоблi запряжи молодого Бурастого, а вприсяж — Свистуна. Вiзьми вiвса двi вiсьмини та буханку хлiба. Хай ключник Петро дасть тобі два карбованцi мiдних грошей на дорогу. Поки я напишу листа, щоб усе було готове. Сказано — зроблено». Цю приказку дiдусь виконував неухильно. Він вiдiмкнув дубову шкатулку, або шафку, щось на кшталт бюро для писання, вийняв звiдти папiр, перо, чорнильницю i написав, з певним напруженням (бо рокiв десять пiдписував тiльки своє ім'я), важким старовинним почерком: «Люб'язний сину шаш Олексiю! Ми з матер'ю твоєю Ориною Василiвною дозволяємо тобі оженитися на Софiї Миколаiвнi Зубинiй, якщо на те буде воля божа, i посилаємо тобі наше родительське благословення. Батько твiй Степан Батров».

За пiвгодини, ще й не розвиднялось, перехопився Танайчонок через довгу гору повз панський гарман i їхав швидкою рiссю по дорозi в Уфу. О п'ятiй годинi наказав

Степан Михайлович подавати самовар тій самій Аксені, що з молодого і бридкого дівчиська стала вже дуже немолодою і ще бридкішою дівкою; але будити нікого не звелів. Незважаючи на це, стару панію збудили і по секрету донесли, що вже давним-давно поїхав кудись Танайчонок з листом від господаря парою панських коней. Орина Василівна не наважилася зразу прийти до свого чоловіка; вона почекала з годину і з'явилася, коли старий уже напився чаю і весело балакав з Аксенею. «Ну нащо тебе збудили? — привітно сказав Степан Михайлович, подаючи руку.— Ти ж, мабуть, погано спала?» — «Мене ніхто не будив,— відповіла Орина Василівна поштиво, цілуючи йому руку: — я сама прокинулась. Я спала ніч добре, надіючись на твою ласкавість до сердешного нашого Альоші». Дідусь пильно подивився на неї, але нічого не побачив на звиклому до фальшу обличчі. «А якщо так, то я тебе потішу: я послав гінця в Уфу і написав Олексієві від обох нас дозвіл оженитись на Софії Миколаївні».

Хоч сама Орина Василівна, доведена до розпачу жахливим заміром сина, щиро благала і просила свого крутого чоловіка дозволити Олексієві Степановичу ожени- тись,— вона не так зраділа, як перелякалася цього рішення Степана Михайловича; вірніше кажучи, вона й зраділа б, та не сміла радіти, тому що боялася своїх дочок; вона вже знала, якої думки про лист Єлизавета Степанівна, і вгадувала, що скаже Олександра Степанівна. Тим-то Орина Василівна сприйняла рішення свого чоловіка, котрим він сподівався її потішити, якимсь холоднувато і чудно, і старий це помітив. Єлизавета Степанівна не виявила ані найменшого вдоволення—лише шанобливу покір- ливість батьковій волі; Танюша, яка вірила братовому листу щиро, зраділа невимовно. Єлизавету Степанівну навіть у першу хвилину не стривожили братові заміри; вона плакала і просила за нього тільки тому, що мати й молодша сестра плакали й просили: не могла ж вона так одверто суперечити. Вона викликала негайно Олександрю Степанівну, що, довідавшись про батькове рішення, роз- лютилася і примчала одразу ж; звичайно, вона вважала, що братик своїм листом хотів лише настрахати, що все це — витівки Софії Миколаївни. З допомогою Єлизавети Степанівни вона скоро переконала в цьому матір і навіть наймолодшу сестру, Танюшу. Але справу вже було скін-

чено: явно повставати проти неї вже не було ніякої змоги. А думки Степана Михайловича, нібито Софія Миколаївна сама не піде за Олексія Степановича, ніхто з сім'ї не поділяв. Облишімо Багрово і подивімося, що робиться в Уфі.

Я не беру на себе сміливості запевняти, що Олексій Степанович справді вирішив застрелитись, якщо батьки знов йому відмовлять; може, він, прочитавши в якому-небудь романі подібну пригоду, надумав спробувати, чи не злякаються його батьки такого жахливого наслідку своєї суворості? Судячи з добре мені відомого дальшого розвитку характеру Олексія Степановича, я в однаковій мірі не можу вважати його здатним ні на той, ні на той вчинок. Отже, я припускаю лише, що молодик не хитрував, не думав настрахати батька й матір, навпаки, щиро думав застрелитись, якщо йому не дозволять одружитися із Софією Миколаївною; але водночас я гадаю, що йому ніколи не вистачило б мужності здійснити такий одчайдушний намір, хоча люди сумирні й лагідні, легкодухі, як їх називають, іноді спроможні вчинити щось відчайдушне скорше, аніж натури бідові й несамовиті. Думку про самогубство він, безперечно, запозичив з якого-небудь роману: вона цілковито суперечить вдачі Олексія Степановича, його поглядам на життя і сфері уявлень, серед яких він народився, виховувався і жив. Хоч би там як, але, надіславши свою цидулку, Олексій Степанович вкрай схвилювався, занедужав, і в нього почалася гарячка. Покровителька його Алакаєва, знаючи все, про останній лист нічого не знала; вона навідувала його щодня і помічала, що, крім гарячки звичайної і гарячки любовної, молодик ще чимось дуже стривожений. Якось сиділа вона в Олексія Степановича, плела панчошу і балакала про різні різнощі, стараючись розважити хворого і відвернути його думки від безнадійного кохання. Олексій Степанович приліг на канапé, заклав руки за голову і дивився у вікно. Раптом він пополотнів: по вулиці проїхав віз парою і завернув на подвір'я; Олексій Степанович впізнав коней і Танайчонка. Він схопився з місця і з криком: «Від батечка, з Багрова», кинувся в передпокій. Алакаєва схопила його за руки і з допомогою слуги, що сидів у лакейській, не дала вибігти на ганок, бо надворі була осіння негода. Тимчасом Танайчонок проворно вбіг у кімнату і подав листа. Олексій Степанович тремтливо-

ми руками розпечатав, прочитав коротенького листа, заривав і впав навколішки перед образом. Алакаєва спершу не знала, що й подумати; та Олексій Степанович подав їй родительське писемце, і вона, прочитавши його, також з радісними слізьми почала обіймати стуманілого від щастя молодика. Тут він признався їй, якого листа послав до батька й матері. Алакаєва похитала головою. Покликали Танайчонка, розпитали докладно, як його виряджали, і побачили, що справу вирішив власноручно сам Степан Михайлович, без участі, без відома своєї сім'ї і, очевидно, всупереч її бажанню. Коли минули перші хвилини радісного хвилювання для Олексія Степановича і остовпіння від подиву для Алакаєвої, котра, знов перечитавши листа, іще не вірила очам своїм, бо добре знала норів Степана Михайловича і добре розуміла неприязнь сім'ї,—почали вони радитись, як взятися до справи. Коли вона здавалася далекою, неможливою через женихове сімейство, тоді вони вважали її благонадійною щодо нареченої; але тут раптом обсіли Алакаєву сумніви: пригадавши і зваживши всі сприятливі прикмети, вона відчула, що, можливо, надто перетлумачила їх на користь жениха. Як жінка розумна, вона поспішила остудити палкі сподівання молодика, розважливо міркуючи, що, заколисаний ними, він більш страждатиме, коли розвіються рожеві його мрії; відмовлення раптом здалося їй цілком можливим, і ці побоювання завдали страху Олексієві Степановичу. А втім, Алакаєва і не думала порушити свою обіцянку і другого ж дня поїхала із сватанням до Софії Миколаївни. Вона просто, ясно, без будь-якого перебільшування, описала вірне і палке кохання Олексія Степановича, давно відоме всьому місту (звичайно, і Софії Миколаївні); з теплим почуттям говорила про чудовий характер, доброту і незвичайну скромність жениха; справедливо і точно розповіла про його теперішні і майбутні статки; розповіла правду про все його сімейство і не забула додати, що вчора Олексій Степанович одержав листа, в якому батьки дають цілковиту згоду і благословляють його на освідчення найдостойнішої і всіма поважаній Софії Миколаївни; що сам він од хвилювання, очікування відповіді з дому і невимовного кохання захворів на гарячку, але, не в силі відкладати вирішення своєї долі, просив її, як родичку і знайому з Софією Миколаївною даму, довідатись: чи до-

зволить вона, чи не прикро їй буде, якщо Олексій Степанович звернеться з формальним сватанням до Миколи Федоровича. Софія Миколаївна, що давно звикла, як казали за старих часів, «сама оббивати коло себе росу», або до самотності, як кажуть тепер,—анітрохи не збентежившись, без церемоній і дівочих вимовок та манірностей, без яких тоді не обходились, відповіла Алакаєвій таке: «Дякую Олексієві Степановичу за честь, мені вчинену, а вам, вельмишановна Мавро Павлівно, за приязнь. Скажу вам одверто: давно помітивши, що подобаюсь Олексієві Степановичу, і давно сподіваючись на його оспівчення, я, проте, не вирішила ще питання, піду я за нього чи не піду. Остання поїздка Олексія Степановича до батька і матері, його раптова, як самі ви мені казали, тяжка й тривала хвороба в селі і зміна, коли він повернувся, показали мені, що батьки його не бажають мати мене невісткою. Признаюсь, я цього не сподівалася; скорше можна було побоюватись, що не погодиться мій батько. Потім я побачила, що до Олексія Степановича повернулися попередні почуття, і тепер здогадуюсь, що він встиг прихилити батька й матір до згоди. Але подумайте самі, вельмишановна Мавро Павлівно, що тепер ця справа повернулася інакше: входити в сімейство всупереч його бажанню — ризик надто небезпечний. Звичайно, батько мій не став би заперечувати проти мого вибору, але чи можу я наважитись його ошукати? А коли він знає, що його Соничку якийсь сільський поміщик не зразу удостоїв честі увійти в його сімейство,— він нізачо не погодиться і вважатиме це за приниження. Я не закохана в Олексія Степановича, я тільки поважаю його прекрасні властивості, його вірність у коханні, і певна, що жінка, яку він покохав, буде за ним щаслива. Отже, дозвольте мені подумати; до того ж, перш ніж я скажу про це моему хворому батькові, перш ніж я стривожу його такою звісткою, я хочу сама говорити з Олексієм Степановичем: хай приїде до нас, коли видужає».

Алакаєва точно переказала цю відповідь женихові; йому здалося, що вона віщує лихо, та Алакаєва, навпаки, вважала її цілком ласкавою і заспокоїла Олексія Степановича.

Довго сиділа Софія Миколаївна сама у вітальні, прощавшись дуже приязно з Маврою Павлівною, і глибоко замислилася. Затуманились її бистрі і блискучі очі,

тяжкі думи перебігали по душі і відбивалися, наче у дзеркалі, на її вродливому обличчі. Все, що вона сказала Алакаевій, була цілковита правда, і питання йти чи не йти за Олексія Степановича таки не було вирішене. Нарешті, освідчення стало дійсністю, і треба було вирішити це велике, фатальне для кожної дівчини питання. Незвичайно ясний розум Софії Миколаївни, ще не затьмарений пристрастю її натури, тоді нічим глибоко не зворушуваної, усе осягав і все бачив у справжньому вигляді, у справжньому світлі. Становище її в майбутньому було безрадісне: батько лежав на смертельній постелі і, на думку найкращого лікаря Зандена¹, не міг прожити більше року, весь статок старого складався з двох передміських сілець: Зубовки і Касимовки, всього 40 душ, з невеликою кількістю землі; готівкою у Миколи Федоровича було зібрано щось із десять тисяч карбованців, і він призначив їх на посаг своїй Соничці. Віддати її заміж було постійним, палким його бажанням; але — трапляються ж такі чудеса: Софія Миколаївна не мала ще жодного жениха, тобто ніхто формально їй не освідчувався. Після смерті старого повинні були залишитися шестеро зведених від двох шлюбів; мали встановити дві опіки, і останні троє дітей від Олександри Петрівни переходили до рідної бабусі, Є. Д. Ричкової, під опіку сина її, В. П. Ричкова. Материнська маєтність їхня складалася також з невеличкого сільця душ на п'ятдесят; брати Софії Миколаївни від одної матері були в Москві в університетському благородному пансіоні, і вона лишалася однаоднісінька, навіть не було далеких родичів, в яких вона могла б жити. Одним словом: ніде було голову прихилити! Нестатки, бідність, поневірвання в чужій хаті, цілковита залежність від чужих людей — це мука для кожного; але дівчині, що стояла в громадянстві так високо і жила в таких розкошах, гордій з природи, розпещеній запобігливістю та улесливістю, дівчині, котра зазнала страшного тягара залежності, а потім усєї принадності влади, — такий перехід повинен був видатися нестерпним. І ось молодий, чесний, скромний, вродливий мужчина, стародавнього дворянського роду, одинець, в батька якого було сто вісімдесят душ і який мав одержати багату спадщину,

¹ Федір Іванович Занден, лікар вельми вчений; згодом він був штатд-фізиком у Москві.

після тітки, який любить, обожує її, пропонує їй руку і серце: тут, наче, і вагатися нічого. Але духовна нерівність між ними була надто велика. Ніхто в місті не міг подумати, щоб Софія Миколаївна вийшла за Олексія Степановича. Вона дуже добре розуміла справедливість громадської думки і не могла не поважати її. Наречена — чудо краси й ума, — жених, правда, білий, рожевий, ніжний (що якраз не подобалось Софії Миколаївні), але простенький, плохенький, на думку всіх, сільський дворянчик; наречена — бідова, жвава, жених — боязкий і млявий; наречена, як на ті часи, освічена, мало не вчена дівчиця, що багато читала і розуміла всі вищі інтереси, жених — цілковитий неук, котрий нічого не читав, окрім двох-трьох безглузвих романів, на кшталт Любовного вертограду або Арістея і Телазії, та Руського пісенника, жених, що його інтереси не заходили далі ловіння перепелів на манок та полювання з соколом; наречена — дотепна, метка, окраса світського товариства, — жених не вмів двох слів сказати, незграбний, соромливий, смішний, жалюгідний, вмів тільки червоніти, вклоняться і тулитися в кутку або коло дверей, подалі від світських балакунів, котрих просто боявся, хоча воістину був за багатьох з них значно розумніший; наречена з твердою, бундючною, нездатливою вдачею, жених — слабкий, лагідний, сумирний — всякий міг його скривдити. Хіба він зможе підтримати, боронити дружину в товаристві та в сімействі?.. Такі різноманітні думки, погляди й картини роїлися, снувалися, товпилися в уяві молоді дівчини. Давно запав присмерк, вона все ще сиділа у вітальні; нарешті, невимовна схвильованість і туга, страшне усвідомлення, що розум нічого придумати й вирішити не може, що перед ним усе щораз потьмарюється, навернули її душу до молитви. Вона побігла в свою кімнату молитись і просити небо низпослати їй просвітлення, впала навколішки перед образом Смоленської божої матері, що колись чудесним знаменням осяяла і показала їй життєвий шлях; вона молилась довго, плакала гіркими слізьми і поступово відчула якесь полегшення, якусь силу, здатність до рішучості, і, хоча ще не знала, що вирішить, це почуття дало їй відряду. Вона пішла подивитись на сонного свого батька, повернулася в свою кімнату, лягла і спокійно заснула. На другий день вранці Софія Миколаївна прокинулася без будь-якого хвилювання; вона поміркувала

кілька хвилин, згадала вчорашні свої вагання і розгубленість і спокійно подумала, що треба-таки здійснити свій намір поговорити спершу з женихом і потім уже вирішити справу остаточно, залежно від враження, що його справить на неї розмова з Олексієм Степановичем.

Олексій Степанович, прагнучи якнайскоріше взяти, як вирішено його долю, покликав лікаря і благав вилікувати його швидше. Лікар обіцяв і цього разу обіцянку виконав. Через тиждень Олексій Степанович, правду кажучи, худий, блідий і кволий, сидів уже в вітальні у Софії Миколаївни. Глянувши на молодика — колись такого квітучого і рум'яного, а тепер зовсім охлялого, вона відчула жаль до нього і багато чого сказала не так гостро, не так суворо, як хотіла. Власне, наречена сказала женихові те саме, що говорила Алакаєвій, але додала, що вона, по-перше, не розлучиться з батьком, поки він живий, а по-друге, що вона не буде жити в селі, а хоче жити в губернському місті, саме в Уфі, де має багатьох знайомих, достойних і освічених людей, в товаристві яких повинна пробувати з чоловіком. Наприкінці вона додала, що дуже хотіла б, щоб її чоловік служив і мав у місті хоч і не блискучу, але благородну і почесну посаду. На всі такі попередні умови і пред'явлення майбутніх прав дружини Олексій Степанович відповів запобігливо, що «всі бажання Софії Миколаївни для нього закон і що його щастя полягатиме у виконанні її волі...», і ця відповідь, недостойна мужчини, найперша прикмета, що на любов такого чоловіка не можна покластися, що він не може зробити свою жінку щасливою,— могла сподобатись такій розумній дівчині! Треба по правді сказати, що в основі її характеру вже лежали зернини властолюбства, і що тепер, визволені з-під тяжкого гніту жорстокої мачухи, вони пустили буйні паростки, що без відома самої Софії Миколаївни — любов до влади була таємною причиною її рішучості. Софія Миколаївна захотіла сама прочитати листа, в якому Олексій Степанович дістав дозвіл посватати її. Лист був у кишені жениха, і він показав його. Софія Миколаївна прочитала і переконалася, що її припущення про незгоду батьків були цілком вірні. Молодик не вмів прикидатись, до того ж був такий закоханий, що не міг не скоритися ласкавому поглядові або слову чарівної дівчини; коли Софія Миколаївна зажа-

дала від нього цілковитої одвертості, він розповів їй усе чисто, нічого не приховуючи, і, здається, ця одвертість остаточно вирішила справу на його користь. Думка виховати по-своєму, відшліфувати добродушного молодика, скромного, щиросердного, незіпсованого вищим світом, запала у розумну, але все-таки жіночу голівку Софії Миколаївни. В її уяві постала принадна картина поступового розвитку і виховання дикуна, якому не бракувало ні розуму, ні почуттів, що спали мертвим сном, і який ще більше кохатиме її, коли це можливо, вдячний за свою освіченість. Ця думка заповонила палку уяву Софії Миколаївни, і вона дуже ласкаво попрощалася із своїм хворим поклонником; пообіцяла поговорити з батьком і передати відповідь через Алакаєву. Олексій Степанович утопав у захваті, як тоді висловлювалися. Ввечері Софія Миколаївна знову вдалася до молитви; знову молилася довго, захоплено, напружено; вона заснула дуже стомлена і вночі бачила сон, котрий розтлумачила як слід, на potwierдження свого вирішення. Розум людський усе розтлумачить так, як йому хочеться. Я забув цей сон, але пам'ятаю, що його можна було витлумачити в протилежний бік, із значно більшою підставою і значно меншими натяжками. На другий ранок Софія Миколаївна негайно розповіла своєму майже конаючому батькові про освідження Олексія Степановича. Микола Федорович майже не знав жениха, проте в старого чомусь склалося враження про нього, як про людину вкрай нікчемну. Хоч як мріяв він віддати заміж Соничку, поки живий, цей жених (перший, треба сказати) йому не подобався. Але Софія Миколаївна, з властивою їй палкістю розуму і переконливою красномовністю довела старому, що від такої партії відмовлятися не можна. Вона навела йому всі, вже відомі нам, докази на користь цього шлюбу і, головне, обіцяла, що не тільки не розлучиться з ним, але й житиме в одному домі. Вона так яскраво змалювала своє тяжке, беззахисне становище в майбутньому, коли бог захоче її осиротити, що Микола Федорович заплакав і сказав: «Голубко моя, розумнице моя Соничко! роби, як хочеш: я на все згоден. То відрекомендуй же мені скоріше свого майбутнього жениха; я хочу познайомитися з ним ближче і також хочу неодмінно, щоб його батьки листовно звернулися до нас відносно сватання».

Софія Миколаївна написала записку Алакаєвій і просила переказати Олексієві Степановичу, що Микола Федорович запрошує його до себе на таку-то годину.

Олексій Степанович все ще нетямився від щастя, ділячи його тільки з покровительскою своєю Маврою Павлівною; але запросини до Миколи Федоровича на певну годину, запросини, на які він зовсім не сподівався, вважаючи старого надто хворим і недолугим,— дуже його збентежили. Микола Федорович, оскільки нема намісника, перша особа, перша власть в цілому Уфімському краї, Микола Федорович, до якого він і раніш наближався з побожністю,— тепер здавався йому чимсь особливо страшним. А що, коли йому не сподобався намір чиновника Верховного земського суду тринадцятого класу оженитися на його дочці? Коли він вважатиме зухвалим це освідчення та й крикне: «Як ти насмілився подумати про мою дочку? Хіба ти їй до пари? Взяти його під варту, віддати до суду...» Хоч якими дикими здаються ці думки, але ж вони насправді прийшли тоді в голову молодикові; про це він сам розповідав згодом.

Набравшись сміливості, підбадьорюваний словами Алакаєвої, Олексій Степанович натягнув мундир, вірніше кажучи, надів його на себе, як на вішалку, бо дуже схуд, і вирушив до товариша намісника. З трикутним капелюхом під пахвою, придержуючи тремтячою рукою неслухняну шпагу, боязко увійшов він, ледве переводячи дух, до кабінету хворого старика, колись розумного, жвавого і бадьорого, але тепер майже нерухомого, висхлого, як скелет, уже на смертельній постелі. Олексій Степанович низько вклонився і став біля одвірка. Вже від самого цього вчинку хворий господар скривився. «Підійдіть до мене ближче, пане Багров, сідайте коло мого ліжка. Я дуже кволий, не можу говорити голосно». Олексій Степанович з багатьма поклонами сів у крісло, що стояло біля самого ліжка. «Ви просите руки моєї дочки»,— вів далі старий... Жених схопився з крісла, вклонився і сказав, що достеменно так, що він насмілюється мріяти про це щастя... Я міг би переказати цю розмову докладно, бо багато разів чув, як наводив її дослівно Олексій Степанович, але в ній почасти є повторення того, що ми вже знаємо, і я боюся надокучити читачам. Суть справи полягала в тому, що Микола Федорович розпитав молодика про його сімейство, про його статки, про його наміри від-

носно служби і місця постійного мешкання; сказав йому, що Софія Миколаївна нічого не має, крім посагу в десять тисяч карбованців, двох сімей кріпаків і трьох тисяч готівкою, щоб справити, що треба, на самому початку; наприкінці додав, що хоча анітрохи не сумнівається, що Олексій Степанович, як поштивий син, без згоди батька й матері не посватався б, але що батьки його могли передумати і що звичайність велить, щоб вони самі написали про це безпосередньо йому, і що поки не буде такого листа, він не може дати рішучої відповіді. Олексій Степанович підводився, вклонявся, сідав, з усім погоджувався і пообіцяв завтра-таки написати до батька й матері. Через півгодини старий сказав, що стомився (то була цілковита правда), і попрощався з молодиком досить сухо. Тільки-но він вийшов, Софія Миколаївна ту ж мить зайшла до батька в кабінет: він лежав з заплюшеними очима, на обличчі його була втома і разом з тим душевна мука. Почувши наближення дочки, він кинув на неї благальний погляд, стиснув руки на грудях і вигукнув: «Соничко, невже ти підеш за нього?» — Софія Миколаївна знала наперед, яке враження справлять ці відвідини, і приготувалася навіть до найгіршого. «Я попереджала вас, батечку, — сказала вона тихо, лагідно, але твердо, — що, анітрохи не обізнаний із світським поведженням, незграбний і боязкий, Олексій Степанович з першого разу повинен видатися вам дурником, але я бачила його багато разів, говорила довго, взнала добре і ручуся вам, що він ні від кого не дурніший, а за багатьох значно розумніший. Я прошу вас поговорити з ним ще разів зо два і певна, що ви погодитесь зі мною». Старий довго, пильно, проникливо дивився на свою дочку, наче хотів прочитати щось таємне в її душі, журно зітхнув і погодився запросити молодика до себе через кілька днів і поговорити з ним більше.

Олексій Степанович з першою поштою надіслав дуже ніжного, дуже поштивного листа до своїх батьків. Він дякував їм за те, що вони знову дарували йому життя, і благав, щоб вони якнайшвидше написали листа до Миколи Федоровича Зубіна і просили в нього руки його дочки для свого сина, додаючи, що так уже заведено і що Микола Федорович без їхнього листа не дає остаточної відповіді. Виконати просьбу, таку звичайну, було старим нелегко: компонувати свої думки вони не вміли, такі ока-

зі їм ще не траплялися, і вони не знали, як взятися до справи; а осоромитися перед товаришем намісника і майбутнім сватом, напевне, вченим ділком і писакою, дуже не хотілося. Цілий тиждень складали листа; нарешті, сяк-так написали і послали його до Олексія Степановича. Листа, справді, було написано неоковирно, без усяких чемностей і милих речей, конче потрібних за таких обставин.

Поки Олексій Степанович чекав на відповідь з села, Микола Федорович запросив його до себе ще двічі. Другі відвідини не поліпшили поганого враження, справленого першими; але на третьому побаченні була Софія Миколаївна, котра, нібито не знаючи, що жених сидить у батька, увійшла в його кабінет, несподівано повернувшись з гостей раніше, аніж звичайно. Її присутність все змінила; вона вміла заставити говорити Олексія Степановича, знала, про що він може говорити і в чому може виявитися з вигідного боку його природний здоровий глузд, чистота натури, чесність і лагідна доброта. Микола Федорович, очевидно, був вдоволений, ласкаво обійшовся з молодиком і запросив його приїздити якнайчастіше. Коли Олексій Степанович пішов, старий, плачучи, обняв свою Соничку і, називаючи її пестливими і ніжними іменами, сказав, що вона чародійка, яка чудом вміє викликати з душі людської прекрасні її властивості, так глибоко приховані, що ніхто й гадки не мав про їхнє існування. Софія Миколаївна теж була дуже вдоволена, бо й сама ніяк не могла сподіватися, що Олексій Степанович так добре потвердить її хорошу думку і справдить схвальні про нього відгуки.

Нарешті, жаданий лист від батьків з формальним оспівдченням надійшов, і Олексій Степанович особисто віддав його Миколі Федоровичу. Ой, леле! — без чародійної присутності й допомоги Софії Миколаївни жених знову, як і перше, не сподобався майбутньому тестеві, та й лист зовсім не задовольнив його. На другий день він довго говорив із своєю дочкою і всіляко доводив, що тяжко їй буде з чоловіком, не таким розумним, освіченим і вольовим, як вона сама; він сказав, що чоловікове сімейство не полюбить її, навіть зненавидить, як брутальне і зле нещтво завжди ненавидить освіченість; він застерігав, щоб вона не покладалася на женихові обіцянки, котрі взагалі рідко виконуються і котрих Олексій Степанович

не в силі буде виконати, хоч би й хотів. Проти таких справедливих зауважень і порад, почерпнутих просто з життя, Софія Миколаївна вміла заперечувати напрочуд влучно і водночас уміла так переконливо й яскраво показати принадність одруження з чоловіком, хоч і не спритним і не освіченим, але добрим, чесним, люблячим і зовсім не дурним, що Микола Федорович захопився її рожевими надіями і дав цілковиту згоду. Софія Миколаївна рвучко обняла батька, цілувала йому висхлі руки, подала йому образ, стала навколішки біля ліжка і, ридма ридаючи, прийняла його благословення. «Батечку! — захоплено вигукнула екзальтована дівчина, — я сподіваюся, бог дасть, що за рік ви не впізнаєте Олексія Степановича. Читання хороших книг, товариство розумних людей, безнастанні розмови зі мною заповнять прогалини в його освіті; сором'язливість минеться, і вміння поводитись у вищому світі прийде само собою». — «Дай боже, — відповів старий. — Поклич священика, я хочу помолитися про твоє щастя разом з тобою».

Того ж вечора запросили Алакаєву з нареченим, давніх зубінських знайомих, Анічкова та Мисайлових, і дали Олексієві Степановичу згоду. Нема слів, щоб розповісти про блаженство молодика! Софія Миколаївна цілий вік свій згадувала про ці щасливі для нього хвилини. Олексій Степанович припав до ніг Миколі Федоровичу, цілував йому руки, плакав, ридав, як дитина, мало не зомлів від невимовного щастя, яке до останньої хвилини здавалось йому нездійсненим. Наречена сама була вкрай зворушена таким щирим проявом палкого, безмежного кохання.

За два дні призначили офіційні заручини і запросили ціле місто. Місто було здивоване, бо багато хто не вірив чуткам, нібито Софія Миколаївна Зубіна одружується з Олексієм Степановичем Багровим. Нарешті, всі повірили і з'їхалися; поздоровляли, бажали щасливої долі і всіляких благ. Жених був веселий і радісний; він не помічав ніяких двозначностей у поздоровленнях, ніяких глузливих посмішок і поглядів; але Софія Миколаївна все бачила, все помітила, все чула і розуміла, хоча, говорячи з нею, всі були обережні й поштиві. Вона знала наперед, яке враження справить на всіх знайомих її вчинок, але в душі не могла відчувати прикrostі від того, як вони своє ставлення виявляли; щоправда, її гризоти ніхто не

помітив. Вона була весела, привітна з усіма, а надто з женихом, і здавалася цілком щасливою і задоволеною своїм вибором. Незабаром жениха і наречену запросили в кабінет до Миколи Федоровича і там заручили при небагатьох свідках. Старий плакав увесь час, поки священник проказував молитви. По завершенні обряду звелів женихові з нареченою поцілуватись, обняв їх гаряче і міцно, наскільки міг, і, подивившись пильно в обличчя Олексієві Степановичу, сказав: «Люби її і завжди так, як любиш тепер. Бог дає тобі такий скарб...» Він не міг договорити. Заручені жених і наречена вийшли знову до гостей разом з тими, що були свідками при заручинах. Всі чоловіки обіймали жениха і цілували руку нареченій; всі дами обіймали наречену, і всім їм перецілував ручки жених. Нарешті, коли скінчилася ця метушня, заручених посадили поряд на диван, упросили знов поцілуватись і з келихами в руках знов почали поздоровляти і бажати добра. Між чоловіками порядкував С. І. Анічков, а між дамами — Алакаєва. Олексій Степанович ніколи не пив нічого, крім води, але його заставили випити келих якогось вина, що надзвичайно вплинуло на його незвичний до цього організм, розладнаний недавньою хворобою і постійним душевним хвилюванням. Він на диво пожвавішав, сміявся, плакав і наговорив багато такого, що потішило гостей і завдало прикrostі нареченій. Гості розвеселилися. Після першого келиха випили другий, за другим третій; подали добру закуску; всі всмак поїли, ще випили і роз'їхалися шумно і весело. Женихові запаморочилась і заболіла голова, і Алакаєва повезла його додому.

Микола Федорович почував себе дуже погано і прагнув якнайскоріше справити весілля; а що водночас він хотів, щоб посаг був споряджений якнайпишніше, то мусили відкласти весілля на кілька місяців. Старовинні, успадковані від матері брильянти і перли треба було переробити і перенизати на новий кшталт у Москві і звідти ж таки виписати срібло і деякі убори й подарунки; решту вбраннів, запону парадного ліжка і навіть розкішний чорнобурий салоп, хутро якого давно вже купили за п'ятсот карбованців і якого тепер не купиш за п'ять тисяч, — все це пошили в Казані; скатертин, серветок і голландського полотна було в запасі багато. Десять тисяч, приділені на посаг, становили тоді велику суму, а що багато дорогого

було придбано раніше, то реєстр посагу був такий розкішний і різноманітний, що, читаючи його тепер, важко повірити, наскільки все було дешево у вісімдесятих роках минулого століття.

Найпершим ділом після змовин і заручин були рекомендаційні листи до всіх родичів жениха й нареченої. Софія Миколаївна, котра мала пречудовий хист до красномовного писання, написала такого листа до майбутніх свекра і свекрухи, що Степан Михайлович,— хоч і не був писакою і мастаком у цій справі,— високо оцінив листа майбутньої своєї невістки. Вислухавши його дуже уважно, він узяв його з рук Танюші і, з приємністю побачивши чіткість почерку нареченої, сам прочитав листа двічі й сказав: «Ну, розумниця і, напевне, гаряча душа!» Вся сім'я злостилася і мовчала, тільки Олександра Степанівна не витримала і, поблискуючи круглими, виряченими від люті очима, сказала: «Що й казати, батечку, книжниця: у вічі, як лис, а заочі, мабуть, як біс!» Але старий грізно глянув на неї і зловісним голосом сказав: «А ти звідки знаєш? Ще не бачила, а вже лаєш! Гляди мені! тримай язика за зубами і інших не баламуть». Після таких слів усі принишкили і, звісно, ще більш зненавиділи Софію Миколаївну. Степан Михайлович під впливом теплого і ласкавого листа узяв сам перо в руки і, відкинувши всякі церемонії, написав таке:

«Люба моя, мила і розумна, майбутня невісточко.

Якщо ти нас, старих, так заочі полюбила і поважаєш, то й ми тебе полюбимо; а при зустрічі, бог дасть, і ще більше полюбимо, і будеш ти нам, як рідна дочка, і будемо ми радіти щастю нашого сина Олексія».

Софія Миколаївна також гідно оцінила прості слова старого; вона вже наперед, знаючи його з чуток, полюбила його заочі. Родичів у нареченої не було, і писати її женихові не було до кого. Але вона захотіла, щоб Олексій Степанович склав рекомендаційного листа до її заочного друга і опікуна її братів А. Ф. Анічкова; цілком зрозуміло, що жених охоче погодився виконати її бажання. Софія Миколаївна не дуже покладалася на вміння Олексія Степановича висловлюватись на письмі і захотіла спершу подивитися на лист. Боже мій, що прочитала вона в цьому листі! Олексій Степанович, багато наслухавшись про Анічкова, надумав написати кучеряво; вдавшись до якогось тодішнього роману, він написав дві сторінки таких

фраз, що, за інших обставин, Софія Миколаївна розсміялася б, але тепер... кров кинулася їй в голову, і потім сльози ринули з очей. Заспокоївшись, вона спочатку не знала, що їй діяти, як вийти з цього скрутного становища? А втім, вона міркувала недовго, написала женихові чернетку і сказала Олексієві Степановичу, що, не звикши листуватися з незнайомими людьми, він написав такого листа, котрий міг би не сподобатись Анічкову, а тому вона склала чернетку і просить її переписати і надіслати адресатові. Їй було соромно, і боляче, і прикро за свого жениха, голос її трохи тремтів, і вона ледве владала собою; але женихові така думка надзвичайно сподобалась; вислухавши листа, захоплювався ним, дивувався з її вправності і безнастанно цілував їй руки. Тяжкий був перший крок до зневажання майбутнього чоловіка і до здійснення наміру верховодити над ним, як заманеться...

Знаючи, що в батьків мало грошей і що вони мимоволі купенькі на них, Олексій Степанович написав до старих прохального листа, щоб вони прислали трохи грошей, а для підкріплення своїх слів умовив і Алакаєву написати до Степана Михайловича і потвердити справедливість синового прохання та доконечність витрат на призначене весілля; він просив тільки вісімсот карбованців, та Алакаєва вимагала тисячу п'ятсот карбованців. Старі відповіли синові, що в них таких грошей нема і що вони надсилають йому останні триста карбованців, а п'ятсот карбованців, коли вони конче потрібні, хай у кого-небудь позичить, але додали, що пришлють йому четверо коней, кучера, форејтора, кухаря і всілякі харчі. А на Алакаєву старі розсердились за те, що вимагає такої величезної суми, і не відповіли їй. Нічого не вдієш; Олексій Степанович подякував своїм батькам за ласку і позичив п'ятсот карбованців; а що цих грошей невистачило, то Алакаєва дала йому ще своїх п'ятсот карбованців, потай від старих.

Тимчасом побачення жениха з нареченою ставали чимраз частіші, триваліші, а розмови — одвертіші. Аж тепер зрозуміла Софія Миколаївна, як багато матиме роботи в майбутньому; аж тепер вона розгляділа як слід свого жениха! Вона не помилилася в тому, що він мав з природи ясний розум, дуже добре серце і строгі правила чесності та службової безкорисливості, але зате в усьому іншому побачила таку обмеженість уявлень, таку дріб'язковість інтересів, таку відсутність самолюбства і са-

мостійності, що небоязка душа її і твердість у здійсненні всякої справи дуже вагалися; не один раз вдавалася вона в розпач, знімала з руки обручку, клала її перед образом Смоленської божої матері і довго молилася, вмиваючись дрібними слізьми, благаючи просвітити її недолугий розум. Так робила вона, що вже ми знаємо, завжди, коли їй ставало надто тяжко. Після молитви Софія Миколаївна почувала себе наче бадьорішою і спокійнішою і, вважаючи це почуття за знамення господне, надівала обручку і виходила у вітальню до свого жениха, спокійна й весела. Хворий її батько почував себе дедалі гірше і підупадав на силах; дочка вміла його запевнити, що день у день відкриває нові достоїнства у своєму женихові, що вона дуже вдоволена і надіється бути щасливою замужем. Тяжка недуга вже потьмарювала ясність очей Миколи Федоровича; він не тільки вірив у щирість своєї дочки, але й сам переконувався, що його Соничка буде щаслива і часто говорив: «Хвалити господу, тепер мені легко померти».

Наближався час весілля. Весь посаг був готовий. Жених також підготувався, завдяки порадам Алакаєвої, котра тепер порядкувала ним. Розумна старенька сама й гадки не мала, до якої міри Олексій Степанович не знав і не тямив звичайностей світського життя. Без неї він наробив би таких помилок, що наречена не раз паленіла б з сорому. Наприклад, він хотів подарувати їй у день іменин таку тканину на плаття, яку можна було б подарувати лише її покоївці; він думав їхати до вінця в якомусь старовинному візку на пазах, і тоді все місто глузувало б з нього і т. ін. Власне, все це дрібниці, але бачити свого жениха посміховиськом уфімського модного товариства було б надто тяжко Софії Миколаївні. Звичайно, все це виправляла Алакаєва, або, вірніше кажучи, сама наречена, бо стара в усьому радилася з нею. Софія Миколаївна задалегідь попередила жениха, щоб він і не думав щось дарувати їй на іменини, бо вона не терпить подарунків у цей день. А для весілля наказала купити англійську новеньку карету, яку недавно привіз з Петербурга один уфімський поміщик, Мурзаханов, що встиг розтринькати всі свої гроші за кілька місяців. За карету було сплачено триста п'ятдесят карбованців асигнаціями. Софія Миколаївна віддала за неї власні гроші і подарувала женихові від імені свого батька, заборонивши йому турбувати своїм

дякуванням тяжко хворого старика. Так само виходила вона із скрутного становища і в інших випадках. Олексій Степанович та Софія Миколаївна написали від себе і від імені Миколи Федоровича листи до Степана Михайловича та Орини Василівни, дуже просячи їх ошчасливити своїм приїздом на весілля. Старі, звиклі до відлюдного життя в селі, звичайно, не поїхали: місто і міське товариство здавались їм чимсь чужим і страшним. З дочок також ніхто не хотів їхати, але Степан Михайлович вирішив, що так робити негоже, і наказав поїхати на весілля Єлизаветі та Олександрі Степанівнам. Єрликін був на службі в Оренбурзі, а Іван Петрович Каратаєв супроводив свою дружину в Уфу. Прибуття цих непроханих і несподіваних гостей завдало багато прикрощів Софії Миколаївні. Майбутні її зовиці, з природи вельми розумні й хитрі, відчуваючи до неї ворожість, обходилися з нею холодно, неприязно і навіть нечемно. Хоча Софія Миколаївна дуже добре знала, якої прихильності могла вона сподіватися від женихових сестер, проте вважала за свій обов'язок спочатку бути з ними привітною і навіть люб'язною; але, побачивши, нарешті, що всі її зусилля марні і що чим краще вона ставилася до них, тим гірше поводитися вони з нею,— вона віддалилась од них і трималася в межах світської холодної чемності; проте це не захистило її від тих підлих натяків та манівців, яких не можна не зрозуміти і які не можуть не ображати, але ж, водночас, розуміти їх і ображатися за них незручно, бо зараз скажуть: «На злодієві шапка горить». Огидна зброя натяків і манівців, вигнана з освічених кіл у товариство міщан, покоївок і лакеїв, була тоді зняряддям страшним і дуже поширеним у домах сільських поміщиків, що, здебільшого, мало відрізнялися від своїх слуг нравами і освітою. Та чи не помилився я, сказавши, що її вигнано? Може, вона й тепер живе серед нас, прихована іншими, значно пристойнішими, більш штучними формами? Цілком природно, що всьому уфімському громадянству сестриці жениха здалися сільськими опудалами. Щождо Івана Петровича, котрий добре-таки обашкирився і завжди починав з восьмої години ранку дудлити цілющий травнячок, то він, тільки-но його познайомили з Софією Миколаївною, тричі цмокнув їй ручку і з запалом справжнього башкирця вигукнув: «Ну й кралечку підхопив брат Олексій!» Багато поковтала Софія Миколаївна сліз через прикрі вихватки майбутніх

своїх зовиць і брутальні жарти та компліменти майбутнього свояка. Найприкріше було те, що Олексій Степанович нічого не помічав і, здавалося, був дуже задоволений обходженням своїх сестер із Софією Миколаївною, і, звичайно, це не тільки було боляче їй тепер, але й лякало в майбутньому. Отруйні ці гадюки, зупинившись у братовому домі, з першої ж хвилини почали вливати свою отруту в його просту душу і робили це так майстерно, що Олексій Степанович і не підозрював їхніх хитрощів. Тисячі натяків на бундючність його нареченої, на її злиденність, прикрити золотом і парчею, на його покірливість волі та примхам Софії Миколаївни безнастанно лунали в його вухах; багато чого він не помічав, не розумів, але багато що влучало просто в ціль, тривожило його розум і несвідомо примушувало замислюватись. Усі ці викрутні, а іноді й неприховані напади, прикривались удаваним співчуттям і сестринською любов'ю. «Чого це ти, братіку, так схуд? — казала Єлизавета Степанівна. — Ти зовсім змучився, виконуючи накази Софії Миколаївни. Ось тепер, ти щойно повернувся з Гокубиної Слобідки¹, стомився, зголоднів і, нічого не поївши, мчиш знову на чергування до нареченої. Ми ж тобі рідні, нам тебе жаль...» І удаваними слізьми, або, принаймні, кліпанням очима і витиранням їх хусткою завершувалась улеслива мова. — «Ні, — люто встрявала в розмову Олександра Степанівна, — не можу витримати. Я знаю, ти розсердишся, братіку, а може, й розлюбиш нас; така, мабуть, воля божа, але я скажу тобі чистісіньку правду: ти зовсім інакший став, ти нас соромишся, ти нас зовсім забув; в тебе тільки одне на думці: побільше лизати ручки Софії Миколаївни і, боронь боже, не прошпетитись перед нею. Ти ж зробився її слугою; кріпаком! Хіба ж можемо ми бачити, як навіть і ця стара відьма Алакаєва коверзує над тобою, наче ти холоп якийсь: їдь туди, те-то привези, а про те довідайся... та ще й наказує все робити мерщій, та ще зволить вичитувати; а нас за ніщо має, ні про що з нами і порадитись не хоче...» Олексій Степанович не знаходив слів для заперечення і казав тільки, що він сестриць своїх любить і завжди любитиме і що йому час їхати до Софії Миколаївни, після чого брав капелюх і тікав. «Так, біжи, біжи швидше, — кричала йому вслід розлючена Олександра Степанівна, — бо ще прогнівається і ручку

¹ Віддалена вулиця в Уфі.

не дасть поцілувати». Такі явища повторювалися не один раз і, звичайно, давали свої наслідки. Софія Миколаївна не могла не помітити, що після приїзду сестриць Олексій Степанович трохи змінився. Він здавався збентеженим, уже не так точно виконував свої обіцянки і навіть приділяв їй менше часу. Софія Миколаївна дуже добре розуміла справжню причину; до того ж Алакаєва, з котрою у неї були тепер близькі і дружні взаємини і котра знала все, що робиться у квартирі Олексія Степановича, безнастанно приносила їй якнайдокладніші відомості. Софія Миколаївна, маючи жваву і палку натуру, не любила відкладати справу надовго. Вона міркувала цілком справедливо, що треба вчасно покласти край шкідливому впливові сестриць; щоб він не встиг вкоренитися, що конче потрібно відкрити очі женихові і рішуче випробувати його характер і прив'язаність, і що, коли й те й те виявиться надто несталим, то краще розійтися перед вінчанням, аніж поєднатися з таким нікчемним створінням, котре, за її власним висловом, «від сонечка не затинить і від дощу не захистить». Рано-вранці вона викликала до себе жениха, зачинилася з ним у вітальні, звеліла нікого не приймати і звернулася до зляканого і зблідлого Олексія Степановича з такими словами: «Слухайте, я хочу поговорити з вами одверто, сказати вам усе, що у мене лежить на серці, і од вас вимагаю того ж самого. Сестриці ваші ненавидять мене і доклали всіх сил, щоб підбурити проти мене ваших батьків. Я знаю все це від вас-таки. Ваша любов до мене здолала всі перепони, і батьки ваші дали вам своє благословення, і я вирішила за вас вийти, не побоявшись ненависті цілої сім'ї. Я сподівалася знайти собі захист у вашій до мене любові і в моєму старанні довести вашим батькам, що я не заслуговую на їхню неприязнь. Я бачу тепер, що я помилилась. Ви самі знаєте, як я зустріла ваших сестриць, яка привітна була до них, як намагалася догодити їм. Своїми грубощами вони відштовхнули мене, але я й разу не обійшлася з ними нечемно. Що ж із цього вийшло? Минув лише один тиждень, відколи приїхали ваші сестриці, і ви вже значно змінилися до мене: ви забуваєте або не насмілюєтесь іноді виконувати те, що обіцяли, ви менше буваєте зі мною, ви збентежені, стривожені, ви навіть не так тепло ставитеся до мене, як перше. Не виправдуйтеся, не відмагайтеся, це було б нечесно! Я знаю, що ви мене не розлюбили; але ви боїтесь показу-

вати мені свою любов, боїтесь ваших сестер і тому ніяк-вієте і навіть уникаєте нагоди залишатися зі мною віч-на-віч. Це все цілковита правда, ви самі це знаєте. Отже, скажіть, хіба можу я покластися на сталість вашої любові? Та й що це за любов, яка перелякалася і ховається тому, що наречена не подобається вашим сестрицям, про що ви давно знаєте? Що ж буде, коли я не сподобаюсь вашим батькам і коли вони скося на мене глянуть? Та ви ж розлюбите мене насправді! Ні, Олексію Степановичу, благородні люди не так люблять і не так чинять. Знаючи, що мене ненавидять ваші родичі, ви повинні були б подвоїти при них вашу увагу, ніжність і пошану до мене — тоді вони не насмілилися б і рота розкрити; а ви дозволили їм говорити вам у вічі образливі для мене слова. Я все знаю, що вони кажуть вам. З усього цього я роблю висновок, що любов ваша — пусті ніжності, що на вас не можна покластися і що нам краще розлучитися тепер, аніж бути нещасними на все життя. Поміркуйте як слід над моїми словами. Я даю вам два дні, щоб їх обміркувати. Можете їздити до нас, але два дні я не буду бачитися з вами віч-на-віч і не згадуватиму про цю розмову; потім спитаю вас по совісті, як чесну людину: чи маєте ви достатньо твердості, щоб бути моїм захисником проти ваших родичів і всіх, кому заманулося б зневажити мене? Чи можете ви примусити ваших сестер не ображати мене і заочі, у вашій присутності, ні одним словом, ні одним зневажливим натяком. Розрив за тиждень до весілля для кожної скромної і статечної дівчини — велике нещастя, але краще стерпіти один раз, аніж мучитися все життя. Ви знаєте, що я не закохана у вас, але я починала любити вас і, звичайно, полюбила б міцніше і вірніше, аніж ви. Прощайте! Сьогодні й завтра ми чужі». Олексій Степанович, який давно вже лив сльози і кілька разів поривався щось сказати, не встиг рота розкрити, як наречена вийшла і замкнула за собою двері. Олексій Степанович стояв приголомшений і ніяк не міг опам'ятатись. Нарешті, думка, що він втратить кохану Софію Миколаївну, сяйнула в його голові так яскраво, що він жахнувся і миттю сповнився тієї мужності й енергії, на які іноді здатні ненадовго люди найсумирніші, найлагідніші. Він поспішив додому, і коли сестриці, анітрохи не зважаючи на його засмучене і стривожене обличчя, зустріли брата звичайними злісними жартами, Олексій Степанович оскраженів і завдав їм такого

перцю, що вони перелякалися. Людина добра, тиха і терпляча стає страшною, коли розгнівається. Олексій Степанович сказав між іншим своїм сестрам, що «коли вони насміяються ще сказати при ньому хоч би одне зневажливе слово про його наречену або про нього самого, то він ту ж мить переїде на іншу квартиру, не дозволить їх пускати ні до себе, ні до нареченої, і про все повідомить батечка». Цього було досить. Олександра Степанівна твердо пам'ятала батькові слова: «Тримай язика за зубами і інших не баламуть». Вона дуже добре знала, яка грізна хмара насунула б на них, якби братик поскаржився, і до яких страшних наслідків це призвело б. Обидві сестриці кинулися на шию Олексієві Степановичу, перепрошували його, плакали, хрестились і присягалися, що цього ніколи більше не буде, що вони самі страх як люблять Софію Миколаївну і що тільки турбувались за його здоров'я, тільки заради того, щоб він менше стомлювався, вони дозволили собі такі дурні жарти. Того ж дня поїхали вони до Софії Миколаївни, лащилися до неї і всіляко піддобрювалися. Вона чудово зрозуміла, що це означає, і — тріумфувала. Становище нещасного жениха могло справді викликати жаль. Його любов, що трохи заспокоїлася, притихшала від частих побачень і простого, лагідного поводження Софії Миколаївни, від впевненості у близькому весіллі, трохи залякана і начебто присоромлена глузуванням сестер, — спалахнула так несамовито, що в цей час він був здатний на величезну самовідданість, на який завгодно відчайдушний вчинок, мабуть, що й на героїство. Все це яскраво відбивалося на його молодому і вродливому обличчі, і з таким-от обличчям кілька разів бачила його Софія Миколаївна протягом цих нескінченних двох днів. Тяжко було їй дивитися на нього, але в неї вистачило мужності витримати призначений нею самою іспит. Вона сама не сподівалася, що відчуватиме таке сердечне хвилювання і тоскний жаль, яких зазнала під той час. Вона зрозуміла, що вже любить цього лагідного, простого молодика, безмежно їй відданого, котрий, не вагаючись, вкоротив би собі віку, якби вона наважилася відмовити йому!.. Нарешті, минули і ці два дні. На третій, рано-вранці, Олексій Степанович чекав на свою наречену в вітальні; тихо відчинилися двері, і з'явилася Софія Миколаївна, прекрасніша, чарівніша, ніж будь-коли, з легкою усмішкою і таким ніжним почуттям в очах, що, гля-

нувши на неї і побачивши привітно простягнену руку, Олексій Степанович від надзвичайно сильного почуття стерявся, на мить йому відібрало мову... але зразу опам'ятавшись, не беручи простягненої руки, він упав до ніг своєї нареченої, заплакав, і потік гарячого сердечного красномовства полився з його грудей. Софія Миколаївна не дала йому договорити, вона підвела його, сказала йому, що вона бачить, відчуває і поділяє любов його, вірить усім його обіцянкам і без страху вручає йому свою долю. Вона приголубила його так, як ніколи не голубила, і сказала кілька таких ніжних слів, яких ніколи не говорила...

Тільки п'ять днів лишилося до весілля. Всі лаштування було вже завершено, і жених та наречена, маючи тепер більше вільного часу, майже не розлучалися. Вже п'ять місяців Софія Миколаївна була нареченою Олексія Степановича, і весь цей час, не відступаючи від свого наміру перевиховати свого жениха, наречена не проминала жодної нагоди і намагалася в розмовах з ним прищеплювати йому ті моральні поняття, яких йому бракувало, пояснювати і розвивати те, що він відчував і розумів несвідомо, неясно, і знищувати такі думки, що забралися йому в голову завдяки товариству, в якому він перебував; вона навіть заставляла його читати книги і, потім, розмовляючи з ним з приводу прочитаного, дуже дотепно пояснювала все те, що він недостатньо або неправильно зрозумів, укріплюючи все хистке і застосовуючи вигадане до справжнього життя. Але навряд чи за всі ці п'ять метушливих місяців встигла Софія Миколаївна сказати так багато нового, як за ці п'ять днів; а внаслідок недавньої, допіру розказаної мною пригоди, яка піднесла, так би мовити, витончила душу жениха, Олексій Степанович усе сприйняв особливо гостро. Який взагалі був успіх цього курсу моральної педагогіки, я не берусь вирішувати. Важко судити, до якої міри були справедливі міркування обох осіб, що про них я говорю; але згодом вони обоє запевняли, посилаючись на думку сторонніх людей, що в Олексії Степановичу сталася велика зміна, що він наче переродився. Я охоче ладен цьому вірити, але маю доказ, що успіхи Олексія Степановича у вивченні правил світського поведіння були не дуже великі. Я знаю, що він розсердив свою наречену напередодні весілля і що її запальність справила велике і болісне враження на лагідну його душу. Ось як це було: у Софії Миколаївни сиділи дві

поважні уфімські дами; раптом заходить лакей з якимсь пакуночком, подає Софії Миколаївні і каже, що Олексій Степанович прислав це з кучером і наказав, «щоб ви якнайшвидше зробили чепець для Олександри Степанівни». Жених, що півгодини тому тут був, не сказав їй про це ні слова, і Софія Миколаївна спалахнула з досади. Поважні дами, які спершу подумали, що цей пакуночок — гостинець від жениха, не хотіли приховати своїх усмішок, і наречена, втративши самовладання, звеліла віднести посылку назад і сказати Олексієві Степановичу, «щоб він звернувся до швачки і що, напевне, помилково принесли їй цю роботу». А справа пояснюється дуже просто: жених, повернувшись додому, побачив, що сестра його дуже схвильована, бо кравчиха, яка мала їй пошити на весілля парадний чепчик, несподівано захворіла і прислала назад увесь матеріал. Олексій Степанович, бачивши на власні очі, як майстерно робила його наречена головні убори, вирішив зарадити лихові і наказав Никанорці віднести до Софії Миколаївни згаданий пакуночок і уклінно просити її, щоб вона зробила чепчик для Олександри Степанівни. Никанорка не мав часу піти і послав кучера, а кучер замість уклінного прохання передав наказ. Олексій Степанович поспішив до нареченої, щоб порозумітися з нею, і взяв з собою знов той злочасний пакуночок. Коли Софія Миколаївна, ще не заспокоївшись після недавнього вибуху, побачила, що жених входить з тим самим пакуночком, вона спалахнула ще більше і наговорила багато зайвих, гарячих і образливих слів. Жених збентежився, розгубився, виправдувався дуже невміло, але вкрай засмутився. Софія Миколаївна відіслала матеріал для чепчика до якоїсь, відомої їй, жінки і, шкодуючи про свою запальність, намагалася її виправити; але, на подив свій, Олексій Степанович не міг забути образи, поєднаної з якимсь страхом; він дуже запечалився, марно намагалася наречена заспокоїти і звеселити його.

Настало 10 травня 1788 року — день, коли мало відбутися весілля. Жених прийшов до нареченої вранці, і Софія Миколаївна, вже стривожена напередодні, з жалем побачила, що вчорашній журний вираз лишився на обличчі Олексія Степановича. Вона сама теж засмутилася і навіть образилась. Вона звикла думати, що Олексій Степанович буде в нестямі з радощів у той день, коли поведе її до вінця; а він прийшов невеселий і навіть сумний! Вона

сказала це своєму женихові і тим збентежила його ще більше. Звичайно, він намагався запевнити її, що вважає себе найщасливішим з-поміж смертних тощо, але виспрені і пошлі слова, що їх вона перед тим багато разів слухала з приємністю, тепер, не пройняті внутрішнім піднесенням, прикро вразили наречену. Через якийсь час вони попрощалися з тим, щоб побачитись уже в церкві, де о шостій годині вечора жених мав ждати наречену.

Страшний сумнів огорнув душу Софії Миколаївни: чи буде вона щаслива замужем? Багато неясних пророчих думок промайнуло в її гарячій голові. Вона картала себе за гострі вислови і запальність; признавалася собі, що причина була нікчемна, що вона мусила передбачати безліч таких помилок свого жениха і сприймати їх спокійно. Вони вже й траплялися не раз, але тут прикрий збіг обставин, присутність чужих дам, з якими вона була в неприязних взаєминах, вразили її самолюбство і роздратували її природну запальність. Вона почувала, що злякала Олексія Степановича, каялася в своїй провині і водночас признавалася в глибині своєї душі, що здатна так само вчинити вдруге. Тут знову постала перед нею вся трудність узятого на себе подвигу: перевиховання, створення наново вже двадцятисемирічної людини. Ціле життя, довге життя з чоловіком-нерівнею, котрого вона, хоч і любить, не може цілком поважати, безнастанне зіткнення зовсім різних поглядів, протилежних властивостей, нарешті, часте взаємне нерозуміння... і невіра в успіх, невіра у власні сили, у спокійну твердість, таку їй невластиву, вперше постали перед нею різьоче, ясно, — і бідолашна дівчина жажнулася!.. Але що ж діяти? Невже розірвати весілля перед самим вінчанням, завдати жахливого удару своєму тяжко хворому батькові, вже звиклому до заспокоїливої думки, що його Соничка буде щаслива за добрим чоловіком? Невже потішити всіх своїх недругів, а найбільше — поважних дам? Стати посміховиськом для міста і цілого краю, щоб усі глузували, а може, й лихословили? Нарешті, вбити, у справжньому значенні слова вбити жениха, який палко її кохає? І все це тільки тому, що вона побоюється, нібито в неї не вистачить твердості здійснити давно обміркований план, який уже почав блискуче здійснюватись? «Ні, цього не буде! Бог допоможе мені, Смоленська божа мати буде моєю заступницею і дасть мені сили вгамувати мою запальну вдачу...» Так думала і так

вирішила Софія Миколаївна. Сльози і молитва повернули їй твердість.

Церква Пречистої матері божої була дуже близько від дому нареченої і стояла тоді на пустирі. Задовго до шостої години її оточила юрма людей, цікавих до всяких видовищ. Навколо високого парадного ганку зубінського дому стояли екіпажі тих осіб, що їх запросили проводити наречену; інші приїздили просто до церкви. Наречену одягали до вінця. Маленький брат, трирічний Миколенька, народження якого спричинилося до смерті матері, одягав Софію Миколаївну за заведеним звичаєм, звісно, з допомогою покоївок. Перед шостою годиною наречена була вже готова і, зайшовши до батька і поблагословившись, вийшла у вітальню. Розкішне шлюбне убрання надавало ще більшої величності її красі. Дорога від дому жениха до церкви стелилася повз вікна вітальні, і Софія Миколаївна бачила, як він проїхав туди в англійській мурзакановській кареті четвериком добрих доморослих коней; вона навіть усміхнулася і привітно кивнула головою Олексієві Степановичу, котрий, виткнувшись з карети, дивився на відчинені вікна будинку. Проїхали також женихові сестри. Наречена не хотіла, щоб жених ждав її, і хоча їй заперечували, вона наполягла, щоб їхали негайно. Софія Миколаївна спокійно і рішуче увійшла до церкви; ласкаво і весело подала руку своєму женихові, але збентежилася, побачивши на його обличчі той самий сумовитий вираз, і всі помітили, що жених і наречена були невеселі під час вінчання. В яскраво освітленій церкві було повно людей; архіерейські півчі не шкодували своїх голосів. Весілля з усіх поглядів було парадне і пишне. По завершенні обряду сестри, весь поїзд з обох сторін, а також найповажніша уфійська публіка супроводили молодих у дім Миколи Федоровича. Там зразу ж почались і тривали танці до розкішної, але фанної вечері. Всі гості, що мали право входити до Миколи Федоровича в кабінет, побували в нього і поздоровили із шлюбом його дочки. На другий і третій день було все те, що звичайно в таких випадках буває, тобто обід, бал, візити, знов обід і знову бал; одним словом все достеменно так, як заведено і тепер, навіть у столицях.

Давно вже й сліду не лишилося від смутку на обличчях молодих. Вони були безмежно щасливі. Добрим людям втішно було на них дивитися, і часто повторювалися

слова: «Яка чудова пара!» За тиждень молоді мали їхати в Багрово, куди сестри Олексія Степановича поїхали через три дні після весілля. Софія Миколаївна написала з ними ласкавого листа до батьків.

Сестри Олексія Степановича, після того, як братік так несподівано вибухнув гнівом, поводитись останнім часом обережно; не дозволяли собі при ньому жодних натяків, гримас і посмішок, а до Софії Миколаївни навіть підлещувалися; проте цим анітрохи не могли її ошукати; зате братік щиро повірив в їхню приязнь до нареченої. На весіллі і на бенкетах після весілля вони, звичайно, відігравали жалюгідну роль, а тому поспішили забратися звідси. Повернувшись додому, тобто до Степана Михайловича, вони вирішили діяти обережно і не виявляти перед батьком своєї ворожості до Софії Миколаївни, але зате Орині Василівні та двом своїм сестрам розмалювали такими барвами весілля і все, що там відбувалось, що викликали в них упередження і велику неприязнь до невістки. Вони не забули розповісти про несамовитий гнів і загрози Олексія Степановича за їхні вихватки проти Софії Миколаївни, і всі умовились триматися з нею при Степанові Михайловичу ласкаво і не казати йому напрямки нічого поганого про невістку, але водночас не проминати слушної нагоди і, непомітно для старого, підбурювати його проти осоружної їм Софії Миколаївни. Робити це треба було дуже спритно. Не довіряючи цієї справи іншим, взяли її на себе Єлизавета та Олександра Степанівни. Дідусь докладно розпитував про весілля, про те, кого вони бачили, про здоров'я старого Зубіна і взагалі про все, що там відбувалося. Вони все хвалили; але в похвалах цих відчувалися запах і смак отрути — і не вдалося їм обманути Степана Михайловича. Він звернувся так, задля жарту, а може, й маючи щось на думці, до Івана Петровича Каратаєва і спитав його: «Ну що, брат Іван, що ти мені скажеш про нашу невісточку? Їхне діло бабське, а ти мужчина і краще можеш судити про це». Іван Петрович, незважаючи на підморгування своєї дружини, відповів захоплено: «От що, батечку, я вам скажу: такої кралечки (без цього мальовничого слова він не вмів похвалити красу), яку підхопив брат Олексій, в цілому світі більш не знайдеш. Гляне, мов сонечко ясне, аж на душі весело стане. А розумниця яка — про це вже й казати нічого. Одне скажу вам, батечку: горда; пожартувати не можна; тільки-но надумаєш трохи

потеревенити — так гляне, що язика прикусиш». — «Бачу, брат, що вона тобі ляпати язиком не дозволяла, — сказав старий з веселим обличчям, розсміявся і додав: — Ну, це ще невелике лихо». У Степана Михайловича, після всіх розповідей, листів Софії Миколаївни та відповіді Івана Петровича Каратаєва, склалася дуже сприятлива думка про Софію Миколаївну.

Після звістки про скорий приїзд молодих почалася тривога і метушня в тихому, надто простому домі сільських поміщиків. Треба було почиститись, прибратися, причепуритися. Невістка городська модниця, звикла жити по-панськи, дарма що бідна: осудить, засміє — так думали й говорили всі, крім старого. Окремих і вільних кімнат у домі не було, треба було вивести Танюшу з її світлиці, що виходила вікнами в сад на прозорий Бугуруслан з його зеленими кущами та голосистими солов'ями. Танюші дуже не хотілося перейти у передбанник, але іншого місця не було: всі сестри жили в будинку, а Каратаєв та Єрликін спали на сіннику. За день перед приїздом молодих привезли ліжко, штофну запону, гардини; приїхав і майстер, що вміє все це розмістити і припасувати. Танюшину кімнату опорядили за кілька годин. Степан Михайлович подивився, полюбувався, а жінки з заздрощів губи кусали. Нарешті, примчав передовий із звісткою, що молоді зупинилися в мордовському селі Нойкіно, за вісім верст від Багорова, де вони переодягнуться, і години через дві приїдуть. Всі заметушилися. Старий ще зранку послав за священником, а що він досі не приїхав, то послали гінця верхи поквапити його. Тимчасом у Нойкіні теж зчинився кумедний шарварок. Молоді їхали підставними по степовій дорозі, і тому треба було посилати передового, щоб готували коней від села до села. У Нойкіні всі знали Олексія Степановича ще дитиною, а Степана Михайловича вважали батьком і благодійником. Все село, від старого до малого, душ шістсот чоловічої і жіночої статі, позбігалося до тієї хати, де мали зупинитися молоді. Софія Миколаївна навряд чи бачила поблизу мордву, тим-то вбрання мордовок і надзвичайно рослих і дебелих дівок, їхні вишивані червоним гарусом білі сорочки, їхні чорні шерстяні пояси або хвости, груди й спина і головні убори, обвішані срібними монетами та дзвіночками, дуже її зацікавили. Та коли вона почула прості, грубі, але щирі вигуки всієї юрми трохи каліченою російською мовою, то радісні при-

вітання, то похвали й добрі побажання,— вона і сміялася, і навіть плакала: «Ай, ай, Альоша, який жінка тобі бог давав. Ай, ай, хороша,— говорили старі діди й баби,— а батька наша Степан Михайлич яка рада буде! Ну дай вам бог, дай бог!» Коли ж молода, надівши пишне міське вбрання, вийшла сідати в карету, то в народі знявся такий гомін захоплення і радісних похвал, що навіть коні перелякалися. Молоді, подарувавши десять карбованців на вино всій громаді, вирушили в путь.

Позад панського гармана, що стояв на високій горі, показався високий екіпаж. «Їдуть, їдуть»,— пролунало по всьому будинку, і всі двораки, а незабаром і всі селяни позбігалися на широкий панський двір, а молодь і дітлахи побігли назустріч. Старі Багрови з усім сімейством вийшли на ганок: Орина Василівна у шовковому шушуні та спідниці, в шовковій гарнітурній з золотими візерунками хустці на голові, а Степан Михайлович в якомусь стародавньому сюртуку, поголений і в галстуку, стояли на верхній приступці ганку; один тримав образ Знамення божої матері, а друга — хлібину із срібною сільничкою. Зовиці та два зяті стояли коло них. Екіпаж підкотив до ганку, молоді вийшли, впали перед старими навколішки, поблагословились і поцілувалися з ними та з усіма родичами; тільки-но завершила молода цю церемонію і повернулася знов до свекра, як він схопив її за руку, подивився їй пильно в очі, з яких бігли сльози, сам заплакав, міцно обняв, поцілував і сказав: «Слава богу! Ходімо ж, подякуємо йому». Він узяв невістку за руку і провів до зали крізь густий натовп, поставив коло себе — і священник, що чекав на них у повному церковному уборі, проголосив: «Благословен бог наш завжди, пині і повсякчасно і на віки вічні».

ЧЕТВЕРТИЙ УРИВОК З «СІМЕЙНОЇ ХРОНІКИ»

МОЛОДІ В БАГРОВІ

Після молебня, під час якого побожно молилися свекор і невістка, всі поцілували хрест; священник покропив молодих і всіх присутніх свяченою водою; почалися знову поцілунки і звичайні в таких випадках звертання: «Просимо нас полюбити, уласкавити родинною прихильністю» тощо. Звичайно, це казали ті, з ким молода ще не була знайома.

Степан Михайлович мовчав; він тільки дивився з любов'ю в заплакані очі і на паленіючі щоки Софії Миколаївни, уважно слухав кожне її слово і помічав кожний порух. Нарешті, взяв невістку за руку, повів до вітальні, сів на канапé і посадовив коло себе молодих. Орина Василівна примостилася з другого краю канапé, поруч сина; навколо посідали сестри з чоловіками. Треба сказати, що Степан Михайлович ніколи не сидів у вітальні і заходив туди лише в незвичайних випадках, до того ж дуже ненадовго; в цілому домі він знав свою світлицю і простенький ганочок, складений з дерев'яних брусів та дощок; він так звик до них, що у вітальні почував себе якось не вдома і наче ніяковів. Але цього разу він переборов себе і зайшов у ласкаву розмову з Софією Миколаївною: насамперед розпитував про здоров'я люб'язного свата Миколи Федоровича; висловив щирий жаль, почувши, що йому дедалі гіршає, і додав, що «не стане довго затримувати в Багрові дорогих своїх гостей». Нічого їй казати, що молода по слово до кишені не ходила і була не лише чемна, але й запобіглива, навіть улеслива. Орина Василівна, жінка по натурі добродушна, підлаждувалася до свого чоловіка, як уміла і наскільки вистачало в неї сміливості не слухатися своїх дочок. Аксенія Степанівна щиро полюбила невістку з першого погляду і була з нею ласкава; але інші родичі мовчали, і легко було вгадати з їхніх поглядів, що робилося у них в душі. Через півгодини молода прошепотіла щось на вухо своєму чоловікові, і той покvapно підвівся і вийшов до приготовленої для них кімнати поряд з вітальнею. Степан Михайлович глянув зчудовано; але Софія Миколаївна почала таку цікаву розмову, що це відвернуло його увагу, і він дуже здивувався, коли через якийсь час відчинилися обидві половинки дверей до спальні і Олексій Степанович увійшов, тримаючи в руках величезну срібну тацю, повну весільних подарунків, під вагою яких таця навіть угиналась. Софія Миколаївна підвелася швиденько, взяла з таці і подала свекрові штуку англійського вельми тонкого сукна і камзол із срібною парчі, весь розкішно гаптований по карті¹ золотими нитками, тонесеньким дротом та блискітками, додавши, що все зроблено

¹ Гаптування по карті означало та й, напевне, тепер означає, що візерунки малювали на карті, потім їх вирізували, наклеювали на тканину і гаптували золотом.

її власними руками: то була цілковита правда. Степан Михайлович, хоча й поглядав скося на сина, що стояв з тацею, — прийняв подарунки ласкаво і поцілував невістку. Орині Василівні було подаровано шовкову головну хустку, всю поспіль гаптовану золотом, і цілий сувій чудового китайського шовку, що й тоді вважався рідкісним; зовицям — також по штуці дорогого шовку, а зятям — по штуці англійського сукна: звичайно, подарунки зятям та зовицям були трохи гіршої якості. Всі підводилися, цілувались, цілували ручки, вклонялися і дякували. Двері з зали тріщали, так натискували на них сповнені цікавості глядачі і глядачки, а з дверей спальні лише боязко визирали намащені оливою голови сільських покоївок, тому що вони не наслідувалися вдертися у розкішно опоряджену кімнату молодих. В залі зчинився шум: лакеї не могли вигнати цікавих, що заважали їм накривати стіл. Степан Михайлович здогадався, в чому річ, устав, визирнув у двері і одним поглядом і тихо вимовленим словом «геть!» звільнив залу.

Обід відбувався, як звичайно; молоді сиділи поряд між свекром і свекрухою; страв була сила-силенна, одна від одної жирніша, одна від одної ситніша; кухар Степан не пошкодував кориці, гвоздики, перцю, а найбільше масла. Свекор ласкаво пригощав молоду, і молода їла, благаючи бога, щоб не вмерти на другий день. Розмов було мало — і тому, що у всіх були роти на панцині, як казав Степан Михайлович, і тому також, що говорити не вміли, та й усі були в якомусь замішанні, кожне по-своєму; до того ж, Єрликін, по-тверезу, коли пив тільки воду, був надзвичайно скупий на слова, і за це його вважали вельми розумною людиною; щождо Каратаєва, то він без дозволу не наважувався навіть рота розкрити при Степанові Михайловичу і обмежувався тільки повторенням останніх слів, приміром: «Косовиця була б непогана, якби не застукала негода». — «Якби не застукала негода», — повторював Каратаєв. — «Жито вже красувалось, але несподівано вдарив мороз». — «Несподівано вдарив мороз», — підхоплював Каратаєв і т. ін. Частенько він отак підхоплював зовсім не влад. Старі не здогадалися купити в Уфі шипучого вина, і за здоров'я молодих пили трирічний, на три ягоди налитий полуничник, густий, як масло, від якого чудово пахло польовими полуницями. Ванька Мазан, у чоботях, вимашчених дьогтем, у сюртуку, що лежав на ньому, як рого-

жовий чувал на ведмеді, подавав усім один келих з білими візерунками і синюватою цівкою, що зміїлася всередині скляної ніжки. Коли довелося молодим дякувати за поздоровлення, Софії Миколаївні, звичайно, було неприємно пити з келиха, який щойно вийшов з жирних губів Каратаєва; але вона не скривилася і хотіла навіть випити повний келих. Свекор спинив її і сказав: «Не пий усього, люба невістонько, голівка заболить: наливка смачна і солодка, але міцна; ти до цього не звикла». Софія Миколаївна запевняла, що такий чудесний трунок не може зашкодити, і просила дозволу ще надпити трошки, і свекор з своїх рук дав їй випити один ковток.

Для всієї сім'ї було ясно, що Степан Михайлович вдоволений з невістки і охоче слухає все, що вона каже. Бачила це й сама Софія Миколаївна, хоча й помітила, здивувавшись, що двічі свекор на хвилину був з чогось невдоволений. Під час обіду вона не один раз зустрічала його промовистий погляд, привітно на неї спрямований. Нарешті, кінчився довгий і втомний, а втім, лише для Софії Миколаївни, сільський святковий обід, що його вона намагалася пожвавити, по змозі, веселою розмовою. Підвелися з-за столу; син і дочки поцілували батькові руку і те ж саме хотіла була зробити і Софія Миколаївна, але старий не дав руку, обняв і поцілував свою невістку. Не давав він руку вже вдруге, і Софія Миколаївна, з властивою їй палкістю вдачі, жваво і ніжно сказала: «Чому ж, батечку, ви не даєте мені руку? Я також ваша дочка і також з любов'ю і пошаною бажаю поцілувати вашу руку». Пильно і якимось глибоко подивився старий на свою невістку і тепло відповів: «Любити я тебе люблю, але тільки рідні діти повинні цілувати батькові руку. Я ж не піп».

Знову пішли до вітальні і посідали, як і перше. Аксеня принесла *кофь*¹, що його старий не пив; кофе подавали в найбільш урочистих випадках, і вся сім'я була до нього дуже ласа. Після кофе Степан Михайлович встав і, сказавши: «Тепер треба поспати добре, та й молодим з дороги теж відпочити не завадило б», пішов у свою світлицю, куди провели його син і невістка. «Ось мій куток, невістонько,—весело сказав старий,—погостюй у мене. Я тільки для першого разу посидів з усіма вами у вітальні, та ще й у цьому хомуті (він показав на галстук).

¹ Так вимовляли це слово в сімействі Багрових.

Альоша це знає: а тепер, коли хто хоче зі мною сидіти, будь ласка, приходьте». Він поцілував невістку, дав поцілувати руку синові і попрощався з ними, а сам роздягнувся і ліг заспокоїтись після незвичайних своїх тілесних подвигів і душевного зворушення. Незабаром він поринув у міцний сон, і враз почулося здорове хропіння, від якого розмірено погойдувалася запона, що її Мазан опустив на старого пана.

Приклад господаря наслідували й інші. Пішли спати на сінник у стайню зяті, які наїлися по саму зав'язку, — а Каратаєв навіть випив, — про що легко було здогадатися, дивлячись на їхні обличчя. Дочки посходились у світлицю до матері, що спала окремо від старого; там почалися такі шепотіння і шушукання, пересуди та поговори, що ніхто з них того дня й спати не лягав. Добре перепало бідолашній Софії Миколаївні! Дали їй чосу зовички! Очевидна прихильність свекра до невістки дратувала озлоблену сім'ю. Знайшлася, проте, одна добра душа, вдова Аксенія Степанівна, за другим чоловіком Нагаткіна, що стала на захист Софії Миколаївни; але на неї так розсердилися, що вигнали з кімнати і остаточно виключили з сімейної ради, і тут-таки дістала вона, на додаток до попереднього прізвиська «простоти сердечної», нове зневажливе прізвисько, що лишилося при ній на все життя; однак добра душа і по тому завжди дуже прихильно ставилася до невістки, і за це на неї гнівалися всі в сім'ї.

Молоді пішли до своєї парадно прибраної спальні. Софія Миколаївна з допомогою своєї покоївки, смуглявої бідової Параші, розпакувала дорожні сундуки та баули, яких було безліч в англійській мурзахановській кареті. Параша знала вже, як своїх п'ять пальців, усіх двораків, усіх селян — дідів та бабів, які особливо заслуговували на гостинці, і Софія Миколаївна, привізнивши з собою великий запас різних дрібних речей, призначила, щоб кому дати, зважаючи на літа, заслуги і те, як ставилися до них пани. Молоде подружжя не стомилося і не хотіло спочивати. Софія Миколаївна вбралася в іншу, вже не таку пишну, сукню і, залишивши покоївку в спальні, щоб та все порозпаковувала і всьому дала лад, пішла, не побоявшись спеки, на прогулянку з молодим своїм чоловіком. Він дуже хотів показати їй свої улюблені місця: березовий лісок, острів, обсаджений липами, які недавно набростилися, і прозорі води річки навколо нього. І як хороше було там

у ту пору, коли свіжість весни поєднується з літнім теплом! Олексій Степанович, палко закоханий і щасливий від того, що ця чарівна жінка — його дружина, але ще не збикши до нового свого становища, — був якось неприємно вражений, що Софія Миколаївна не захопилася ні гаєм, ні островом, навіть майже не звернула на них уваги і, сівши в затінку на березі бистрої ріки, поспішила заговорити з чоловіком про його сімейство, про те, як їх зустріли, як полюбила вона свекра, як з першого погляду помітила, що вона йому припала до вподоби, що, можливо, і матінці-свекрусі вона також сподобалася б, але що Орину Васи-лівна начебто не насмілилася приголубити її, що добрішою за всіх здається Аксенія Степанівна, але що й вона чогось побоюється... «Я все бачу і розумію, — додала вона, — бачу я, звідки вітер віє. Я не проминула жодного слова, жодного погляду, бачу, чого я повинна сподіватися. Хай бог судить твоїх сестриць, Єлизавету та Олександрю Степанівну...» Але не уважливо слухав Олексій Степанович: прохолодна тінь, зелені віти, схилені над рікою, тихий плюскіт хвиль, риба, що скидалася в них, нарешті, кохана Софія Миколаївна, його дружина, що сидить поряд, обнявши його однією рукою... Боже мій, та хіба ж тут можна що-небудь помічати, кого-небудь звинувачувати, чимось бути невдоволеним? Та тут не можна чути і зрозуміти, що почуєш, — і Олексій Степанович нічогосінько не почув і не зрозумів з того, що говорила його молода дружина; йому було так хороше, так солодко, що лише в забутті всього навколо і в мовчанні могло б найповніше вилитися його п'янке щастя. Софія Миколаївна провадила далі, вона говорила багато, із запалом, із справжнім почуттям і, нарешті, помітила, що чоловік її не слухає, мало не куняє. Вона рвучко підвелася, і тут сталося одне з тих явищ, тих зіткнень взаємного нерозуміння, котре, хоч і прозирало вже не один раз, але так яскраво ще ніколи не виявлялося. Все було сказано знову, і в потоку гарячих слів вирвалися сльози і парікання на не уважність та байдужість. Здивований, навіть стривожений Олексій Степанович, нібито впавши з неба, нібито розбуджений після солодкого сну, бажаючи заспокоїти дружину, запевняв дуже щиро, що все гаразд і все чудово, що все це їй тільки здається, що всі її люблять, та й хіба може хто-небудь її не любити?.. Незважаючи на простоту і ясність щиро-сердого переконання, на безмежне кохання, що світилося

в очах, на обличчі і вчувалося в голосі Олексія Степановича, Софія Миколаївна, хоч була дуже розумною і чуйною все сприймала, — не зрозуміла свого чоловіка і в його словах знайшла новий доказ тієї ж байдужості, тієї ж неувважності. Отак вони говорили, сперечалися з дедалі більшим запалом, і не знаю, до чого дійшли б; але Олексій Степанович, здалека побачивши, як біжить до них, по високій кладці, покоївка сестри Тетяни Степанівни, і здогадавшись, що батечко прокинувся і що їх шукають, поквально сказав про свої побоювання Софії Миколаївні; та в одну мить опам'яталась, опанувала себе і, схопивши чоловіка за руку, поспішила з ним додому; але не весело йшов за нею Олексій Степанович.

У Багрові заздалегідь було дано розпорядження, щоб у день приїзду молодих почастивати челядь, усіх своїх і навіть сусідніх селян, якщо хтось захоче прийти або прийти. Заздалегідь наварили в банях кілька *печей* пива, викурили десяток-другий відер міцного домашнього вина і наготували багато всякого потрібного посуду. Лягаючи відпочивати по обіді, Степан Михайлович спитав: «А що там, нойкінських та кивацьких багато?» І Мазан відповів, що всі тут: і діди, і баби, і дітлахи. Степан Михайлович усміхнувся і сказав: «Ну, то ми їх почастиємо. Скажи-но ключниці Федосії та ключникові Петру, щоб усе було готове». Степан Михайлович спав недовго, але прокинувся ще веселіший, ніж був перед тим. Перше слово його було: «Чи все готове?» Відповіли, що давно готове. Старий поквально вбрався, вже не в парадний сюртук, а в свій улюблений халат з тонкої арм'ячини і вийшов на ганок, щоб особисто дати лад частуванню. На широкому зеленому подвір'ї, не відгородженому від вулиці, були покладені на підставки дошки, а на них стояли барила з пивом, з вином і лежали купами для закуски порізані надвоє пироги. Пирогами називалися і тепер називаються в Оренбурзькій губернії невеликі довгасті хлібини з пшеничного борошна. Гурток двораків стояв окремо і ближче за всіх; трохи далі — велика юрма селян і селянок, а ще далі — вже величезний натовп мордви — мужчин і жінок. Степан Михайлович окинув усе бистрим поглядом, побачив, що все гаразд, і повернувся на свій ганок. Тільки-но хотів він спитати у своєї сім'ї, котра вся вже зібралася, а де ж молоді, — коли з'явилася Софія Миколаївна з Олексієм Степановичем. Свекор зустрів невістку ще привітніше і

обійшовся з нею вже так просто, як з дочкою. «Ну, Альоша,— сказав він,— візьми жінку за руку і веди її поздоровкатися з двораками та селянами: адже всі хочуть бачити і поцілувати ручку своїй молодій панії... Ходімо!» Він пішов уперед, за ним — Олексій Степанович із дружиною, рука в руку; на певній відстані йшла Орина Василівна з дочками й зятями. Ледве стримували свою досаду зовиці (крім Аксенії Степанівни). Чимраз більша приязнь Степана Михайловича, урочистий вступ ненависної Софії Миколаївни у звання молодогої господині, її вродливість і розкішне вбрання, спритність, жвава мова, поштива і зваблива ласкавість із свекром — все це драгувало, роз'ятрювало їхні заздрісні душі. Вони раптом відчували свій занепад у батьковому домі. «Про нас що вже й казати, ми вже відрізані скиби,— шепотіла Олександра Степанівна,— а от на Танюшу не можу дивитися без сліз. Що вона тепер у домі? Холопка Софії Миколаївни; та й вам, матусю, тепер ніхто шани не складатиме. Всі будуть їй догоджати...» Голос її тремтів і сльози набігали на круглі верткі очі. Тимчасом, підійшовши до двораків, Степан Михайлович підкликав і своїх селян, кажучи: «Чого ж ви окремо стоїте? Хіба ви не одної матері дітки? Ну от вам,— провадив він далі,— молода пані, а молодого пана ви давно знаєте; служіть їм, коли настане час, так само вірно і щиро, як нам з Ориною Василівною, а вони будуть вас за це любити і жалувати». Всі вклонилися до землі. Молода була здивована, не знала, де подітися і що робити: вона не звикла до таких явищ. Побачивши її розгубленість, свекор сказав: «Нічого! від поклону голова не відпаде. То поцілуйте ж молодій панії ручку і погуляйте за її здоров'я». Всі почали підходити до Софії Миколаївни. Вона озирнулася: спритна Параша і лакей Федір стояли трохи осторонь з гостинцями. На знак панії своєї, вони проворно подали їй цілий клунок та ящик з різними речами. Ще не звикши простягати руку для поцілунків і водночас стояти нерухомо, наче статуя, Софія Миколаївна почала була сама цілуватися з усіма, що повторювалося, коли з її рук одержували гостинця, але Степан Михайлович втрутився в цю справу: він зрозумів, що коли так, доведеться йому не пити чаю до самої вечері. «Де ж тобі, невістонько, перецілувати всіх, та ще й по два рази? — сказав він.— Їх багато; от з дідами, з бабами — річ інша; а тим вистачить і ручки». Проте, незважаючи на полег-

шення і прискорення цієї досить нудної та обтяжливої церемонії, вона тривала дуже довго. Степан Михайлович, маючи жваву вдачу, сам іноді затримував справу, називаючи деяких двораків і селян на ім'я і схвально при цьому про них говорячи. Деякі з цих дідів і бабів говорили прості слова щирості й любові, інші навіть плакали, і всі взагалі дивилися на молоду радісно й привітно. Софія Миколаївна була вкрай зворушена. «За що ці добрі люди ладні полюбити мене, а деякі вже люблять? — думала вона. — Чим я заслужила їхню любов?..» Нарешті, коли всі, від старого до малого, перецілували руку молодій панії, і деяких перецілувала вона, коли всі одержали щедрі гостинці, Степан Михайлович узяв за руку Софію Миколаївну і підійшов з нею до натовпу мордви. «Здоровенькі були, сусіди! — сказав він весело і привітно. — Спасибі, що приїхали. Ось вам молода сусідка. Полюбіть її. Просимо ласкаво і вас випити та закусити, чим бог послав». Радісні й галасливі вигуки пролунали в натовпі: «Ай, спасибі, спасибі, Степан Михайлович! Слава бог! який він жінка давав твій Лексій! Ай, ай, хорош! За те Степан Михайлич, що ти дуже добрий людина!»

Почалася гульня. Степан Михайлович поспішив з молодими та з усією своєю сім'єю до улюбленого свого ганочку. Він почував, що давно пройшла пора для вечірнього чаю, який незмінно подавали о шостій годині, а тепер минула давно сьомá. Вже довта тінь від будинку похилилася на південь і лягла своїми краями на комору та стайню; давно на великому столі, біля самого ганку, кипів самовар і чекала Аксеня. Всі посідали навколо стола; але Степан Михайлович не розлучився із своїм ганочком і сів на улюбленому своєму місці, підстеливши під себе незмінний повстяний пітник. Вечірній чай наливала Танюша, і Аксеня тільки їй прислужувала. Софія Миколаївна попросила дозволу в свекра сісти біля нього на ганку, і старий залюбки на це погодився. Невістка проворно вискочила з-за столу і з недопитою своєю чашкою чаю вмить опинилася вже коло свекра. Він приголубив її і, лобокуючись, щоб вона не замастила собі вбрання, наказав їй підстелити повсть. У них почалася жвава й весела розмова; а за чайним столом злісно презиралася і навіть перешіптувалась уся сім'я, незважаючи на присутність молодого чоловіка; він не міг цього не помітити, і йому, й без того невеселому, ставало якось сумно і нія-

ково. Раптом пролунав гучний голос старого: «Іди до нас, Альоша, в нас веселіше». Альоша стрепенувся, пересів до батька і начебто повеселішав. Після чаю, залишившись на тих самих місцях, вели розмову до вечері, яку теж подали пізніше, аніж звичайно, тобто після дев'ятої години. Весь цей час гучні пісні і веселий сміх підпилих людей далеко розлягалися по всій околиці, яку поступово огортала темрява. По вечері зразу розійшлися по своїх місцях, або *по своїх норах*, як казав Степан Михайлович. Прощаючись, невістка попросила свекра поблагословити і перехрестити її перед сном, і свекор охоче перехрестив її і поцілував з батьківським почуттям.

Свекруха і старша зовиця Нагаткіна провели молодих до спальні і кілька хвилин посиділи в них. Олексій Степанович по тому пішов провести матір та сестру. Софія Миколаївна поспішно відпустила свою покоївку і сіла коло одного з відчинених вікон, що виходили на ріку, густо оброслу вербою та шелюгом. Ніч була чудова; зоря начебто не гасла, повільно готуючись перейти з вечірньої у вранішню. Свіжість від води і запах молодого листя на деревах, разом із тьохканням і посвистом солов'їв, долинали у відчинені вікна. Але про інше думала Софія Миколаївна. Як розумна жінка, знаючи наперед, що чекало на неї в чоловічій сім'ї, вона, звичайно, заздалегідь уклала план своїх дій. Не виїздивши ніколи з міста, вона не мала ніякого уявлення про життя сільських небагатих поміщиків, розкиданих по різних глухих закутках неосяжного краю. Вона, звичайно, не уявляла собі нічого приємного, але дійсність перевершила найтірші її припущення. Все їй не подобалося, все було противне: і дім, і сад, і лісок, і острів. Вона звикла милуватися чудовими краєвидами з нагірного берега ріки Белої, в околицях Уфи, і тому сільце в долині з рубленим, потемнілим від часу й негоди будинком, із ставом, навколо якого були болота, і з безнастанним стукотом товчії, здалися їй навіть огидними. Люди також не могли їй сподобатись, починаючи з сім'ї до селянських дітлахів, крім Степана Михайловича. Коли б не було його, вона вдалася б у розпач. Про нього в неї раніш склалося добре уявлення; грубувата зовнішність свекра з першого погляду налякала її, але незабаром вона прочитала в його розумних очах і добродушній усмішці, почула в голосі, що цей старик — чуйна людина, що він приязно ставиться до неї, що він ладен полюбити,

що він полюбить її. Знавши ще раніш, що в неї вся надія на свекра, вона тоді ж твердо вирішила неодмінно домогтися його любові; але тепер вона сама його полюбила, і до холодного розрахунку приєдналося сердечне поривання. Щодо цього Софія Миколаївна була вдоволена з себе; вона сама бачила, що йшла швидко до мети, і бентежило її лише те, що вона в запалі образила свого доброго чоловіка; вона нетерпляче ждала його, але він, як на те, не повертався. Софія Миколаївна давно побігла б шукати його, коли б знала, де знайти... Так їй хотілося кинутись йому на шию і заплакати, сказати «прости мені» і потоком гарячих слів і пестощів розвіяти в душі його останню тінь невдоволення... Та Олексій Степанович не повертався. Благодатні хвилини каяття, екзальтованого кохання, бажання спокутувати свою провину — мінали марно. Порив не може тривати довго, і через кілька хвилин Софії Миколаївні стало чудно, а потім і прикро, що так довго не повертається її чоловік. Нарешті, він прийшов, якийсь неспокійний, збентежений, і, замість кинутися йому на шию і сказати «прости мені», Софія Миколаївна схвилюваним і трохи роздратованим голосом спитала в Олексія Степановича, тільки-но він переступив поріг: «Не розумію, де ти був? чого ти покинув мене саму? Я змучилась, чекаючи на тебе ціліснітьких дві години». — «Я посидів у матусі з сестрами не більш, як чверть години», — відповів тихо і сумовито Олексій Степанович. — «І вони встигли тобі нажалітися, обмовили, оббрехали мене, і ти їм повірив. Чого ти такий засмучений, такий печальний?» На обличчі Софії Миколаївни відбилосся велике хвилювання, і на чудові очі набігли сльози. Молодий чоловік стривожився і навіть злякався (сльози починали лякати його). «Соничко, — сказав він, — заспокойся; ніхто на тебе не жалівся, та й чого? ти ні перед ким не завинила». Олексій Степанович сказав не зовсім правду. Одверто ніхто не жалівся, навпрямки ніхто не звинувачував; але манівцями і натяками дали йому відчутти, що дружина його безсовісно підлабузнюється тільки до свекра, щоб потім начхати на всю сім'ю, що хитрощі її розуміють і зрозуміє згодом і сам Олексій Степанович, коли стане її холопом. Олексій Степанович не повірив таким натякам; але сум, що поїняв його після розмови на острові, якось посилювався і ліг тягарем на його добре серце. Він сказав лише два слова Орині Василівні: «Дарма, матусю!» і поквалпно вийшов; але

не зразу повернувся до спальні, а якийсь час походив сам по залі, вже порожній, темній, подивився у відчинені сім вікон на гайворонячий лісок, що спав, оповитий мороком, на темніючу вдаль урему, де він в дитинстві бавився і полював, вслухався у шум млина, солов'їні посвисти, крики нічних птахів... Легше стало йому на серці, і він пішов до спальні, аж ніяк не сподіваючись, що його жде така зустріч. Софія Миколаївна скоро одумалась, знову каяття заговорило в ній, хоч уже не з такою силою, як перше; вона змінила тон, з сердечним почуттям любові й жалю вона звернулася до чоловіка, pestила його, перепрошувала, із щирим запалом говорила про те, яка вона щаслива, бачачи, що її любить батечко Степан Михайлович, благала бути з нею цілком одвертим, красномовно довела конечну потребу одвертості,— і лагідне чоловікове серце розніжилось, заспокоїлось, і розповів він їй усе те, чого вирішив був ні в якому разі не казати, щоб не пооварити дружину з сім'єю. Заспокоївшись, він ліг і одразу заснув, а Софія Миколаївна довго не спала, поринувши в глибоку задуму. Нарешті, згадавши, що їй треба рано встати, що вона мала намір прийти до свого свекра на його ганочок, коли зійде сонце, задовго до приходу сім'ї, щоб потішити старого і поговорити без свідків,— вона постаралася заснути, і хоч не скоро, хоч насилу, проте заснула.

З першими сонячними променями прокинулася Софія Миколаївна. Недовго спала вона, але встала бадьора й жвава. Швиденько одягнулася, поцілувала чоловіка, сказала йому, що йде до батечка, що він може ще поспати годину-дві, і поспішила до свекра. Степан Михайлович проспав трохи довше, аніж звичайно, і щойно умився і вийшов на ганочок. Ранок, святковий, чудесний травневий ранок з усією чарівністю справжньої весни, з її свіжістю і розкішшю тепла, з хором радісних голосів всяких живих створінь; з вранішніми довгими тіннями, де ще таїлись і прохолода і вогкість, що тікали від сонячних переможних променів,— огорнув Софію Миколаївну і повіяв на неї живлющим духом, хоч вона була байдужа до краси сільської природи. Побачивши невістку, свекор здивувався і зрадів. Її свіже обличчя, блискучі очі, зачіска і чепурне ранкове вбрання не показували, щоб невістку збудили, щоб вона схопилася зі сну і, не виспавшись, не прибравшись, нечупарою прибігла до свого свекра. Степан

Михайлович любив жвавих, бадьорих і розумних людей; все це бачив він у Софії Миколаївні, і все це дуже йому подобалося. «Чого це ти так рано схопилася? — весело сказав він, обнімаючи невістку. — Ти ж не виспалася! Ти ж не звикла рано вставати! Голівка болітиме!» — «Ні, батечку, — відповіла Софія Миколаївна, обнімаючи старого із щирою ніжністю. — Я звикла рано вставати; з самого дитинства в мене було багато роботи і багато різного клопоту. Ціла сім'я і хворий батько були в мене на руках. Останнім часом я зледащіла, стала пізніше вставати. Але сьогодні я прокинулася рано; Олексій мені сказав (старий насупився), що ви вже давно встали, і я прийшла до вас, сподіваючись, що ви мене не проженете і дозволите мені напоїти вас чаєм». В цих звичайнісіньких словах було так багато внутрішнього почуття, вони були сказані так щиро, що старий розчулився, поцілував Софію Миколаївну в лоб і сказав: «Ну, коли так, спасибі, люба невістонько. Ми поговоримо, побалакаємо з тобою на привіллї, і ти даси мені чаю». Аксеня ставила вже самовар на стіл. Степан Михайлович не звелів нікого будити, і Софія Миколаївна почала поратись колу чаю. Все вона робила проворно, вправно, немовби ціле життя нічого іншого не робила. З приємністю дивився він на цю чарівну молоду жінку, не схожу на все, що його оточувало, у якій робота так і кипіла в руках. Чай вона приготувала міцний, точнісінько так, як він любив, тобто: чайник, накритий серветкою, стояв на самоварі, чашку було налито повнісіньку, по самі вінця, і Софія Миколаївна подала її, не проливши й краплини на блюдечко; ароматний напій був такий гарячий, що обпікав губи. «Та ти чарівниця, — приємно вражений, сказав він, взявши чашку і скуштувавши чаю, — ти знаєш усі мої примхи; ну, якщо ти так годитимеш чоловікові, то добре йому буде жити». Старий завжди пив чай сам, а вже по тому починала пити сім'я; але тут, узявши другу чашку, звелів невістці, щоб вона налила чашечку собі, сіла коло нього і разом з ним пила чай. «Ніколи не пив більше двох, а тепер вип'ю третю, — сказав він дуже лагідно, — чомусь чай здається смачнішим». І справді, Софія Миколаївна все робила з такою радістю, що вона сяяла на її промовистому обличчі і не могла не передатися вразливій натурі Степана Михайловича, і стало йому незвичайно весело на душі. Він заставив невістку випити другу чашку і навіть з'їсти домашній крендель, що їх

чудово пекли, надовго вславившись своєю майстерністю, багровські пекарки. Чай винесли; почалася розмова, жвава, цікава, щира і дружелюбна. Софія Миколаївна дала цілковиту волю своїм палким почуттям, своїй привабній красномовності — і остаточно сподобалася старому. Посеред такої приємної бесіди раптом він спитав: «А як чоловік? спить?»—«Олексій прокидався, коли я виходила; але я звеліла йому ще поспати»,— жваво відповіла Софія Миколаївна. Старий знов насупився і на хвилину замовк. «Слухай, люба моя невісточко,— мовив він, подумавши, без гніву, але поважно,— ти така розумниця, що я скажу тобі правду без усяких манівців. Я не люблю нічого ховати в душі. Послухаєшся — добре, не послухаєшся — як хочеш; ти мені не рідна дочка. Мені не до смаку, що ти називаєш чоловіка просто Олексієм, а не по батькові. Ти йому не мати, не батько. Адже й слугу ти називала б Олексієм. Жінка повинна ставитися до чоловіка з повагою; тоді й інші його поважатимуть. Не сподобалося мені також, що ти вчора по гостинці його посилала і що він стояв з тацею, наче лакей. От і допіру ти сказала, що *звеліла* йому поспати. Повелівати жінці не випадає, бо буде погано. Може, це у вас так у місті заведено; але по-нашому, по-старовинному, по-сільському, так робити негоже». Пошти-во слухала Софія Миколаївна. «Дякую, батечку,— сказала вона так щиро, з таким внутрішнім почуттям, що кожче слово доходило старому до серця,— дякую вам, що ви не приховали від мене того, що вам було неприємно. Я не лише з радістю вволю ваше бажання, я й сама розумію тепер, що так і справді негаразд. Я ще молода, батечку, мене нікому було напучувати; батько мій шостий рік лежить хворий. Я навчилася так обходитись з чоловіком у інших. Більше цього ніколи не буде, не тільки при вас, але й без вас. Батечку,— вела вона далі, і дрібні сльози полилися їй з очей,— я полюбила вас, як рідного батька; обходьтесь зі мною завжди, як з рідною дочкою; зупиніть, покарайте мене, якщо я в чомусь завиню, і простіть, але не залишайте на серці невдоволення. Я молода і маю запальну вдачу, тим-то можу провинитися кожної хвилини; згадайте, що я в чужій сім'ї, що я нікого не знаю і що ніхто не знає мене; не нехтуйте мною...» Вона кинулася на шию свекрові, в якого очі теж наповнилися сльозми, вона обняла його так само, як рідна дочка, і цілувала йому груди, навіть руки. Свекор не забрав їх і сказав:

«Ну, то добре!» У Степана Михайловича була чуйна натура, ми вже знаємо це; він непомильно вгадував зло і непомильно тягнувся до добра. З першого погляду припала йому до вподоби невістка, а тепер він зрозумів, оцінив і справді полюбив її вже назавжди. Багатьох випробувань зазнала згодом ця любов, хтось інший на його місці завагався б, але він вистояв до останнього свого віддиху.

Незабаром прийшов Олексій Степанович, а за ним і вся сім'я. Дочки давно посилали Ориніу Василівну, але вона не наважувалася прийти, бо слова Степана Михайловича «нікого не будити» означали заборону приходити. Вона й тепер прийшла тільки тому, що старий наказав Мазану покликати всіх. Не видно було слідів сліз на обличчі Софії Миколаївни, і вона зустріла свекруху та зовиць особливо ласкаво й привітно. В Степанові Михайловичу нічого незвичайного також не було помітно; але жвавість і веселість невістки, якої вона не могла приховати, зараз же помітили дві середульші зовиці, і вони жажнулися, розгадавши суть справи. Степан Михайлович вважав, що молодим треба об'їздити родичів по старшинству, тому вирішили, що завтра молоді поїдуть до Аксенії Степанівни Нагаткіної, і вона поїхала додому того ж дня по обіді; з нею поїхала і Єлизавета Степанівна, щоб допомогти в господарстві, коли готуватимуть обід для молодих. Вважалось, що до села Нагаткіної п'ятдесят верст. Добрі багровські коні могли таку відстань пробігти без відпочинку, і виїзд призначили на шосту годину ранку.

Степан Михайлович зовсім не приховував своєї приязні до невістки. Він не розлучався з нею і безнастанно розмовляв: то розпитував про сімейні її обставини, то просив розповідати про її життя в місті; слухав уважно і з інтересом, часто висловлюючи розумні й слушні міркування з цього приводу. Софія Миколаївна з захватом сприймала його влучні зауваження, і вся її поведінка свідчила, що це не запобігливе підтакування словам старого, а щире розуміння і переконаність у справедливості його думок. Степан Михайлович також знайомив невістку з минулим і теперішнім життям нового для неї сімейства, він розповідав усе так правдиво, так просто, так щиро і так яскраво, що Софія Миколаївна, — а лише вона могла цінити його по-справжньому, — слухала, захоплюючись. Вона не зустрічала такої людини: її батько був розумний, ніжний, палкий і некорисливий, але водночас слабкий, під-

владний тодішнім формам пристойності; він був позначений печаттю уступливого, запобігливого чиновника, котрий, почавши з канцелярського писаря, дослужився до звання товариша намісника; а тут стояв перед нею старик неосвічений, грубий на вигляд і, як розповідають, навіть жорстокий, коли розгнівиться, але розумний, добрий, правдивий, непохитний у своєму ясному погляді і чесному суді — людина, що була правдивою не лише у своїх вчинках, але й казала завжди правду. Величний образ духовної висоти поставав перед палкою, розумною жінкою і заслоняв усе минуле, відкриваючи перед нею якийсь новий моральний світ. І яке щастя: ця людина — її свекор! Від нього залежить її спокій у чоловічій сім'ї і, можливо, навіть щастя в подружньому житті!

Обід минув значно жвавіше й веселіше за вчорашній: невістка сиділа, як і перше, між свекром і своїм чоловіком, але Орина Василівна пересіла на постійне своє місце навпроти Степана Михайловича. Зразу ж по обіді вийшли в Нагаткіно Аксенія та Єлизавета Степанівни. Лягаючи трохи відпочити, старий сказав: «Ну, Орисю, здається, бог дав нам хорошу невістку; гріх її не полюбити». — «Достеменно так, Степане Михайловичу, — відповіла Орина Василівна. — Вже коли тобі Софія Миколаївна догодила, то мені й пототів». Старий скося глянув на неї, але промовчав. Стара вийшла поквалпно, щоб якимось не прохопитися і щоб сповістити своїх дочок про знаменні слова Степана Михайловича, і їх прийняли як закон, до точного виконання, принаймні про людське око.

Хоча мало спала Софія Миколаївна останньої ночі, але не могла заснути по обіді. Вона вволила чоловікове бажання і знов пішла з ним гуляти у старий березовий гайворонячий лісок і вниз по річці. Тут не було вже ніяких прикрих сутичок. Тріумфуюча, захоплена і заповонена своїм свекром, Софія Миколаївна намагалася передати Олексієві Степановичу палкі відчуття, що вщерть сповнювали її вразливу душу. Як і всі пристрасні, екзальтовані люди, вона перенесла якусь частину властивостей, що так сподобалися їй у свекрові, на свого молодого, прекрасного друга і любила його під той час більше, аніж будь-коли. З радісним подивом слухав натхненні слова своєї красуні-жінки Олексій Степанович і думав собі: «Хвалити господа, що вони з батечком так припали до вподоби одне одному: тепер усе буде гаразд». Він цілував

руки Софії Миколаївни; казав їй, що він найщасливіший у всьому світі і що вона таке божество, з яким ніхто не може зрівнятися, яким усі повинні захоплюватись. Він не міг розуміти цілком своєї дружини, не міг відчувати висловленої нею глибокої й тонкої оцінки високих якостей Степана Михайловича і, як і перше, був тільки глибоко певний, що батько його така людина, що всі повинні його поважати і навіть боятися. Цього разу Софія Миколаївна нічого не помітила; вона почувала і говорила за нього сама; вона хвалила і березовий горбастий лісок і глибоку ріку; навіть про зовиць своїх висловилася дуже прихильно.

Прокинувшись по обіді, Степан Михайлович негайно покликав до себе невістку з чоловіком і всю свою сім'ю. Давно не бачили його таким лагідним і радісним. Чи то він виспався добре, чи то на серці в нього було хороше,— але ж кожен бачив, що старий пан чимось дуже вдоволений і веселий. Після слів, сказаних Степаном Михайловичем про невістку, Олександра та Єлизавета Степанівни себе примусили, а Танюша (всі її так називали) та Орина Василівна дуже охоче стали привітніші й балакучіші; Каратаєву моргнула Олександра Степанівна,— і він сміливіше почав повторювати останні слова, що їх він чув, хоч би й не до нього зверталися; але похмурий генерал, як і перше, мовчав і дивився значуще. Сімейна бесіда стала на диво жвавою і піднесеною. Старому захотілося скоріше напитися чаю, звісно, в холодку коло ганочку, і невістка дістала виняткове право наливати вечірній чай. Танюша охоче передала їй свої обов'язки. Після чаю Степан Михайлович наказав запрягти двоє биндюгів, посадовив із собою невістку і разом з усією сім'єю поїхав до млина. Треба сказати, що старий був охочий до млинарської справи і сам займався нею. Жорна мололи і товчія товкла дуже добре, хоча гамазея була непоказна на вигляд і неохайно вкрита очеретом. Господар любив похвалитися внутрішнім устаткуванням свого млина і почав докладно пояснювати все невістці; він милувався її цілковитою необізнаністю, її цікавістю, а іноді й страхом, коли він раптом пускав сильну воду на всі чотири посади і снасті починали рухатися, погойдуватись і постукувати, а жорна швидко крутитися, співати й гудіти, коли в борошняному пилу починала двигіти і здригатися під ногами і вся млинова гамазея. Для Софії Миколаївни

це була цілковита новина, яка анітрохи їй не подобалась; але, догоджаючи свекрові, вона з усього дивувалася, про все розпитувала, всім любиувалася. Свекор був дуже вдоволений, довго продержав невістку на млині, і коли виїшов з нею на греблю, де молодий чоловік і дві зовиці удили рибу, то всі засміялися: старий і невістка були геть обсипані борошном. Для Степана Михайловича то була справа звичайна; він, виходячи, трохи обтрусився, за звичкою, і витерся, а Софія Миколаївна і гадки не мала, що так гарно й густо напудрена; і сам свекор розреготався, дивлячись на свою невістку; а вона сміялася більше за всіх, жартувала дуже смішно і шкодувала тільки про те, що нема дзеркала і що вона не може подивитись, чи добре прибралася на бал. Бачачи, що всі захопилися рибною ловлею, старий повіз свою молоду млинарку (так називав він її цілий вечір) навколо ставка через міст і, об'їхавши все верхів'я, всі розливи, повернувся вже греблею до того кауза, біля якого удили рибалки і де спокійно сиділа і дивилася на них огрядна Орина Василівна. Скрізь, де проїздили свекор з невісткою, була грязюка і мочарі; по поганенькому містку ледве можна було переїхати висипану гноем і багнистою греблею; все не подобалося Софії Миколаївні, але, звичайно, не міг цього помітити Степан Михайлович, котрий не бачив ні грязюки, ні мочарів, не відчував, як огидно тхне від стоячої води та багнистої греблі. Все це він сам збудував, влаштував, і воно було йому до вподоби. Вже схилилося надвечір, ставало вогко; всі весело вирушили додому; рибалки повезли з собою здобич, гарних окунів, краснопірок і невеличких в'язів. Коло ганку чекав на хазяїна староста, старий взявся до господарчих справ, невістка причепурилася трохи; рибу тимчасом зварили, засмажили на сковорідці в сметані, а найбільших окунів спекли з шкуркою і лускою, і все це, коли вечеряли, здалося дуже смачним.

Так минув другий день; розійшлися не пізно, щоб молодим завтра ранесенько встати й їхати в гості. Олександра Степанівна, залишившись тільки з матір'ю та молодшою сестрою і, скинувши з себе пута примусу, дала волю своїй шаленій натурі і лютому язикові. Вона бачила, що все загинуло, що свекор щиро полюбив невістку, що здійснилось її пророкування, що приворожила старого міська пройда і що тепер лишилось одне — якнайшвидше впровадити молодих до Уфи і вже без них взятися до

якоїсь хитрої роботи. Дісталось і Орині Василівні, і Танюші за те, що вони були надто ласкаві, і що, коли б не вона, то й їх причарувала б ота крутихвістка, ота халамидниця — козака внучка.

На другий день, точно о шостій годині ранку, вирушили молоді до Нагаткіна, шестернею добрих доморослих коней, в англійській своїй кареті. Невістка встигла напоїти чаєм свекра і поїхала, приголублена ним; він навіть перехрестив її на дорогу, бо молоді мали ночувати в гостях. Дорога йшла спершу вниз по річці, а потім, перетявши її і збігши нагору, доходила до повітового городка Бугуруслана. Не зупиняючись там, мандрівники наші переїхали по мосту ріку Великий Кінель і луговою його стороною, рівною і вкритою густою травою, по степовій, колієстій, літній дорозі, не заїздячи в жодне селище, — поїхали швидкою риссю, верст по десять на годину. Олексій Степанович давно не бував за Кінелем; зелений, квітучий, духмяний степ викликав його захоплення; раз у раз стрепети спурхували з дороги, і кроншнепи весь час проводжали екіпаж, кружляючи над ним і залітаючи вперед, сідали на гілки, і в повітрі лунали їхні дзвінки трелі. Олексій Степанович дуже шкодував, що не взяв з собою рушниць. Словнений звуків, голосів і життя степ, багатий тоді на всі породи польової дичини, так зацікавив його, або, вірніше кажучи, так заповонив усю його увагу, що він байдуже слухав, а почасті і зовсім не чув розумної і жвавої мови Софії Миколаївни. Вона незабаром помітила чоловікову неухважність і замислилась; потім з веселої стала невдоволеною і, нарешті, почала розмовляти із своєю Парашею, що сиділа з ними в кареті. Перехопившись через плоску горбовину, якраз в обідню пору підкотила карета до сільського, невеличкого будинку Аксенії Степанівни, схожого на міські будинки ще менше, аніж багровський. Будинок стояв на плоскому березі Малого Кінелю і відокремлювався від нього тільки горбодом з молодими овочами та з грядками, подірвленими білими липовими тичками, щоб кучерявилися пагінці цукрового горошку, і з кількома соняшниками. З любов'ю згадуючи і тепер цю просту, бідну місцевість, яку бачив я вперше років через десять по тому, я розумію, що вона подобалась Олексієві Степановичу і що повинна була не сподобатися Софії Миколаївні. Місце голе, пустинне, на осонні, на плоскому березі; навколо рівний степ з бабаковими нірками,

жодного деревця або кущика, річка тиха, з ковбаннями, обросла очеретом та рогозом... Кому ж усе це може припасти до вподоби? Нічого показного, пишного, мальовничого; але Олексій Степанович так любив це місце, що навіть давав йому перевагу перед Багровом. Я не згодний з ним, але також дуже полюбив тихий будинок на березі Кінелю, його прозорі води, його очерет, який ворушила течія ріки, зелений степ навколо і пліт, що ходив майже від самого ганку і перевозив через Кінель у ще більш степову, ковиласту, здавалося, безмежну далину, просто на південь!..

Господиня з двома маленькими синками та дворічною дочкою, з Єлизаветою Степанівною та її чоловіком зустріли дорогих гостей на ганку. Сільські хорони були на вигляд непоказні, проте в кімнатах було скрізь чисто і прибрано, і навіть значно чистіше і краще прибрано, ніж у Степана Михайловича. Взагалі у «сердечної простоти», як називали її сестриці, незважаючи на те, що вона вдова і що має малих дітей, помічалися в домі охайність і порядок, що свідчили про суто жіночу дбайливість. Я вже казав, що Аксенія Степанівна була добра жінка, що вона полюбила братову, і тому дуже природно, що вона, як гостинна господиня, зустріла і вшановувала молодих дуже привітно. Це передбачали в Багрові і навмисне вирядили сюди Єлизавету Степанівну, щоб та, значно розумніша за сестру і посідаючи вище становище в суспільстві (вона була генеральша), могла стримувати пориви дружельюбності простодушної Аксенії Степанівни; але проста душа не піддалася розумній і хитрій генеральші і на всі її наполегливі поради відповідала коротко й ясно: «Ви собі там, як хочете; не любіть і лайте Софію Миколаївну, а я нею дуже вдоволена; я, крім привітності і поваги, нічого від неї не бачила, а тому й хочу, щоб вона і брат були в моєму домі так само мною вдоволені...» І все це вона робила справді із щирою любов'ю та охотою: піклувалася про братову, упала коло неї і частувала молодих від щирого серця. Зате бундючна Єлизавета Степанівна і навіть її чоловік, який, проте, так набрався за день, що його замкнули в порожній лазні,— поводитися значно холодніше і пихатіше, ніж у Багрові. Софія Миколаївна не звертала на них уваги і дуже привітно обходилася з господинею та її маленькими дітьми. По обіді трохи відпочили, потім гуляли по Кінелю, переїздили на той бік, потім

пили чай на березі ріки; пропонували гості поудити рибу, але вона відмовилася, кажучи, що терпіти не може цієї вабави, і що їй дуже приємно побути з сестрицями. А Олексій Степанович, щасливий від дружніх взаємин старшої сестри і жінки, захоплено взявся до удочок, котрими вся челядь тішилася і тішила своїх молодих панів. Він до самої вечері просидів на березі Кінелю, заховавшись у густий очерет, і виудив кількох великих лящів, їх була сила-силенна в кінельських тихих водах. Від'їзд призначили знов на шосту годину наступного ранку; навіть хотіли виїхати ще раніше, щоб Степанові Михайловичу не довелося ждати молодих на обід; а господиня із своєю сестрицею-генеральшею вирішили виїхати надвечір, щоб ночувати в Бугуруслані, добре нагодувати коней і вже на другий день приїхати в Багрово. Софія Миколаївна була все ще трохи невдоволена чоловіком. Наділена незвичайним розумом, вона, проте, не могла збагнути, як міг чоловік, так палко її кохаючи, водночас любити своє вогке Багрово, його горбасті ліски, багнисту греблю і загнілі води; як міг він задивлятися на одноманітний степ з дурними куликами і, нарешті, як міг він кілька годин не бачити своєї дружини, захоплюючись противною удочкою та лящами, від яких тхнуло огидною тванню. Ніяк не могла зрозуміти. Тим-то, коли Олексій Степанович спішив поділитися з нею чудовими враженнями від природи й ловів, вона майже ображалась. А втім, цього разу в ній знайшлося стільки розсудливості, що вона не заходила в розмову з цього приводу і не дорікала: сцена на острові була ще свіжа в її пам'яті.

Олексій Степанович і Софія Миколаївна проспали спокійнісінько ніч у власній спальні Аксенії Степанівни, котру вона їм віддала, влаштувавши все якнайкраще, як могла і як уміла, не звернувши жодної уваги на ущипливі слівця сестриці-генеральші. Рано-вранці молоді виїхали навіть на півгодини раніше від призначеного строку. По дорозі назад нічого особливого не сталося, крім того, що Олексій Степанович трохи менше приділяв уваги степу та куликам і не так уже охкав, коли стрепети спурхували з дороги, тим-то уважніше слухав і ніжніше дивився на свою кохану дружину. Вони приїхали в Багрово перед тим, як їх чекали. Проте стіл уже накривали, і Олександра Степанівна встигла вже сказати, що «доведеться батечкові сьогодні трохи пізніше обідати, та й хіба ж можуть город-

ські люди кілька днів підряд так рано вставати». Старий добре розумів музику цих слів і, на превеликий подив усіх, весело відповів: «Ну, то що ж? ми й почекаємо на дорогих гостей». Всі були вражені цими словами. Треба сказати, що за ціле своє життя Степан Михайлович пізніше, ніж о дванадцятій годині, не сідав за стіл, а якщо почував особливий апетит, наказував подавати й раніше, і коли хоч трохи барились або затримувались, починав дуже гніватись. «Так он яка Софія Миколаївна, — турчала матері і молодшій сестрі Олександра Степанівна, — для неї і почекати можна залюбки! Але якби ви, матусю, коли-небудь спізнилися на обід, повертаючись з Неклюдова, то задали б чо́су і вам, і всім нам...» Не встигла вона закінчити своє злісне турчання, сидючи з матір'ю в сусідній кімнаті, як підкотила вже карета до ганку, форкали стомлені коні, і цілував свою невістку свекор, похваляючи молодих, що не спізнилися, і гучно пролунав голос: «Мазан, Танайчонок, обід подавати!».

День пішов за заведеним порядком. Після вечірнього чаю Степан Михайлович, прихильність якого до невістки дедалі зростала, наказав пригнати із степу табун коней, щоб показати його Софії Миколаївні, котра якось між іншим сказала, що не має уявлення про табун і хотіла б його бачити. Табун пригнали на подвір'я, і старий сам водив невістку по подвір'ю, показуючи їй найкращих маток з лошатами-сосунками, стригунів, лонщаків¹ та молодих меринів, що протягом літа всі ходили в табуні на поживному і здоровому випасі. Він подарував їй двох чудових жеребних кобил, кажучи, що поведе від них завод на її щастя. Маленькі лошата дуже сподобалися Софії Миколаївні, вона з приємністю дивилась, як вони стрибають і лащатся до матерів; а за подарунок, звичайно, дуже дякувала. «Гляди ж мені, Спирка, — строго наказував Степан Михайлович своєму головному конюхові, — щоб кобили Софії Миколаївни були збережені в цілості, а на лошатах зробимо особливі прикмети: вушко розпоремо трохи нижче, а згодом і тавро поставимо з іменем молодої панії. Хоч би ти була охоча до коней, невістко, — провадив він далі, звертаючись до Софії Миколаївни, — а от Олексій — анітрохи не охочий!» Старий дуже

¹ Стригунами називають лошат-річняків, тому що їм підстригають гриви, щоб вони рівніше і краще росли. Лонщак — лоша-дволіток, третяк,

любив коней і завдяки невсипущій праці, при невеликих його статках, мав уже численний завод і вивів таку породу надійних в їзді коней, якою захоплювались аматори і знавці. Степан Михайлович зрадів, побачивши інтерес Софії Миколаївни до кінного його заводу, хоча насправді вона зовсім цим не цікавилась, а тільки бажала догодити свекрові, прийняв її слова за щирю правду і повів дивитися, як годують об'їжджених коней, і своїх, і прибудних, яких іноді назбирувалося чимало.

Боячись надокучити моїм читачам таким докладним описом перебування молодих Багрових у свекра, скажу тільки, що наступний, тобто п'ятий, день минув так само, як і попередній. По старшинству слід було б тепер молодим побувати з весільним візитом у Єрликіних; але сільце їхнє було за сто сімдесят верст від Багрова, значно ближче до Уфи, тому вирішили, що молоді заїдуть до них, коли повертатимуться в Уфу. До того ж, чоловік Єлизавети Степанівни, похмурий і мовчазний генерал Єрликін, напившись п'яним у Нагаткіні, запив у запій, що звичайно тривав не менше тижня; тим-то дружина мусила залишити його в Бугуруслані, в якихось своїх знайомих, пояснивши, що він нібито захворів. Отже, через день призначено було їхати до Олександрії Степанівни, і вона із своїм башкиролюбним чоловіком подалася напередодні до своєї Каратаєвки і запросила, з батькового дозволу, старшу та молодшу сестру; а Єлизавета Степанівна лишилася вдома, вимовляючись тим, що чоловік хворий лежить у Бугуруслані, а насправді для повчальних бесід з батьками. Дорога до Каратаєвих, котрі жили майже на такій самій відстані від Багрова, як і Нагаткіна, тобто трохи більше п'ятдесяти верст, пролягала в зовсім протилежному напрямі, просто на північ. З половини дороги місцевість ставала горяною і лісовою. Молоді вирушили після раннього сніданку, а що шлях був не вторований і важкий, то напівдорозі, між Новою та Старою Мертовщиною¹ (куди мали заїхати, повертаючись), вони погодували коней у полі години зо дві і на вечірній чай приїхали до Каратаєвки. Домок у любителя башкирців був поганенький, значно гірший за нагаткінський будинок. Маленькі, темні вікна насамперед впадали в око, підлога була нерівна, з якимись уступами, з силою-силенною дірок, про-

¹ Назва сіл.

гризенних пацюками, і така брудна, що її навіть домитися не могли. З якимсь острахом та огидою увійшла Софія Миколаївна до цієї негостинної і противної оселі. Олександра Степанівна поводитися бундючно, раз у раз прохоплюючись, наче ненавмисне, прикрими словами і пускаючи різні шпильки, приміром: «Ми раді, раді дорогим гостям, ласкаво просимо; братік, звісно, не гудитиме, але тільки я вже не знаю, як сестриця Софія Миколаївна через поріг нашої халупи ступить після городських палат у свого татуся. Ми ж люди бідні, не чиновні і живемо за своїми статками; адже в нас платні та доходів нема». Софія Миколаївна не попустила свого і відповіла, що кожен живе не так за своїми статками, як за своїм смаком, а втім, їй байдуже, хоч би де жили і хоч би як жили родичі Олексія Степановича. Після вечері молодих примістили до так званої вітальні, де, як тільки вони загасили свічку, почалася шамотня, стукіт, стрибання, і їх атакували пацюки так зухвало, що бідолашна Софія Миколаївна не спала цілу ніч, тремтячи від огиди і страху. Олексій Степанович мусив засвітити свічку і, озброївшись підвіконною підпіркою, обороняти своє ліжко, на яке плигали пацюки, поки не було світла¹. А втім, Олексій Степанович не відчував ні страху, ні огиди; для нього це не було вдивовижу, і спочатку його навіть розважали і стукіт, і шамотня, і зухвалі стрибки цих мерзенних тварюк, а потім він навіть заснув, з підпіркою в руках, лежачи впоперек ліжка; але Софія Миколаївна раз у раз його будила, і тільки коли зійшло сонце і противник заховався в своїх траншеях, заснула бідолашна жінка. Коли вона встала, їй боліла голова, а господиня тільки підсміювалася з того, «як погані пацюки налякали Софію Миколаївну», додаючи, що вони нападають лише на новачків і що господарі до них уже звикли. Аксенія Степанівна і Танюша, яка також боялася пацюків, не могли, проте, без жалю дивитися на змучене і змарніле обличчя своєї братової і висловлювали їй своє співчуття. Нагаткіна навіть покартала Олександрю Степанівну, чому вона не звеліла вжити звичайнісіньких застережних заходів, тобто поставити ліжко посеред світлиці, прив'язати запону і підтикати кругом під пуховик; але господиня злісно сміялась і казала: «Шкода, що па-

¹ Безліч пацюків водилося в Каратаєвці ще років з сорок. Я сам зазнав їх зухвалих нічних нападів.

цюки дорогій гості носа не відкусили». — «Гляди, — відповіла їй Аксенія Степанівна, — щоб не дійшло до батечка і щоб тобі не нагоріло».

Село Каратаєвка стояло вздовж схилу, на невеличкій річці, що утворилася з джерел; на краю села вона була загачена і піднімала млин на один посад. Місцевість була б непогана, але ж хазяї та весь побут їхній були такі відворотні, що й сама місцевість нікому не подобалась. Каратаєв, який у Багрові боявся Степана Михайловича, а вдома боявся жінки, іноді і хотів би позалицятись до Софії Миколаївни, та не насмілювався, і тільки, коли не було тут його дружини, просив іноді в молодой дозволу поцілувати їй ручку, завжди при цьому додаючи, що такої кралячки ніде не знайдеш. Повторивши таку просьбу, він дозволу вже не дістав.

Каратаєв провадив життя своєрідне: більшу частину літа він гостював по башкирських кочовищах, щодня напиваючись кумису доп'яну; по-башкирськи говорив, як башкирець; сидів верхи на коні і не злазив з нього цілими днями, як башкирець, навіть ноги в нього були колесом, як у башкирця; стріляв з лука, розбиваючи стрілою яйце на далекій відстані, як справжній башкирець; в інші пори року жив у якійсь комірчині з піччю, просто з сіней, цілий день дивився, виткнувшись, у відчинене вікно, навіть узимку в люті морози, накритий халатом з низькошерстої шкури, висвистуючи башкирські пісні і попиваючи, час від часу, цілющий трав'як або ставлений башкирський мед. Чого дивився Каратаєв у вікно, перед яким лежав пустинний простір подвір'я, перетятий навскоси непроптаною стежкою, що бачив, що помічав, про що думала ця голова на богатирському тулубі, — не розгадає ніякий психолог. Правда, іноді порушувалося споглядання філософа: козирячись, проходила стежкою з челядні до скотарні грудаста молодиця чи дівка, кивав і моргав їй Каратаєв і діставав у відповідь добре знайоме кивання й моргання... але жіночий образ зникав на повороті, наче привид, і знову дивився Каратаєв у пустинну далину.

Софія Миколаївна не знала, як вирватися з цього барлога, і після раннього обіду, під час якого коні вже стояли біля ганку, молоді зразу ж розпрощалися і поїхали. Прощаючись, господиня цілувалась із зовицею в обидві шоки і в плечі, промовисто дякувала за дуже приємні відвіди-

ни, і не менш промовисто дякувала братові за дуже гостинне вітання.

Залишившись у кареті з чоловіком, Софія Миколаївна дала волю своїй досаді. Простодушна Аксенія Степанівна випадково прохопилася, що господиня навмисне не вжила застережних заходів проти пацюків, і молода жінка, стримавшись од вибуху в домі своєї недоброхітки, не змогла вгамувати свою запальну натуру: вона забула, що в кареті сидить Параша, забула, що Олександра Степанівна — рідна сестра Олексієві Степановичу, і почала ляяти її на всі заставки. Олексій Степанович, людина добра і щиросерда, не міг повірити, що сестра зробила так навмисне, пояснював це лише недогадливістю і образився на слова Софії Миколаївни, що їх, по правді кажучи, не можна було пробачити ні в якому разі. Молодий чоловік уперше розсердився на свою молоду жінку, сказав, що соромно їй так говорити, одвернувся і замовк. У такому настрої приїхали вони в Стару Мертовщину, де жила під той час дуже розумна бабуся — Марія Михайлівна Мертва¹. На молодих Багрових чекала тут приємна несподіванка: виявилось, що сюди приїхала з чоловіком дочка господині Катерина Борисівна (щира приятелька Софії Миколаївни), котра недавно вийшла заміж за П. І. Чичагова, засланого урядом до Уфи і там-таки повдовілого. Софія Миколаївна, люблячи Чичагова не менше, аніж свою приятельку, так зраділа, дізнавшись про цю новину, що забула всю свою досаду і враз пожвавішала і повеселішала; та Олексій Степанович залишився печальний і мовчазний, і це помітили всі.

Історія та друге одруження Чичагова — цілий роман, і я розповім його якнайкоротше; розповім тому, що згодом ми будемо зустрічатися з цим сімейством, а надто тому, що воно мало певний вплив на життя молодих Багрових. П. І. Чичагов був напрочуд розумною, або, вірніше кажучи, незвичайно дотепною людиною; він здобув, як на ті часи, блискучу і багатосторонню освіту, знав кілька мов, малював, креслив (тобто знав архітектуру), писав і прозою, і віршами. В літа палкої молодості закохався він у Москві в дівичку Римсько-Корсакову і, щоб одружитися з нею, наважився на якийсь непростимий об-

¹ Згодом уряд дозволив змінити це страшне слово, і сини її почали називатися Мертваго.

ман, що став відомий лише після шлюбу, і за це Чичагова заслали в Уфу. Дружина його пезабаром померла; він за рік утішився, закохався в Катерину Борисівну і припав їй до серця своєю чемністю, веселістю, освіченістю та розумом; але з себе він був бридкий, і закохатися в нього було неможливо. Катерина Борисівна була дівчина доросла і з крутою вдачею; мати та браті нічого не змогли з нею вдіяти і віддали за Чичагова, котрий, згодом діставши прощення, все-таки не мав права виїздити з Уфимської губернії. Софія Миколаївна дуже його любила: і за те, що він був палко коханим чоловіком її приятельки і, напевне, ще більше за те, що він був розумний і освічений. Старенька Марія Михайлівна надумала перебраться в село, і Чичагов з дружиною приїхали саме для того, щоб допомогти їй будувати дім і церкву. Для Софії Миколаївни, що вже з тиждень протостювала в сімействі свого чоловіка і сестер, зустріч з Чичаговими була наче радісне свято; війнуло на неї свіжим повітрям, відпочили її душа і бистрий розум, і вона проговорила з друзями мало не до півночі. Олексій Степанович просидів би самотній і мовчазний, коли б розумна старенька господиня не зметикувала що до чого і не зайшла б з гостем у чемну розмову; проте після вечері він попрощався з господарями і пішов спати у призначену для гостей кімнату. Коли прийшла туди Софія Миколаївна, він уже міцно спав, а на другий день рано-вранці, не турбуючи господарів, вони поїхали в Багрово.

В дорозі Олексій Степанович, як і перед тим, супився і мовчав; навіть коли Софія Миколаївна зверталася до нього, він відповідав так холодно і коротко, що вона перестала говорити з ним. Для її жвавої і нетерплячої натури це було дуже тяжко; а що вона не хотіла заводити розмови при Параші і вирішила відкласти це до посбіднього відпочинку, коли вони з чоловіком залишаться вічна-віч, то й почала балакати із своєю покоївкою, згадуючи про життя в Уфі. Олексій Степанович забився в куток карети і заснув або удав, що спить. Отак приїхали вони в Багрово години за дві до обіду. Степан Михайлович, видно, зрадів невістці і навіть сказав, що скучив за нею. «Ні,— додав він,— не треба вам з Альошею довго тут залишатись, бо я звикну до тебе, невістонько, та ще й скуцати буду». Степан Михайлович просив Софію Миколаївну розповісти все докладно про її поїздку. Він знав Марію

Михайлівну, дуже хвалив її і сказав, що завтра через посланця запросить її з зятем та дочкою покуштувати хліба-солі в молодих, і призначив наступну неділю, до якої ще лишилося чотири дні. «Післязавтра поїдете ви до Кальпинських та Лупеневських,— казав старий,— і так само запросить їх на неділю, а там днів через три, і бог з вами! їдьте в Уфу, на свої місця. Сват Микола Федорович ніколи не розлучався з тобою (тут він звернувся до невістки) і, мабуть, страшенно за тобою скучив, а ти, мабуть, і поготів змудилася за хворим батьком».

Степан Михайлович скоро здогадався, що під час цієї подорожі сталося щось неприємне. Проводячи розмову далі, він спитав: «Ну що, добре вас приймали хазяї в Каратаєвці?» Звичайно, відповіли, що дуже добре; але Софія Миколаївна якось між іншим згадала, що цілу ніч їй не давали заснути пацюки. Старий здивувався. Він лише один раз, до того ж дуже давно, був у Каратаєвці, і нічого такого не чув. «Аякже, голубе, Степане Михайловичу»,— простодушно вигукнула Орина Василівна. Марно подавала розпачливі знаки Єлизавета Степанівна: стара не встигла помітити їх, і за це їй потім добре-таки впало від дочок.— «Там такі пацюки,— вела далі вона,— що моторош бере; без запони і спати не можна».— «А ви спали без запони?»— спитав старий якимсь уриваним і зловісним голосом. Мусили відповісти, що спали без запони. «Добра господиня!»— сказав він і так глянув на жінку і на дочку-генеральшу, що в них мороз пішов по тілу.

Каратаєви та Нагаткіна з Танюшею ще не повернулися: вони мали приїхати на вечірній чай. Обід минув невесело. Всі були стривожені, і кожен мав свою причину. Орина Василівна з Єлизаветою Степанівною відчували наближення грози і боялися, що грім упаде й на них. Давно не гнівався Степан Михайлович: тим страшнішим здавався їм очікуваний вибух гніву, від якого вони трохи одвикли. Софія Миколаївна помітила, що свекор нахмурився. Вона була не від того, щоб він нагнав страху своїй дочці, якої вона дуже не любила, як явного свого ворога; але побоювалася, що їй самій може тут дістатися. Вона, звичайно, прохопилася словом про пацюків, не маючи якогось поганого наміру; вона не думала, що свекор зверне на це особливу увагу і надасть такого великого значення. А втім, у Софії Миколаївни лежав свій камінь на серці: вона ще не вирішила і не знала, як обійтися з чо-

ловіком, котрий розсердився вперше за зневажливі слова про Олександру Степанівну: ждати, щоб він сам звернувся до неї, чи покласти край нестерпному становищу, перепросивши його, і своєю любов'ю, ніжністю, пестощами заставити його забути її кляту запальність? І, звичайно, вона саме так зробила б, тому що палко, до нестями кохала свого молодого, доброго, лагідного, люблячого чоловіка. Вона суворо картала себе. Вона мусила все передбачати, до всього бути готовою. Вона знала, що Олексій Степанович ладен померти за неї, але що ніжної, постійної уваги, цілковитого розуміння всього, що може завдати їй прикrostі, всіх дрібниць буття, від нього не треба вимагати і не можна сподіватися. Але що їй вдіяти із своєю бурхливою кров'ю, із своїми тонкими вередливими нервами, із своєю буйною, гарячою головою, із своєю чуткою, вразливою душею?.. Так думала, так почувала бідолашна жінка, ходячи з кутка в куток по своїй спальні, куди пішла вона після обіду і де чекала чоловіка, якого по дорозі затримала мати, покликавши до себе в світлицю. Хвилини здавалися їй годинами. Думка, що Олексій Степанович навмисне забарився, не бажаючи залишитися з нею віч-на-віч, ухилияючись від розмови; думка, що вона, не облегливши свого серця, переповненого силою болісних відчуттів, не примирившись із чоловіком, побачиться з ним у присутності ворожої до неї сім'ї і змушена буде прикидатися цілий вечір,— ця думка краляла їй серце і обсіпала жаром і снігом... Раптом відчинилися двері, і Олексій Степанович, уже не боязкий і печальний, а сміливий і навіть роздратований, рішуче ступаючи, входить і сам починає докоряти своїй жінці, навіщо вона наскаржилася батечкові і прогнівила його на сестрицю Олександру Степанівну!.. «Тепер усі потерпають і плачуть, і тільки бог знає, що з цього вийде»,— казав Олексій Степанович, сповнений того, чим допіру протурчали йому вуха мати та Єлизавета Степанівна. «Перебаламутити і пересварити сім'ю свого чоловіка негоже, гріх. Я ж розповідав тобі, яким страшним стає батечко, коли гнівається, а ти, все це знаючи і побачивши, що він тебе полюбив, скористалася...» Терпець Софії Миколаївні увірвався, голова спалахнула, любов замовкла, жалю, каяття наче й не було ніколи, і побачив бідолашний чоловік, що не тільки Степан Михайлович може лютувати... Бурхливий потік нарікань, звинувачень, докорів ринув на нього... І Олексій Степанович

був приголомшений, знищений, провинний без виправдан-
ня, мало не лиходій у власних очах... І стоячи навколіш-
ки, ридма ридаючи, вимолював він прощення біля ніг
Софії Миколаївни... Навіть не Олексій Степанович не ви-
стояв би проти цього полум'яного вибуху думки, почуття,
вогню щирого переконання і блискучої красномовності.
І кожен,— хай би він був цілком правий, до того ж мав
вдачу, значно суворішу, ніж в Олексія Степановича,— в
ту хвилину визнав би себе винуватим перед молодю, ча-
рівною, коханою жінкою... А Олексій Степанович, звичай-
но, був таки винуватий.

У спальні молодих вщухала гроза, а на другому краю
будинку, в невеличкій світлиці Степана Михайловича,
щойно починалася. Старий прокинувся. Сон не втихомирив
його духу, не розгладив зморщок на крутому його чолі;
похмуро сидів він якийсь час впоперек свого ліжка і рап-
том крикнув: «Мазан!..» Мазан давно лежав на дверях,
дивився крізь шпаринку і, за своєю звичкою, сопів стра-
шенно. Його поставили дозорцем, а вся сім'я, з острахом
чекаючи, сиділа в залі. Мазан, загорлавши: «Що зволите
сказати?», наче вдерся в двері. «Приїхала Олександра
Степанівна?» — «Зволили приїхати». — «Покликати до
мене!» І тієї ж хвилини увійшла Олександра Степанівна,
тому що гаятися в таких випадках було найнебезпечніше.
«А як це ти, добродійко,— почав старий знайомим і
страшним для неї голосом,— брата з жінкою пацюками
зводила?» — «Винувата, батечку,— сумирно відказала
Олександра Степанівна, в якій підломилися коліна і страх
приборкав її власну скажену натуру,— навмисне поклала
їх у вітальні, та не надумалася запону повісити. У метуш-
ні та з радощів і з голови вилетіло...» — «Ти з радощів не
надумалася! хіба ж я тебе не знаю? та як ти насмілилася
зробити це наперекір братові, наперекір мені?..» Можли-
во, справа тим і закінчилася б, тобто криком, лайками та
погрозами або яким-небудь стусаном, але Олександра
Степанівна не могла стерпіти, що їй дістається за Софію
Миколаївну, понадіялася, що гроза мине щасливо, забу-
ла, що найменше заперечення — нова біда, не стрималась
і промовила: «Марно я терплю за неї». Новий, жахливий
напад гніву спалахнув у Степанові Михайловичу, того
гніву, котрий так не минався і завершувався страшними,
огидними наслідками... Вже ладне було зірватися з язика
страшне слово... Але Орина Василівна, вдова Нагаткіна

і Танюша, що стояли за дверима, побачивши біду, наважились увійти в світлицю до Степана Михайловича. Вони впали навколішки перед старим і заверещали. Каратаєв, що також стояв з ними, втік у гай і, схопивши палицю, чухрав, ламав ні в чому не винні березові гілки: це була помста за дружину. Єлизавета Степанівна не насмілилася навіть увійти, почувавши, що в самої совість не чиста, і знаючи, що батько добре це розуміє. «Голубе, Степане Михайловичу! — голосила Орина Василівна, — воля твоя свята, роби, що хочеш, — ми всі тобі підвладні, тільки не ганьби нас, не страми свого роду перед невісткою; вона людина нова, ти її на смерть налякаєш...» Напевне, ці слова вплинули на старого. Помовчавши з хвилину, він відштовхнув ногою Олександру Степанівну і закричав: «Геть звідси! і не смій мені на очі навертатися, поки не покличу!» Ніхто не ждав дальших розпоряджень, вмить світлиця спорожніла, і тиша запала навколо Степана Михайловича, в якого ще довго темними і мутними були голубі очі; довго ще він дихав тяжко, і груди його високо здіймалися, тому що він стримав своє шаленство, пригасив полум'я свого гніву.

Давно кипів самовар на столі у вітальні, але не в тіні коло ганку, бо надворі було вогко; допіру дощ лив, як з-під ринви. В природі відбувалося наче те саме, що й у домі Багрових. З самого обіду дві хмари, одна за одну чорніша, зійшлися посеред неба і довго стояли на одному місці, перекидаючись сотнями блискавок, і в повітрі розлягалися громові удари. Нарешті, ринули дощові потоки, хмари подалися на схід, і яскраве сонце засяяло на заході. Свіжіші, духмяніші стали луки та ліси, гучніше, веселіше заспівали пташки... Але не так буває після грози пристрастей людських!

Орина Василівна з дочками, крім Олександри Степанівни, яка удала, що нездужає, та з зятем Каратаєвим (Єрликін теж нібито хворів і ще не повернувся) прийшли до вітальні. Степан Михайлович звелів принести йому чаю в світлицю і переказав, щоб ніхто не заходив до нього. Двері в молодих були замкнені; але, почекавши на них трохи, вирішили постукати; вони одразу вийшли, і хоча Софія Миколаївна була начебто весела, а Олексій Степанович і насправді був веселіший, аніж перед тим, легко було здогадатися по їхніх обличчях, що між ними сталося щось незвичайне. Про події в світлиці Степана Михай-

ловича вони не знали нічого. Щождо Орини Василівни з дочками, то вони скидалися на людей, яких щойно витягнули з води або вихопили з вогню. Шкода, що нікому було спостерігати всі ці обличчя, які являли собою багату й різноманітну мимічну картину! Розмова не в'язалася і йшла дуже мляво. Відсутність Степана Михайловича та Олександри Степанівни надто впадала в око, і Софія Миколаївна, знайшовши якусь приклучку, пішла до своєї спальні, покликала Парашу, і тут все з'ясувалося. В дівочій знали всі подробиці: по-перше, Мазан і Танайчонок чули всю історію, а по-друге, і стара пані, і молода панночка звикли все розповідати своїм прислужницям, отже Параша могла зробити своїй панії точне і докладне донесення. Софія Миколаївна дуже перехвилювалася. Вона ніяк не сподівалася таких страшних наслідків, дуже каялася в тому, що сказала свекрові про тих клятих пацюків, і дуже щиро співчувала Олександрі Степанівні. Повернувшись до вітальні, вона попросила дозволу в свекрухи навідати хвору сестрицю; але їй відповіли, що вона спить. Поки виходила Софія Миколаївна, встигли розказати Олексієві Степановичу про все. О дев'ятій годині сьак-так повечеряли і зразу ж розійшлися по своїх кімнатах. Залишившись вдвох з чоловіком, Софія Миколаївна, хвилюючись і плачучи, кинулась йому на шию і з ширим каяттям знов перепрошувала його, звинувачуючи себе значно більше, аніж була насправді винувата. Олексій Степанович не зрозумів прекрасного джерела цієї сердечної муки, цих ширих сліз своєї молодой дружини. Йому тільки жаль було дивитися, як вона побивається марно, і він намагався її втішити, кажучи, що, хвалити бога, все скінчилося щасливо, що вони до цього звикли, що завтра батечко прокинеться веселий, простить сестриці Олександрі Степанівні, що все знову буде чудово. Він тільки дуже просив Софію Миколаївну, щоб вона ні з ким не заходила в розмови, не просила прощення за свою мимовільну провину,— а вона хотіла це зробити,— і радив не навідувати батечка завтра вранці доти, поки він сам не покличе. Ясніше, аніж будь-коли, зрозуміла Софія Миколаївна свого чоловіка і вкрай засмутилася... Він проспав цілу ніч спокійнісінько,— вона цілу ніч не спала.

Степан Михайлович тяжко переніс напад гніву, та й соромно йому було перед невісткою, яка могла дізнатись

про те, що сталося. Його пряма натура ненавиділа всякий нищий і зловмисний вчинок, а тут у вчинку дочки він ще бачив порушення своїх прав і влади. Він мало не захворів: не вечеряв, не сидів на своєму ганочку, навіть старости не бачив, а передав йому розпорядження через слуг. Проте благодатний морок ночі, що просвітлює наш внутрішній зір, тиша, а потім сон, роздавальник благ і втихомирювач тривоги, вплинули на нього цілюще. На другий день, рано-вранці, Степан Михайлович покликав Орину Василівну і звелів їй передати його наказ дочкам; звичайно, він безпосередньо стосувався Олександри і почасти Єлизавети Степанівни, «щоб і знаку не було якогось невдоволення і щоб невістка нічого помітити не могла». Через якийсь час подали самовар, покликали всю сім'ю і молодих. Орину Василівна, на щастя, встигла через сина попросити свою невістку, щоб вона розвеселила свекра, котрий, мовляв, трохи нездужає і якийсь невеселий, і невістка, хоч цілу ніч навіть очей не склепила, хоч на серці в неї було нерадісно, виконала, якнайкраще, бажання свекрухи, яке, звичайно, поділяли всі, а найбільше — сама Софія Миколаївна.

Софія Миколаївна була дивовижна жінка! Її жвава, вразлива, легко зворушувана натура могла миттю захоплюватися пориваннями розуму чи серця і миттю обертатися з однієї істоти на іншу, анітрохи не схожу на першу. Згодом називали цю властивість прикиданням, і дуже помилялися. То була якась артистична здатність раптом опинитися в іншій сфері, в іншому становищі, піддаватися беззастережно своїй думці та бажанню; воно було цілком щире, і тому всіх захоплювало. Думка й бажання заспокоїти стривоженого свекра, якого вона щиро любила, який за неї оступився, через неї стривожився, через неї занедужав; думка заспокоїти чоловіка та його сім'ю, налякану і ображену через неї, через її нездержливий язик, так заполонила палку уяву й почуття Софії Миколаївни, що вона постала перед усіма якоюсь чудесною, чародійною істотою, і незабаром скорилося непереборній її чарівності все навколо. Вона сама наливала чай; сама встигала подавати чашки спершу свекрові, а потім свекрусі і навіть іншим. З усіма встигала говорити, і так жваво, так доречно, так весело, що свекор остаточно повірив, що вона нічого вчорашнього не знала, повірив — і сам розвеселився. Його веселість також передалася всім

іншим, і за годину не було вже помітно слідів учорашньої бурі.

Зразу ж по обіді молоді поїхали з весільними візитами в Неклюдово до Кальпинських та в Лупеневку (за дві версти від Неклюдова) до знайомої нам Ф. І. Лупеневської. В Неклюдові жив Іларіон Миколайович Кальпинський з дружиною своєю Катериною Іванівною. То був чоловік в якійсь мірі незвичайний; не маючи ніякої наукової освіти, але дуже розумний і начитаний, з походження простолюдин (казали, що з мордви), він дослужився до чину надвірного радника і оженився з розрахунку на дочці сільського поміщика та дворянина давнього роду. Тепер він захопився хазяйнуванням і ненаситно приробивав гроші. Кальпинський претендував на роль вільнодумця й філософа; його називали вольтер'янцем, звичайно, ті, що чули про Вольтера. В сімействі своєму він жив відокремлено і незалежно, дозволяючи собі цілковито задовольняти свої легковажні нахили й смаки. Софія Миколаївна чула про нього, але ніколи його не зустрічала, тому що він служив у Петербурзі і недавно був переведений прямо в Оренбург. Вона дуже здивувалася, побачивши в ньому розумного, як на той час освіченого, чоловіка, чепурно одягнутого за міською модою. Спочатку така несподіванка була для неї приємна, але незабаром блюзнірство і моральний цинізм у сімейних взаєминах, якими господар одразу ж похизувався перед міською красунею, викликали в неї огиду до нього, яка лишилася назавжди. Дружина його, щодо моральних якостей, нічим не відрізнялася від своєї сестриці Лупеневської, але була значно за неї розумніша. Посидівши з годину в Кальпинських, молоді поїхали до Лупеневської, де також побули з годиною. В обох домах пили чай з домашнім варенням, присмачувані такими розмовами, що Софія Миколаївна жахалася. Обидва сімейства було запрошено на обід в неділю. Внаслідок незбагненої химерності деяких духовних явищ, іноді разючих у своїй непослідовності, Ф. І. Лупеневська з першого погляду надзвичайно полюбила Софію Миколаївну і, проводячи її, наговорила вже таких милих речей, що треба було або червоніти або реготати; проте в них відчувалася щира симпатія і навіть захоплення. За годину до вечері повернулися молоді додому, і Степан Михайлович зустрів їх на своєму ганочку

дуже привітно і радо. Особливо потішало Степана Михайловича, що Фльона Іванівна палко полюбила його невістку, весь час її цілувала і казала, що вона їй рідна *по душеньці*, розпрелюб'язна сестриця. Навіть після вечері, всупереч звичаєві, знову всією сім'єю перейшли на ганочок, посиділи і весело побалакали із старим у нічній прохолоді, під зоряним небом, при тьмяному білястому світлі згасаючої надвечірньої заграви, що любив Степан Михайлович, сам не знаючи чому.

Два дні, що лишилися до неділі, тобто до дня урочистого весільного обіду, якого ніколи ще не було в Багрові, минули без будь-яких видатних подій. Єрликін повернувся з Бугуруслана жовтий і хворий, як і завжди після свого запою. Степан Михайлович знав злочасну слабкість чи хворобу свого зятя і лікував його якимись гидкими настоянками, але це анітрохи не допомагало. По-тверезу Єрликін відчував страшенну огиду до хмільного і не міг піднести чарку вина до рота, щоб не здригнутися; але разів чотири на рік його раптом починало непереборно вабити до всього спиртного; пробували йому не давати, але він робився жалюгідним, нещасним і страшенно балакучим створінням, плакав, вклонявся до землі і просив вина; коли ж і це не допомагало, то ставав несамовитий, шаленів, навіть намагався вкоротити собі віку. Софії Миколаївні все це розповіли, вона дуже жаліла його, лагідно заговорювала, стараючись як-небудь втягнути його в дружню бесіду, але марно: суворий, похмурий і непохитний генерал гордо мовчав. Єлизавета Степанівна, замість бути вдячною, ображалася на співчуття невістки до дівера і ущипливо натякала їй про це. Степан Михайлович помітив і суворо вичитав розумній своїй дочці, і та ще більше зненавиділа братову.

Двічі возив Степан Михайлович Софію Миколаївну для прогулянки на житні та ярові поля, у заповідний ліс, що його називали *потаємним гайком*, і на свої улюблені гірські джерела. Старому здавалося, що все це дуже цікавить і дуже подобається його любій невістці, але їй геть усе не подобалося. Тільки одне підтримувало духовні сили Софії Миколаївни: думка, що вона незабаром поїде звідси і постаріється ніколи не навідуватись у Багрово. Якби хто-небудь сказав їй, що вона житиме в ньому завжди, до старості і навіть до самої домовини, вона не повірила б і сказала б щиро, що воліє краще вмерти... Але

тільки до того людина не звикне і того не стерпить, чого бог не дасть!

Настала неділя. Почали з'їжджатися на обід гості: приїхали із старої Мертовщини Марія Михайлівна з Чичаговими, і приїхали з Неклюдовщини і Лупеневки Кальпинські та Лупеневські, з Бугуруслана приїхали старий холостяк суддя і так само старий холостяк — городничий. Приїхала й сусідка, маленька, худенька, балакуча бабуся, Фросина Андріївна (прізвища не пам'ятаю, та ніхто і не називав її на прізвище) із свого сільця. То була знаменита брехунка, яку любив часом слухати Степан Михайлович, як слухає іноді залюбки дитячі казки-дивниці і доросла людина...

Але Фросина Андріївна варта того, щоб з нею хоч трохи познайомитись. Фросина Андріївна жила колись, у зв'язку з судовою справою, десять років у Петербурзі; нарешті виграла справу і переїхала в своє сільце. Вона вивезла з Пітера силу-силенну таких дивовижних розповідей, що, слухаючи їх, Степан Михайлович сміявся до сліз. Між іншим, вона розповідала, що була близько знайома з імператрицею Катериною Олексіївною, і додавала, як пояснення, що, живучи десять років в одному місті, не можна ж було не познайомитись. «Стою якось я в церкві,— казала натхненна оповідачка,— обідня закінчилася. Государиня проходить повз мене, я низенько вклонилася і наслідилася поздоровити із святом; а вона, матінка, її величність, і зволила промовити: «Здрастуй, Фросино Андріївно! Як твій позов? Чого ти не приходиш до мене ввечері з панчохою? Ми б з тобою побалакали знічев'я». Відтоді я й почала ходити щодня. Познайомилася з придворними. Всі в палаці, кожна людина, мене знали й любили. Хоч би куди посилали, купити що-небудь чи в іншій справі, двірський лакей вже безпреміно до мене заїде і про все розповість. Ну, звісно, вже завжди піднесеш йому чарку вина: навмисне для цього завжди штофик держала. Сиджу якось біля вікна, надвечір це було, бачу — мчить верхи двірський лакей, весь у червоному, з гербами; трохи згодом — другий, а там і третій,— я вже не витерпіла, відчинила вікно та й гукаю: «Пилипе Петровичу! Пилипе Петровичу! Чого це ви розбіглися, та до мене не завітаєте?» — «Ніколи, матінко Фросино Андріївно,— відповідає лакей,— така біда сталася, свічок у палаці не вистачило, а незабаром знадобляться». — «Стрижай-

те,— кричу,— зайдіть до мене, маю в запасі п'ять фунтиків, візьміть...» Зрадів мій Пилип Петрович... Сама йому й свічки оті винесла і вирятувала їх з біди. То й як же могли вони, голубе, Степане Михайловичу, не любити мене?»

Крім багатьох особливостей в натурі Степана Михайловича, була ще й така дивна риса: бувши непримиреним ворогом, ненавидячи всяку навмисну брехню, навіть найменший обман, утаєння, цілком простимі за певних обставин,—любив слухати безневинні побрехеньки та хвастощі (як він висловлювався) людей простодушних, що з якимсь захопленням, з якоюсь наївністю, навіть з вірою, кохаються в небилицях своєї уяви. Не тільки у веселому товаристві, але навіть віч-на-віч, якщо був у добромуморі, Степан Михайлович охоче розмовляв із Фросиною Андріївною, котра цілими годинами із запалом розповідала історію десятилітнього свого перебування в Петербурзі, всю складену в такому самому дусі, як і наведений допіру невеличкий зразок.

Тепер повернімося до гостей, що з'їхалися в Багрово. Який каптан був на судді, який мундир на городничому! До того ж, між двома сільськими опудалами в жіночому вбранні, тобто між дружиною та свояченицею, сидів Кальпинський у французькому гаптованому каптані, з двома ланцюжками до годинника, з персями на пальцях, у шовкових панчохах та туфлях із золотими пряжками. Нічого не вдієш, і Степан Михайлович прибрався, і всі рідні причепурилися. Чичагов, із своїм гострим сатиричним розумом, глузував з цієї суміші вбрань, а надто з свого приятеля Кальпинського. Йому зручно було це робити, тому що його дружина та Софія Миколаївна, котрим він усе це говорив, були нерозлучні і сиділи віддалік. Софії Миколаївні дуже важко було не сміятися; вона намагалася не слухати і дуже просила Чичагова замовкнути, а найкраще — зайти в розмову з високошановним Степаном Михайловичем, що він і зробив, і за короткий час дуже полюбив старого, а старий полюбив його. До Кальпинського господар не був прихильний — і за те, що він *випанок*, і за те, що він еретик і розпусник.

Можна собі уявити, що обід було приготовлено на славу. На цей раз Степан Михайлович відмовився від усіх найулюбленіших страв: сичуга, смаженого свинячого хребта (найсмачніша частина) та зеленої житньої каші. Роздобули десь другого кухаря, вправнішого. Про їстівні

припаси нічого й казати: випоєне півторамісячне теля, до потворності відгодована свиня і всяка свійська птиця, смажені барани — всього припасли вдосталь. Стіл вгинався під наїдками, і блюда не вмщувалися на ньому, а тоді було заведено всі страви зразу ставити на стіл. Історія почалася з холодних наїдків: з окосту шинки та з буженини, нашпигованої часником; потім йшли гарячі: зелені щі та раковий суп, а до них — пиріжки, спечені на черені, та листковий паштет; безпосередньо по тому подавали холодник із свіжо-просольною осетриною, уральським баликом і цілою купою чищених ракових шийок на блюді; соусів було лише два: із солоними перепілками на капусті і з фаршированими качками під якимсь червоним слизом з родзинками, сушеними сливами, шепталою та урюком. Соуси — то вже була поступка моді. Степан Михайлович їх не любив і називав бовтанкою. Потім показалися страхітливих розмірів жирнющий індик та задня теляча нога, разом з квашеними кавунами, динями, яблуками, солоними гурзлями та опеньками в огті: обід завершився тістечками з варенням і битим або дутим яблучним пирогом з густими вершками. Все це запивалося наливками, домашнім безрезневим пивом, квасом з льодом та шипучим медом. І все це їли, не проминаючи жодної страви, і все щасливо перенесли гомеричні шлунки наших дідів та бабусь! Їли, не кваплячись, тим-то обід тривав довго. Крім того, що страв було багато, і страв, як ми бачили, тривних, капітальних, лакеї, як свої, так і гостьові (тобто ті, що прибули з гостями), прислужувати не вміли, тільки метушилися і штовхали один одного, і в такий спосіб щохвилини могли облити кого-небудь соусом або соком з-під буженини.

Обід був дуже веселий; по праву руку господаря сиділа Марія Михайлівна, а по ліву — Чичагов, котрий щораз більше і більше подобався Степанові Михайловичу і котрий сам був спроможний пожвавити нудне товариство. Поряд Марії Михайлівни сиділи молоді, коло Софії Миколаївни — її приятелька, Катерина Борисівна, а біля неї примостився Кальпинський, і весь час, поки тривав обід, залицявся до обох молодих дам, встигаючи водночас обмінюватись іноді кумедним слівцем з Олексієм Степановичем і — їсти за двох, винагороджуючи себе тим за строгий піст, якого добровільно додержувався вдома, будши страшенним скнарою. Сусідом Чичагова був Єрли-

кін, який один в цілій компанії їв мало, пив тільки холодну воду, мовчав, дивився похмуро, значуще. Коло господинні сиділи рідні небоги, дочки та інші гості. По обіді перейшли до вітальні, де два столи було заставлено ласощами. На одному столі стояв круглий, з китайської порцеляни, *цукерковий* прибор, на круглій-таки залізній таці, роззолоченій і розмальованій яскравими квітами; прибор складався з якихось довгастих ящиків з кришками, які щільно вставлялися у порцелянові перебірки; в кожному ящичку було варення: малинове, полуничне, вишневе, смородинове трьох сортів і костяничне, а в середині прибора, в круглому, нібито невеликому соуснику, був сухий трояндовий цвіт. Цей цукерковий сервіз, який тепер вважали б за коштовну рідкість, прислав у подарунок своякові Микола Федорович Зубін. Другий стіл було заставлено тарілочками з білим і чорним кишмишем, урюком, шепталою, фініками, інжиром та з різними горіхами: кедровими, волоськими, рогатими, фісташками та мигдалем у шкаралупі. Вставши з-за столу, Степан Михайлович був такий веселий, що навіть не хотів лягати спати. Всі бачили, та він і хотів це показати, як він любить і вдоволений своєю невісткою і як вона любить і поважає свекра. Він часто звертався до неї під час обіду, вимагаючи різних дрібних послуг: «оте мені подай, отого мені налий, вибери мені кусок на свій смак, тому що, мовляв, у нас із невісткою смаки однакові; нагадай мені, що, пак, я недавно тобі сказав; ану, розкажи нам, що ти мені отоді говорила, я чомусь забув...» Нарешті, і після обіду: «те піди накажи, те піди принеси...» і безліч отаких дрібниць, тонких уважностей, ласкавих звертань, котрі, незважаючи на їх простий, невибагливий зміст і грубувату іноді форму, вимовлялися таким голосом, були позначені таким внутрішнім почуттям, що ні в кому не лишилося сумніву, що свекор *душі не чує* в невістці. Не треба їй казати, з якою любов'ю і вдячністю відповідала Софія Миколаївна на всі найменші, для багатьох невлонні, різноманітні прояви любові до неї непохитно строгого свекра. В пориві веселощів Степан Михайлович витягнув був на сцену Лупеневську і, немовби нічого не знаючи, голосно її спитав: «Що, Фльона Іванівно, чи припала тобі до вподоби моя невістка?» Фльона Іванівна з захватом, подвоєним пивом та наливками, почала запевняти, божитися і хреститися, що вона свою дочку Лізоньку так не любить, як полюбила Софію

Миколаївну з першого погляду, і що яке щастя послав бог братікові Олексієві Степановичу! «То ж бо й є,— сказав їй значуще Степан Михайлович,— тепер ти іншим голо- сом співаєш: то ж не збивайся...» Але в цю хвилину Со- фія Миколаївна, котра, може, не бажала, щоб така роз- мова розвивалася далі, почала дуже просити свекра, щоб він приліг відпочити, хоч би ненадовго, і він погодився. Невістка провела його, навіть сама опустила запону і, діставши почесний і втішний для неї наказ, щоб усім гостям було цікаво й весело, поспішила до гостей. Дехто ліг відпочити, а всі інші пішли на острів і посідали там у затінку під деревами, над світлою рікою. Згадала Софія Миколаївна недавній вибух свого нерозумного гніву, згадала свої несправедливі докори чоловікові, згадала, що вони надовго його засмутили,— і закипіло в неї серце, і хоча бачила, що Олексій Степанович тепер цілком щас- ливий і радісний і голосно сміється, слухаючи якийсь дво- значний анекдот Кальпинського, але вона відкликала його набік, кинулась йому на шию і з слізьми на очах ска- зала: «Прости мені, друже мій, і забудь назавжди, що тут сталося в день нашого приїзду!» Олексій Степанович дуже був не радий сльозам, але поцілував свою дружину, поцілував обидві її ручки і, добродушно сказавши: «Як це ти, ясочко моя, згадала такі дрібниці? Нащо тобі себе тривожити?..» — поспішив дослухати цікавий анекдот, що його дуже забавно розказував Кальпинський. Звичайно, по суті нічого було завдавати собі прикрості, а стало на хвилину сумно Софії Миколаївні.

Старий скоро прокинувся і наказав усіх кликати до себе, щоб зібралися перед ганком у широкій густій тіні будинку, де кипів самовар; для всіх поставили крісла, стільці й столи. Невістка наливала чай; подали густючі вершки із загниченою товстою шкуркою, здобні булки й кренделі, і для всього цього знов знайшлося місце в шлу- нках деяких гостей. Після чаю Кальпинські та Лупеневська поїхали, тому що їм їхати було недалеко, всього п'ятна- дцять верст, і тому що ночувати в домі зовсім не було де. Бугурусланські гості також вирушили додому.

На другий день вранці поїхала Марія Михайлівна з Чичаговими, а по обіді — Єрликіни, щоб чекати на візит молодих, коли вони повертатимуться в Уфу. Цього ж дня ввечері без церемонії сказав Степан Михайлович, що *вже годі гостювати, можна їхати до хати* і що він хоче останні

дні побути з сином та невісткою і поговорити з ними без перешкод. Звичайно, на другий же день гості роз'їхалися. Олександра Степанівна попрощалася так ласкаво з невісткою, як змогла, а невістка попрощалася з зовицею із почуттям справжньої радості. Свекор наче відгадав її таємне бажання пожити з ним кілька днів без зовиць. Вона в думці благословляла здогадливого старика. А з Аксенією Степанівною, котру старий називав *добрухою*, і *простухою*, і *майоршею*, коли був веселий, Софія Миколаївна попрощалася з ширим почуттям вдячності і рідинної любові. Все це бачив старий наскрізь. Свекруха й Танюша не були на заваді, по-перше, тому, що з природи були добріші і краще ставилися до невістки, а по-друге, тому, що вони часто йшли собі і залишали їх самих.

Три дні ще прожили молоді в Багрові із цілком спокійною душею, не відчуваючи безнастанно пильного й неприязного нагляду, не бентежачись ні від удаваної привітності, ні від ущипливих натяків. Вгамувалися вразливі нерви Софії Миколаївни, і вона могла з більшою безсторонністю роздивитися навколо себе, визнати і збагнути своєрідний світ, в якому вона перебувала. Розсудливіше, поблажливіше дивилася вона на чужих їй з усіх поглядів свекруху та наймолодшу зовицю; з меншим захватом поглянула на свекра і зрозуміла, з якого середовища вийшов її чоловік; зрозуміла почасти, що він не міг бути інакшим, і що довго, часто, а може, й завжди, стануть вони іноді не розуміти одне одного. Ця остання думка надто легко промайнула їй у голові, і колишні привабливі мрії щодо перевиховання, переродження Олексія Степановича заповнили її бистрий розум. Те, що безнастанно трапляється в житті з більшістю молодих жінок, те саме відбувалося і з Софією Миколаївною; признаючись собі, що чоловік їй нерівня, признаючись собі, що чоловікові почуття і уявлення дещо обмежені, вона, проте, все палкіше і ніжніше до нього прихилилася,— і вже раз у раз виникала неясна думка, що він не так її любить, як може любити, тому що не безмежно відданий любові своїй, тому що не лише нею живе, тому що любить і став, і острів, і степ, де багато куликів, і воду з ненависною їй рибою. Почуття ревности, поки що без імені, без назви, вже таїлося в її гарячому серці, і темно, невиразно передчувала вона щось недобре в майбутньому. Степан Михайлович, якого перед тим також трохи непокоїло власне постійне

спостерігання почуттів і вчинків своїх дочок, спокійніше придивився до своєї невістки і навіть до свого сина. Він був такий розумний, хоч і не мав ніякої освіти, так тонко все осягав, хоч і висловлювався грубо й кострубато,— що відчув усю нерівність природи цих двох істот і глибоко замислився. Не можна сказати, що він не радісно дивився на їх теперішню взаємну любов, на це ніжне піклування, на цю безнастанну палку уважливості Софії Миколаївни до свого чоловіка,— ні, він радів, дивлячись на них, але водночас немовби чогось побоювався, немовби не зовсім вірив у сталість і тривалість цього прекрасного явища. Він багато, подовгу розмовляв з ними, і з обома разом, і з кожним окремо. Хотілося б йому щось їм сказати, на щось звернути увагу, дати якусь корисну пораду; та коли він починав говорити, неясно усвідомлювані ним почуття й думки не прибирали потрібної форми, і обмежувався він звичайнісінькими заявленими висловами, проте спозненими одвічних повчальних істин, заповіданих нам досвідченою мудрістю давно існуючого людства і підтверджуваних власним нашим досвідом. Йому було досадно, і він одверто говорив про те розумній своїй невістці, яка, однак, не могла осягнути, що снувалося в голові і тайлося в душі старого. Він казав своєму синові: «Жінка в тебе вельми розумна й запальна, може, іноді й скаже тобі щось зайве; не балуй її, зараз же зупини і поясни, що так не годиться; покартай, але зараз же прости, не дуйся, не приховуй на душі досади, якщо чимось невдоволений; вислови її усе навпрямки; але вір їй у всьому; вона тебе ні на кого не проміняє». Він говорив також віч-на-віч Софії Миколаївні: «Люба невісточко, ні в чому тобі бог не відмовив, одне скажу тобі: не давай волі своєму гарячому серцю; чоловік у тебе людина добра й чесна; вдача в нього тиха, і ти від нього ніколи не зазнаватимеш ніякої кривди; то не кривдь його й ти сама. Шануй його і обходься з повагою. Не будеш шанувати чоловіка,— пуття не буде. Коли він щось скаже або зробить не так, не по-твоєму,— перемовчи,— не все те переймати, що по воді пливе, і не за всяку провину кием у спину. Дуже я тебе полюбив, бачу я тебе всю! Бога ради, не переливай через в'язця; все добре в міру, навіть пестощі та догоджання...»

Син сприймав батькові напучення, як завжди, з побожною покірною, невістка — з палким і вдячним дочірнім почуттям. Багато було й усяких інших розмов: про май-

бутне життя-буття в Уфі, про дальшу службу Олексія Степановича, про гроші, потрібні для перебування в місті. Про все поговорили докладно, і всі були задоволені.

Нарешті, настав день від'їзду. Зняли штофні гардини і запону, зняли з подушок атласні та муслинові наволочки з широким мереживом, все це запакували і відправили в Уфу; напекли і насмажили різних пундиків; привезли того ж самого отця Василя і відправили молебень «за тих, що в дальній дорозі». Послали заготувати коней уже не в Нойкіно, а в Коровіно, за сорок верст, тому що туди мали довести їх домашні коні: та сама добра шестерня, якою їздили молоді з весільними візитами. Востанне пообідали вкупі; востанне почастував Степан Михайлович свою милу невістку улюбленими стравами. Карета стояла вже біля ганку. Вставши з-за столу, перейшли у вітальню, сіли, помовчали. Степан Михайлович перехрестився і встав; всі перехрестилися і встали, помолилися богу і почали прощатися. Всі, крім Степана Михайловича, плакали, але й він ледве стримувався. Благословляючи і обнімаючи невістку, він шепнув їй на вухо: «Порадуй же мене внучком». Софія Миколаївна почервоніла по самі вуха і мовчки цілувала старому руки, яких він уже не забирав. Біля ганку стояли всі двораки і майже всі селяни. Декотрі надумали були прощатися з молодими, але Степан Михайлович не любив прощань і проводів і закричав: «Куди ви лізете! вклоніться, та й годі». Тільки й встигла Софія Миколаївна поцілуватися з Федосією та з Петром. Швиденько сіли молоді в свою карету і, наче пір'інку, підхопили її з місця дужі коні. Степан Михайлович, затуливши рукою очі від сонця, кілька секунд стежив за хмарою куряви, намагаючись розглядіти в ній даленіючий екіпаж, і, коли карета вибралася до панського гармана на круту гору, повернувся в свою світлицю і ліг відпочивати.

П'ЯТИЙ УРИВОК З «СІМЕЙНОЇ ХРОНІКИ»

ЖИТТЯ В УФІ

В перші хвилини Софії Миколаївні було жаль свекра, сумно, що вона розсталася з ним: образ старика, що полюбив її і тепер засмучений розлукою з невісткою, так і стояв перед нею; але незабаром розмірене погойдуння

карети, лани і невеличкі переліски, що пробігали повз вікна, гірське пасмо, коло якого пролягав шлях,— усе це заспокійливо вплинуло на Софію Миколаївну, і вона відчувала щирю радість від того, що виїхала з Багрова. Радість ця була така велика, що вона не зуміла приховати її, хоч і розуміла, що чоловікові це буде неприємно. Олексій Степанович був, здавалося їй, надто сумний. Може, й виникли б будь-які розмови з цього приводу, але, слава богу, їх не було: перешкоджала Параша. Швидко прокотила карета через Нойкіно, і мордва, що траплялася на дорозі, зустрічала її приятними й веселими вигуками; поганим мостом переїхала Насягай, там, де впадає в нього річка Бокла, промайнула через Полібіно, і, знов переїхавши Насягай, нарешті прибула в Коровіно, де ждали наших молодих приготовлені обивательські коні. Багровські коні повинні були кілька годин відпочивати і годуватися, щоб удосвіта вирушити додому. Софія Миколаївна запаслася папером і чорнильницею з пером і написала свекрові й свекрусі вдячного, гарячого листа, який, звичайно, стосувався тільки Степана Михайловича: він усе зрозумів і сховав листа в потаємну шухляду своєї невеличкої шафи, де ніхто його не бачив і де через вісім років, уже після його смерті, несподівано знайшла свого листа сама Софія Миколаївна. Коней запрягли, і молоді, розпрощавшись з кучером і форейтором, за якого був на цей раз цибатий Танайчонок, вирушили далі. Доля захотіла побалувати Софію Миколаївну: заїхати в село Ерликіних було неможливо. Міст на якійсь глибокій річці, котру, звернувши вбік на Ерликіно, конче треба було переїхати,— підгнив і зламався; лагодити його мали дуже довго, і молоді Багрови вирушили просто в Уфу. Від якого нудного і неприємного візиту врятувало це молоду жінку! Під'їздячи до Уфи, Софія Миколаївна думала тільки про свого батька, охоплена почуттям гарячої любові до нього. Хворий старик, що понад два тижні їй не бачив і тужить за нею,— самотній, на руках недбалой челяді,— не облишав її палкої уяви. Перевіз через річку Белую на поганенькому пороні, що затримав подорожніх більш, як на годину, піднімання на круту гору, теж надзвичайно повільне,— все це схвилювало нерви Софії Миколаївни, збудоражило її нетерплячу натуру, і вона, приїхавши, нарешті, додому, з гарячковим хвилюванням підбігла до спальні свого батька і тихо процинила двері... Старий лежав у звичайній своїй

позі, і біля нього в тому самому кріслі, де завжди сиділа Софія Миколаївна, сидів лакей Калмик.

Але про цього Калмика треба розповісти докладно. За тих часів в Уфімському намісництві було звичайнісінькою справою купувати киргизят та калмичат — хлопчиків і дівчаток — в їхніх батьків чи родичів; куплені діти ставали кріпаками покупця. Років за тридцять до того часу, про який я розповідаю, Микола Федорович Зубін купив двох калмичат, охрестив їх, дуже полюбив, балував і, коли вони підросли, навчив грамоти і обох зробив своїми лакеями. Обидва були розумні, меткі і, здавалося, дуже ретельні; та, коли знялася пугачовщина, вони втекли до бунтівників. Один незабаром загинув, а другий, на ім'я Микола, до якого пан був особливо прихильний, став улюбленцем знаменитого бунтівника Чики, що, в свою чергу, був улюбленцем Пугачова. Відомо, що згряя бунтівної наволочі довго стояла під Уфою, на другому березі ріки Белої. В пій був Микола Калмик, вже в неабиякому чині. Розказували, що він лютував більш за всіх і особливо нахвалявся помститись своєму панові і вихователеві — Зубіну. Існує легенда, що кожного разу, коли бунтівники хотіли переправитись через Белою, щоб заволодіти беззахисним містом, їм здавалося, що сила-силенна війська виступала на стрімкий протилежний берег ріки і що якийсь сивий дід, із списом і хрестом у руці, на білому, як сніг, коневі їхав поперед війська. Щоразу полохливі зграї волоцюг злякано облишали свій намір і, гаючись у такий спосіб, діждалися звістки, що Пугачова розбито. Звичайно, бунтівники кинулися врозтіч. Справа пугачовська закінчилася. Втеклий набрід половили і віддали до суду. Миколу Калмика також упіймали і присудили до шибениці. Я аж ніяк не ручуюся за вірогідність розповіді, але мене запевняли, що на Калмику, якого судили в Уфі, уже був зашморг, але що, за дарованням поміщикам правом, Зубін простив своєму колишньому улюбленцеві і взяв його на свою поруку й відповідальність. Калмик начебто розкався і намагався всіляко годити господареві, щоб спокутувати свій злочин. Потроху він привернув до себе довіру свого пана, і коли Софія Миколаївна, після смерті своєї мачухи, взяла на себе управління домом, вона знайшла вже Калмика дворецьким і улюбленцем покійної її мачухи. Микола Калмик, що не раз тяжко ображав втоптану в багно панночку, як людина дуже хитра, розу-

мів своє становище і прикинувся розкаяним грішником, звертаючи всю провину на небіжчицю і звинувачуючи себе тільки в тому, що покірливо виконував її накази. Великодушна чотирнадцятирічна господиня, якій тоді дуже легко було назавжди позбутися Калмика, повірила в його каяття, простила і сама упросила батька залишити Миколу на його попередній службі. Згодом вона не завжди була вдоволена з нього — із свавільних його розпоряджень і легковажного розтринькування грошей; вона помічала навіть, що він потай стояв до її батька ближче, ніж їй хотілося б; але бачачи, як добре доглядає він хворого пана (в кімнаті якого завжди спав), як встигає водночас прекрасно справляти обов'язки дворецького, вона обмежувалася легкими докорами і дозволяла Калмикові спокійно вкорінюватися в усіх його посадах. Ставши нареченою, Софія Миколаївна сама мусила подбати про свій посаг, повинна була багато часу віддавати женихові, отже, менше бути з батьком і менше хазяйнувати. Микола Калмик скористався з цих сприятливих обставин і що день більше заволодівав хворим стариком. Сподіваючись невдовзі позбутися господині і самому стати господарем у домі, він став нахабніший і менше приховував свою силу. Софія Миколаївна іноді різко його осаджувала і, на жаль, помічала, що старий дедалі більше зникає до свого улюбленця і скоряється його владі. Останні дні перед весіллям, перші дні по весіллі і, нарешті, поїздка в Багрово, що тривала понад два тижні, дали змогу Калмикові цілком заволодіти своїм майже конаючим паном, і, тільки-но глянувши на лакея, що сидів у кріслі, Софія Миколаївна збагнула справжню суть справи. Вона так подивилася на улюбленця, що той зникнув і зразу вийшов. Старий зовсім не так зрадив дочці, як вона могла сподіватися, і поспішив пояснити, що він сам силоміць змушує іноді Калмика сидіти біля нього в кріслі. Софія Миколаївна, сказавши: «Марно ви це робите, батечку; ви його розбестите і змушені будете вигнати. Я краще за вас його знаю...» — облишила розмову про це і поспішила сказати, яка вона рада, що застала хворого не в гіршому стані. Прийшов Олексій Степанович, і старий, розчулений ласкавістю свого зятя, взаємною любов'ю обох, зворушено слухав усі їхні розповіді і з слізьми дякував богам за їх щастя. Софія Миколаївна енергійно почала влаштовувати своє житло, взяла собі в будинку три зовсім відокремлені

кімнати і за кілька днів такий лад дала своєму приміщенню, що могла приймати в себе гостей, анітрохи не турбуючи хворого. Вона почала була знову порядкувати господарством свого батька і догляданням його, відсунувши Калмика на другорядне місце головного виконувача її розпоряджень; але Калмик, який завжди ненавидів її, вже почував себе достатньо сильним, щоб не злякатися відкритої боротьби з молодого своєю господинею. Ще краще доглядаючи тепер старого Зубіна, він на диво хитро вмів на кожному кроці ображати його дочку, а надто її сумирного чоловіка; з ним він був такий зухвалий, що навіть лагідному і тихому Олексієві Степановичу терпець уривався, і він казав своїй дружині, що залишатися їм у такому становищі неможливо. Якийсь час Софія Миколаївна жаліла хворого старика і гадала, що своїми напоумленнями покладе край непристойним вихваткам Миколи; вона надіялася на його розум; надіялася на те, що він повинен знати її круту вдачу і не наважиться довести її до крайності; але злісний азіятець (як усі в домі його називали) наперед знав, що переможе, і старався викликати Софію Миколаївну на гарячий вибух. Він давно вже встиг повідомити старого, що колишня панночка, а теперішня молода пані ненавидить його, вірного Калмика, і що неодмінно захоче його вигнати; від таких слів старий жахався, клявся й божився, що краще погодиться вмерти, аніж відпустити його. Софія Миколаївна пробувала вельми ніжно й обережно натякнути батькові, що Калмик забувається перед нею та перед її чоловіком і так погано виконує її розпорядження, що вона вбачає в цьому замір — увірвати їй терпець. Микола Федорович починав хвилюватися, не хотів нічого слухати, казав, що він Калмиком дуже вдоволений, просив дати Калмикові спокій і взяти замість нього іншого слугу для виконання її розпоряджень. Багато, дорого коштувало запальній молодій жінці, звиклій до повновладного панування в домі свого батька, терпіти зухвалі образи від «підлого холопа»! Але вона так любила батька, була така щаслива від того, що могла доглядати його, покоїти, облегувати, по змозі, його страждання, що думка поставити вмираючого старика у цілковиту залежність від мерзотника Калмика та інших слуг довго не приходила їй в голову. Вона вгамувала свою запальність і зневажену гордість; давала розпорядження в домі через іншого слугу, знаючи водночас, що

Калмик змінює і перекручує усі її розпорядження, як йому заманеться. Вона випросила в батька наказ, щоб Калмик не входив до його спальні, поки вона сидить там; але цей наказ було незабаром порушено: знаходячи різні приклучки, Микола раз у раз з'являвся в кімнаті старого, та й сам хворий безнастанно кликав його. Таке нестерпне становище тривало кілька місяців.

Життя своє в уфімському товаристві влаштувала Софія Миколаївна так, як сама хотіла; з приемними для неї людьми вона бачилася часто, то у себе, то в них; з іншими бачилася рідко, обмежуючись церемонними візитами. Олексія Степановича і перед тим усі знали, але здалеку, а тепер люди, близькі до Софії Миколаївни, зблизилися з ним, полюбили його, і він дуже добре уживався в новому своєму становищі, тобто в добірному товаристві Софії Миколаївни.

Тимчасом після повернення в Уфу Софія Миколаївна незабаром відчула, що трохи нездужає, і від звістки про цю своєрідну недугу Степан Михайлович зрадів невимовно. Продовження древнього роду Багрових, нащадків знаменитого Шимона, було постійним предметом дум і бажань старого, не давало йому спокою, стриміло наче цвях в його голові. Діставши жадану звістку від сина, Степан Михайлович поринув у радісні сподівання і навіть повірив, що в нього неодмінно буде внук. Сім'я завжди казала, що він у цей час був надзвичайно веселий. Він зараз же відправив молебень за здоров'я болярни Софії, подарував якісь борги сусідам та своїм селянам, усіх заставляв поздоровляти його і поїв кожного доп'яну. В самому розпалі такої екзальтованості раптом надумав він нагородити свою чайницю і кофейницю Аксеню, до якої, невідомо чому, завжди ставився дуже прихильно. Аксеня була селянська дівчина, кругом сирота, яку взяли в панський двір, *на сіни*, з семи років лише тому, що не було кому її годувати. Вона була на диво бридка: руда, веснянкувата, з очима невизначеного кольору, до того ж огидно неохайна і зла. За що, власне, її любити? А Степан Михайлович дуже її любив, і не було такого обіду, щоб він не давав або не посилав з столу подачки своїй Аксені; коли ж вона стала дівкою на порі, наказав щоранку наливати собі чай і розмовляв з нею цілими годинами. Тепер Аксені було далеко за тридцять літ. І от одного ранку, через кілька днів після радісної звістки з Уфи, Степан Михайлович каже до

Аксені: «Чого ти, дурепо, ходиш такою нечупарою? Піді приберись як слід, по-святковому; я хочу тебе заміж віддати». Вищирила зуби Аксеня і, вважаючи, що пан жартує, відповіла: «Ну, хто на мені, сироті, ожениється? Хіба що пастух Кирсанка?» Це був несосвітєнний дурень і мацапура. Степанові Михайловичу стало начебто прикро, і він провадив далі: «Вже коли я посватаю, ожениється найкращий хлопець. Піді одягнись і миттю прихось до мене». Радісно здивована, пішла Аксеня, а Степан Михайлович наказав покликати до себе Івана Малого; ми почасти вже знаємо його. Це був хлопець двадцяти чотирьох років, кров з молоком, молодець у повному розумінні цього слова — і зростом, і статурою, син давнього вірного слуги Бориса Петровича Хорева, що помер за пугачовщини від турбот, як усі думали, та гризоти, коли йому довелось порядкувати довіреними його управлінню селянами Нового Багрова, бо поміщик втік на той час з сім'єю в Астрахань. Івана тому називали Малим, що в нього був старший брат, теж Іван, який прозивався Хорев, за призвищем свого батька. Тільки-но покликали Івана Малого, він так і вродився перед очима свого пана. Степан Михайлович подивився на нього, полюбувався і сказав дуже привітним і ласкавим голосом, від якого у Івана Малого жилки затремтіли з радощів: «Малий, я хочу тебе оженити». — «Ваша панська воля, батечку Степане Михайловичу», — відповів душею і тілом відданийї слуга. — «То йди, причепурися і прихось до мене; та щоб одна нога там, а друга тут». Малий прожогом побіг виконувати панський наказ. Аксеня, проте, прийшла перша; вона пригладила і намастила свої руді коси коров'ячим маслом, напнула на себе святкову кофту з спідницею, взула черевики — і не покращала! Вона не могла стримуватись, і рот її безнастанно кривився від радісної усмішки; їй було від того соромно, і вона закривала обличчя рукою. Степан Михайлович сміявся: «Що, радієш? Мабуть, хочеться заміж», — казав він... Наче сокіл, влетів Малий, і моторош його взяла, коли побачив причепурену ворону Аксеню. «От тобі наречена, — весело сказав Степан Михайлович, — вона мені добре служить, і твій батько добре мені служив: я вас не покину. — Орісю, — сказав він до жінки, що під цей час увійшла, — нареченій пошити весь посаг з панського добра, і корову їй дати, і на весіллі частувати панським пивом, вином та харчами». Ніхто не суперечив.

Справили весілля. Аксеня до нестями закохалася в красня-чоловіка, а Малий зненавидів свою бридку жінку, котра до того ж була старша від нього на десять років. Аксеня ревнувала з ранку до вечора, і не без причини, а Малий лупцював її з ранку до вечора, і також не без причини, тому що тільки поліно, та й то ненадовго, могло заціпити їй губу, вгамувати її елий язик. Шкода, дуже шкода! Погрішив Степан Михайлович, і зробив він чуже горе з своєї радості.

Я знаю про цю його радість не так з розповідей, як з його листа до Софії Миколаївни, якого я сам читав; важко повірити, щоб цей грубий чоловік, хоча він уміє любити сильно й глибоко, як ми бачили, був здатний до зовнішнього прояву найніжнішого, делікатного піклування, що ним був перейнятий лист, сповнений порад, просьб і наказів — берегти своє здоров'я. На жаль, я пам'ятаю лише кілька слів з цього листа: «Якби ти жила зі мною,— писав старий між іншим,— я б не дав на тебе вітрові війнути, порошищі впасти!»

Софія Миколаївна вміла цінити любов свекра, хоча розуміла водночас, що половина любові стосувалася майбутнього нащадка,— і обіцяла виконувати його просьби й накази. Але важко було їй додержати своєї обіцянки. Крім того, що вона належала до числа тих жінок, які платять за щастя бути матір'ю постійним нездужанням, тяжчим і боліснішим за будь-яку іншу хворобу,— вона страждала душею; її взаємини з батьком день у день засмучували її все більше, а грубощі Калмика ставали дедалі нестерпніші. А Олексій Степанович не вбачав нічого небезпечного у постійному нездужанні дружини, чувши від інших, що це справа звичайнісінька, що нічого не станеться, скоро пройде і, хоча дивився на неї з жалем, проте не дуже хвилювався,— і це завдавало прикрасі Софії Миколаївні. Щождо життя у тестя, то він звик до нього: уникав зустрічі з Калмиком, ретельно справляв свою службу у Верхньому земському суді, де сподівався незабаром стати прокурором, і досить спокійно чекав на зміну в своєму становищі: це також не подобалося Софії Миколаївні. Так минав час протягом кількох місяців, як я вже сказав, минав невесело для всіх.

Але Калмик не задовольнявся таким станом справ. Він ішов до розв'язки. Бачачи, що Софія Миколаївна переборює своє справедливе обурення і свою запальність,

він вирішив зробити так, щоб терпець їй увірвався; йому треба було, щоб вона спалахнула і поскаржилася батькові, котрого він попереджав не один раз, що кожної хвилини жде скарги на себе від Софії Миколаївни і вимоги вигнати його з дому. Не чекаючи ніякої особливої нагоди, ніякого приводу, Калмик, у присутності слуг, за два кроки від молодого господині, що стояла коло відчинених дверей у другій сусідній кімнаті, дивлячись їй просто у вічі, почав голосно говорити такі зухвалі слова про неї та про її чоловіка, що Софія Миколаївна була спочатку здивована, приголомшена таким нахабством; але скоро опам'ятавшись і не сказавши жодного слова Калмикові, кинулася вона до батька і, задихаючись від хвилювання і гніву, переказала йому почуті нею, майже в вічі сказані його улюбленцем, грубощі... Слідом за нею увійшов Калмик і, не давши їй навіть кінчити, росячи кулаки і хрестячись на образ, почав присягатися; що все це наклеп, що він ніколи нічого цього не казав і що гріх Софії Миколаївни занпащати безневинну людину!.. «Чуєш, Соничко, що він каже»,— стривожено вимовив хворий... Софія Миколаївна, страшенно вражена, забула своє великодушне рішення, забула, що старий може померти з переляку, і так крикнула на його улюбленця, що той мусив вийти. Сказавши батькові: «Після такої зневаги, батечку, я з Калмиком не можу жити в одному домі. Вибирайте, кого вигнати: мене чи його», як безумна, вибігла з кімнати хворого. Старому стало погано. Калмик поспішив до нього на допомогу; коли ж, після звичайних у таких випадках медичних засобів, Микола Федорович очунав, він розмовляв довго із своїм улюбленцем, а потім звелів покликати до себе дочку. «Соничко,— сказав він скільки міг твердо і спокійно,— я не можу, при своїй хворобі і немочі, розлучитися з Миколою; я ним живу. Ось тобі гроші, купіть собі будинок Веселовських». Софія Миколаївна знепритомніла, і її віднесли до її кімнати.

Так от чим завершилася ця ніжна, взаємна любов батька й дочки, скріплена, здавалося, нерозривними узами тимчасового охолодження, спричиненого покійною Олександрою Петрівною, потім каяттям і вдячністю провинного батька і палкою, безмежною відданістю безневинної дочки, що забула всі колишні образи,— дочки, котра віддала своє життя хворому старикові, котра вийшла заміж

саме за такого чоловіка і з такою умовою, щоб він не розлучав її з батьком!.. І коли ж вона розстається з ним?.. коли лікарі вже не сподіваються, що він проживе бодай місяць. Лікарі помилялися в своєму пророкуванні так само, як помиляються вони й тепер: хворий прожив ще понад рік.

Коли Софія Миколаївна опам'яталася і глянула на злякане бліде обличчя свого Олексія Степановича, вона зрозуміла і відчула, що є істота, яка її любить; вона обняла свого пригніченого журбою чоловіка, і потоки сліз облегли її серце. Вона розповіла про все, що сталося між нею і батьком; розповідаючи, ще гостріше відчула всю гіркоту зневаги, збагнула безвихідність становища і, звичайно, вдалася б у розпач, коли б не підтримав її цей добрий чоловік; слабкий своєю вдачею і менш прозорливий за неї своїм розумом, він, зате, ніколи не перебирав міри і не втрачав самовладання і здорового глузду в найтяжчі хвилини життя. Може, видасться дивним, що Олексій Степанович підтримав дух Софії Миколаївни, але ця незвичайна жінка, при своєму незвичайному розумі і, безперечно, твердому характері, мала нещасливу властивість занепадати духом і зовсім розгублюватися в тих випадках, коли душа її зазнавала моральних несподіваних ударів. Як безсторонній оповідач усних переказів, мушу сказати, що, до того ж, вона надто вразливо сприймала опінію вищого товариства, надто прислухалася до неї, хоч сама була значно краща й розумніша за тих людей, серед яких жила. Думка, що скаже уфімське вище товариство, особливо деякі поважні дами, потім думка, як поставиться до цього чоловікова сім'я, а найбільше — що скаже свекор, дізнавшись, що Софія Миколаївна вибралася від батька, — ці думки ранили її самолюбство і гордість і мучили її так само, як зневажене почуття дочірньої любові. Йй здавалося однаково жахливим: і те, що люди можуть звинуватити батька в невдячності до дочки, і те, що вони можуть закинути дочці, нібито вона недостатньо любить батька, який лежить на смертельній постелі. Вибору не було: що-небудь одне мали подумати люди і кого-небудь мали осудити... Дуже вболівав і водночас дивувався Олексій Степанович, бачачи такі муки! Важко, неможливо було приступитися до Софії Миколаївни з утішними чи заспокійливими словами. В її палкій уяві поставали жахливі картини, і вона мальовниче відтворювала їх у своїй жвавій, крас-

номовній розповіді. Вона наперед відкидала всякі спроби знайти вихід з цього становища, навіть слухати не хотіла про можливість примирення з ним. Проте любов і душевна простота, якої бракувало Софії Миколаївні, навчила Олексія Степановича,— і, переждавши перший нестримний порив, зойк схвильованої душі, він почав говорити. Слова його були звичайнісінькі, але виходили з доброго і простого серця, і вони поступово, якщо не заспокоїли Софію Миколаївну, то принаймні привели до усвідомлення, до розуміння того, що вона чує. Він говорив, що вона досі виконувала обов'язок свій, як дочка, сповнена щирої любові до батька, і що тепер також треба виконувати свій обов'язок, не заперечуючи і не порушуючи волі хворого; що, напевне, Микола Федорович давно бажав і давно вирішив, щоб вони жили окремо; що, звичайно, важко йому, хворому і помираючому, розлучитися з Калмиком, до якого звик і який доглядає його дбайливо; що батечкові Степану Михайловичу треба відкрити всю правду, а знайомим можна сказати, що Микола Федорович завжди хотів, щоб ще за його життя дочка й зять зажили своєю домівкою і своїм господарством; що Софія Миколаївна буде щодня разів по два навідувати старого і доглядати його майже так само, як і колись, що в місті, звичайно, всі дізнаються згодом про справжню причину, тому що й тепер, напевне, дещо знають, лятимуть Калмика і співчуватимуть Софії Миколаївні. «А втім,— додав він,— може, батечко сказати сказав, а розлучитися з тобою не наважиться. Поговори з ним і наведи всі резони». Нічого не відповіла Софія Миколаївна і довго мовчала, втупивши запитливий, здивований погляд у чоловіка; від правди простих слів і простоти душевної повіяло на неї таким спокоєм і відрадою, що вони здалися їй і новими і мудрими. Дивувалася вона, як раніш усе це не спало їй на думку, і з вдячною любов'ю обняла Олексія Степановича. Отже, було вирішено, що Софія Миколаївна спробує переконати Миколу Федоровича, щоб він скасував своє рішення, щоб дозволив їм залишитися в домі, при абсолютно окремому хазяйнуванні, без усяких зносин з Калмиком, залишитися принаймні до того часу, коли Софія Миколаївна, після пологів, бог дасть, зовсім видужає. Все це вона мала пояснити вельми переконливим доводом, тобто тим, що їй, в її теперішньому стані, можуть завадити поїздки в екіпажі на труських уфімських вулицях, і що, разом з тим, ніяка небезпека не перешкодить їй щодня із-

дити до хворого. Розмова з батьком не мала успіху; старий спокійно й твердо сказав, що його рішення не було хвилинним поривом, а давно обміркованою справою. «Я наперед знав, люба моя Соничко,— так казав Микола Федорович,— що, вийшовши заміж, ти не зможеш залишатися в одному домі з Миколою. Він тебе дратує, і я не дорікаю тобі: він раніш дуже завинив перед тобою; ти простила йому, але забути образ від нього не змогла. Я знаю, що й тепер він буває перед тобою винуватий, але ти вже надто перебільшуєш...» — «Батечку», — перепинила його Софія Миколаївна; але старий не дав їй договорити, сказавши: «Стривай, вислухай усе, що я хочу сказати тобі. Припустімо, що Калмик справді такий винуватий, як ти думаєш; але в такому разі тобі й поготів не можна жити з ним під одною стріхою, а мені — неможливо з ним розлучитися. Зглянься на мою гірку безпорадність. Я вже труп нерухомий, а не людина; ти знаєш, що Калмик двадцять разів на добу повинен мене перевертати з боку на бік; замінити його ніхто не може. Мені одне лише потрібне — спокій духу. Смерть стоїть у мене в головах. Кожної хвилини я повинен готуватися до переходу у вічність. Думка, що Калмик завдає тобі прикрощів, тривожила мій дух безнастанно. Нічого не вдієш, дочко, треба нам розлучитися, живіть своєю домівкою. Коли ти приїжджатимеш до мене, ти не побачиш осоружного тобі Калмика: він охоче буде ховатися. Він домігся, чого хотів, вижив тебе з дому і тепер може обкрадати мене, скільки йому завгодно. Я все це знаю і бачу, і все йому прощаю за його невсипуще про мене піклування вдень і вночі; він таке терпить, доглядаючи мене, чого ніякі людські сили витерпіти не змогли б. То не засмучуй мене, візьми гроші і купи будинок у Голубиній Слобідці на своє ім'я».

Не буду описувати різних сумнівів, вагань, боріння з собою, сліз, мук, поступок, збайдужіння і нових спалахів Софії Миколаївни. Досить того, що гроші було взято, будинок куплено, і через два тижні перебрався туди Олексій Степанович із своєю молодого дружиною. Будиночок був новенький, чистенький, ніхто в ньому ще не жив. Софія Миколаївна зопалу взялася, із властивою їй запопадливістю, влаштувати нову свою оселю і життя-буття; але недуга, що мучила її в зв'язку з хворобливим станом і ще більше посилилась від душевних хвилювань, остаточно

підкосила її; вона тяжко захворіла, пролежала тижнів зо два в ліжку і майже цілий місяць не бачила батька.

Перше побачення Софії Миколаївни після хвороби з Миколою Федоровичем, котрий за цей час ще більше підупав на силах, було жалісне і зворушливе. Старий знудгувався за дочкою, вважав себе причиною її хвороби і мучився через те, що не може її побачити. Нарешті, вони зустрілися, зраділи і обоє поплакали. Миколу Федоровича найбільш засмучувало те, що Софія Миколаївна страшенно схудла і змарніла, до чого спрчинилися не так хвилювання і хвороба, як особливість її стану. У деяких жінок під цей час змінюється, ба навіть спотворюється обличчя: так само було з Софією Миколаївною. Через якийсь час усе втихомирилося, владналося, і у взаєминах з батьком настав спокій. Калмик не навертався на очі Софії Миколаївні. Лише Степан Михайлович не міг примиритися з переїздом дочки від помираючого батька в свій власний дім. Софія Миколаївна це передчувала і ще перед тим, як захворіла, встигла написати до свекра цілком одвертого листа, в якому намагалася пояснити і по змозі виправдати вчинок свого батька; але Софія Миколаївна марно турбувалася: Степан Михайлович звинувачував у всьому не Миколу Федоровича, а його дочку, і казав, що «вона мусила все перетерпіти і навіть взнаки не давати, що їй тяжко, хоч би що падлюка Калмик виробляв». Він вичитав у листі Олексієві Степановичу за те, що він дозволив дружині «кинути батька на холопські руки». Необхідності розлучитися заради збереження спокою помираючого Степан Михайлович не розумів, так само і того, що жінка може й не питатися чоловікового дозволу. А втім, у даному разі чоловік і жінка діяли в цілковитій згоді.

Щоб остаточно впорядкувати свій новенький будиночок і невелике господарство, Софія Миколаївна вдалася по допомогу до однієї своєї знайомої вдови, уфімської міщанки Катерини Олексіївни Чепрунової, жінки дуже простої і предоброї, котра жила десь у слободі, у власній хатні, проте з чималим плодовим садом, що давав невеликий дохід. Крім того, вона заробляла на шматок хліба для себе і для свого коханого одинця Андрюші, сліпого на одне око, тим, що перепродувала різний дрібний крам і навіть торгувала калачами на базарі. Головний прибуток вона мала з продажу бухарської вибійки, яку щороку купувала на торгу в Оренбурзі. Катерина Олексіївна Чепрунова була ро-

дичкою Софії Миколаївни по матері, але Софія Миколаївна, соромлячись такої кривдності, приховувала її, хоч усі в місті про неї знали. Катерина Олексіївна душі не чула в своїй знаменитій і пишній родичці, яку навідувала, потай від її мачухи, в тяжку пору приниження і гноблення, і яка стала явно благодійницею Катерини Олексіївни, здобувши перемогу і владу. Некорисливу родичку, що завжди її любила, Софія Миколаївна віч-на-віч ніжно голубила і обходилася з нею поштиво, але при свідках одна була опікуваною калачницею, а друга—дочкою товариша намісника. Але добра Катерина Олексіївна не тільки не ображалася, а навіть вимагала, щоб з нею так обходились; вона безмежно любила свою милу, рідну їй красуню і дивилася на неї, як на вищу благодійну істоту; вона простити собі не могла б, якби хоч трохи потьмарила блискуче становище Софії Миколаївни. Звичайно, таємницю було відкрито Олексієві Степановичу, і він, незважаючи на своє древне дворянство, про яке стільки нагадувала йому сім'я, прийняв міщанку-перекупку, як добру родичку своєї дружини, і все життя обходився з нею ласкаво і з повагою; він хотів навіть поцілувати шорстку руку калачниці, але та сама нізачо на це ніколи не погоджувалась. Тільки зваживши на невідступні просьби Софії Миколаївни, Олексій Степанович не розповів про цю родичку своїй сім'ї і знайомим. Зате як любила його простодушна Катерина Олексіївна і з яким запалом заступалася за нього згодом, у всяких домашніх неприємностях! Так от з допомогою Катерини Олексіївни, котра все вміла знайти і купити дешево, влаштувалася Софія Миколаївна і швидко і добре.

В місті чимало погомоніли, посудили і поплескали язиками про те, що молоді Багрови купили собі будинок і живуть окремо. Багато було перебільшених і вигаданих розповідей, але Олексій Степанович вгадав: незабаром стала відома справжня причина, чому молоді вибралися з батькового дому; цьому, звичайно, допоміг найбільше сам Калмик; він похвалявся в своєму товаристві, що вигнав вередливу молоду господиню, розмальовуючи її при цій нагоді найяскравішими барвами. Отже, в місті погомоніли, посудили, поплескали язиками і — заспокоїлись.

І от, нарешті, лишилися тільки вдвох молоді Багрови. Вранці їздив Олексій Степанович на свою службу, у Верхній земський суд. Він брав з собою дружину, по дорозі залишав її у батька, а повертаючись з присутствія, заїздив

сам до тестя і, пробувши там якийсь час, забирав свою дружину додому. Скромний обід чекав на них. Обід сам на сам у *власному* домі, на власні гроші, мав для молодих господарів свою принадність, яка, звичайно, не могла тішити їх надто довго: до чого не звекає людина? Софія Миколаївна, незважаючи на своє нездужання і мізерні статки, зуміла прикрасити свій дімок, як лялечку. Гарний смак і дбайливість замінює гроші, і багатьом з гостей, що приїздили до Багрових, їхній дім здався опорядженим розкішно. Найважче було дати лад челяді: лакея Софії Миколаївни Федора Михайовича оженили з покоївкою, смуглявою Парашею (обох їй дали в придане), а чесного й добродушного молодого слугу з Багрова Єфрема Овсійовича, який дуже полюбив молоду панію (чого не можна було сказати про інших слуг), повінчали з молоденькою пралею Софії Миколаївни, Ганею. Чесного Єфрема також дуже полюбила молода пані, і недарма. Ця рідкісна людина цілим життям довела їй свою відданість¹.

Тимчасом перебіг уфімського життя прибрав вельми розміреної й одноманітної форми. Софія Миколаївна нездужала, до того ж була в поганому настрої, тим-то в гості їздила рідко, та й то до небагатьох близьких знайомих, а найближчих з них, тобто Чичагових, довго не було в місті: вони повернулися з матір'ю вже глибокої осені. Поганий настрій Софії Миколаївни, щільно пов'язаний з розла-

¹ Овсійович (його звали завжди тільки по батькові) згодом був дядьком її старшого сина, котрого доглядав, як рідну дитину. Я знав добре цього шановного старика.

Років п'ятнадцять тому я бачив його, вже сліпого; він доживав віку в Пензенській губернії, в одного з онуків Степана Михайловича Багрова. Якось я прогостював там цілий літній місяць. Щодня, рановранці, приходив я удити в текучому ставку на річці Какармі, де вона впадає в чудову річку Інзу, на самому березі ставка стояла хата, в якій жив Овсійович Щодня, підходячи до ставка, бачив я цього, вже старезного, згорбленого, білого, як молоко, діда, що стояв, прихилившись до стіни своєї хати, прямо проти сходу сонця; кощавими пальцями обох рук спирався він на довгу палицю, притиснувши її до своїх грудей і втупивши сліпі очі назустріч сонячним променям. Він не бачив світла, але відчував теплоту його, таку приємну в свіжості ранішнього повітря, і сумно-радісний був вираз його обличчя. Слух його був такий чуйний, що він здаля пізнавав мою ходу, і весело, як старий рибалка вітає молодого, вітав мене, хоч мені самому було вже п'ятдесят років: «А, це ти, соколику! (так звик він називати мене замолоду). Пора! Дай боже, щоб риба добре клювала!» — Років через два він помер на руках дочки, сина і жінки, яка після того прожила ще кілька років.

дженими нервами, спочатку дуже засмучував і непокоїв Олексія Степановича. Він нічого не тямив у цій справі: людей хворих без хвороби, засмучених без горя, або таких, що захворювали від безпричинного суму і сумували від неіснуючої або непомітної хвороби,— він не зустрічав ніколи в житті. Побачивши, проте, що нічого важливого або небезпечного нема, він почав звикати поступово — і заспокоївся. Він укріпився в тій думці, що все це — лише фантазії. Цією думкою він і раніше пояснював собі різні хвилювання и прикросці Софії Миколаївни в тих випадках, коли не міг дошукатися видимої, зрозумілої йому причини. Він перестав непокоїтись, але зате починав іноді потроху нудитись. Це було цілком природно. Хоч як любив Олексій Степанович дружину, хоч як боляче йому було дивитися, що вона весь час тривожиться, але слухати повсякденно, цілими годинами, нескінченні нарікання на свій стан, до речі, звичайнісінький; слухати печальні передчуття і навіть пророкування про майбутні нещасливі наслідки своєї вагітності, що їх нечувані прикмети Софія Миколаївна вміла відшукувати, завдяки своїй обізнаності з медичними книгами, напрочуд спритно і дотепно; слухати докори, сповнені надзвичайної вимогливості, на задоволення якої рідко бувають здатні чоловіки,— безперечно, було досить-таки нудно. Софія Миколаївна це бачила, і це завдавало їй страшної прикросці. Коли б вона помітила в своєму чоловікові взагалі недостатність почуттів, нездатність любити безмежно, вона скоріше примирилася б із своїм становищем. «Чого бог не дав, того ніде взяти»,— часто казала вона сама, і, визнаючи розумність такої думки, вона скорилася б своїй долі; але, на нещастя, палка, екзальтована любов Олексія Степановича, коли він був женихом, переконала її, що він здатний безмежно любити і вічно любив би її так само, коли б не прохолов чомусь у своїх почуттях... Злощасна ця думка поступово вкорінювалася в свідомості Софії Миколаївни. Вигадливий її розум усьому знаходив безліч причин і безліч доказів; причинами вона вважала: неприязні намовляння сім'ї, свій хворобливий стан, а найбільше — втрату краси, тому що дзеркало безжально показувало їй, як вона змарніла, якою стала бридкою. Докази знаходила вона в тому, що Олексій Степанович байдужий до її побоювань: не приділяє належної уваги її станові, не намагається її утішити і розважити, а головне, що він веселіше й охітніше говорить з іншими жін-

ками, — і спалахнуло, як порох, приховане в глибині душі, неусвідомлюване дотепер, болісне, зірке і сліпе водночас, почуття ревнощів! Почалися щоденні причіпки, докори, сльози, сварки і примирення!.. І ні в чому ще не завинив Олексій Степанович: намовлянням сім'ї він анітрохи не вірив, та й найбільшим авторитетом в його очах був, звичайно, батько, котрий своєю прихильністю до невістки підніс її в очах чоловіка; її нездужання викликало в ньому жаль — щирий, але не великий, а на втрату краси він дивився, як на тимчасову втрату, і наперед тишився думкою, як знову розквітне і покращає його молода дружина; він не міг бути веселий, бачачи, як вона страждає, але не міг поділяти всі її передчуття і тривоги, вважаючи, що це пусті фантазії; до витонченої уважності він був, як і більшість мужчин, нездатний; утішати і розважати Софію Миколаївну в поганому настрої було справою воістину хитромудрою: якраз не догодиш і вскочиш у халепу, не зарадити справі, а зіпсуєш її; для цього потрібна була велика вправність і спритність, яких він не мав. Може, й справді, він говорив веселіше й охітніше з іншими жінками, тому що не боявся їх як-небудь засмутити або роздратувати пустими словами, сказаними невлад. Але не так дивилась Софія Миколаївна на цю справу, та й не могла дивитись інакше по своїй натурі, в якій усе прекрасне легко переходило в надмір, у крайність. Що ж тут вдієш, коли в одного нерви грубі, міцні й здорові, а в другого — тонкі, ніжні й хворобливі? Якщо тремтіли вони в Софії Миколаївни від того, що навіть анітрохи не впливало на нерви Олексія Степановича? — Лише Чичагови розуміли моральні причини печального становища молодих Багрових, і хоча Софія Миколаївна, а тим більше Олексій Степанович нічого їм не розповідали, але вони виявили щире співчуття, і своєю дружньою увагою, а найбільше частими відвідинами, присутністю своєю, розумними і змістовними розмовами значно заспокоювали гарячу голову Софії Миколаївни і багато зробили добра на той час і їй, і її чоловікові.

В такому становищі перебували молоді Багрови до того часу, коли Софія Миколаївна стала матір'ю. Незважаючи на часті душевні зворушення, вона протягом останніх двох місяців стала почувати себе краще і легко народила дочку. Звичайно, Софія Миколаївна, а ще більше Олексій Степанович мріяли про сина; але коли мати при-

горнула до серця своє дитя, для неї вже не було різниці між сином і дочкою. Пристрасне почуття материнської любові опанувало її душу, розум, все моральне її ество. Олексій Степанович дякував тільки богові, що Софія Миколаївна лишилася жива, радів, що вона відчуває себе добре, і зразу ж примирився з думкою, чому не народився в нього син.

Але в Багрові було зовсім не те! Степан Михайлович так запевнив себе, що в нього буде внук, нащадок роду Багрових, що не одразу повірив у народження внучки. Нарешті, прочитавши власними очима лист від сина і переконавшись, що нема чого сумніватись, запечалився дуже; вже не схотів частувати селян, не побажав сам писати до невістки й сина, а звелів тільки поздоровити *породілло з животом і дочкою* та наказав назвати немовля Парасковією, на честь улюбленої своєї сестри Парасковії Іванівни Куролесової. Вгадуючи наперед його бажання, дівчинці ще на молитві дали ім'я Парасковії.— І жаль, і смішно було дивитися на досаду Степана Михайловича! Навіть сім'я посміювалася поміж себе нишком. Розумний старик дуже добре знав, що гніватися не було на кого; але в перші дні він не міг опанувати себе,— так тяжко йому було втратити надію, або, вірніше кажучи, впевненість, що в нього народиться внук і що, може, не загине знаменитий рід Шимона. Він звелів прибрати з очей, заховати подалі родовід, який уже лежав у нього на столі, поки очікували радісної звістки, і в який йому не терпілося вписати ім'я внука. Він заборонив своїй дочці Аксенії Степанівні їхати в Уфу, щоб бути хрещеною матір'ю новонародженої Багрової, і з досадою сказав: «Ат! За кавалок кишки сім миль пішки! Їхати хрестити дівчисько! Як почне щороку родити дочок, то не наїздишся!» — А втім, час узяв своє, і через кілька днів розгладилися зморшки (котрі на цей раз нікого не лякали) на чолі Степана Михайловича, і думка, що, можливо, невістка через рік народить йому внука, заспокоїла старого. Він написав ласкавого листа до невістки, жартома її покартав і жартома наказав, щоб через рік був у неї син.

Софія Миколаївна так віддалася новому своєму почуттю, так була охоплена новим світом материнської любові, що навіть не помітила ознак невдоволення свекра і не звернула уваги на те, що Аксенія Степанівна не приїхала

хрестити її дочку. Ледве вдержали Софію Миколаївну дев'ять днів у ліжку. Вона почувала себе так добре, що на четвертий день могла, напевне, і танцювати... Але не танцювати хотілося їй, а ходити, нянчитись, не спати і день, і ніч, із своєю Парашенькою, яка народилася худенькою і кволюю, мабуть, тому, що мати носила її, будши весь час хворою і душею і тілом. Годувати дитину не дозволили їй лікарі, вірніше кажучи, лікар Андрій Юрійович Авенаріус, людина дуже розумна, освічена і люб'язна; він був близьким приятелем і щоденним гостем у молодих Багрових. Як тільки це стало можливим, Софія Миколаївна повезла своє малюк до дідуся, тобто свого батька Миколи Федоровича. Вона думала, що, побачивши цю крихітку, старий зрадіє, що він помітить подібність її до покійної, першої дружини своєї Віри Іванівни. Подібності цієї, очевидно, не було, бо немовлята, на мою думку, не можуть бути подібними до дорослих; але Софія Миколаївна ціле своє життя запевняла, що перша дочка була викапана бабуся. Старий Зубін уже наближався до кінця свого земного поприща, тому й душа його вже відчувала смерть. Він байдуже глянув на дитину, ледве зміг перехрестити її і сказав тільки: «Поздоровляю тебе, Соничко». Софії Миколаївні завдали великої прикrostі і тяжкої стан батька, якого вона не бачила понад місяць, і його байдужість до її янгола Парашеньки.

Але скоро над колискою своєї дочки забула молода мати весь навколишній світ! Всі інтереси, всі інші прив'язання заслонила материнська любов, і Софія Миколаївна віддалася новому своєму почуттю з нестямною пристрасстю. Нічії руки, крім її власних рук, не торкалися немовляти. Вона сама подавала свою Парашеньку мамці, сама підтримувала її коло груді і не без задрощів, не без смутку дивилася, як інша, чужа жінка годує її дочку... Важко повірити, але справді було так! Софія Миколаївна згодом сама признавалася: її дратувало, якщо Парашенька довго лишалася коло груді мамки, вона забирала її голодну і присипляла на своїх руках або в колисці, наспівуючи колискових пісень. Софія Миколаївна перестала бачитись із своїми знайомими і навіть з другом своїм Катериною Борисівною Чичаговою. Звичайно, всім це здавалося або дивним, або кумедним, а людям близьким — і прикрим. На дуже короткий час приїздила вона щодня до батька і щоразу поверталася схвильована: чи не захворіла її дочка?

Вона дала своєму чоловікові цілковиту волю — хай робить все, що йому заманеться, і Олексій Степанович, посидівши спершу кілька днів удома і побачивши, що Софія Миколаївна не звертає на нього уваги, навіть виганяє з маленької дитячої кімнати, щоб передихане повітря не було шкідливе для дитини, а сама від маляти не відходить,— почав сам їздити в гості, спершу рідко, потім частіше, потім щодня, став грати з нудьги в рокамболь та бостон. Деякі уфімські дами кепкували з молодого, покинутого чоловіка, кокетували з ним і говорили, що вони мусять розважати і утшати сироту, за що Софія Миколаївна, звичайно, буде їм вдячна, коли опам'ятається від пристрасі до дочки і повернеться до товариства. Тільки згодом ці милі речі дійшли до Софії Миколаївни і збурили її душу. Катерина Олексіївна Чепрунова, що постійно навідувала свою родичку, дивилася на неї з подивом, жалем і досадою. Вона сама була ніжною матір'ю і щиро любила свого єдиного одноокого сінка, але така пристрась і нехтування всім навколишнім, як у Софії Миколаївни, здавались їй надто химерними. Вона ойкала, зітхала, біла себе кулаками в груди і живіт (таку вона мала звичку), казала, що така любов смертний гріх перед богом, і що бог за неї покарає. Софія Миколаївна розсердилася і перестала пускати її до дитячої кімнати. Лише лікар Андрій Юрійович Авенаріус був досить частим гостем у кімнаті Парашеньки. Софія Миколаївна безнастанно знаходила різні симптоми різних хвороб у своєї дочки, лікувала за Буханом і, не бачачи користі, запрошувала Авенаріуса; не знаючи, що й робити з бідолашною матір'ю, котру ні в чому не можна було переконати, він прописував іноді невинні, а іноді й справжні ліки, бо дівчинка й насправді була дуже квола.

Важко сказати, що вийшло б з усього цього потім, коли б, з невідомої нам примхи долі, не спіткав несподівано тяжкий удар нещасну Софію Миколаївну, коли б нагло не померла її янгол Парашенька. Чи то надмірний догляд, чи то надмірне лікування, чи то природна хоровитість дитини спричинилися до її смерті,— невідомо; сталося так, що вона на четвертому місяці свого життя не витримала найлегшого дитячого нападу—так званого *родимця*, якого зазнають майже всі немовлята. Сидячи біля колиски і помітивши, що Парашенька здригнулась і що личко її покривилося, Софія Миколаївна поквапно взяла на руки свою дочку: вона була вже мертва...

Міцне, богатирське треба було мати здоров'я Софії Миколаївні, щоб видержати цей удар! Лікарі, навперемінно, од неї не виходили. Занден, Авенаріус та Клоус, які всі дуже її любили, кілька днів побоювалися за її розсудок, бо вона нікого не впізнавала. Але, хвалити господа, молодість і міцна будова допомогли, страшний час минувся. Нещасна мати опам'яталась, і любов до чоловіка, який сам страждав усією душею, любов, що миттю спалахнула знов, врятувала її. Коли Софія Миколаївна на четверту ніч опритомніла, глянула свідомо на все навколо, впізнала Олексія Степановича, котрого впізнати було важко, так він змарнів, впізнала незмінного друга свого, Катерину Олексіївну, — страшний крик вирвався з її грудей, і рятівні потоки сліз ринули з очей: вона ще ні разу не плакала. Вона обняла Олексія Степановича і довго, мовчки ридала на його грудях; він сам ридав, як дитина. Минулася небезпека божевілля, але натомість постала інша небезпека: виснаження сил тілесних. Чотири доби не пила й не їла бідна страдниця і, очутившись, не могла проковтнути не тільки їжі, але й ліків, ба навіть води. Стан був такий небезпечний, що лікарі вирішили дозволити хворій висповідатись і причаститись. Виконання християнського обов'язку благотворно вплинуло на Софію Миколаївну; вона заснула, теж уперше, і, прокинувшись години через дві, з радісним і просвітленим обличчям сказала чоловікові, що бачила уві сні образ Іверської божої матері достеменно в такому вигляді, в якому намальована вона на місцевій іконі в їхній парафіяльній церкві; вона додала, що коли б вона могла помолитися і познаменуватися до цієї ікони, то, звичайно, мати божа їй помилувала б. Місцеву ікону принесли в церкві, священник відправив молебень «за врятування і здоров'я хворої». Коли співали слова: «Зглянься, благосердна, всіма вславлена богородице, на мое тяжке тілесне страждання», всі присутні попадали навколішки, повторюючи слова божественної молитви; Олексій Степанович ридма ридав. Хвора також плакала розчуленими слізьми весь час, поки йшла відправа, після того познаменувалася до місцевої ікони і відчула таке полегшення, що змогла випити води, а потім почала приймати ліки та їжу. Катерина Борисівна Чичагова та Катерина Олексіївна Чепрунова не залишали своєї приятельки ні на хвилину. Небезпека для хворої незабаром минулася. Відпочило змучене серце Олексія Сте-

пановича. Ще ретельніше взялися медики до лікування, що являло собою своєрідну небезпеку, бо лікарі надто любили свою пацієнтку: один передбачав сухоти, другий — цілковите виснаження, а третій боявся аневризму. На щастя, всі зійшлися на одному, що хворій треба негайно поїхати в село, на чисте, а саме лісове, повітря, і пити там кумис. На початку червня трави були ще буйні й свіжі, і пити кобиляче молоко ще не було пізно.

Степан Михайлович до звістки про смерть внучки поставився цілком байдуже, навіть сказав: «Є за чим вболівати, за дівчиськом, цього добра ще вистачить!» Та коли слідом за цією звісткою надійшла друга, що здоров'ю Софії Миколаївни загрожує небезпека, — старий дуже перетривожився. Коли ж одержали третю звістку, що безпосередня небезпека минулася, але що невістка тяжко хвора, що лікарі не можуть їй допомогти і виряджають на кумис, Степан Михайлович страшенно розгнівався на лікарів, кажучи, що вони людомори, нічого не тямлять і поганяють душу людську бусурманським напоєм. — «Якщо конятину їсти православному заборонено, — провадив він далі, — то як же пити молоко нечистої тварини? Бачу біду, — додав він, глибоко зітхнувши, і махнув рукою, — живою, може, невістка й залишиться, та захиріє, і дітей не буде». Степан Михайлович запечалився і довго ще був смутний.

За двадцять дев'ять верст від Уфи по казанському тракту, на південний захід, на невеликій річці Узі, що впадає в чудову ріку Дьому, оточене густим листяним лісом, лежало татарське сільце Узи-тамак, що його росіяни називали Алкіно, за ім'ям поміщика¹; в розкішній долині було мальовничо розкидане це сільце під горою Байрам-тау, що захищала його з півночі; в напрямі на захід височіла друга гора Зеїн-тау, а на південний захід текла річка Уза, вкрита дрібним лісом²; від квітучих га-

¹ Село Узи-тамак складається тепер, за останньою ревізією, з дев'яноста восьми ревізьких душ чоловічої статі, кріпаків, що належать нащадкові колишніх власників, поміщиків п. Алкіну; воно має колишнє ім'я, але збудоване вже правильною вулицею на попередньому місці.

² Та у означає гора, Б а й р а м — свято. Це ім'я, як розповідає легенда, гора дістала тому, що на ній нібито башкирці відправляли урочистий молебень після у р а з и, тобто посту. З е ї н - т а у — гора зборів; з е ї н о м називається бенкет або збори народу для борювання, бігання і кінських перегонів. Гору цю було названо З е ї н о м, відколи

лявин віяло ароматом трав і квітів, а ліси з дуба, липи, ільми, клена та всяких інших листяних порід, розріджуючи повітря, надавали йому живлющої сили. В оцей чарівний куточок повіз Олексій Степанович німичну, жовту, худу, одним словом сказати, тіль колишньої Софії Миколаївни; з ними поїхав лікар і друг їхній — Авенаріус. Ледве довели хвору до місця. Гостинний господар і поміщик цього села зустрів їх привітно; у нього був чималенький будинок з флігелями; Софія Миколаївна не захотіла жити в будинку, і для неї звільнили флігель. Сімейство господаря було надто люб'язне і уважне до неї, отже лікар мусив тимчасово віддалити цих добрих людей, котрі, хоч були мусульманської віри, проте розмовляли досить добре по-російськи. Їхнє вбрання і побут являли собою тоді строкату суміш татарських і російських звичаїв, але кумис вони постійно пили з ранку до вечора. Для Софії Миколаївни готували цей спасенний напій уже цивілізованим способом, тобто кобиляче молоко заквашували не в турсуку, а в чистій, новій липівці. Господарі запевняли, що цей кумис не такий смачний і корисний; але хвора з непереборною огидою дивилася на мішок з невичиненої шкаповини, і цілющий напій готували для неї дуже чисто. Лікар призначив курс лікування і поїхав в Уфу; а Олексій Степанович з Парашею та Ганнусею залишалися при хворій невідступно. Повітря, кумис, спочатку в невеликій кількості, щоденні прогулянки в кареті разом з Олексієм Степановичем у чудові ліси, що стояли навколо села, куди возив їх Єфрем, який став улюбленцем Софії Миколаївни і на той час був кучером, — ліси, де лежала хвора цілими годинами в прохолодному затінку на шкіряному матраці і подушках, вдихаючи ароматне повітря, слухаючи іноді читання якої-небудь цікавої книги і нерідко засинаю-

поміщик Алкін у 1791 році придбав у башкирців землю, що лежить по річці Узі. Після того, як п. Алкін уклав угоду з башкирцями, він справив для них на цій горі бенкет з різними розвагами. Там а к означає гирло, а тому й село на гирлі Узи, де вона впадає в Дьому, називається Узи-тамак. А імена річки Узи, так само, як і річки Куркул-даук, котра зараз зустрінеється, значення не мають.

Я розповідаю все це на підставі найточніших нових відомостей, що їх ласкаво передав мені Є. І. Барановський, одержавши їх від теперішнього власника села Узи-тамак п. Алкіна. Я бачив сам чудову місцевість, де розташоване це село, але після того минуло так багато літ, що я не міг би правильно описати його без допомоги відомостей, що їх дали мені люб'язні люди.

чи благодатним сном,— все разом чудово вплинуло на здоров'я Софії Миколаївни, і через два, три тижні вона встала і могла вже походжати сама. Лікар знову приїхав, зрадів, побачивши, як впливає кумис, і звелів пити його більше, а що хвора не могла приймати його у великих дозах, то Авенаріус визнав за потрібне рекомендувати різкі рухи тіла, тобто їзду верхи. Річ тоді нечувана і дика в дворянському побуті, котра не подобалась Олексієві Степановичу, та й Софія Миколаївна також вважала це непристойним. Марно господареві дочки показували повчальний приклад, об'їжджаючи на башкирських інохідцях цілі десятки верст по мальовничих околицях,— Софія Миколаївна довгий час і слухати не хотіла нічиїх умовлянь, зокрема просьб чоловіка, якого лікар дуже скоро переконав, що їзда верхи конче потрібна. Приїхали Чичагові в гості до Багрових в Алкіно, і, нарешті, спільними зусиллями ледве подолали впертість Софії Миколаївни; найбільшу роль у цьому відіграв приклад Катерини Борисівни — вона, як справжній друг, переборола власне упередження і почала їздити верхи, спочатку сама, а потім з хворою. В зв'язку з цими різкими рухами тіла лікар прописав іншу їжу, а саме — жирну баранину, до якої Софія Миколаївна також відчувала огиду. Авенаріус, визначаючи дієту, мабуть, виходив з того, що башкири і кочові влітку татари під час вживання кумису майже нічого не їдять, окрім жирної баранини, навіть хліб їм не потрібен, а їздять верхи з ранку до вечора по своїх розлогих степах, їздять доти, покиль зелена ковила, зістарівшись, не посивіє і не вкриється шовковистим срібним пухом. Лікування пішло пречудово, їздили на прогулянку великою компанією разом з дочками й синами господаря. Нерідко заїздили на поташний завод, що стояв за дві версти від Алкіна, на березі прекрасної річки Куркулдаук¹. З цікавістю спостерігала Софія Миколаївна, як кипіли чавунні казани із золою, як у дерев'яних чанах осідав *шадрик*, як у гартівних печах очищався він вогнем

¹ Цей завод знищили 1848 року; в 1791 тільки почали в Уфимському краї виварювати поташ, в такий спосіб вигубивши згодом безліч найкращих листяних порід — липи, ільми, береста й клена. Цих порід була така сила-силенна, що спочатку тільки з них і робили поташ, бо попіл їхній значно вигідніший за будь-який інший. Продаж поташу на той час давав величезні вигоди, порівняно до інших галузей доходів.

і перетворювався на білі дірчасті куски рослинної солі — поташу. Вона милувалася тим, як спритно і проворно працюють татари, котрі в своїх тубетейках і довгих сорочках, що не заважали їхнім рухам, являли собою для неї чудне видовище. Взагалі хазяї були такі люб'язні, що потішали свою гостю піснями, танцями, кінськими перегонами (зеїнами) та борюканням своїх мусульманських підлеглих.

У всіх цих прогулянках і розвагах спершу неодмінно брав участь Олексій Степанович; але заспокоєний станом здоров'я своєї хворої, бачачи її в товаристві людей, що ставляться до неї дуже уважно, він почав потроху користатися з дозвілля: сільське життя, повітря, чудова природа розбудили в ньому колишні його уподобання; він зробив собі удочки і в прозорих джерельних річках, яких було достатньо поблизу Алкіна, почав удити обережну пеструшку та кутему; навіть ходив іноді з сіткою на перепелів; Федір Михайлович, молодий Парашин чоловік, був великий мастак їх ловити і вмів робити перепелячі манки. Цим мисливством нехтують люди, очої до інших мисливств, але далєбі не знаю, чому вони так нехтують ним? Лежати в духмяних польових луках, розвішавши перед собою сітку поверх високої трави, слухати зблизька і здалеку дзвінке підпадьомкання перепелів і, взявши манок, майстерно удавати тихий, мелодійний голос перепілки, помічати, як на нього відгукуються задерикувати перепели, як біжать і навіть летять вони звідусіль до людини, спостерігати різні їхні гарячі вихватки і кумедні витівки, нарешті, самому гарячитися від вдалих чи невдалих ловів,— признаюся, в свій час усе це дуже розважало і навіть тепер згадується не байдуже... Софію Миколаївну переконати в тому, що це цікаво, ніяк не було можливо.— Слава богу, через два місяці вона поздоровшала, поповнішала, і яскравий рум'янець заграв на її щоках...

Авенаріус приїхав утретє і був дуже вдоволений станом здоров'я Софії Миколаївни. Він мав цілковите право тріумфувати і радіти: він перший запропонував пити кумис і керував ходом лікування. Він і перед тим дуже любив свою пацієнтку, а тепер, так щасливо повернувши їй здоров'я, прив'язався до неї, наче до своєї дочки.

Щотижня писав Олексій Степанович про стан здоров'я дружини своєї Степанові Михайловичу. Той радів, що невістка його видужує; але, звісно, не вірив у цілющу силу

кумису і дуже сердився за їзду верхи, про що мали небережність написати йому. Домашні скористалися з нагоди і кількома ущипливими слівцями, мимохідь, але до речі сказаними, так посилили досаду старого, що він написав до сина грубуватого листа, і цей лист засмутив Софію Миколаївну. Коли ж Степан Михайлович дізнався, що невістка його зовсім видужала і навіть поповнішала, солодкі сподівання заворушилися в його голові, і примирився він почасти з кумисом та їздою верхи.

Восени повернулися молоді Багрови в Уфу. Старому Зубіну було уже вкрай погано, і чудесне зцілення дочки не справило на нього ніякого враження. Все було завершене для нього на землі, всі зв'язки розторгнуті, всі життєві нитки обірвані, і ледве тільки трималася душа у зруйнованому тілі.

Дальший плін внутрішнього життя молодих Багрових був начебто припинений різними обставинами: спочатку народженням дочки і пристрасною, нестямною любов'ю матері до неї; потім смертю дитини, після якої мало не збожеволіла мати, мало не померла, і нарешті — тривалим лікуванням і перебуванням у татарському селі. У тяжкі часи душевних мук і тілесних страждань Софія Миколаївна постійно відчувала щирю любов і самовідданість Олексія Степановича. Сутичок, що, за звичайного перебігу життя, трапляються між неоднаковими натурами дуже часто, — тоді не було, а якщо й були приводи до них, то вони не могли бути помічені. При обігу крупних монет дрібні не помітні. У виняткових обставинах, у важливих подіях іде лише крупна монета, а щоденні видатки життя спокійного сплачуються, здебільшого, дрібними грішми. В Олексія Степановича було чимало крупної монети, а дрібних йому часто бракувало. Коли людина, ба чачи моральне страждання чи небезпеку, що загрожує здоров'ю й життю коханої істоти, страждає сама всіма силами своєї душі, забуваючи про сон, відпочинок та їжу, забуваючи всю себе, коли напружуються нерви, звеличується її духовна природа — тоді нема місця вимогам і нема місця дріб'язковим уважливостям, піклуванням і догодженням. Минає пора разючих подій, все заспокоюється, опадають нерви, дрібніше дух; кров і тіло, речовинне життя з його банальністю вступають у права свої, звички повертають втрачену владу, і настає пора тих самих вимог, що про них ми допіру говорили, пора уваж-

ливостей, догоджань і всяких пустих дрібничок, з яких зіткане дійсне, звичайне життя. Коли-небудь ще настане час важких випробувань, потреби в самовідданості і жертвах, а поки що життя постійно біжить колією своєю, і дрібниці становлять його спокій, окрасу, насолоду, одним словом те, що ми називаємо щастям. Тим-то, коли Софія Миколаївна почала видужувати, а Олексій Степанович перестав тривожитись за її життя й здоров'я, поступово почали виникати з одного боку — попередня вимогливість, а з другого боку — попередня нездатність задовольняти тонкощі вимог. Тихі вичитування і докори почали набридати чоловікові, а гарячих спалахів став він боятися; страх тепер витіснив цілковиту ширість, а втрата широти в подружньому житті, надто — в особі другорядній, завжди трохи залежній від головної особи, веде навіпростець до порушення сімейного щастя. Після повернення в Уфу до повсякденного, привільного, міського життя все це, напевно, посилилося б; але тяжкий, болісний стан батька, що вже справді стояв на божій дорозі, поглинув усі тривоги, заповнив розум і почуття Софії Миколаївни, і вона вся нероздільно, як це властиво законові її моральної природи, віддалася почуттю дочірньої любові. Перебіг, розкриття всіх сторін домашнього життя знов припинилися. Софія Миколаївна перебувала дні і ночі в батьковому домі. Калмик, як і перше, дуже дбайливо, з напруженою уважністю і дивовижною невтомністю доглядав хворого господаря. Він, так само, як і перше, уникав присутності його дочки, хоча мав право і можливість безкарно навертатися їй на очі. Софія Миколаївна була зворушена такою поведінкою. Вона сама покликала до себе Калмика, примирилася з ним і дозволила йому доглядати помираючого разом з нею. Микола Федорович, незважаючи на цілковиту холодність і байдужість до всього, помітив цю зміну, кволо потиснув руку дочці і тихим шепотом, який ледве можна було розчути, сказав їй: «Дякую тобі». Софія Миколаївна не відходила од батька.

Я сказав, що солодкі сподівання заворушилися в голові Степана Михайловича після добрих вістей про видужання невістки. Вони заворушилися марно: невдовзі Софія Миколаївна сама повідомила свекра, що сподівається на ласку божу — на народження йому внука, щоб утішити його старість. В першу хвилину Степан Михайлович страшенно зрадів, але скоро опанував себе, прихо-

вав свою радість від сім'ї. Може, йому спало на думку, що, мабуть, знову народиться дочка, знову залюбить і залікує її, з допомогою лікарів, до смерті Софія Миколаївна і знову почне хворіти; а можливо, Степан Михайлович, за прикладом багатьох людей, які навмисне пророкують собі невдачу, сподіваючись потай, що доля саме зробить всупереч їхньому пророкуванню,— удав, що анітрохи не радіє, і холодно мовив: «Ні, брат, не піддуриш! тоді повірю і зрадію, коли справа навчч здійсниться». Здивувалися домашні з таких слів і нічого на них не відповіли. А насправді старий, не знаю чому, в глибині душі своєї знов перейнявся певністю, що в нього народиться внук, знов велів отцю Василю відправити молебень за здоров'я плодоносящої раби Софії; знову витягнув далеко захований, щоб не був перед очима, родовід і поклав ближче до себе.

Тимчасом тихо наближалась остання година для Миколи Федоровича. Після довголітніх, болісних страждань припинення життя, такого мізерного, такого жалюгідного, якомсь неприродно затриманого так довго в тілі, вже зовсім виснаженому і нерухомому, не могло нікого хвилювати. Сама Софія Миколаївна молилася тільки про те, щоб мирно, спокійно відлетіла душа її батька... і мирно, навіть радісно відлетіла вона. В момент кончини обличчя вмираючого просвітлішало, і довго зберігалось це просвітлення в усіх його рисах, незважаючи на склеплені очі вже заохолоділого трупа. Похорон був пишній і урочистий. Старого Зубіна колись дуже любили; любов ця забувалася потроху, співчуття до його страждань пригасало з кожним днем; та коли звістка про смерть Миколи Федоровича облетіла місто, всі наче згадали і знов відчували і любов до нього, і жаль до його гіркої долі. Спорожніли будинки, і все населення Уфи, в день похорону, утворило одну тісну вулицю від Пречистої матері божої до кладовища. Нехай земля тобі пером, добра людино, добра і слабка, як людина!

Після кончини Миколи Федоровича призначили дві опіки над дітьми його від двох шлюбів. Олексія Степановича настановили опікуном братів Софії Миколаївни від одної з нею матері, котрі, не скінчивши курсу навчання в Московському благородному пансіоні, були викликані в Петербург для вступу до гвардії. Я забув сказати, що внаслідок клопотання старого Зубіна, незадовго до

його смерті, Олексій Степанович став прокурором Нижнього земського суду.

Довго плакала і молилася Софія Миколаївна; плакав і молився з нею Олексій Степанович, але то були тихі сльози і тиха молитва, які не позначалися на недавно відновленому здоров'ї Софії Миколаївни. До просьби чоловіка, порад друзів, умовлянь лікарів, особливо Авенаріуса, вона розважливо дослухалася, почала берегти себе і з належною увагою дивитися на свій стан. Їй переконливо доводили, що здоров'я і само життя майбутньої її дитини залежить від стану її здоров'я і духу тепер. Гіркий досвід потверджував слова друзів і лікарів, і молода жінка беззаперечно скорилася всьому, чого від неї вимагали. Одержавши листа від свекра, в якому він простими словами говорив про своє щире співчуття до невістчиного горя і про побоювання, щоб знову не занепало її власне здоров'я,— Софія Миколаївна відповіла старому дуже заспокійливо; і справді, вона приділяла цілковиту увагу збереженню спокою свого духу і здоров'я свого тіла. Життя йшло тепер розмірено і різноманітно. Авенаріус і Клоус, котрий почав дуже зближуватися з домом Багрових, призначили Софії Миколаївні щоденні прогулянки перед обідом, не тільки в екіпажах, а й пішки; щодня або збиралися до Софії Миколаївни та до Олексія Степановича кілька чоловік нецеремонних і приемних гостей, або самі Багрови їздили в гості до кого-небудь, здебільшого до Чичагових. Брати Катерини Борисівни Чичагової були дуже дружні з молодими господарями, особливо молодший, Д. Б. Мертваго; він задалегідь напросився до них кумом. Обидва брати часто навідувалися до Голубиної Слобідки і приємно проводили час у Багрових; це були люди благородні і, як на той час, освічені. Читання книг було однією з головних втіх у Багрових; а що не можна було весь час читати або слухати читання, то навчили Софію Миколаївну грати в карти; викладав цю науку переважно Клоус, і коли тільки Багрови проводили вечір удома, він неодмінно був їхнім партнером. Авенаріус не міг брати участі в цій справі, бо ніколи за все своє життя не вмів відрізнити п'ятірку від туза.

Настала рання і водночас розкішна весна; розірвала і пронесла свої крижини і розлила свої води, верст на сім завширшки, ріка Белая! Всю повінь видно було, як на долоні, з вікон будиночка на Голубиній Слобідці; розцвів

плодовий сад у Багрових, і пахощі черемх та яблунь сповнили повітря духмяним ароматом; сад став вітальною господарів, і життєдайне тепло ще більше зміцнило сили Софії Миколаївни.

Під той час сталася в Уфі пригода, яка справила величезне враження на всіх її мешканців, а особливо на молодих Багрових, тому що герой пригоди був їхній близький знайомий і навіть, як я пригадую, далекий родич Олексія Степановича. Софію Миколаївну, з її жвавою натурою, ця романічна подія по-справжньому захопила. Молодик, один з перших і багатих дворян Уфімського або Оренбурзького краю, І. І. Тимашов, закохався в красуню-татарку Тевкелеву, дочку багатого татарського дворянина. Це сімейство, так само, як і сімейство Алкіних, вже сприйняло тоді певні зовнішні форми культурності в побуті і розмовляло добре по-російськи, але неухильно додержувалося у всьому мусульманської віри. Красуня-татарка Сальме теж закохалась у вродливого російського офіцера, який служив капітаном у полку, що стояв на околицях Уфи. Сподіватися, що батьки й дорослі брати добровільно погодяться на законний шлюб, ніяк не можна було, бо наречена тоді мусила стати християнкою. Довго боролася Сальме із своїм коханням, яке яскравіше горить у серцях азіатських жінок. Нарешті, як це завжди буває, Магомет був переможений, і Сальме вирішила втекти із своїм коханим капітаном, охреститись, а потім повінчатися. Командира полку, в якому служив Тимашов, напрочуд доброго і людяного, любили всі без винятку; то був генерал-майор Мансуров, що вславився потім з Суворовим на Альпійських горах при переправі через Чортів міст; він сам недавно одружився з любові, знав пригоди свого капітана, співчував їм і взяв закоханих під свою опіку. Однієї похмурої і дощової ночі Сальме втекла з батькового дому; в гаю поблизу чекав на неї Тимашов з верховими кіньми; треба було промчати верст із сто до Уфи. Сальме прекрасно їздила верхи, через кожні десять або п'ятнадцять верст стояли, заздалегідь приготовлені, підставні коні, охоронювані солдатами, що дуже любили свого доброго капітана, втікачі полетіли «на крилах кохання», як неодмінно сказав би поет тієї епохи. Тимчасом у домі Тевкелевих, де давно підозрювали, що Сальме закохана в Тимашова і пильно за нею стежили, її відсутність скоро помітили. В одну хвилину

зібралася юрма озброєних татар і, палаючи гнівом, під проводом розлученого батька¹ і братів, помчала навздогін, лементуючи і загрожуючи помститись; дорогу вгадали, і, звичайно, були б спіймані наші втікачі або принаймні не обішлося б без кривавої сутички,—бо солдатів і офіцерів, що брали гарячу участь у цій справі, по дорозі розставлено було багато,—коли б позад втікачів не здогадалися зламати міст через глибоку, лісову, неприступну річку, і важка переправа вплав затримала переслідувачів години на дві; проте легкий човник, на якому переправлявся молодий Тимашов із своєю Сальме через ріку Белую під самою Уфою,—не дійшов ще до середини ріки, як примчав на берег старий Тевкелев з синами і з одною половиною вірних своїх дружинників, тому що друга половина позагонила по дорозі коней. На березі, наче випадково, з'явилася ціла рота солдатів, що готувалася до перевозу і зайняла всі порони та дуби. Нещасний батько заскреготів зубами, прокляв дочку і повернувся додому. Напівмертву від страху і втоми Сальме посадовили в карету і привезли в дім до матері Тимашова. Справа набула характеру законного й офіційного: з'явилася магометанка, що бажає добровільно перейти в православну віру; начальство міста взяло її під свій захист, повідомило муфтія, котрий жив в Уфі (всі його називали «татарським архіереєм»), про все, що сталося, і зажадало від нього, щоб він заборонив сімейству Тевкелевих і взагалі всім магометанам вдаватися до будь-яких насильствених і ворожих дій для викрадення дівичі Сальме, яка *добровільно* переходить у православну віру. За кілька днів духівництво підготувало майбутню неофітку до прийняття таїнства хрещення та миропомазання. Обряд відправили пишно й урочисто в міському соборі; Сальме назвали Серафимою, за ім'ям хрещеного батька Іванівною, і слідом за тим, не виходячи з церкви, повінчали молодих закоханих. Ця подія збудоражила все місто. Звісно, вся молодь і всі мужчини були за красуню Сальме; але зате жінки строго осуджували її, деякі, можливо, і не зовсім некорисливо. Дуже небагато знайшлося таких, що приязно і щиро подали руку юній християнці, яка вступила, за становищем свого чоловіка, у найвищі

¹ Другий варіант цієї легенди свідчить, що за втікачкою гналася мати із синами.

кола уфiмського громадянства. Софiя Миколаiвна з Олексiєм Степановичем були серед людей, що палко свiтчували молодому подружжю. При дiяльнiй участi так само молодi, люб'язнi генеральшi А. М. Мансуровi (родом Булгаковоi) друзi Тимашових скоро допомогли їм стати твердою ногою на новому для них поприщi громадського мiського життя. Вжили дiяльних заходiв до того, щоб молода капiтанша здобула належну освiту, i завдяки природним своїм здiбностям i жвавому розуму вона невдовзi стала чарiвною свiтською дамою, що викликала мимовiльну симпатiю i мимовiльну заздрiсть, чому, звичайно, значно сприяла її краса та незвичайнiсть становища. Софiя Миколаiвна назавжди лишилася щирою приятелькою Серафими Иванiвни Тимашовоi, але та, на превеликий жаль усiх, жила недовго: через три роки вона померла вiд сухот, залишивши двох синiв i пригнiченого горем чоловіка. Тимашов мало не збожеволiв, покинув служити, присвятив себе дiтям i назавжди лишився вдвiцем. Ходили чутки, але за вiрогiднiсть їх нiяк не можна ручитись, нiбито до хвороби i смертi молодi жiнки спричинилася затаена туга за покинутим сiмейством i каяття в тому, що вона зрадила свою природну вiру.

А час швидко линув, не зупинюваний нiякими подiями. Настала пора, коли Софiї Миколаiвнi не дозволяли вже їздити в гостi, не дозволяли навiть прогулюватися в скiпажi за мiстом. У погожi днi вона походжала в садку, двiчi на день по пiвгодини; коли стояла негода, вона походжала по кiмнатах, повiдчинявши всi дверi свого маленького будиночка. Мабуть, уся ця вiдлюднiсть, точнiсть i примус були не тiльки некориснi, а скорше шкiдливи, хоча очевиднiсть суперечила моїй думцi: Софiя Миколаiвна почувала себе дуже добре. Олексiй Степанович мусив погоджуватися на таку строгу лiкарську опiку, тому що дiставав частi накази вiд свого батька берегти жiнку краще, нiж зiницю свого ока; до того ж, друзi її, Чичагови i Мертваго, а найбiльше лiкарi, якi любили її щиро, ба навiть iз захопленням, так наглядали за Софiєю Миколаiвною, що вона не могла поворухнутися, не могла нiчого нi випити, нi з'їсти без їхнього дозволу. В якихось службових справах Авенарiус повинен був виїхати з мiста, i Клоусу, що також служив в Уфi мiським акушером, доручено було безпосереднiй нагляд за здоров'ям Софiї Миколаiвни. Клоус був добрячий, розумний, освiчений,

але з прекумедною зовнішністю німець. Цей, ще не старий, чоловік ходив у неймовірно жовтому парикі. Всі дивувалися, звідки він діставав такого кольору людське волосся, що його ні в кого на голові не буває; брови та білки маленьких карих очей також були жовтяві, а невеличке кругле обличчя червоне, як жар¹. У дружньому своєму обходженні він був великий оригінал; дуже любив цілувати ручки знайомим дамам, але ніколи не дозволяв цілувати себе в щоку, доводячи, що з боку мужчин це велика нечемність. Він дуже любив також маленьких дітей; ця любов виявлялася в тому, що він садив собі на коліна улюблену дитину, клав її ручки на долоню своєї лівої руки, а правою пестив ручку дитини цілими годинами. Найсильнішим виявом його дружньої прихильності було слово *варвар* або *варварка*, і тому Софію Миколаївну, якій був безмежно відданий, він безнастанно називав варваркою. Ставши близьким другом у домі Багрових, Клоус знав усе докладно про Степана Михайловича, знав його палке бажання мати внука, знав його нетерпляче очікування. Клоус добре писав по-російськи і чітким почерком написав для старого своє припущення, за вірність якого рувився, що у Софії Миколаївни, між 15 і 22 вересня, народиться син. Пророкування послали Степанові Михайловичу, котрий, хоч і сказав: «бреше німець!», але потай йому повірив; радісне і тривожне очікування позначалося на його обличчі і вчувалося в усіх його словах. Під той час відома нам Фросина Андріївна, від якої він менше приховував своє побоювання, що невістка знов народить дочку, розповіла якось йому, що, проїздячи через Москву, — їздила вона помолитися богу до Тройці, до великого угодника Сергія, — почула там, що якась одна знатна дама, в якій народжувалися тільки дочки, дала обітницю назвати першу свою дитину, якщо це буде хлопчик, Сергієм, і що справді, через рік, в неї народився син Сергій. Степан Михайлович на це не відказав нічого, але з першою ж поштою власноручно написав до свого сина та невістки, щоб вони відправили молебень Сергію, Радонезькому чудотворцеві, і дали обітницю, якщо на-

¹ Андрій Михайлович Клоус того ж 1791 року переїхав до Москви і став на службу у Виховному будинку — викладачем повивальної справи. Він сумлінно виконував ці свої обов'язки протягом тридцяти років і помер у 1821 році. Жовтий парик залишився незмінним його атрибутом. Він був завзятий і багатьом відомий нумізмат.

родиться в них син, назвати його Сергієм; а щоб пояснити таку свою волю, додав: «Тому що в роді Багрових Сергія ще не бувало». Наказ виконали точно. Софія Миколаївна невсипуще готувала все, що тільки може придумати дбайлива мати для майбутньої своєї дитини; але найважливішим було те, що знайшлася чудова мамка в одному з сілечь покійного її батька, в Касимовці,— селянка Марфа Василівна, що поєднувала в собі всі найкращі якості, яких тільки можна було бажати для мамки; до того ж, вона з своєї охоти брала на себе цей обов'язок і задалегідь переїхала до Уфи із своїм немовлям.

Вже йшлося до розв'язки. Навіть ходити Софії Миколаївні уже забороняли. Катерина Борисівна Чичагова занедужала і не виїздила з дому, а інших нікого Багрови вже не приймали. Катерина Олексіївна Чепрунова гостювала майже безвихідно в своїй родички і тільки іноді ходила побачитись із своїм любим Андрюшею. Клоус з'являвся щодня вранці снідати і щодня о шостій годині вечора приїздив пити чай з ромом і грати в карти з господарями, а оскільки гра була майже безгрошова, то ощадливий німець діставав десь уже не нові карти і привозив їх з собою. Іноді після карт починалося читання, яке слухав і Клоус. Читав завжди Олексій Степанович — він набув у цій справі навички і певного уміння. Іноді траплялося, що німець привозив німецьку книгу і перекладав її словесно; слухали залюбки, а особливо Софія Миколаївна, бо вона бажала мати хоч якась уявлення про німецьку літературу.

Зазнавши всієї безмежності, всього захоплення, всієї могутності материнської любові, з якою, звичайно, ніяке інше почуття рівнятися не може, Софія Миколаївна сама дивилася на свій теперішній стан з повагою; вона прийняла за святий обов'язок збереженням душевного спокою зберегти здоров'я дитини, яку вона носить, і забезпечити тим самим її існування,— існування, в якому полягали всі надії, вся майбутність, усе життя Софії Миколаївни. Ми вже достатньо знаємо її, знаємо, як вона здатна захоплюватись, і тому не будемо здивовані, дізнавшись, що вся вона віддалася почуттю матері, почуттю любові до ненародженої ще дитини. Всі дні і години днів і ночей були присвячені збереженню себе в усьому. Так спрямувалися її розум, її пристрасна увага лише на цей предмет, що вона нічого іншого не помічала і була, очевидно, цілком

вдоволена з Олексія Степановича, хоча, напевне, були приводи до невдоволення. Чим більше Олексій Степанович знавав дружину свою, тим більший його подив вона викликала. Він був людиною, менш за все здатною цінити екстаз, співчувати екстазові, хоч би що було його причиною. Екзальтованість любові в Софії Миколаївні його лякала; він звик боятись її, як звик боятися нападів лютого гніву в своєму батькові... Екзальтованість на людей тихих, лагідних і спокійних завжди справляє неприємне враження; вони не можуть визнати природним такий душевний стан; вони вважають екзальтованих людей хворими на той час, людьми, на яких *находить* іноді... Вони не вірять у сталість їхнього душевного спокою, бо він зараз може порушитись, і відчують страх перед такими людьми... Страх — найнебезпечніше почуття для любові, навіть до батька і до матері... Взагалі кажучи, внутрішнє, домашнє життя і подружні сімейні взаємини між молодими Багровими не тільки не посунулися вперед, як слід було сподіватись, а навпаки, начебто відступили назад. Це дивно, але так буває іноді в житті.

В цей самий час Клоус дістав призначення на службу в Москві. Він уже розпрощався із своїм начальством та з усім містом і чекав тільки, поки Софія Миколаївна щасливо розродиться, сподіваючись, що зможе бути їй корисним. Клоус гадав, що після п'ятнадцятого вересня, на другий чи третій день, він зможе виїхати, тим-то найняв собі коней саме на це число. Наймані коні були йому потрібні тому, що він хотів заїхати кудись в бік від битого шляху, до якогось німця-поміщика. П'ятнадцяте вересня прийшло і минуло без очікуваної події; Софія Миколаївна почувала себе краще і бадьоріше, ніж перед тим, і тільки безглузді лікареві накази примушували її сидіти і здебільшого лежати на канapé. Минуло шістнадцяте, сімнадцяте і вісімнадцяте вересня, і хоч як любив німець Софію Миколаївну, проте починав уже сердитись, бо мусив платити найнятому візникові з кіньми щодня по карбованцю міді, а це здавалося тоді нечуваною дорожнечею і великою витратою. Господарі дружньо кепкували з нього і щовечора, як і раніш, читали, слухали або грали в карти; коли раптом німець вигравав у них гривень шість міддю, то був дуже задоволений, кажучи, що сьогодні недорого заплатить візникові. Так минуло і дев'ятнадцяте вересня. Двадцятого приїхав уранці Клоус, і Софія Миколаївна зу-

стріла його на дверях своєї спальні, дружньо вітаючи кніксенами... Німець розсердився. «Та що це ти, варварко, робиш зі мною»,—сказав він, цілуючи, за звичаєм, простягнуту ручку господині, *по-польську*, як він висловлювався. «Слухай, Олексію Степановичу,—провадив він далі, звертаючись до чоловіка,—дружина твоя мене з торбами пустить. Їй слід було родити п'ятнадцятого, а двадцятого вона кніксени робить».—«Дарма, Андрію Михайловичу,—відповів, поплескуючи його по плечу, Олексій Степанович,—ти нас сьогодні в карти обіграєш, тільки карти вже стали погані». Клоус обіцяв привезти нові карти, поснідав і, просидівши до другої години, поїхав. Рівно о шостій годині вечора приїхав добродушний німець у Голубину Слобідку, в знайомий будиночок; не зустрівши нікого в передпокої, в залі та вітальні, він хотів увійти до спальні, але двері були замкнені; він постукав, двері відімкнула Катерина Олексіївна; Андрій Михайлович увійшов і спинився, зчудований: підлога була застелена килимами; вікна запнуті зеленими шовковими гардинами; над двоспальним ліжком висіла парадна штофна запона; в кутку горіла свічка, заставлена книгою; Софія Миколаївна лежала в постелі, на подушках теж у парадних наволочках, вбрана в гарненький, ранковий широкий капот; обличчя її було свіже, очі сяяли від щастя. «Поздоровте мене, друже наш,—сказала вона дужим і звучним голосом,—я мати, в мене народився син!» Німець, глянувши на обличчя Софії Миколаївни, почувши її здоровий голос, подумав, що вся обстановка — просто жарт, комедія. «Годі, варварко, пустувати зі мною; я старий горобець, мене не обдурити,—сказав він, сміючись,—ану вставай, я нові карточки привіз,—і, підійшовши до постелі і підсунувши карти під подушку, він додав,—ось на зубок новонародженому!»—«Друже мій, Андрію Михайловичу,—говорила Софія Миколаївна,—їй-богу я народила: ось мій син...» На великій пуховій подушці, теж у гарненькій наволочці, під муслиною, на рожевому атласі, коврою справді лежав новонароджений, кріпкий хлопчик; біля ліжка стояла бабуса-повитушка, Альона Максимівна. Клоус страшенно розсердився, розлючено відскочив од ліжка, наче облікся, і закричав: «Як? без мене! Я живу тут тиждень і плачу щодня гроші, і мене не покликали!..» Червоне його обличчя побагровіло, парик зсунувся набакир, вся його огрядна постать була така смішна, що породілля почала реготати.

«Голубе, Андрію Михайловичу,— говорила бабуся-повитушка,— бог дав годину, не встигли й опам'ятатися; а як тільки попробирали все, то хотіли були послати, та Софія Миколаївна зволили сказати, що ваша милость зараз приїдете».— Схаменувся щирий друг Софії Миколаївни та її чоловіка. Минулася його досада; радісні сльози з'явилися на очах; схопив він новонароджене немовля своїми досвідченими руками, почав його оглядати коло свічки, крутити і мацати, і малятко голосно закричало; сунув йому пальця в рот, і коли новонароджений міцно стиснув його і почав смоктати, німець радісно вигукнув: «А, варвар! який хороший і здоровенний». Софія Миколаївна перелякалася, що так недбало поводяться з її неоціненним скарбом, а бабуся-повитушка злякалась, щоб малятко не наврочив німець; вона хотіла була його забрати, але Клоус бешкетував: він бігав з дитиною по кімнаті, звелів дати ночви, губку, мило, пелюшок, теплої води, закачав рукави, підперезався фартухом, скинув парик і почав мити дитину, приказуючи: «А, варвареня, тепер не кричиш: добре тобі в тепленькій водичці!». Нарешті, прибіг, нетямлячись від щастя, Олексій Степанович; він посилав нарочного з радісною звісткою до Степана Михайловича, написав листа до батьків та до сестри Аксенії Степанівни, просячи її прийти якнайшвидше хрестити його сина. Олексій Степанович мало не задушив у своїх обіймах ще мокрого німця; а домашніх своїх він давно уже всіх перецілував і з усіма поплакав. Софія Миколаївна... але я не наслідуюся навіть подумати, що можна передати словами її почуття. Це було раювання, насолода, які не всім даються на землі і ненадовго.

Народження сина спричинило надзвичайні веселощі в домі; навіть сусіди чомусь повеселішали. Всі слуги Багрових, сп'янівши від радості, а потім од вина, співали і танцювали на дворі; напилися навіть ті, хто ніколи нічого не пив, серед них був Єфрем Овсійович, з яким нічого не могли вдіяти — він усе просився в кімнату до панії, щоб подивитись на її сина; нарешті, жінка, з допомогою Параші, добре прив'язала Овсійовича до величезного осла, але він, і зв'язаний, все-таки дригав ногами, ляскав пальцями і приспівував, ледве ворухаючи язиком: «Ой, люлі, ой, люлі!..»

Андрій Михайлович Клоус, стомившись від трудів і радісного хвилювання, сів, нарешті, в крісло і з великою насолодою напився чаю, а що цього вечора він якось ретельніше підливав рому, то й відчував після третьої чашки, що йому запаморочилося в голові. Наказавши, щоб немовляті до ранку не давали груді мамки, а тільки ревенний сироп, він розпрощався із своїми щасливими господарями, поцілував рученятко дитини і поїхав спати з тим, щоб якнайраніше навідати породіллю. Проходячи двором, він побачив танці і почув пісні, що долинали з усіх вікон кухні та челядень. Він зупинився, і хоч жаль було йому перешкоджати веселощам добрих людей, але почав усіх умовляти, щоб перестали вони співати і танцювати, бо панії їхній потрібен спокій. На подив його, всі послушалися і при ньому полягали спати. Виходячи з воріт, німець бурмотів: «Який щасливий хлопчисько! як усі йому раді!»

І справді, за сприятливих обставин народився цей хлопчик! Мати, що страждала безнастанно під час першої вагітності,—носячи його, була здоровісінька; ніякі домашні прикросі не хвилювали в цей час його батьків; мамка знайшлася така, яких і матерів буває небагато, що, звичайно, виявилось згодом; жаданий, проханий і молений, він не лише батька й матір зрадував своєю появою на білий світ, навіть осінній день був теплий, наче літній!..

Але що ж робилося в Багрові, коли прийшла радісна звістка, що бог дарував Олексієві Степановичу сина і спадкоємця! В Багрові було ось що: з п'ятнадцятого вересня Степан Михайлович лічив дні і години і ждав кожної хвилини нарочного з Уфи, якому наказано було мчати день і ніч на *підставних*; ця річ була тоді нова, і Степан Михайлович її не схвалював, як марнування грошей і непотрібну тривогу для обивателів; він віддавав перевагу їзді на своїх; але важливість і урочистість події змусила його відступити від звичайного порядку. Доля не покарала його надто довгим очікуванням: двадцять другого вересня, коли він спочивав по обіді, приїхав нарочний з листами і доброю звісткою. Прокидаючись після міцного сну, старий тільки-но встиг потягнутися і крекнути, як вбіг Мазан і, затинаючись від радості, пробурмотів: «Поздоровляю, батечку Степане Михайловичу, з внучком!» Першим порухом Степана Михайловича було перехрести-

тись. Потім він проворно схопився з постелі, босоніж підійшов до шафи, квапливо витягнув відомий нам родовід, взяв з чорнильниці перо, провів рису від кружальця з іменем «Олексій», зробив кружальце на кінці своєї риси і в середині його написав: «Сергій».

Прощайте, мої світлі й темні образи, мої добрі й недобрі люди, або, вірніше кажучи, образи, в яких є і світлі і темні сторони, люди, в яких є і добре, і погане! Ви не видатні герої, нічим не уславилися; в тиші і невідомості пройшли ви своє земне поприще і давно, дуже давно його покинули: але ви були люди, і ваше зовнішнє і внутрішнє життя так само сповнене поезії, так само повчальнє і цікаве для нас, як ми і наше життя, в свою чергу, будемо цікаві і повчальні для нащадків. Ви були такими ж дійовими особами великої всесвітньої вистави, що її споконвіку розігрує людство, так само сумлінно виконували свої ролі, як і всі люди, і так само заслуговуєте на те, щоб про вас згадували. Могутньою силою друкованого слова познайомлено тепер з вами ваших нащадків. Вони зустріли вас приязно і визнали в вас братів, незалежно від того, коли і як ви жили, в якому вбранні ходили. То хай же ніколи не буде зневажено пам'ять вашу ніяким упередженим судом, ніяким легковажним словом!

ДИТЯЧІ РОКИ
БАГРОВА-ВНУКА

*що становлять
продовження*

СІМЕЙНОЇ
ХРОНІКИ

Внуці мої
ОЛЬЗІ ГРИГОРІВНІ
АКСАКОВІЙ

ДО ЧИТАЧІВ

Я написав уривки з «Сімейної хроніки» за розповідями сімейства пп. Багрових, як відомо ласкавим моїм читачам. В епілозі до п'ятого й останнього уривка я розпрощався з особами, що їх описував, не думаючи, що мені коли-небудь доведеться говорити про них. Але людина часто помиляється: внук Степана Михайловича Багрова розповів мені дуже детально історію своїх дитячих літ; я записав його розповіді якнайточніше, а що вони становлять продовження «Сімейної хроніки», яка привернула до себе прихильну увагу читацької публіки, і що розповіді ці являють собою досить повну історію дитини, життя людини в дитинстві, дитячий світ, який створюється поступово під впливом щорічних нових вражень,— то я вирішив надрукувати записані мною розповіді. Бажаючи, по змозі, відтворити жвавість усної оповіді, я завжди говорю від імені оповідача. Колишні дійові особи «Хроніки» виходять знову на сцену, а старші, тобто дідусь та бабуся, на протязі розповіді, залишають її назавжди... Знову віддаю моїх Багрових ласкавій увазі читачів.

С. Аксаков

ВСТУП

Я сам не знаю, чи можна цілком вірити всьому тому, що зберегла моя пам'ять? Якщо я пам'ятаю події, що справді сталися, то це можна назвати спогадами не просто дитинства, але й дуже ранньої його пори. Звичайно, я нічого не пам'ятаю в зв'язку, в безперервній послідовності; але багато чого живе в моїй пам'яті досі з усією яскравістю барв, з усією рельєфністю вчорашньої події. Коли мені було років три або чотири, я розповідав своїм домашнім, що пам'ятаю, як відлучали мене від мамки... Всі сміялися з моїх розповідей і запевняли, що я наслухався їх від матері або няньки і подумав, що це я сам бачив. Я сперечався і на доказ наводив іноді такі моменти, про які ніхто не міг мені розповісти і які могли знати тільки я та моя мамка або мати. Починали розпитувати, і часто виявлялося, що діло було саме так, що розказати про нього ніхто мені не міг. Але не все, що я вважав за бачене, бачив я насправді; ті ж розпитування іноді доводили, що багато чого я не міг бачити, а міг тільки чути.

Отже, я буду розповідати з доісторичної, так би мовити, епохи мого дитинства лише те, в істинності чого не можу сумніватися.

УРИВЧАСТІ СПОГАДИ

Найперші предмети, що збереглися на ветхій картині давно минулого, картині, дуже збляклій подекуди від часу і плину шістдесятих років, предмети й образи, які снуються в моїй пам'яті,— мамка, маленька сестричка й мати; тоді вони не мали для мене ніякого певного значення і були тільки безіменними образами. Мамка уявляється мені спершу якоюсь таємничою, майже невидимою істотою. Пам'ятаю, як, лежачи уночі то в ліжечку, то на руках у матері, я гірко плавав; з риданням і зойками повторював я одне й те ж слово, кличучи когось, і хтось з'являвся в сутіні тьмяно освітленої кімнати, брав мене на руки, тулив до грудей... і мені ставало хороше. Потім пам'ятаю, що вже ніхто не приходив на мій крик і лемент, що мати, пригорнувши мене до грудей, наспівуючи ті самі слова заспокійливої пісні, бігала зі мною по кімнаті, поки я не засинав. Мамка, що дуже мене любила, знову кілька разів постає в моїх спогадах; іноді вона здалеку, нишком дивиться на мене з-за інших, іноді цілує мені руки, обличчя і плаче надо мною. Мамка моя була панська селянка і жила за тридцять верст; вона вирушала з села пішки в суботу ввечері і приходила в Уфу рановранці в неділю; надивившись на мене і відпочивши, знов пішки поверталася в свою Касимовку, щоб не спізнитися на панщину. Пам'ятаю, що вона одного разу приходила, а може, й приїздила як-небудь, з моєю молочною сестрою, здоровою і червонощокою дівчинкою.

Сестричку я спершу любив більше за всі іграшки, більше за матір, і любов ця виявлялася в безнастанному

бажання її бачити і в почутті жалю: мені весь час здавалося, що їй холодно, що вона голодна і що їй хочеться їсти; мені безнастанно хотілося одягнути її в своє платтячко і годувати тим, що давали мені; цього, цілком природно, мені не дозволяли, і я плакав.

Постійна присутність матері зливається в кожному моїм спогадом. Її образ нерозривно поєднується з моїм існуванням, і тому він мало вирізняється в уриваних картинах першого періоду мого дитинства, хоча постійно живе в них.

Тут постає велика прогалина, тобто темна пляма або зблякле місце в картині давно минулого, і я починаю пам'ятати себе вже тяжко хворим, і не на початку хвороби, що тривала понад півтора року, не наприкінці її (коли я вже видужував), ні, саме пам'ятаю себе таким немічним, що кожної хвилини боялися за моє життя. Якось, рановранці, я прокинувся чи опритомнів, і не впізнаю, де я. Все було незнайоме мені: висока, велика кімната, голі стіни з грубесних нових соснових деревин, густий смолистий запах; яскраве, здається літнє, сонце оце тільки сходить, і крізь вікно з правого боку, поверх серпанкової запони, що була надо мною опущена, яскраво відбивається на протилежній стіні... Біля мене тривожно спить, без подушок і нероздягнена, моя мати. Наче тепер, дивлюся на чорне її волосся, що розсипалося по худому й жовтому її обличчю. Мене напередодні перевезли в підгірне село Зубовку, верст за десять від Уфи. Напевне, дорога і спокійний сон, навіяний подорожжю, підкріпили мене; мені стало добре й весело, і я кілька хвилин з цікавістю і залюбки розглядав крізь запону нові для мене навколишні предмети. Я не вмів поберегти сну сердешної моєї матері, торкнувся її рукою і сказав: «Ой, яке сонечко! як добре пахне!» Мати схопилася, спочатку перелякана, і потім зраділа, вслухавшись у мій дужий голос і глянувши на моє посвіжіле обличчя. Як вона мене голубила, якими називала іменами, як радісно плакала... цього не розкажеш! — Запону підняли; я попросив їсти, мене нагодували і дали випити півчарки старого рейнвейну; як гадали тоді, він тільки і підкріплював мене. Рейнвейну налили мені з якоїсь чудернацької пляшки, із сплющеним, широким, круглим дном і довгою вузькою шийкою. Відтоді мені не випадало бачити такі пляшки. Потім я попросив зняти для мене шматочки або висульки соснової смоли,

що скрізь на стінах, одвірках та лутках розтоплювалася, капала, навіть текла потроху, застигаючи і засихаючи по дорозі і висячи в повітрі маленькими бурульками, що вельми нагадували звичайні крижані бурульки. Я дуже любив запах соснової та ялинової смоли — нею кадили іноді в наших дитячих кімнатах. Я понюхав, полюбувався, побавився духмяними й прозорими смоляними бурульками; вони розтанули у мене в руках, і від них злиплися мої худі, довгі пальці; мати вимила мені руки, витерла їх досуха, і мене взяла дрімота... Предмети почали плутатися перед моїми очима; мені здавалося, що ми їдемо в кареті, що мені хочуть дати ліки і я не хочу пити їх, що замість матері стоїть коло мене нянька Агафія або мамка... Як заснув я і що було потім — нічого не пам'ятаю.

Часто пригадую я себе в кареті, навіть не завжди запряженій кіньми, не завжди в дорозі. Добре пам'ятаю, що мати, а іноді нянька тримає мене на руках, одягненого дуже тепло, що ми сидимо в кареті, яка стоїть у сараї, а іноді вивезена на подвір'я; що я пхикаю, повторюючи кволим голосом: «Супу, супу» — його мені давали потрошку, незважаючи на болісний нестерпний голод, після якого іноді виникала цілковита огида до їжі. Мені сказали, що в кареті я плакав менше і взагалі був значно спокійніший. Здається, панове лікарі на самому початку хвороби погано лікували мене і, нарешті, залікували майже до смерті, довівши до цілковитого ослаблення травні органи; а можливо, що помисливість, надмірний страх безмежно відданої матері, безнастанне змінювання ліків спричинили тяжкий стан, в якому я був.

Іноді я лежав у забутті, що було чимось середнім між сном і непритомністю; пульс майже переставав битися, віддих був такий слабкий, що прикладали дзеркало до губів моїх, щоб дізнатися, чи живий я; проте я пам'ятаю багато з того, що робили зі мною в той час і що говорили біля мене, гадаючи, що я вже нічого не бачу, не чую і не розумію, що я помираю. Лікарі і всі навколо давно прирекли мене на смерть: лікарі виходили з безперечних медичних ознак, а всі навколо — з безперечних поганих при-

кмет, що їх безпідставність і облудність позначилися на мені вельми переконливо. Страждань матері моєї описати неможливо, але екзальтоване самовладання і надія врятувати своє дитя ніколи їй не облишали. «Голубонько Софіє Миколаївно,— не один раз казала, як я сам чув, віддана їй душею і тілом далека родичка Чепрунова,— перестань ти мучити своє дитя; таж і лікарі, і священник сказали тобі, що він уже на тонку пряде. Скорися волі божій: поклади дитя під образи, засвіти свічку і дай його янгольській душечці вийти спокійно з тіла. Ти ж тільки заважаєш їй і тривожиш її, а пособити не можеш...» Але гнівно зустрічала такі слова моя мати і відповідала, що поки іскра життя жевріє в мені, вона не перестане робити все, що може, для мого врятування,— і знову клала мене непритомного у зміцнюючу ванну, вливала в рот трохи рейнвейну або бульйону, цілими годинами розтирала мені груди і спину голими руками, а якщо й це не допомагало, то наповнювала мої легені своїм диханням — і я, після глибокого віддишу, починав дихати краще, наче пробуджувався до життя, опритомнював, починав їсти й говорити, навіть вичунював на якийсь час. Так бувало не один раз. Я міг навіть бавитися своїми іграшками, які ставили коло мене на маленькому столику; звичайно, все це робив я, не встаючи з ліжечка, бо ледве ворухив своїми пальцями. Але найголовніша моя втіха була в тому, що приносили до мене мою любу сестричку, давали поцілувати, погладити по голівці, а потім няня сідала з нею навпроти мене, і я подовгу дивився на сестру, вказуючи то на одну, то на другу мою іграшку, і вимагаючи подати їх сестричці.

Помітивши, що подорожувати мені начебто корисно, мати їздила зі мною весь час: то в пригородні сільця своїх братів, то до знайомих поміщиків; одного разу, не знаю куди, вирушили ми в далеку мандрівку, батько був з нами. В дорозі, якось уранці, стало мені так погано, я так знесилився, що змушені були спинитись; винесли мене з карети, постелили постіль у високій траві лісової галявини, в затінку дерев, і поклали майже безживного. Я все бачив і розумів, що коло мене робили. Чув, як плакав батько і втішав нещасну матір, як ревно вона молилася, знявши руки до неба. Я все чув і бачив виразно і не міг сказати жодного слова, не міг поворухнутись — і раптом наче прокинувся, і мені стало значно краще, аніж перед

тим. Ліс, затінок, квіти, ароматне повітря так мені сподобались, що я упросив не забирати мене звідси. Так і простояли ми тут до вечора. Коней випрягли і пустили на траву близенько коло мене, і мені це було приємно. Десь знайшли джерельну воду; я чув, як говорили про це; розклали вогнище, пили чай, а мені дали випити огидної римської ромашки з рейнвейном, приготували їжу, обідали і всі відпочивали, навіть мати моя спала довго. Я не спав, але відчував незвичайну бадьорість і якусь внутрішню втіху та спокій, або, краще кажучи, я не розумів, що відчував, але мені було хороше. Вже досить пізно ввечері, незважаючи на мої просьби й сльози, поклали мене в карету і перевезли до найближчого на дорозі татарського села, і там ночували. Другого дня вранці я відчув себе також свіжішим і бадьорішим, аніж завжди. Коли ми повернулися в місто, моя мати, бачачи, що я трохи зміцнів, і прикинувши, що мені вже з тиждень не давали звичайних мікстур і порошків, помолилася богу і вирішила облишити уфійських лікарів, а взялася лікувати мене за домашнім лікарським порадником Бухана. Мені ставало щораз краще, і через кілька місяців я був майже здоровий; але весь цей час, від годування на лісовій галявині до цілковитого одужання, майже зовсім стерся в моїй пам'яті. А втім, одну пригоду я пам'ятаю досить виразно; вона сталася, як заповідають мене всі домашні, у самій середині мого видужання...

На першій порі мого видужання я відчував хворобливо перебільшений жаль до всього, що страждає. Насамперед я вболівав за свою маленьку сестричку: не міг бачити і чути її сліз або крику і відразу починав сам плакати, а вона в той час нездужала. Спочатку мати наказала перевести її в іншу кімнату; але я, помітивши це, так схвилювався, така туга облягла мене, як потім розповідали, що поспішили повернути мені мою сестричку. Щоволі вичунюючи, я не скоро почав ходити, і спочатку цілі дні, лежачи в своєму ліжечку і посадовивши до себе сестру, забавляв її різними іграшками або показував картинки. Іграшки в нас були дуже простенькі: невеличкі гладенькі кúльки або шматочки дерева, що їх ми називали цурочками; я споруджував з них якісь клітки, а моя подруга любила руйнувати їх, махнувши своєю ручкою. Потім почав я бродити і сидіти на вікні, відчиненому просто в сад. Всяка пташка, навіть горобець, привертала мою

увагу і давала мені велику втіху. Мати, котра весь час, вільний від приймання гостей і господарського клопоту, була коло мене, зараз дістала для мене клітку з пташками і пару ручних голубів, які ночували під моїм ліжечком. Мені розповідали, що я не тямився від захвату і так його виявляв, що не можна було дивитися байдуже на мою радість. Одного разу, сидячи на вікні (з цієї хвилини я все вже добре пам'ятаю), почув я якесь жалісне скавучання в саду; мати теж його почула, і коли я почав просити, щоб послали подивитися, хто це плаче, що «напевне кому-небудь боляче», мати послала покоївку, і та, через кілька хвилин, принесла в своїх пригорщах малесеньке, ще сліпе щенятко, яке, тремтячи всім тілом і нетвердо спираючись на свої криві лапки, тикаючись всюди головою, жалісно скавучало, або *скачало*, як казала моя нянька. Мені стало так його жаль, що я взяв це щенятко і закутав його в свій одяг. Мати звеліла принести на блюдечку тепленького молочка, і після багатьох спроб, тикаючи сліпе цуценя писком у молоко, навчили його хлебтати. Відтоді щеня цілими годинами зі мною не розлучалося; годувати його по кілька разів на день стало моєю улюбленою забавою; його назвали Суркою, він став потім великою двірною собакою і жив у нас сімнадцять років, звичайно, вже не в кімнаті, а на подвір'ї; він дуже любив мене і мою матір.

Самі лікарі вважали, що я видужав якимсь чудом. Мати пояснювала це, по-перше, безмежним милосердям божим, а, по-друге, лікарськими порадами Бухана. Бухан дістав почесне звання мого рятівника, і мати привчила мене в дитинстві молитися богу за упокій його душі щоранку і щовечора. Згодом вона десь роздобула гравірований портрет Бухана, і чотири віршовані рядки, надруковані під його портретом французькою мовою, хтось переклав російським віршем, гарненько написав на папірці і наклеїв поверх французьких. Все це, на жаль, давно безслідно зникло.

Я пояснюю своє врятування, крім першої вищенаведеної причини, без якої ніщо звершитися не могло,— невсипущим доглядом, безнастанним піклуванням, самовідданою уважністю матері і подорожами, тобто рухом і повітрям. Уважність і піклування були ось які: бувши постійно

обмежена в коштах, перебуваючись, як то кажуть, з копійки на копійку, моя мати діставала старий рейнвейн у Казані, майже за п'ятсот верст, через давнього приятеля свого покійного батька, здається, лікаря Рейслеїна; за вино платила нечувану тоді ціну, і я пив його потроху, кілька разів на день. В місті Уфі не було тоді так званого французького білого хліба — і щотижня, тобто з кожною поштою, поштар, за щедрю винагороду, привозив з тієї ж Казані по три білі хлібини. Я сказав про це для прикладу: так само було у всьому. Моя мати не давала потаснути в мені догораючому світнику життя; тільки-но він починав чахнути, вона живила його магнетичним переливанням власного життя, власного подиху. Чи прочитала вона про це в якійсь книжці, чи сказав лікар, — не знаю. Чудовий цілющий вплив дороги — річ безперечна. Я знав багатьох людей, що теж завдячують їй своїм видужанням, а лікарі від них уже відступалися. Я вважаю також, що дванадцятигодинне лежання в траві, на лісовій галявині дало перший благотворний поштовх моєму розслабленому тілесному організмові. Не один раз я чув від матері, що саме відтоді сталася певна зміна на краще.

ПОСЛІДОВНІ СПОГАДИ

Після мого видужання я починаю пам'ятати себе вже дитям, не бідовим і дужим, яким я став згодом, а тихим, незвичайно жалісливим, страшенним боягузом; пам'ятаю, що під той час я безнастанно, хоча й повільно, вже читав дитячу книжку з картинками, під назвою «Дзеркало чесноти». Як і коли я навчився читати, хто мене вчив і за яким методом — зовсім не знаю; але писати я вчився значно пізніше і якось дуже повільно і довго. — Ми жили тоді в губернському місті Уфі, у величезному зубінському дерев'яному будинку, що його мій батько купив, як я згодом дізнався, з аукціону за триста карбованців асигнаціями. Будинок був обшальований, але не пофарбований; він потемнішав від дощів, і все це громаддя мало дуже сумний вигляд. Будинок стояв на косогорі, тому вікна в сад були дуже низько від землі, а вікна з їдальні на вулицю, на протилежній стороні будинку, височіли аршинів на три над землею; парадний ганок мав понад двадцять п'ять східців, і з нього було видно ріку Белую майже на

всю її широчінь. Дві дитячі кімнати, поряд із спальнею, в яких я жив разом з сестрою, пофарбовані по штукатурці на голубий колір, виходили вікнами в сад, і посаджена під ними малина росла так високо, що на цілу чверть зазірала в наші вікна, і це дуже веселило мене і нерозлучного мого товариша — маленьку сестричку. А втім, сад хоч і досить великий, не був красивий: де-не-де ягідні кущі смородини, агрусу та барбарису, два-три десятки хирлявих яблунь, круглі квітники з горицвітом, шафраном та айстрами, і жодного великого дерева, ніякого затінку; але й цей сад давав нам радість, особливо моїй сестричці, котра не знала ні гір, ні полів, ні лісів; а я виїздив, як казали, понад п'ятсот верст; незважаючи на мій хворобливий стан, велич краси божого світу непомітно лягала на дитячу душу і жила без мого відома в моїй уяві; я не міг задовольнитися нашим миршавим міським садом і, як людина бувала, безнастанно розповідав моїй сестрі про різні чудеса, що їх я бачив; вона слухала з цікавістю, втупивши в мене, сповнені напруженої уваги, свої чудові оченята, які водночас виразно промовляли: «Братіку, я нічого не розумію». Та й що тут дивного: оповідачеві минуло тільки п'ятий рік, а слухачці — третій.

Я сказав уже, що був боязкий і навіть полохливий; напевне, тяжка й тривала хвороба послабила, витончила, довела до крайньої вразливості мої нерви, а може, і з природи не був я хоробрий. Перші відчуття страху нав'яла мені своїми розповідями нянька. Хоча її, власне, було пристановлено до сестри, а за мною вона тільки наглядала, і хоча мати суворо забороняла їй навіть розмовляти зі мною, але вона іноді встигала ознайомити мене з деякими відомостями про хоху, про домовиків та мерців. Я став боятися нічної темряви і навіть удень боявся темних кімнат. В нашому домі була величезна зала, з якої двоє дверей вели в дві невеличкі кімнати, досить темні, тому що вікна з них виходили в довгі сіни, які правили за коридор; в одній з них був буфет, а друга стояла замкнена; вона колись правила за робочий кабінет покійному батькові моєї матері; там було зібрано всі його речі: письмовий стіл, крісло, шафу з книгами тощо. Нянька сказала мені, що там бачать іноді покійного мого дідуся, Зубіна, який сидить за столом і розглядає папери. Я так боявся цієї кімнати, що, проходячи повз неї, завжди заплющував очі. Одного разу, ідучи довгими сінями, забув-

шись, я глянув у вікно кабінету, згадав розповідь няньки, і мені примарилося, що якийсь старик у білому шлафроку сидить за столом. Я закричав і знепритомнів. Матері моєї не було вдома. Коли вона повернулася і я розповів їй про все, що сталося, і про все почуте від няні, вона дуже розсердилася: наказала відімкнути дідусів кабінет, завела мене туди, тремтячого від страху, силоміць і показала, що там нікого нема і що на кріслі висіла якась білизна. Вона доклала всіх зусиль, щоб розтлумачити мені, що такі розповіді — нісенітниця і вигадки дурних неуків. Няньку мою вона вигнала і кілька днів не дозволяла їй входити до нашої дитячої кімнати. Але крайність змусила покликати цю стару жінку, щоб вона знов доглядала нас; звичайно, їй було суворо заборонено розповідати такі дурниці; вона заприсяглася, що ніколи не говоритиме про простонародні забобони та повір'я, але це не вилікувало мене від страху. Нянька наша була трохи чудна, вона була дуже до нас прив'язана, і ми з сестрою дуже її любили. Коли її заслали на челядню і не дозволили навіть входити в дім, вона нишком пробиралася до нас уночі, цілувала нас сонних і плакала. Я це бачив сам, тому що одного разу її голублення розбудило мене. Вона доглядала нас дуже добре, але, через свою закоренілу впертість і невігластво, не розуміла вимог моєї матері і нишком робила все їй наперекір. За рік її остаточно відіслали на село. Я довго тужив: я не міг зрозуміти, за що матуся так часто гнівалася на добру няню, і був впевнений, що мати просто її не любила.

Я щодня читав свою єдину книжку «Дзеркало чесноти» моїй маленькій сестричці, зовсім не здогадуючись, що вона ще нічого не розуміла і тільки дуже охоче розглядала картинки. Цю дитячу книжку я знав тоді напам'ять усю; але тепер тільки два оповідання і дві картинки з цілої сотні лишилися в моїй пам'яті, хоч вони, порівняно до інших, нічим особливим не відзначаються. Це «Вдячний лев» і «Хлопчик, що одягається сам». Я пам'ятаю навіть фізіономію лева і хлопчика! Нарешті «Дзеркало чесноти» перестало забирати всю мою увагу і задовольняти мою дитячу цікавість; мені захотілося почитати інші книжки, а взяти їх зовсім не було де; тих книг, що їх іноді читав мій батько й мати, мені читати не дозволяли. Я взявся був до «Домашнього лікарського порадника Бухана», але й це читання мати визнала для мого віку не-

пристойним; а втім, вона вибирала деякі місця і, позначивши їх закладками, дозволяла мені їх читати; і це було, насправді, цікаве читання, тому що там описувалося всі трави, солі, коріння та всі ліки, про які тільки згадується в poradнику. Я перечитував ці описи, коли був уже значно старший, і завжди залюбки, бо все це подано і перекладено російською мовою дуже зрозуміло й добре.

Благодійна доля скоро послала мені несподівану нову насолоду, що справила на мене величезне враження і значно розширила тодішнє коло моїх уявлень. Навпроти нашого будинку жив, теж у власному будинку, С. І. Анічков, старий багатий холостяк, якого вважали дуже розумною і навіть вченою людиною; ця думка потверджувалася тим, що його колись посилали депутатом від Оренбурзького краю у відому комісію, утворену Катериною Другою для розгляду існуючих законів... Анічков дуже пишався, як мені розповідали, своїм депутатством і сміливо говорив про свої промови й заходи, хоч вони, як він сам признавався, не дали ніякої користі. Аніčkova не любила, а лише поважала і навіть трохи боялися його гострого язика і крутої вдачі. До мого батька й матері він ставився прихильно і навіть позичав їм гроші, яких просити в нього ніхто не наслідювався. Він почув якось від моїх батьків, що я хлопчик старанний і дуже люблю читати книжки, але що читати нічого. Старий депутат, освічений більше за інших, цілком природно, заохочував жадібність до знання. На другий день раптом присилає він слугу за мною; повів мене сам батько. Анічков, розпитавши докладно, що я читав, як розумію прочитане і що розумію, був дуже задоволений; наказав подати пачку книг і подарував мені... о щастя!.. «Дитяче читання для серця і розуму», видане безкоштовно при «Московских ведомостях» М. І. Новиковим. Я так зрадів, що, мало не плачучи, кинувся на шию старому і, нетямлячись, застрибав і побіг додому, а батько залишився розмовляти з Анічковим. Пам'ятаю, проте, приятний і доброзичливий регіт господаря, що, розітнувшись у моїх вухах, поступово даленів, поки я біг додому. Боячись, щоб хто-небудь не відібрав мого скарбу, я пробіг просто через сина в дитячу кімнату, ліг у своє ліжечко, опустив запону, розгорнув першу частину — і забув про все навколо. Коли батько повернувся і, сміючись, розповів матері про все, що сталося у Аніčkova, вона дуже стривожилася, бо не знала,

що я повернувся. Мене знайшли — я лежав з книжкою. Мати розповідала мені згодом, що я був наче не сповна розуму: нічого не говорив, не тямив, що мені казали, і не хотів йти обідати. Довелося забрати книжку, хоч я гірко плакав. Загроза, що книжки заберуть зовсім, примусила мене стримати сльози, встати і навіть обідати. По обіді я знову схопив книжку і читав до вечора. Зрозуміло, що мати поклала край такому несамовитому читанню: книжки замкнула в свій комод і видавала мені по одній частині, до того ж у певні, призначені нею, години. Книжок усього було дванадцять, та й ті не по порядку, а розрізнені. Виявилося, що це не повне зібрання «Дитячого читання», що складалося з двадцяти частин. Я читав свої книжки в захопленні, незважаючи на обачну бережливість матері, прочитав усе за місяць з чимось. В дитячому розумі моєму стався цілковитий переворот, і для мене відкрився новий світ... Я довідався в «розповіді про грім», що таке блискавка, повітря, хмарини; довідався про утворення дощу і походження снігу. Багато які явища в природі, що на них я дивився безтямно, хоч і з цікавістю, набули для мене смислу, значення і стали ще цікавішими. Мурашки, бджоли, а особливо метелики із своїми перетвореннями з ячюк на черв'яка, з черв'яка на хризаліду і, нарешті, в хризаліди на гарненького метелика — заповнили мою увагу й інтерес; мені страшенно захотілося спостерігати все це на власні очі. Щождо повчальних статей, то вони справляли на мене менше враження, але як забавляли мене «смішний спосіб ловити мавп» — і байка «про старого вовка», котрого всі пастухи від себе проганяли! Як захоплювався я «золотими рибками»!

Минув якийсь час, і я став помічати, що мати моя невдужає. Вона не лежала в ліжку, але худла, марніла і дедалі більше підупадала на силах. Нездужання почалося давно, але я цього спершу не бачив і не розумів, що саме до нього спричинилося. Тільки згодом я дізнався з розмов домашніх, що мати захворіла від тілесного виснаження і душевних страждань під час моєї хвороби. Щохвилинна небезпека втратити кохане дитя і прагнення зберегти його напружували її нерви і надавали їй неприродних сил і немовби штучної бадьорості; та коли небезпека минулася — загальна енергія підупала, і мати відчула квалість: почався біль у грудях, в боку, і все це завершилося ознобом із жаром; ті самі лікарі, які так без-

успішно лікували мене і яких вона облишила, почали лікувати її. Я почув, як вона казала моему батькові, що в неї починаються сухоти. Я не знаю, в якій мірі це відповідало дійсності, тому що хвора була, як усі казали, дуже помислива, і не знаю, удавано чи щиро, але мій батько та лікарі запевняли її, що це неправда. Я мав уже неясне уявлення про те, що сухоти — якась жахлива хвороба. Від страху серце в мене завмерло, і думка, що я спричинився до захворіння матері, мучила мене безнастанно. Я став плакати й тужити; але мати вміла якось перекопати мене і заспокоїти; це було для неї легко, бо вона мала надо мною безроздільну моральну владу.

Мати не могла цілком звиритися на уфімських лікарів і тому вирішила поїхати в Оренбург, щоб порадитися там з лікарем Деобольтом, який славився у всьому краї чудесним зцілюванням тяжкохворих. Вона сама сказала мені про це з веселим виглядом і запевнила, що повернеться здоровою. Я цілком повірив, заспокоївся, навіть повеселішав і почав просити матір, щоб вона їхала швидше. Але на таку подорож потрібні були гроші, до того ж, де подіти, на кого лишити двох маленьких дітей? Я прислухався до нескінченних розмов про це між батьком і матір'ю і, нарешті, довідався, що справу залагоджено: гроші дав той самий мій книжковий благодійник С. І. Анічков, а дітей, тобто нас із сестрою, вирішили завезти в Багрово і залишити в бабусі й дідуся. Я дуже зрадив, дізнавшись, що ми поїдемо своїми кіннями і що будемо в полі їх годувати. В мене лишився невиразний, але надзвичайно приємний спогад про дорогу, яку мій батько дуже любив; його розповіді про неї, а ще більше — про Багрово, що обіцяли силу-силенну нових, ще незнаних втіх, розпалили мою дитячу уяву. Дідуся з бабусею мені також хотілося бачити, тому що я хоча й бачив їх, але пам'ятати не міг: у перший мій приїзд до Багрова мені було вісім місяців; але мати розповідала, що дідусь дуже нам зрадив і що він давно запрошує нас до себе і навіть сердиться, що ми за чотири роки й разу в нього не були. До цього спричинилися моя тривала хвороба, повільне видужування і потім нездужання матері. А втім, мій батько торік їздив у Багрово, щоправда, на дуже короткий час. Маючи з природи властивість — ділитися своїми враженнями з іншими, я й цього разу про всі свої мрії й утішні сподівання розповів і намагався розтлумачити маленькій моїй

сестричці, а потім пояснювати і всім навколо. Почали рихтуватися в дорогу. Я підготувався найперший: поскладав свої книжки, тобто «Дитяче читання» та «Дзеркало чесноти», в яке, проте, я вже давно не заглядав; не забув також і цурочки, щоб бавитися ними з сестричкою; дві книжки «Дитячого читання», які я перечитував уже втретє, залишив на дорогу і з радісним обличчям прибіг сказати матері, що я готовий їхати і що мені жаль тільки залишати Сурку. Мати сиділа в кріслі, печальна і стомлена від лаштування в дорогу, хоча вона тільки давала розпорядження, не підводячись з місця. Вона усміхнулася, почувши мої слова, і так глянула на мене, що я, хоч не міг цілком збагнути цей погляд, був вражений ним. Серце мое знову завмерло, і я ладен був заплакати; але мати приголубила мене, заспокоїла, підбадьорила і звеліла йти до дитячої кімнати — читати свою книжку і розважати сестричку, додавши, що їй тепер ніколи з нами бути і що вона доручає мені доглядати сестру; я послухався і поволі пішов назад: якийсь смуток раптом потьмарив мою веселість і навіть думка, що мені доручають мою сестричку, а це іншим разом було б для мене дуже приємне і втішне, тепер не порадувала мене.

ДОРОГА ДО ПАРАШИНА

Жаркого літнього ранку, це було наприкінці липня, ебудили нас з сестрою раніше, ніж звичайно; напоїли чаєм за маленьким нашим столиком; карета вже стояла коло танку, і, помолившись богу, ми всі пішли сідати. Для матері було так влаштовано, що вона могла лежати, поряд з нею сів батько, навпроти нього — нянька з моєю сестричкою, а я стояв біля каретного вікна, підтримуваний батьком, і примощувався скрізь, де звільнялося бодай невеличке місце. Спуск до ріки Белої був такий крутий, що довелося підгальмувати два колеса. Ми з батьком і няня з сестричкою йшли з гори пішки.

Тут починається низка зовсім нових для мене вражень. Я не один раз уже переправлявся через Белую, але був тоді хворим і майже немовлям, тому нічого цього не помітив і не відчував; а тепер на мене справили велике враження широка й бистра ріка, положисті піскуваті її береги та зелена урема на протилежному березі. Нашу карету і повозку почали вантажити на порон, а нам пода-

ли великого човна для переїздів, на який ми всі мали перейти по двох дошках, покладених з берега на край човна; перевізники в строкатих мордовських сорочках, бредучи по коліна у воді, повели під руку мою матір та няньку з сестричкою; раптом один з перевізників, рослий і засмаглий, схопив мене на руки і поніс просто по воді в човен, а батько пішов поряд по досточці, усміхаючись і підбадьорюючи мене, бо я, ще не позбувшись своєї полохливості, дуже злякався такої несподіваної мандрівки. Четверо гребців сіли на весла, чоловік, що переніс мене, взявся за стернове весло, відштовхнулись од берега жердиною, всі п'ятеро перевізників перехрестилися, стерничий голосно сказав: «Закликай бога на поміч», і човен помчав впоперек ріки, линучи по кипучій бистрині, що біжить коло самого берега і називається «стрем'я». Мене так вразило це небачене видовище, що я зовсім занімів і не відповідав жодним словом на запитання батька й матері. Всі сміялися, кажучи, що від страху мені мову відібрало, але це було не зовсім правильно: я був приголомшений не так страхом, як новизною предметів і величчю картини, красу якої я відчував, хоча пояснити, звичайно, не вмів. Коли ми підпливали до другого положистого берега і, по мілкому місцю, пішли на жердинах до пристані, я вже зовсім отямився, і мені стало так весело, як ніколи не бувало. Білий, чистий пісок з рядами різнобарвної гальки, тобто камінців, широко простелився перед нами. Один з гребців стрибнув у воду, підвів човна за носову віршовку до пристані і міцно прив'язав до причалу; другий гребець так само зробив з кормою, і ми всі спокійнісінько вийшли на пристань. Скільки нових предметів, скільки нових слів! Тут мій язик уже розв'язався, і я з великою цікавістю почав розпитувати про все наших перевізників. Я не можу забути, як ці добрі люди лагідно, просто і зрозуміло відповідали на мої численні запитання і які вони були вдячні, коли батько дав їм щось за труди. З нами на човні був килим і подушки, ми поклали їх на сухий пісок, подалі від води, бо мати боялася вогкості, і вона прилягла на них; а мене батько повів набирати галечки. Я не мав про них ніякого уявлення і страшенно зрадів, коли батько відшукав для мене кілька гладеньких камінчиків, що мінилися різними барвами; деякі з них мали дуже гарну, примхливу форму. І справді, ніде не можна знайти такої різноманітної гальки, як на ріці Бе-

лій; в цьому я пересвідчився згодом. Тут-таки ми знайшли кілька кам'янин, які і по тому довго в нас зберігалися і які можна назвати диковиною; це був великий шматок бджоляного стільника і величеньке плескате кружальце або грудочка риб'ячої ікри, що обернулася на справжній камінь. Переправа карети, кибитки та дев'ятох коней тривала досить довго, і я встиг набрати цілу купу чудових, на мою думку, камінців; але я дуже засмутився, коли батько не дозволив мені взяти їх з собою, а вибрав тільки з півтора десятка, сказавши, що все інше — негідь; я доводив протилежне, але мене не послухались, і я в великим жалем покинув набрану купку. Ми сіли в карету і вирушили далі. Мати начебто освіжилася на вільному повітрі, і я захоплено почав їй показувати і розказувати про знайдені мною коштовності, яких було повно в моїх кишнях; камінці дуже сподобалися моїй сестричці, і деякі з них я подарував їй. В нашій кареті було багато дорожніх скриньок, одну з них мати звільнила і віддала її мені, і я дуже акуратно поскладав туди свої скарби.

Спочатку дорога пролягала лісистю уремою; гігантські дуби, берести й осокори вражали мене своєю величезністю, і я раз у раз вигукував: «Ой, яке дерево! Як воно називається?» Батько все пояснював мені. Дорога була піскувата, ми їхали ступою, а слуги йшли пішки, вони зривали мені листя й гілки з різних дерев і подавали в карету, і я охоче розглядав і примічав їхні особливості. День був дуже гарячий, і ми, від'їхавши верст п'ятнадцять, зупинилися погодувати коней, власне, для того, щоб трохи перепочила моя мати, стомлена перевезенням через ріку та переїздом. Цей перший привал ми зробили не в полі, а в якомусь російському сільці, яке я дуже мало пам'ятаю; але зате батько пообіцяв мені, що на другий день коней годуватимуть на річці Дьомі; там він хотів мені показати якусь рибну ловлю, що про неї я знав тільки з його розповідей. Під час відпочинку, в повітці селянського двору, батько мій тотував удочки для мене й для себе. Це також була для мене нова втіха. Висмикнули волос з кінських хвостів і почали сукати волосінь; я сам тримав зв'язані волосини, а батько звивав з них тоненьку ниточку, що називається волосінню. Нам допомагав Єфрем Овсійович; цей слуга був дуже добрий і любив мене. Він не звивав, а зсукував якомсь на своєму коліні товсту волосінь для великих рибин; грузила і гачки, припа-

сені задалегідь, були прикріплені і нав'язані, і всі ці прилади, які я побачив уперше, намотали на палички, загорнули в папірці і поклали на схов у мою скриньку. З якою увагою і цікавістю дивився я на ці нові для мене предмети, як скоро осягав їх призначення і як легко й добре запам'ятовував їх назви! Ночувати ми повинні були в татарському селі; але вечір був такий чудовий, що матері моїй захотілось зупинитися в полі; отже, біля самої околиці звернули ми трохи вбік і стали на крутому березі маленької річки. Ночувати в полі ніхто не сподівався. Батько думав, що мати побоїться нічної вогкості; але місце було надзвичайно сухе, ніяких боліт, і навіть лісу не було поблизу, бо починався вже башкирський степ; навіть вогкості нічного повітря не почувалося. Для мене знову готувалося нове видовище; випрягли коні, хотіли стриножити і пустити в поле, але що степові трави погоріли від сонця і зів'яли, то послали в село по свіже сіно й овес і по всякі харчі. Слуги почали розкладати вогнище: один приніс суху жердину з огорожі, порубав її на поліна, настругав стружок і наскіпав скіпок на підпал, другий привік цілий оберемок хмизу з річки, третій, а саме кухар Мокій, дістав кремінь і кресало, викресав вогню на великий шматок трута, загорнув його в суху куделицю (її возили навмисне з собою, про такий випадок), взяв у руку і почав проворно махати вперед і назад, вниз і вгору, і махав доти, аж поки куделиця зайнялася; тоді підклали вогонь під готове багаття дров із стружками та скіпками — і полум'я запалало. Почали наставляти дорожній самовар; на розстеленому килимі та на подушках лежала мати і готувалася наливати чай; вона почувала себе бадьорішою. Я попросив дозволу розпалити невеличке вогнище біля того місця, де ми сиділи, і коли дістав дозвіл, то, нетямлячись з радощів, взявся до цієї справи з допомогою Єфрема; він у дорозі враз став немовби моїм дядькою. Розпалювання вогнища дало мені таку втіху, що я й виповісти не можу: я весь час бігав од великого вогнища до маленького, приносив трісочки, пруття і сухий бур'ян для того, щоб полум'я яскраво палало, і так метушився, що мати мусила посадовити мене силоміць коло себе. Ми напилися чаю і поїли супу з курки, що його зварив нам кухар. Мати з дітьми розмістилися на ніч в кареті, а батько мав ночувати в кибитці. Мати скоро лягла і поклала з собою мою сестричку, яка давно вже спала на

руках у няньки; але мені не хотілося спати, і я залишився посидіти з батьком і поговорити про завтрашнє годування коней, якого я ждав з радісним нетерпінням; але посеред розмов ми обидва якось замислились і довго просиділи, і слова не кажучи. В небі виблискували зорі, повітря було сповнене духмяними пахощами, якими віяло від в'янучих степових трав, річка леліла в яру, багаття палало і яскраво освітлювало наших слуг, що сиділи біля казана з гарячою кашею, сьорбали її і весело розмовляли проміж себе; коні, припущені до вівса, також були освітлені з одного боку світляною смугою... «Мабуть, пора спати тобі, Серьожа?» — сказав мій батько по довгому мовчанні, поцілував мене, перехрестив і бережно, щоб не розбудити матір, посадив у карету. Я не зразу заснув. Стільки побачив і взяв я цього дня, що в дитячій моїй уяві безнастанно снувалося химерне плетиво з усіх картин і образів, які поставали передо мною. А що ж буде завтра, на чудесній Дьомі... Нарешті, сон здолав мене, і я заснув в якомусь щасливому захваті.

З місяця ночівлі знялися так рано, що не зовсім ще розвиднілося, коли батько сів до нас у карету. Сісти йому ледве вдалося: діти ще спали, і тому стало ще тісніше. Я бачив, наче крізь сон, як він сідав, як карета рушила з місця і ступою проїздила по селу, і чув, як собаки довго гавкали нам услід; потім міцно заснув і прокинувся, коли ми вже проїхали половину степу, який нам треба було перетнути впоперек і проїхати сорок верст, не побачивши житла людського. Коли я розплющив очі, всі вже давно прокинулися, навіть моя сестричка сиділа на руках у батька, дивилась у відчинене вікно і щось весело белькотіла. Мати сказала, що почуває себе краще, що вона стомилася від лежання, і що їй хочеться посидіти. Ми зупинилися і вийшли з карети, щоб після ночівлі переладнати в ній усе так, як було вдень. Степ, тобто безлісна і хвиляста безкрайня рівнина, оточував нас звідусіль; де-не-де видно було дерева і синіло щось вдалині; батько мій сказав, що там тече Дьома і що синіє її горяна сторона, поросла лісом. Степ не був уже такий гарний і свіжий, як навесні і на самому початку літа, яким описував його мені батько і яким я згодом сам побачив його: по низинках траву скосили і поскидали в стоги, а по інших місцях вона вигоріла від літнього сонця, засохла і пожовкла, і вже сиза ковила, ще не зовсім розбростившись,

розстигалася, наче хвилі, по неосяжній рівнині; степ був тихий, жодна пташка не розбуркувала своїм голосом цієї тиші; батько пояснював мені, що тепер уся степова птиця вже не кричить, а ховається з молодими дітьми по низьких видолинках, де трава вища й густіша. Ми розмістилися в кареті так само, як раніше, посадовили до себе няню, котра знову взяла на руки мою сестричку. Мати весело розмовляла з нами, і я безугавно теревенив про вчорашній день; вона нагадала мені про мої книжки, і я признався, що навіть забув про них. Я взяв, проте, одну частину «Дитячого читання» і почав читати, але ніяк не міг зосередитись, і читання вперше не захопило мене; читаючи вголос: «Канарки, гарненькі канарки, так кричав мужик під Машиним вікном» тощо, я думав про інше, а найбільше про Дьому, що тече там, віддалік. Побачивши мою неухважливість, батько з матір'ю не могли стриматись від сміху, а мені було якось досадно на себе і ніяково. Нарешті, кінчивши повість про померлу з голоду канарку, я попросив дозволу припинити читання і почав дивитись у вікно, пильно стежачи за синіючою осторонь долиною, що начебто зближалася з нами і мала перетнути нам шлях; дорога почала непомітно спускатися вниз, і кучер Трохим, труснувши віжками, весело крикнув: «Гей, ви, голубчики, ану, швидше! До Дьоми недалеко!..» І добрі коні наші побігли клусом. Вже видно стало зеленіючу долину, по якій текла річка, ведучи за собою густу, також зелену урему. «А он, Серьожа,— сказав батько, визирнувши у вікно,— бачиш, як просто до Дьоми йде теж зелена смуга і як в різних місцях по ній стримлять білясті гостроверхі халабуди? Це башкирські повстані кибитки, в яких вони живуть улітку, це башкирські «кочі». Коли б трохи ближче, я повів би тебе подивитися на них. Ну, хай колись потім». Я з цікавістю розглядав мріючі віддалік літні житла башкирців і стада й табуни, що пасуться навколо них. Про все це я чув од батька, але бачив на власні очі вперше. Ось уже показалася і ріка, і безліч озер, і старе річище Дьоми, по якому вона текла колись, що тягнулося довгим рукавом і називалося *Стариком*. Спуск у широку зелену долину був стрімкий, з укосами; треба було гальмувати карету і спускатися обережно; ця затримка драгувала мене, я нетерпляче кидався від одного вікна до другого і метушився, немовби міг прискорити наближення давно очікуваного привалу. Мені сказали сидіти спо-

кійно на місці, і я мусив нехотя вгамуватись. Але ось ми, нарешті, на березі Дьоми, коло самого перевозу; карета звернула вбік, зупинилася в затінку велетенського осоко-ра, дверцята відчинилися, і перший вистрибнув я,— і так проворно, що забув свої удочки в скриньці. Батько, усміхнувшись, нагадав мені про те і, на мої просьби йти швидше удити, сказав мені, щоб я не квапився і почекав, поки він все влаштує коло моєї матері і дасть розпорядження про годування коней. «А ти погуляй тимчасом в Єфремом, подивися на перевіз, та й черв'ячків наготуйте». Я схопив Єфрема за руку, і ми пішли на перевіз. Велична, повновода Дьома, не широка, не дуже бистра, з якоюсь незвичайною красою, тихо й плавно, нарівні з берегами, розстилалася передо мною. Дрібні та великі рибини скидалися безнастанно. Серце так і стукало в мене в грудях, і я здригався, тільки-но спліскувала вода, коли шука або головач вискакували на поверхню, женучись за дрібною рибкою. На обох берегах ріки було вкопано по грубому стовпу, до них міцно було прив'язано мокру линву, в руку завтовшки; по линві ходив пліт, схожий своїм виглядом на дерев'яну підлогу в кімнаті, встановлений на двох видовбаних величезних дерев'яних колодах, які називалися там «ком'ягами»¹. Незабаром я побачив, що один чоловік міг легко переганяти цей пліт з одного берега на другий. Двоє перевізників були башкирці, в гостроверхих своїх повстяних шапках; говорили вони каліченою російською мовою. Єфрем, або Овсійович, як я його називав, тримаючи мене міцно за руку, зійшов зі мною на пліт і сказав до одного башкирця: «Гайда, друже, гуляй на другий сторо-на». І башкирець дуже охоче, відв'язавши пліт від причалу, засукавши свої жилаві руки, ставши обличчям до протилежного берега і впершись ногами, почав тягнути до себе линву обома руками, і пліт, одійшовши від берега, поплив уперек ріки; за кілька хвилин ми були на тому березі, і Овсійович, не випускаючи моєї руки, походив по березі і нагледів вигідні місця для удіння, до якого був дуже охочий, а тоді в такий самий спосіб повернувся зі мною назад. Тут почав він розмовляти з обома перевізниками, котрі жили постійно на березі в плетеному курені; безжально калічачи російську мову, бо вважав, що так буде зрозуміліше, і домішуючи татарські слова, питав він,

¹ «Ком'яга» — каюк, душогубка.— Прим перекладача.

де б відшукати нам черв'яків для удіння. Один з башкирців скоро здогадався, в чому річ, і відповів: «Якші, якші, бачка, добре. Гайда!» і повів нас під невеличку повітку, під якою стояло двоє коней в захистку від сонця: там ми знайшли дуже багато того, що нам було потрібне. Підійшовши до карети, я побачив, що все було влаштовано: мати сиділа в затінку кучерявого осокура, погрібець було відчинено і самовар закипів. Всі припаси для обіду купили звечора в татарському селі, не забули й вівса, а свіжої, щойно накошеної, трави для коней купили у башкирців. Навколо нас була розкішна урема. Незвичайна різноманітність ягідних дерев та інших деревних порід, мальовниче перемішаних, вражала своєю красою. Товсті, як колоди, черемхи були вкриті вже потемнілими ягодами; кетяги горобини та калини починали червоніти; від кущів чорної стиглої смородини віяло приємним ароматом; гнучкі й чіпкі стебла ожини, усіяні великими, ще зеленими ягодами, обвивалися навколо всього, до чого доторкувалися; навіть малини було багато. Всім цим щиро милувався і на все показував мені батько; але, по правді кажучи, удочка так запала мені в голову, що я не міг цілком відчутися всю красу і пишноту уреми навколо нас. Тільки-но ми напилися чаю, я почав просити батька, щоб він показав мені удіння. Нарешті, ми пішли, і Овсійович з нами. Він уже вирубав кілька берестових вудлиць, поплавці зробили з товстого зеленого очерету, волосіні прив'язали і почали удити з плота, повіривши словам башкирців, що тут «ай-ай, яка хороша бере риба». Овсійович приготував мені легеньке вудлище і нав'язав тонку волосінь з невеличким гачком; він насадив малесеньку кульку м'ятого хліба, закинув удочку і дав мені вудлище в праву руку, а за ліву міцно тримав мене батько; ту ж мить поплавець піднявся і занурився у воду. Овсійович закричав: «Тягти, тягти...», і я ледве витягнув чималеньку плотичку. Я весь тремтів, як у пропасниці, і нетямився з радощів. Я схопив свою здобич обома руками і побіг показати її матері; Овсійович супроводив мене. Мати не хотіла вірити, що я міг сам піймати рибу, але я, задихаючись і заїкаючись від захвату, запевняв її, посилаючись на Овсійовича, що справді я витягнув цю чудову рибку сам; Овсійович потвердив мої слова. Мати не цікавилась удінням, навіть не любила його, і мені було дуже боляче, що вона холодно сприйняла мою радість; а на превелике нещастя, мати, побачивши, що я так хвилююсь, сказала, що

для мене це шкідливо, і додала, що не пустить, аж поки я не заспокоюсь. Вона посадила мене коло себе і послала Овсійовича сказати моєму батькові, що пришло Серьожу, коли він відпочине і отямиться. Це було для мене несподіваним ударом; сльози так і бризнули з моїх очей, але мати нізачо не хотіла пустити мене, поки я не заспокоївся остаточно. Трохи згодом батько сам прийшов за мною. Мати була невдоволена. Вона сказала, що відпускаючи мене, і гадки не мала, що я сам удитиму. Але батько умовив матір дозволити мені на цей раз піймати ще кілька рибок, і мати, хоч і не скоро, погодилась. Як я дякував моєму батькові! Я не знаю, що сталося б зі мною, коли б мене не пустили. Мені здається, я неодмінно захворів би з горя. Сестричка почала проситися зі мною, а що удили ми всього кроків за п'ятдесят, то відпустили і її з нянею подивитися на наше рибальство. Коли ми прийшли, батько показав мені кілька великих окунів і плотиць, яких він виудив без мене: інша риба в цей час не бралася, тому що було вже пізно і жарко, як пояснив мені Овсійович. Я виудив ще кілька плотичок, і щоразу майже з таким самим захопленням, як і першу. Але мати відпустила мене ненадовго, тим-то ми скоро повернулися. Батько звелів кухареві Мокію зварити і засмажити кілька великих окунів, а решту віддав слугам, щоб вони зварили собі юшку.

Удіння просто звело мене з розуму! Я ні про що інше не міг ні думати, ні говорити; мати гнівалася і сказала, що не пускатиме мене, бо я від такого хвилювання можу захворіти; але батько запевняв її, що це сталося тільки вперше і що запал мій минеться; а я був певен, що ніколи не минеться, і душа мені завмирала, поки я слухав, як вирішується моя доля. Тільки-но згадуючи про удочку, тремтячий і пірнаючий поплавець, зігнуте під тягарем вудлище, рибу, що тріпотить на волоссіні,— я умлівав від радісного захвату. До самого кінця привалу я був невеселий і не смів розмовляти про рибок ні з батьком, ні з сестричкою, та й усі були наче з чогось невдоволені. В такому настрої знов вирушили ми в путь. Мати дорогою почала мені розтлумачувати, чому саме не слід так безумно захоплюватися якою-небудь забавою, як це шкідливо для здоров'я, навіть небезпечно; вона говорила, що, забуваючи про всі інші справи заради якої-небудь пристрасті, і розумненький хлопчик може втратити розум, і що

ось тепер, замість весело дивитися у віконце, або читати книжку, або розмовляти з батьком і матір'ю, я сиджу мовчки, начебто з води виїнятий. Все це вона говорила і ніжно, і лагідно, і я начебто відчув правду її слів, заспокоївся трохи і почав уголос читати свою книжку. Тимчасом надвечір почався дощ, дорога стала багниста і важка; виткнувшись у вікно, я бачив, як налипала земля на колеса і потім опадала з них товстими шарами; мені було цікаво й весело, а конячкам нашим тяжко, і вони починали приставати. Кучер Трохим, нахилившись до переднього вікна, сказав моему батькові, що дорога стала важка, що ми не доїдемо завидна до Парашина, що ми дуже спізнимося і коней *перегонимо*, і що, може, він дозволить заїхати ночувати в чуваське село, повз околицю якого ми будемо їхати. Батько мій і сам уже говорив про це; ми вранці проїхали сорок верст, та ще й по обіді нам треба було проїхати сорок п'ять; це вже було ванадто; тим-то він погодився на Трохимову пропозицію. Хоч матері моїй і не хотілося б ночувати в чувашів, бо вони були страшенно неохайні, та нічого не вдієш, і було наказано звернути в чуваське село на ночівлю. До Парашина лишалося п'ятнадцять верст. За кілька хвилин звернули з дороги і в'їхали в селище без вулиць; хати були безладно розкидані; кожний хазяїн оселився там, де йому заманулося, і до кожного подвір'я був свій проїзд. Сонце, сповите хмарами, вже хилилося на захід, дощ не вщухав, і западали ранні сутінки; нас зустріли страшним гавкотом собаки, яких чуваші тримають ще більше, ніж татари. Цей гавкіт, що не затихав протягом цілої ночі, зливався тоді в різким бурмотінням верескливих чувашок, з брязкотом їхніх мідяних і срібних прикрас та в лайкою наших слуг, бо хазяї ховалися, щоб відкараскатися від постояльників. Довго лящала в наших вухах ця огидна музика. Нарешті, розшукали виборного, хоч як він ховався; його обов'язки на цей раз, оскільки чоловіка не було вдома, виконувала його жінка-чувашка; вона примістила нас на квартиру до багатого чувашенина, котрий мав кілька хат, і одну з них зовсім звільнили для нас. В кареті лишатися не можна було через вогкість, і ми негайно ввійшли до хати, освітленої горящою скіпкою. Тут знову постали передо мною нові, небачені предмети: насамперед, впало мені в око вбрання чуваських жінок: вони ходять у білих сорочках, вишиваних червоним гарусом, носять

якісь чорні хвости, а голови їхні й груди пообчіплювані срібними, і крупними й найдрібнішими, монетами: все це дзеленчить і брязкає на них, тільки-но вони поворухнуться. Потім вкрай здивували мене величезна хата, геть закурена і вкрита лискучою сажею від стелі аж до лав,—широкі, вистелені впоперек дошками лави, піч без димаря і, нарешті, горяща скіпка замість свічки, затиснута в так званий світець, що являє собою залізачку, розрубану вгорі натрое і встромлену в дерев'яний стовпець з підніжкою, так що вона може стояти де завгодно. В хаті не було ніякої нечистоти, але тільки пахло димом, і не огидно. Ми розмістилися дуже добре на широких лавах. Батько доводив матері моїй, що вона дарма не любить чуваських сіл, що ні в кого нема таких просторих хат і таких широких лав, як у них, і що навіть їхні хати чепурніші за мордовські, а надто російські, але мати відповіла, що чуваші самі нечупарні й гидкі; проти цього батько не заперечував, але казав, що вони дуже добрі й чесні люди. Світець, із затиснутою в нього горящою скіпкою, яку треба було безнастанно замінювати новою, привернув до себе мою пильну увагу; деякі скіпки горіли якось дуже химерно: іноді полум'я палало яскраво, іноді ледь-ледь жевріло і раптом знову сильно спалахувало; обгорілий, обвуглений кінчик скіпки то загинався, ніби гачок, набік, то падав, потріскуючи, і подзвонюючи, і ламаючись; іноді раптом скіпка починала шипіти, і струминка сірого диму починала бити, як струминка води з фонтанчика, вправо чи вліво. Батько пояснив мені, що то була струминка не диму, а пари від вогкості в скіпці. Все це мене дуже цікавило, і мені було досадно, коли принесли дорожню свічку і загасили скіпку. Ми всі перебули ніч дуже спокійно під своїми запонами, без яких ми нікуди не їздили. Вночі дощ ущух; хоча ранок був чудовий, але ми виїхали досить пізно, бо нам треба було проїхати всього п'ятнадцять верст до Парашина, де батько хотів пробути цілий день. Чуючи часто слово Парашино, я спитав, що це таке? І мені пояснили, що це було велике і багате село, яке належало тітці мого батька, Парасковії Іванівні Куролесовій, і що мій батько мав оглянути в ньому все господарство і написати своїй тітоньці, чи все там гаразд, чи все в порядку.—Верст за вісім до села почалися парашинські поля, вкриті стиглим, високим і густим житом, яке вже почали жати. Поля здавалися

такими неосяжними, наче кінця-краю їм не було. Батько мій казав, що йому ще не доводилось бачити такі хліба і що цього року врожай пречудовий. Молоді селяни й селянки, які працювали в самих сорочках, впізнали наших слуг і мого батька; увіткнувши серпи свої у зжаті снопи, вони почали вибігати до карети. Батько звелів зупинитися. По засмаглих обличчях женців та жниць текли струмки поту, але обличчя були веселі; чоловік з двадцять стали навколо нашої карети. Всі були такі раді! «Здрастуйте, паночку Олексію Степановичу! — заговорив один селянин, трохи старший за інших, котрий був десятником, як я довідався згодом, — давно ми вас не бачили. Паніматка Парасковія Іванівна відписала нам, що ви до нас заїдете. Ледве ми вас діждалися». Батько мій, не виходячи з карети, ласкаво привітався до всіх і сказав, що ось він і приїхав до них і привіз свою дружину й дітей. Мати визирнула з вікна і сказала: «Здрастуйте, друзі мої». Всі вклонилися їй, і той самий селянин сказав: «Здрастуйте, паніматко Софіє Миколаївно, ласкаво просимо. А це, синюк, мабуть, ваш?» — провадив він далі, показавши на мене. «Так, це мій син, Серьожа, а дочка спить», — відповів батько. Мене висунули з вікна. Мені також усі вклонилися і назвали Сергієм Олексійовичем, чого я досі не чув. «Усім вам ми раді, паночку Олексію Степановичу», — сказав той-таки селянин. Радість була щира, її видно було на всіх обличчях, вона почувалася в усіх голосах. Я був вражений, я відчув якесь незбагненне хвилювання і дуже полюбив цих добрих людей, які всіх нас так люблять. Батько мій розмовляв далі і розпитував про багато речей, яких я не розумів, чув лише, як йому відповідали, що, хвалити господа, всі живуть собі помаленьку; що з хлібом не знати як впораються, бо людей багато похворіло. Коли ж мій батько спитав, чому в свято вони на панщині (то був перший Спас, тобто перше серпня), йому відповіли, що так наказав староста Миронович; що цього свята раніш таки не працювали, але ось уже років з чотири працюють; що всі чоловіки, котрі старші, та жінки, в яких діти малі, поїхали ночувати в село, але після обідні всі прийдуть, і що в полі лишився тільки народ молодий, всього серпів із сто, під наглядом десятника. Батько й мати розпрощалися з селянами й селянками. Я відповідав на їх поклони безліччю поклонів, хоча карета вже рушила з місця, і, виткнувшись у вікно, кричав: «Проща-

вайте! прощайте!» Батько й мати усміхалися, дивлячись на мене, а я, зворушений і схвильований, почав розпитувати: як ці люди знають наші імена? Чому вони нам зраділи і за що вони нас люблять? Що таке панщина? Хто такий Миронович? і т. ін. і т. ін. Батькові якось важко було відповісти на всі мої запитання, але мати допомагала йому, і я дізнався, що в Парашині половина селян родових багровських, і що їм добре відомо, що вони знову будуть наші; що його вони знають тому, що він їздив у Парашино з тітонькою, що люблять його за те, що він їм ніякого лиха не чинив, а люблячи його, люблять і мою матір і мене, а тому й знають наші імена. Що таке староста Миронович — я добре зрозумів, а що таке панщина — як на мої літа, зрозуміти мені було важко.

Цього разу, як і в багатьох інших випадках, не зрозумівши деяких відповідей на мої запитання, я не залишив їх для себе темними і нерозв'язаними, а завжди пояснював по-своєму: так звичайно роблять діти. Такі пояснення надовго залишаються в їх умах, і мені часто траплялося згодом, називаючи предмет справжнім його ім'ям, що віддає цілковитий його зміст, зовсім його не розуміти. Життя, звичайно, пояснить усе, і дізнаватися про помилку часто буває дуже забавно; але зате іноді буває дуже прикро.

Після житніх хлібів пішли ярі, що почали вже вистигати. Батько мій, дивлячись на них, часто говорив з жалем: «Не вспіють нині впоратися з хлібом до негоди; жито встигло пізно, а ось уже й ярі встигають. А які хліба, зроду не бачив таких!» Я помітив, що мати моя цілком байдуже слухала батькові слова. Не розуміючи, як і чому, я, проте, шкодував, що не вспіють впоратися з хлібом.

ПАРАШИНО

З плоскої горбовини дорога пішла схилом униз, і ось, нарешті, показалося перед нами розташоване на низині багате село Парашино, з кам'яною церквою і невеликим ставом в яру. Панський гарман стояв, наче місто, збудоване з хлібних скирт, навіть на селянських гарманах видно було багато торішніх кіп. Батько мій радів, дивлячись на таку рясноту хліба, і казав: «Оце селяни, так селяни! Серце радіє!» Я радів разом з ним і знову помітив, що

мати не виявляє цікавості до його слів. Нарешті, ми в'їхали в село. У цей самий час священник у повному уборі, несучи хрест на голові, вирушив із церкви, щоб відправити водосвяття на йордані; попереду йшов дякон з кадилом, несли образи та корогви; за ними сунув величезний натовп людей. Співи дяків заглушував передзвін, і вони тільки в паузах долинали до мого слуху. Ми зразу ж зупинилися, вийшли з карети і попрямували слідом за людьми. Мати вела мене за руку, а нянька несла мою сестричку, що з незвичайною цікавістю спостерігала це нове для неї видовище; а я, хоч мені довелося бачити щось схоже в Уфі, спостерігав його з захватом.

По водосвятті, познаменувавшись до хреста, покроплені святою водою, діставши від священника поздоровлення із щасливим приїздом, пішли ми в панський двір, всього через вулицю від церкви. Народ оточував нас густим натовпом, і всі були так само веселі й раді нам, як і селяни на жнивах; багато хто з стариків протиснувся наперед, вклонялись і вітались з нами дуже приязно; між ними перший був низькорослий, широкоплечий, немолодий сивуватий мужик з такими незвичайними очима, що мені навіть страшно стало, коли він на мене пильно глянув. Натовп селян провів нас до ганку панського флігеля і потім розійшовся, а мужик із страшними очима збіг на ганок, відімкнув двері і запросив нас увійти, приказуючи: «Ласкаво просимо, паночку Олексію Степановичу і паніматко Софіє Миколаївно!» Ми зайшли у флігель; там було начебто все готове для нашого приїзду, але згодом я довідався, що тут завжди зупинявся, приїздячи, головний управитель і повірений бабусі Куролесової, якого батько з матір'ю називали Михайлушкою, а всі інші шанобливо величали Михайлом Максимовичем, і ось причина, чому у флігелі завжди було прибрано. З батькових слів я одразу здогадався, що низькорослий мужик із страшними очима був той самий Миронович, про якого я розпитував ще в кареті. Батько мій дізнався в нього про все, що стосувалося господарства, і відпустив, сказавши, що покличе його, коли треба буде; назвавши імена деяких стариків, наказав прислати їх до нього. Хоч який малий я був, проте помітив, що Миронович невдоволений з наказу мого батька. Він так відповів «слухаю пана», що я, наче тепер, чую цей тон, який ясно промовляє: «негаразд ви це робите». Коли він пішов, я почув таку розмову між батьком

і матір'ю, що страшенно здивувався. Мати сказала, що Миронович, напевне, розбійник. Батько усміхнувся і відповів, що скидається на те; що він і раніше чув про нього багато поганого, але що він родич і улюбленець Михайлушки, а тітонька Парасковія Іванівна в усьому Михайлушці вірить; що він звелів послати до себе таких стариків з багровських, котрі скажуть йому всю правду, знаючи, що він їх не викаже, і що Мироновичу це не припало до смаку. Батько додав, що по обіді поїде оглядати всі польові роботи, і запросив з собою мою матір; але вона рішуче відмовилась, сказавши, що вона не любить дивитися на них і що коли він хоче, то може взяти з собою Серьожу. Я зрадів, почав проситись; батько охоче погодився. «Так от ми з Серьожою,—сказав мій батько,—після чаю оглянемо кінний завод, а потім підемо на джерела і на млин». Звісно, я так само зрадів і з цієї пропозиції, та й мати на неї погодилася. Після чаю ми вирушили на кінний двір, розташований на задньому краю панського двору, порослого травою. Біля входу в стайні чекав на нас, разом з іншими конюхами, головний конюх Григорій Ковляга, який з першого погляду надзвичайно мені сподобався; він був особливо ласкавий зі мною. Не встигли ми зайти в стайні, як з'явився противний Миронович, який потім цілий день уже не відходив од батька. Ми увійшли в широку браму до якоїсь довгої будови; обабіч тягнулися коридори, де праворуч і ліворуч, в окремих загородках, стояли старі великі й дебелі коні, а в деяких — і молоді, ще тоненькі. Тут я довідався, що їхні кімнатки називаються стійлами. Якраз навпроти брами, на стіні висів образ Миколи Чудотворця, як сказав мені Ковляга. Оглянувши обидві сторони стайні і похваливши в них чистоту, батько вийшов знову на подвір'я і наказав вивести деяких коней. Ковляга сам виводив їх з допомогою другого конюха. Горді тварини, розкохані і застоїні, іржали, ставали дибки і піднімали на повітря обох конюхів, так що вони висіли у них на шиях, міцно тримаючись правою рукою за узду. Я сторопів і тулився до батька, але мені дуже сподобалося, коли пускали деяких з цих добрих коней бігати і стрибати на довгій вірьовці навколо конюхів, що тримали її, упершись ногами і пригнувшись до землі; конюхи, проте, ледве могли дати їм лад. Миронович у все встрявав, і мені було дуже прикро, що він називав Ковлягу Гришка Ковляжонк, тоді як мій батько на-

зивав його Григорієм. «А де пасуться табуни?» — спитав мій батько в Ковляги. Миронович відповів, що один пасеться коло Кошелги, а другий — коло Кам'яного яру, і додав: «Коли ваша ласка буде, паночку Олексію Степановичу, подивитися на панські житні та ярі хліба і парину (ми завтра відправимо молебень і почнемо сіяти), то, може, накажете підігнати туди табуни? Там буде вже недалеко». Батько відповів: «Добре». З кінного двора вирушили ми на джерела. Батько мій дуже любив усякі води, а надто джерельні; а я не міг без захвату дивитися навіть на воду, що збігає по вулицях, і тому чудові парашинські джерела, яких було понад двадцять, справили на мене величезне враження. Деякі джерела були могутні і виривалися з середини гори, інші били і кипіли коло підгір'я; деякі, на косогорах, були обкладені дерев'яними цямринами з дашком; в цямрини були вдовбані широкі липові колоди, наповнені такою прозорою водою, що здавалися порожніми; вода по всій колоді переливалася через край, падаючи обабіч скляною бахромою. Я бачив, як приходили селянки з відрами, відтикали дерев'яний чіп на краю колоди, підставляли відро під струмінь води, що бив дугою, бо нижній край колоди лежав високо над землею, на великих кам'яних плитах (стіни яру були з дикого плитняка). В одну хвилину наповнювалося одне відро, а потім друге. Всі джерела збігали в став. Багато які необкладені джерела текли туди-таки струмками по дрібних камінчиках; між ними ми з батьком знайшли силу-силенну гарненьких, наче обточених, довгастих, схожих на головки цукру: ці камінчики називалися чортовими пальцями. Я побачив їх уперше; вони мені дуже сподобались; я понапихав їх у кишені, тільки назви їхньої ніяк не міг пояснити мені батько, і я довго набридав йому запитаннями: що то за звір чорт, в якого такі міцні пальці? Ще сповнений нових і приємних вражень, я раптом перейшов знову до інших, якщо не таких приємних, зате не менш цікавих вражень: батько привів мене на млин, про який я не мав і найменшого уявлення. Став наповнювався джерелами і був досить глибокий; яр перетинала, загачуючи воду, широка висипана гноєм гребля; посеред неї стояла невеличка млинова гамазея, в ній був один млиновий посад, який молот добре тільки під час повені, а втім, не тому, щоб мало було води в ставу, як пояснив мені батько, а тому, що вода йшла повсюди крізь греблю. Цей поганень-

кий млин видався мені чудом вправності людської. Насамперед я побачив, як з каузної труби падає струмінь води просто на водяне колесо; позеленіле від мокрості, все вкрите бризками і піною, воно оберталось досить повільно; крім шуму води, чути було якесь інше гудіння й шипіння. Батько показав мені дерев'яний рундук, тобто скриню, широку вгорі і вузеньку внизу, як я побачив потім, куди всипають мливу. Потім ми зійшли вниз, і я побачив вертке жорно і над ним тремтячий ківшик, з якого сипалося зерно, що потрапляло під камінь; жорно, в луб'яній обичайці, крутячись і розчавлюючи зерно, перетворювало його на борошно, що сипалося вниз по дерев'яній лопаточці. Зазирнувши збоку, я побачив інше, так зване сухе колесо, що оберталось значно швидше за водяне і, чіпляючи якимись кулаками за шестерню, крутило укріпленій на ній камінь; гамазея була сповнена борошняного пилу і вся двигтіла, аж підстрибувала. Довго був я наче заворожений, розглядаючи такі чудеса і згадуючи, що я бачив щось схоже в дитячих іграшках; довго простояли ми в млиновій гамазеї, де якийсь дід, старезний і похилий, котрого називали засипкою, сивий і хирлявий, мовов усякі зернові одвійки для посипання панським коням; він був весь білий од борошняного пилу; я почав розпитувати його, але, помітивши, що він часто і задихаючись кашляв, що викликало в мене жаль, я звернувся з рештою запитань до батька; противний Миронович і тут безнастанно втручався, хоч мені не хотілося його слухати. Коли ми вийшли з млина, я побачив, що борошняний пил і нас вибілів, щоправда не так, як засипку. Я ту ж мить почав просити батька, щоб хворого дідка покладали в ліжку й напоїли чаєм; батько усміхнувся і, звернувшись до Мироновича, сказав: «Засипка, Василь Терентьев, дуже старий і хирлявий; кашель його замучив, і одвічаний пил для нього шкідливий; його треба було б зовсім відставити від дідівських робіт і не ставити на засипання». — «Як зволите наказати, паночку Олексію Степановичу, — відповів Миронович, — але чи не образяться інші? Коли його відставити, то й інших треба відставити. Адже таких дармоїдів і лежнів багато. Хто ж буде дідівські роботи виконувати?» Батько відповів, що не всі ж діди немічні, що хворих треба поберегти і заспокоїти, що вони на свій вік уже попрацювали. «Таж і ти сам скоро постарієш, — сказав мій батько, — теж будеш дармоїдом і тоді захочеш спокою».

Миронович відповів: «Слухаю, пане; за наказом вашим буде виконано; а оцього Василя Терентьева і не слід милувати: у нього внук бешкетник і недавно мало мене за горлянку не вхопив». Батько мій із серцем відповів і таким голосом, якого я в нього ніколи не чув: «То ти за впускову провину на хворому дідові серце зганяєш? Краще винуватця покарай». Миронович проворно підхопив: «Не турбуйтеся, паночку Олексію Степановичу, буде виконано, як ви наказуєте». Не знаю чому, я починав відчувати внутрішній дрозь. Василь Терентьев, який бачив, що ми зупинилися, і почвалав був до нас, почувши такі слова, сам зупинився, тремтячи всім тілом і вклоняючись безнастанно. Коли ми зійшли на гору, я озирнувся — старий все ще стояв на тому самому місці і низенько вклонявся. А коли ми прийшли у свій флігель, я, забувши про джерела і про млин, зараз же розповів матері про хворого дідка. Мати дуже гаряче сприйняла мою розповідь: зараз же хотіла покликати і вилаяти Мироновича, зараз же скинути його з посади, зараз же написати про це тітоньці Параскові Іванівні... і моему батькові дуже важко було стримати її від таких необачних вчинків. Тут почалася довга розмова, ба навіть суперечка. Я багато чого не розумів, багато чого забув, і в моїй пам'яті лишилися тільки батькові слова: «Не втручайся не в свою справу, ти всю справу зіпсуєш, ти все сімейство занастаєш, тепер Миронович не займатиме їх, він все-таки буде побоюватись, щоб я не написав тітоньці, а коли дійде до того, щоб Мироновича вигнати, то Михайлушка його руку держатиме. Тоді мені вже в Парашино і їздити нічого, користі не буде, та, можливо, й тігонька розсердиться». Мати посперечалась, але відступила. Боже мій! Яка мішанина понять утворилася в моїй дитячій голові! За що страждає хворий дідок, що таке злий Миронович, яка це сила Михайлушка та бабуся? Чому батько не дозволив матері зараз прогнати Мироновича? Отже, батько може це зробити? Чому ж він не робить? Адже він добрий, адже він ніколи не сердиться? Ось запитання, які кипіли в дитячій голові моїй, і я відповів собі тим, що Михайлушка і бабуся недобрі люди і що мій батько їх боїться.

Чортові пальці я віддав любій моїй сестричці, яка дуже нудьгувала без мене. Ми прилучили новий скарб до наших коштовностей — до цурок і камінчиків з ріки Белой, які я завжди називав «штуфами» (це слово я запо-

зичив у старого Анічкова). Я розповів сестричці з запахом про те, що бачив. Я завжди повідомляв її про все, що траплялося зі мною без неї. Тепер я став помічати, що сестричка моя не все розуміє, і тому, наслідуючи няньку, намагався говорити мовою, зрозумілою для маленької дитини.

По обіді, на довгих селянських биндюгах, вирушили ми з батьком на поле; противний Миронович також сів з нами. Я їхав биндюгами вперше в житті, і мені дуже сподобалося так їздити; сидючи у складеній учетверо білій кошмі, я погойдувався, наче в колисці, що висить на гнучкій гілці дерева. На коліях степової дороги биндюги опускалися так низько, що високі трави і квіти шмагали мене по ногах і руках, і це мене дуже забавляло. Я навіть встигав зривати квіти. Але я помітив, що дорослим людям так сидіти незручно, бо вони повинні були не опускати своїх ніг, а випростувати і тримати їх у повітрі, щоб не торкатися землі; а я сидів на биндюгах майже з ногами, і трава торкалася тільки моїх черевиків. Коли ми проїздили між хлібами по широких межах, порослих вишняком з червонястими ягодами та бобівником з зеленкуватими бобами, я упростав батька зупинитись і сам нарвав цілу жменю диких вишень, дрібних і цупких, як дорідний горох; батько не дозволив мені їх скуштувати, кажучи, що вони кислі, бо не достигли; а бобів дикої персика, що його селяни називають бобівником, я назбирав собі повну кишеню; я хотів і ягоди покласти в другу кишеню і одвезти матері, але батько сказав, що «мати на таку погань і дивитися не буде, що ягоди в кишені роздушаться і забруднять мені одяг і що їх треба викинути». Мені жаль було зразу ж розлучитися з ними, і я довго тримав їх у своїй руці, але, нарешті, мусив їх викинути, сам не знаю як і коли.

В тих місцях, де жито не похилилося, не вилягло, як то кажуть, воно стояло так високо, що нас із биндюгами і кінями не було видно. Це нове видовище теж мені дуже сподобалось. Довго їхали ми межами, і от почав долимати здалека якийсь дивний шум і людський гомін; що ближче ми під'їздили, то чутніший він ставав, і, нарешті, крізь незжате жито почали мигтати блискучі серпи і колоски горсток зрізаного жита, якими хтось вимахував у повітрі; незабаром показалися плечі й спини похилених селян і селянок. Коли ми виїхали на десятину, яку жалі чоловіка

з десять, гомін вшух; але зате шаркання серпів по соломі посилилось і сповнювало все поле незвичайними звуками, яких я ніколи не чув. Ми зупинилися, зійшли з биндюгів, наблизились до женців і жниць, і мій батько сказав якимсь добрим голосом: «Помагай-біг!» Враз всі облишили роботу, обернулися до нас обличчями, низенько вклонились, а деякі селяни, котрі старші, поздоровкалися з батьком та зі мною. На засмаглих обличчях світилася радість, деякі важко дихали, в деякого були обв'язані брудним ганчір'ям пальці на руках і босих ногах, але всі були бадьорі. Батько мій спитав: скільки людей на десятині? чи не важко їм? і, почувши відповідь, що «важкувато, та нічого не вдієш, жито буйне, надолужимо ввечері...» сказав: «То жніть собі з богом...»—і ту ж мить заблищали серпи, горстки жита замигтіли над головами трударів, і шум від різання цупкої соломи ще гучніше, сильніше залунав по всьому полю. Я стояв у якомусь заціпенінні. Раптом плач дитини привернув мою увагу, і я побачив, що в різних місцях, між трьома паличками, зв'язаними угорі і встромленими у землю, висіли колиски; молода жінка увіткнула серп у зв'язаний нею сніп, підійшла неквапно, взяла на руки немовля і тут-таки, сівши коло поставлених п'ятьох снопів, почала цілувати, голубити, годувати груддю своє дитя. Воно скоро заспокоїлося, заснуло, мати поклала його в колыску і почала жати дуже ретельно, щоб наздогнати своїх подруг, щоб не відстати від інших. Батько розмовляв з Мироновичем, і я мав час роздивитися навкруги. Невимовне співчуття до людей, що працюють з таким напруженням сил, під пекучим сонцем, пойняло мою душу, і багато разів по тому, спостерігаючи жнива, я завжди згадував оце перше враження... З цієї десятини поїхали ми на другу, на третю і далі. Спочатку ми вставали з биндюгів і підходили до женців, а потім тільки під'їздили до них, зупинялися, і батько мій казав: «Помагай-біг». Скрізь було те саме: ті самі поклони, ті самі добрі, зраділі обличчя і ті самі прості слова: «Спасибі, паночку Олексію Степановичу». Зупинятися скрізь було неможливо, неvistачило б часу. Ми об'їхали ярі хліба, які теж почали достигати, про що батько мій і Миронович говорили з неспокоєм, не знаючи, де взяти рук і як впоратись із жнивими. «Оце скрута, справжнісінька скрута, паночку Олексію Степановичу,—казав головний староста.— Жито достигло пізно, ярі от-от достигнуть, вже

й пізній овес почав половіти, а тут настала пора сіяти. Вчора бог дав такого дощика, що борозну пробив; тепер земля вогкенька і з завтрашнього дня всіх мужиків пожену сіяти; тож звольте подумати: з самою жінотою не багато нажнеш, а жита лишилася половина незжатого. Може, дозволите, паночку, ще якийсь раз зігнати?» Батько відповів, що селянам теж треба упоратися з врожаєм і що забрати в них день у такий гарячий час — діло негоже, і що краще зробити толоку і покликати сусідів. Староста почав був теревенити про те, що в них сусіди дальні і до толок незвичні; але саме в цей час під'їхали ми до горохів і маків, що привернули мою увагу. Батько наказав Мироновичу зламати кілька ще зелених маківок і вирвати з корінням оберемок гороху з молодими стручками; все це він віддав у мое розпорядження і навіть дозволив з'їсти один молоденький стручок, що його плоскі горошинки видалися мені дуже солодкими і смачними. Іншим разом це зацікавило б мене значно більше, але в цю хвилину житнє поле з женцями і жнивцями заповонило мою увагу, і я досить байдуже тримав у руках, за тонкі стебла, з десяток маківок та оберемок зеленого гороху. Повертаючись додому, ми заїхали на парину, досить густо порослу зеленим молочаєм та зміячкою, за що батько мій зробив зауваження Мироновичу; але той виправдувався, посилаючись на віддаленість полів, неможливість ганяти туди панські й селянські стада на попас, і запевняв, що вся ця трава підрижеться сохами і більше не *одригне*, тобто не виросте. Незважаючи на все це, батько мій залишився не зовсім вдоволений париною, сказав, що рілля подекуди мілка і борозни рідкі — тому й трави багато. Сонце заходило, і ми ледве встигли подивитися на два панські табуни, навмисне підігнані близько до парини. В одному було дуже багато молодих конячок усякого віку і матерів з лошатками, які трохи відвернули мою увагу від картини жнив і розвеселили своїми стрибками і тим, як вони лашилися до матерів. Другий табун, до якого, як казали, і наближатися треба було обережно, оглядав тільки мій батько, і то ходив до нього пішки разом з пастухами. Там були якісь дикі і злі коні, що кидалися на незнайомих людей. Вже посутеніло, коли ми повернулися. Мати починала непокоїтись і шкодувати, що мене відпустила. І справді, я страшенно стомився і заснув, не дїждавшись навіть чаю.

Прокинувшись досить пізно, бо ніхто мене не будив, я побачив, що навколо метушаться, поспішають і лаштуються в дорогу. До батька прийшло багато селян з різними просьбами, які виконати Миронович не насмілювався, як він казав, або, вірніше, не хотів. Про це дізнався я потім, з розмов мого батька з матір'ю. Батько, проте, не брав на себе ніякої влади і всім відповідав, що тітонька наказала йому тільки оглянути господарство і про все доповісти їй; що втручатися в розпорядження старости не наказувала. А втім, віч-на-віч з Мироновичем, я сам чув, як він казав, що для одного селянина можна було б зробити те-то, а для другого те-то. На такі слова староста звичайно відповідав: «Слухаю, буде виконано», хоч мій батько кілька разів повторював: «Я, брат, тобі нічого не наказую, а кажу тільки, чи не надумаєш ти сам так вчинити? Я і тітоньці доповім, що ніяких наказів тобі не давав, а ти на мене не посилайся». До матері моєї прийшло ще більше селянок, аніж до батька селян: одні теж з різними просьбами про оброки, а інші — з різними хворобами. Здорових мати і слухати не схотіла, хворим давала поради і навіть ліки із своєї дорожньої аптечки. Напередодні, ввечері, коли я вже спав, батько мій розмовляв з тими стариками, яких він наказав прислати до себе; очевидно, вони нічого особливо поганого про Мироновича не сказали, тому що батько був з ним ласкавіший, аніж учора, і навіть похвалив його за ретельність. Священик з попадею приходили прощатися з нами і говорили про Мироновича схвально. Священик сказав, між іншим, що староста — людина підвладна, виконує, що йому наказують, і додав з усмішкою, що «один бог без гріха і що шкода тільки, що у Мироновича багато родичів на селі і він до них ласкавий». Я не зрозумів значення цих слів і думав, що чим більше родичів у нього і чим він ласкавіший до них — тим краще. Не знаю чому, але лаштувалися в дорогу дуже довго, і ми виїхали над полудень. Миронович і кілька стариків, з юрмою селянських хлопчиків і дівчаток, провели нас на край села. Нам треба було проїхати сорок п'ять верст і ночувати на річці Ік, про яку батько казав, що вона не гірша за Дьому і дуже зарибнена: приємні надії знову заворушилися в моїй голові.

ДОРОГА З ПАРАШИНА ДО БАГРОВА

Дорога — дивовижна річ! Її могутність нездоланна, заспокійлива і цілюща. Відриваючи враз людину від звичного середовища — однаково, чи приемного для неї, чи навіть прикрого, від безнастанно линучої різноманітної дійсності, що безнастанно розважає її силою-силенною предметів, — вона зосереджує думки й почуття мандрівника на обмеженому світі дорожнього екіпажа, спрямовує його увагу спочатку на самого себе, потім на спогади про минуле і, нарешті, на мрії та сподівання в майбутньому; і все це робиться з ясністю і спокоєм, без будь-якої метушні й поквапливості. Достеменно так було тоді зі мною. Спочатку строкатою юрмою нових предметів, образів та уявлень снувалися в моїй голові: Дьома, ночівля в чувашів, джерела, млин, старезний дідок-засипка і житне поле з жінцями та жницями, потім кожен предмет відокремився і окреслився, з'явилися темні, незрозумілі для мене місця або плями на цих картинах; я звернувся до батька й матері і просив пояснити і розтлумачити їх мені. Пояснення і тлумачення видалися мені незадовільними, напевне тому, що зі мною говорили, як з дитиною, не помічаючи того, що мої запитання були значно старші за мій вік. Нарешті, я спитав про те, що останнім часом найбільш тривожило мою цікавість: чому спочатку говорили про Мироновича, як про людину злу, а попросилися з ним, як з людиною доброю? Батько з матір'ю намагалися розтлумачити мені, що зовсім добрих людей мало на світі, що парашинські старики, котрих батько мій знає давно, люди чесні й правдиві, сказали йому, що Миронович начальник розумний і хазяйновитий і що він дбає про панське та селянське господарство; вони казали, що, звичайно, він потурає і попускає своїм родичам та багатим мужикам, до яких прихильно ставиться головний управитель Михайло Максимович, але що ж вдієш? свій до свого завжди горнеться, і що не можна не уважити Михайла Максимовича; що Миронович хоча й погулює, але на роботах завжди буває тверезий і ніколи не б'є ні з того ні з сього; що він не поживився жодною копійкою, ні панською, ні селянською, а наживає багато грошей від дьогтю і шкіряних заводів, тому що він має пайку в хазяїнів, тобто у багатих парашинських мужиків, що промишляють у башкирських лісах гонкою дьогтю і купівлею в башкирців шкур різної дрібної і ве-

ликої худоби; що хоча хазяїнам трошки й обидно, та дарма — вони багаті і мають великі бариші. Наприкінці старики попросили, щоб Мироновича не займали і що всякий інший на його місці буде значно гірший. Таке пояснення, котре потребувало ще багатьох нових пояснень, вкрай мене здивувало. Житейської мудрості не може досягнути дитя; добровільні поступки несумісні з чистотою його душі, і я ніяк не міг примиритися з думкою, що Миронович може битись і водночас бути доброю людиною. Нарешті я набрид своїми запитаннями, і мені наказали або читати книжку, або бавитися з сестричкою. Книжка не йшла мені в голову, — і я почав розглядати свої камінчики та чортові пальці, показуючи, називаючи і розповідаючи про їхні властивості моїй сестрі.

Переїзд знову був величезний, понад сорок верст. Спочатку, верст за десять від Парашина, ми проїхали через якесь російське село, що тільки-но заселялося, а потім тридцять верст не було жодного селища і дорога йшла рівним рідколіссям; навколо були чудові гаї, потім почали траплятися невеличкі пагорки, а з правого боку простягнулося безперервне пасмо високих і скелястих гір, подекуди порослих лісом, а подекуди зовсім голих. Слускаючись пологістим схилом, що веде до річки Ік, треба було проїздити мимо чувасько-мордовського і частки татарського села, що називається Ік Кармалá, бо воно розкинулося на пагорках річки Кармалки, яка впадає в Ік, за півтори версти від села. Ми зупинилися біля околиці, щоб послати в Кармалу купити вівса і харчів, що їх слуги наші мали привезти нам на ночівлю, призначену на березі ріки Ік. Сонце стояло ще дуже високо; було так жарко, як влітку. Раптом мати почала говорити, що, може, краще буде ночувати в Кармалі, де повітря таке сухе, і що біля Іку вночі неодмінно буде вогко. Я завмер. Батькові моему теж було від цього неприємно, проте він відповів: «Воля гвоя, голубко». Мати випкнулася з вікна, подивилася на розкидані чуваські хати і, показавши рукою на один двір, що стояв окремо від інших з невеличким пагорком посередині, сказала: «От де я хотіла б зупинитися». Перешкод ніяких не було. Багатий чувашенин охоче пустив нас ночувати, бо ми не вимагали для себе приміщення, і ми спокійно вїхали на величезне, ще зелене подвір'я і поставили карету, як того хотіла мати, на шпиль пагорка. Звідти відкривався чудовий краєвид — уся мальовнича місце-

вість навколо річки Кармалки і зелена урема Іку, який тече в долині. Але мене не цікавили прекрасні краєвиди! Всі мої мрії поудити ввечері, коли, як казав батько, так добре клює риба, на річці, не гіршій за Дьому,— розвіялися, мов дим, і я стояв, наче засуджений на якесь покарання. Раптом батьків голос вивів мене з розпачу. «Серьожа,— сказав він,— я попрошу в господаря коня й биндюги, і він доведе нас з тобою до Іку. Ми там поудимо. Тільки-но сонце почне заходити — я пришлю тебе з Єфремом. А сам я повернуся, коли буде вже темно. Просись у матері», — додав він, дивлячись з усмішкою у вічі моєї матері. Я не промовив жодного слова, але мати, глянувши на мене, прочитала все на моєму обличчі. Вона відчула, що неможливо відібрати в мене це щастя, і з досадою звернулася до батька: «Як тобі не соромно зманювати дитину? Адже він знову так само схвилюється, як на Дьомі!» Тут до мене повернулася здатність говорити, і я почав палко запевняти, що буду спокійнісінький; мати дуже невдоволено сказала: «Іди, але щоб над захід сонця ти був тут». Так неохоче давши дозвіл, мати наче облила мене холодною водою. Я хотів був сказати, що я не хочу їхати, але язик не повернувся. За кілька хвилин усе було готове: кінь, удочки і черв'яки, і ми вирушили на Ік. Згодом я зрозумів, що Ік анітрохи не гіршій за Дьому; але тоді я не міг ним захоплюватись: думка, що мати відпустила мене проти свого бажання, що вона невдоволена, турбується про мене, що мене відпущено на короткий час, що зараз треба повертатися,— зовсім заслонила мою душу від солодких вражень розкішної природи і пристрасті, що вже зародилася в мені, але місце, на яке ми приїхали, було, справді, чарівне! Сажнів за двісті трохи вище Ік поділявся на два рукави, або протоки, що текли на дуже близькій відстані один від одного. Поділена вода була вже не така глибока, і на обох протоках стояли високі мости на палях; один протік був глибший і повільніший, а другий — мілкіший і бистріший. Така ж чудова урема, які на Дьомі, росла на берегах Іку. Протоки заглиблювалися в неї і зникали в густій хащі дерев і кущів. Далі, обабіч Іку, що протікав досі по широкій і відкритій долині, підступали гори, то лісисті, то голі й кам'яністі, начебто хотіли взяти ріку під свою владу.

Батько мій вибрав місце для удіння, і вони обидва з Овсійовичем скоро взялися до діла. Мені також дали

удочку і насадили гачок уже не хлібом, а черв'яком, і я зразу піймав невеликого окуня; удочку оправили, закинули і дали мені тримати вудлище, але мені стало так сумно, що я поклав його і почав просити батька, щоб дозволив мені поїхати з Овсійовичем до матері. Батько здивувався, сказав, що ще рано, що сонечко тільки через годину зайде, але я правив своєї і починав уже плакати. Батько мій дуже не любив і навіть боявся сліз, і тому сказав, щоб Овсійович одвіз мене додому, а сам якнайшвидше повернувся, щоб увечері поудити разом.

Коли я несподівано повернувся, мати здивувалась, навіть злякалась. «Що трапилось,— скрикнула вона,— чи ти не захворів?» Я відповів, що зовсім здоровий, але що мені не захотілося удити. Голос мій тремтів, очі були повні сліз, і вона збагнула все, що діялося в моєму серці. Вона обняла мене, і ми обоє заплакали. Мати хотіла знов вирядити мене до батька, але я почав дуже просити, щоб вона не посилала мене, бо моє бажання залишитися було цілком щире. Мати відчула, що послати мене було б таким самим насильством, як і заборона їхати, коли мені хотілося цього. Овсійович бігцем побіг до батька, а я зостався з матір'ю та сестрою; мені враз стало так легко, так весело, що, здається, я ще ніколи не знавався такої втіхи. Після багатьох ніжних слів, пестошів і розмов, подбавши про те, щоб господаревих собак прив'язали і замкнули, мати сказала мені разом з сестричкою побігати по двору. Ми оббігли навколо пагорка, де стояла наша карета, і знайшли там таку дивину, що я, захекавшись, з радісним криком прибіг розповісти про неї матері. Річ у тому, що з затильної сторони, з середини пагорка било джерело; чувашенин підставив колоду, а що всі надвірні будови були нижчі за джерело, то він провів воду, по-перше, до літньої кухні, по-друге, у величезні ночви, або видовбану колоду, для прання білизни, і, по-третє, в хліви, куди заганяли на ніч худобу й коней. Все це викликало моє захоплення, і про все я з запалом розповів матері. Мати усміхалася і хвалила кмітливість чувашенина, особливо вигоду, тому що ріка була досить далеко. Моя радість ще збільшилася, коли мати дозволила мені розкласти невеличке багаття коло самої карети, бо наш двір був наче поле. Дуже гарно заходило сонце за темні Ікські гори. Ми випили чаю, потім повечеряли при світлі мого багаття. Батько ще не повертався. Кілька разів промайнула у мене

в голові думка: що там робиться на березі Іку? Як клює там риба? Але ці думки не затьмарювали мого радісного, ясного настрою. Який був вечір! Яким чудовим світлом осявала нас, поступово згасаючи, надвечірня заграва! Як оповивалося темрявою все навколо! Ось уже і урема Іку заховалася в білому тумані роси, і мати сказала мені: «Бачиш, Серьожа, як вогко,— добре, що ми не там ночуємо». Батько й досі не повертався, і мати хотіла вже послати за ним, але тільки-но ми полягали в кареті, як підійшов батько до вікна і тихо сказав: «Ви ще не спите?» Мати покартала його, що він так довго не повертався. Риби піймали небагато, але батько виудив великого головача, і мені дуже захотілося на нього подивитись. Овсіївч приніс жмут запалених скіпок, і я, не вилізаючи з карети, залюбки дивився на добрячу рибу. Батько перехрестив мене і сів вечеряти. Мати сказала мені ще кілька слів, приголубила — і міцний сон здолав мене.

Ми ніколи ще не знімалися так рано з місця ночівлі, тому що рано зупинилися. Я спросоння чув, як спустили карету з пагорка, і зовсім прокинувся, коли сів до нас батько. Думка, що зараз я знову побачу Ік, розвіяла мій сон, і я вже не спав до схід сонця. Коли все навколо осяяла вранішня, начебто палаюча зоря, ми підїхали до першого мосту через Ік; вся урема, а надто ріка немовби димилася. Я не смів опустити вікно, яке підняв батько, пошепки сказавши мені, що вогкість може зашкодити матері; але й крізь скло я бачив, що всі дерева і обидва мости мокрісінькі, наче від рясного дощу. Але який гарний був Ік! Бистро мчали води його, і де-не-де поставали коловертні. Легка пара здіймалася над ними. Високі дерева до половини огортав туман. Тільки-но піднялися ми на узвіз, туман зник, і перший промінь сонця зазирнув майже позад нас у карету і осяяв обличчя моєї сестрички, що спала навпроти мене. Через кілька хвилин ми всі вже міцно спали. Рано вирушивши в дорогу, досить рано стали ми і на відпочинок у великому мордовському селищі Корівіно. Там ніде було годувати коней у полі, але мати моя не любила зупинятися в селах, тим-то стали ми між останнім двором і околицею. Добрячого головача, доведеного в мокрій траві свіжісіньким, зварили на обід. Мати вважала рибу шкідливою для себе їжею, проте коли батько попросив її, скуштувала трохи. Мені теж дали невеликий шматочок з ребер, і я запевняв, що він напрочуд смач-

ний; такої самої думки був і мій батько. Нагодувавши коней, ми після полудня, годині о другій, вирушили в дорогу. Це був останній переїзд до Багрова, всього тридцять п'ять верст. Ми квапилися, щоб приїхати якнайраніше, бо в Коровіні, де всі знали і мого дідуся і батька, ми почули, що дідусь нездужає. Протягом подорожі ми двічі переїхали через ріку Насягай дуже поганими мостами. Перший міст був такий нікудишний, що ми мусили всі вийти з карети, навіть передню пару коней випрягли і на одній парі голобельних, сяк-так, перетягнули нашу важку і навантажену карету. Тут Насягай був ще невеликий, та коли, верст через десять, ми переїхали його вдруге, то вже побачили славну ріку, дуже бистру і глибоку; все-таки він був принаймні вдвоє менший за Ік, і урема його складалася з самих кущів. Сонце стояло ще дуже високо, «дерева в два», як казав Овсійович, коли ми з крутої гори побачили Багрово, що лежало в долині між двома великими ставами, до половини порослими очеретом; з одного боку його височіли березові гаї. Я все це дуже добре розглянув, тому що гора була крута, карету довелося загальмувати, і батько пішов зі мною пішки. Не знаю чому, серце в мене прискорено билосся. Коли мати визирнула у вікно і побачила Багрово, я помітив, що на очі їй набігли сльози і обличчя ватьмарилося сумом; хоча й перед тим, вслухаючись у розмови батька з матір'ю, я здогадувався, що мати не любить Багрова і що їй неприємно туди їхати,— я цих слів не розумів і навіть не звертав на них уваги, і лише в цю хвилину зрозумів, що є які-небудь поважні причини, які засмучують мою матір. Батько теж зробився невеселий. Мені стало сумно, і я, дуже занепокоєний, сів у карету. За кілька хвилин під'їхали ми до ганку, і цей будинок видався мені печальним і навіть маленьким порівняно до нашого, уфімського.

БАГРОВО

Бабуся і тітонька зустріли нас на ганку. Вони з вигуками і, як мені здалося, із слізьми обнімалися і цілувалися з моїм батьком і матір'ю, а потім і нас з сестрою перецілували. Я ту ж мить, проте, відчув, що вони не були такі привітні з нами, як інші міські дами, що іноді приїздили до нас.

Бабуся була стара, дуже огрядна жінка, одягнена в такий самий шушун і так само запнута хусткою, як наша нянька Агафія, а тітонька була в точнісінько такій самій кофті й спідниці, як наша Параша. Я одразу помітив, що вони взагалі зовсім не те, що моя мати або наші знайомі уфімські дами.

До дідуся спершу зайшов батько і потім мати, а нас з сестричкою залишили самих у залі. Мати встигла сказати нам, щоб ми не пустували, нікуди по кімнатах не ходили і не говорили голосно. Такий наказ, разом з недостатньо привітною зустріччю, так нас збентежив, що ми сторопіли і мовчки сиділи на стільці самісінькі, тому що нянька Агафія пішла в коридор, де оточили її покоївки та дворачки. Так тривало довгий час. Нарешті, вийшла мати і спитала: «Де ж ваша нянька?» Агафія вискочила з коридора, запевняючи, що тільки допіру відійшла од нас, тимчасом як ми, відколи прийшли в залу, не бачили її навіть, а чули тільки бурмотіння й шушукання в коридорі. Мати взяла нас обох за руки і завела до дідусевої світлиці; він лежав зовсім роздягнений у ліжку. Сива борода відросла в нього мало не на вершок, і він видався мені дуже страшним. «Здрастуйте, внучок і внучка»,— сказав він, простягнувши нам руку. Мати шепнула, щоб ми її поцілували. «Не доберу тепер,— вів далі дідусь, мружачись і затуляючи очі рукою,— на кого схожий Серьожа: коли я його бачив, він ще ні на кого не був схожий. А Надія, здається, схожа на матір. Завтра, бог дасть, може, встану якоесь з ліжка. Діти, мабуть, їсти з дороги хочуть, нагодуйте їх. Ну, йдіть, розміщуйтеся у новому гнізді».

Ми всі вийшли. У вітальні чекав на нас самовар. Бабуся хотіла напоїти нас чаєм з густими масними вершками та здобними кренделями, чого нам, звісно, хотілося; але мати сказала, що вона вершків і масного нам не дає і що ми чай п'ємо пісний, а замість здобних кренделів просила дати звичайного білого хліба. «Ну, то ти нам скажи, невісточки,— казала бабуся,— що твої діти їдять і чого не їдять: а то ж я не знаю, чим їх пригощати; ми ж люди сільські і вашої городської заведенці не знаємо». Тітонька підхопила, що сестриця сама буде розпоряджатися і що хай кухар Степан до неї приходять і питає, що треба приготувати. Хоча я не розумів тоді прихованої музики цих слів, але я зразу відчув щось чуже, недоброзич-

ливе. Мати відповіла дуже поштиво, що марно матінка й сестриця турбуються про нашу їжу і що самого курячого супу буде завжди для нас доволі; що вона тому не дає мені молока, що була налякана моєю тривалою хворобою, а що коло мене й сестра звикла пити пісний чай. Потім бабуся запропонувала моїй матері вибрати собі одну з двох кімнат: або залу, або вітальню. Мати відповіла, що вона хотіла б узяти вітальню, але боїться, чи не турбуватиме сестрицю таке близьке сусідство з малими дітьми. Тітонька відповіла, що стіна глуха, без дверей, і тому чути не буде,— і ми розмістилися у вітальні. З нами було залізне подвійне ліжко, яке все чисто розгвинчувалося і розкладалось. Єфрем з Федором зразу ж його склали і поставили, а Параша повісила дуже гарну, не знаю, з якої тканини, здається, серпанкову запону; знаю тільки, що на ній були такі чудові букети квітів, що я, через багато років, з великою насолодою їх розглядав; на вікна повісили такі самі гардини — і кімната прибрала зовсім іншого вигляду, так що мені на серці стало веселіше. Дорожні сундуки також приволокли до вітальні і накрили килимом. Я не забув своєї скриньки з камінцями, а також своїх книг, і все це порозкладав у кутку на столику. Перед вечерею батько з матір'ю ходили до дідуся і залишилися в нього посидіти. Нас також хотіли повести до нього попрощатись, але бабуся сказала, що не треба його непокоїти і що дітям час спати. Залишившись самі в новому своєму гнізді, ми з сестричкою почали балакати; я сказав самі тому, що нянька знову вийшла і, стоячи за дверима, знову почала з кимось шептатися. Я сказав моїй сестричці, що мені невесело в Багрові, що я боюсь дідуся, що мені хочеться знову в карету, знову в дорогу, і багато чого в такому ж роді; але сестричка, погано розуміючи мене, вже дрімала і белькотала таке, що я сміявся. Нарешті, сон здолав її, я покликав няню, і вона поклала мою сестру спати на одному ліжку з матір'ю, де й для мене приготували куточок; а батькові постелили на канапé. Я теж ліг. Мені було опочатку сумно, потім стало нудно, і я заснув. Не знаю, скільки часу я проспав, але прокинувшись, побачив при світлі лампадки, яка горіла перед образом, що батько лежить на своєму канапé, а мати сидить коло нього і плаче.

Мати довго говорила стиха, іноді майже пошепки, і я не міг почути до ладу всі її слова, хоча вслухався якнай-

пильніше. Сну наче й не було, і слова матері: «Як я їх покину? На кого? Я умру від туги; ніякий лікар мені не допоможе», а також батькові слова: «Голубко, побережи себе, ти ж захворієш; ти неодмінно завтра зляжеш у ліжку...»,— слова, сприйняті моїм дитячим напруженим слухом на льоту, між багатьма іншими, стривожили, налякали мене. Хоча думка залишитися в Багрові самим з сестрою без батька і матері не була новою для мене, проте я її досі начебто ще не осягнув, а тепер мене раптом поймав такий жах, що я на хвилину втратив здатність що-небудь чути і сприймати те, що я почув, а тому багато чого не зрозумів, хоча й міг би зрозуміти. Нарешті, мати, після умовлянь батька, погодилася лягти в постіль. Вона помолилася богу, прехрестила нас із сестрою і лягла. Я удав, що сплю; але насправді заснув аж тоді, коли заснула моя мати.

Справдилось передчуття мого батька! Прокинувшись, я побачив, що він і Параша клопочуться коло моєї матері. Вона дуже захворіла: в неї розлилася жовч і її тіпала пропасниця; вона й раніше часом нездужала, але завжди на ногах, а тепер була така немічна, що не могла встати з ліжка. Я ніколи ще не бачив її такою хворою... страх і туга налягли на мене. Я вже розумів, що мої сльози схвилюють хвору, що це може їй зашкодити,— і плакав нишком, загорнувшись у широкі поли запони, за високим узголів'ям ліжка. Батько побачив це і, насварившись пальцем, показав на матір; я кивнув і тріпнув головою на знак того, що розумію, в чому річ, і не стривожу хвору.

Батько ходив до дідуся і, повернувшись, сказав, що йому краще і що він хоче встати. В залі тітонька наливала чай, няня покликала мене туди, але я не хотів відійти ні на крок від матері, і батько, боячись, щоб я не розплакався, якщо почнуть примушувати мене, сам приніс мені чаю і пісний крендель, точнісінько такий, який прислали нам в Уфу з Багорова; ми з сестрою (та й усі) дуже їх любили, але тепер крендель не пішов мені в горло, і, щоб не примушували мене їсти, я сховав його під величезний пуховик, на якому лежала мати. Двері раз у раз відчинялися, і я чув, як весело балакала моя сестричка з бабусяю й тітонькою, і мені було чогось досадно на неї. Я чув, як повели її до дідуся, і зрозумів, що зараз прийдуть по мене. Передчуття здійснилося ту ж мить: тітонька прибіг-

ла, кажучи, що дідусь мене кличе. Батько голосно сказав: «Серьожа, йди до дідуся». Мати тихо покликкала мене до себе, розгладила моє волосся, пильно подивилася на мої почервонілі очі, поцілувала мене в лоб і сказала на вухо: «Будь слухняним і привітним до дідуся», і на очі їй набігли сльози. Як важко було мені йти! Батько залишився з матір'ю, а тітонька повела мене за руку. Видно, багато страждання й остраху було на моєму обличчі, тому що тітонька, зупинившись у лакейській, приголубила мене і сказала: «Не бійся, Серьожа, дідусь тебе не вкусить». Я ледве міг стримувати сльози, ладні ринути з очей, і боязко ступив через поріг дідусевої світлиці. Він сидів у шкіряному, старовинному, якомусь химерному кріслі, скрізь по краях прикрашеному мідними шишечками... Як це дивно! Це крісло і мідні шишечки насамперед впали мені в око, привернули мою увагу і нібито розважили і трохи підбадьорили мене. Дідусь був у халаті, на колінах у нього сиділа сестричка. Побачивши мене, він одразу спустив її на підлогу і привітно сказав: «Підійди-но до мене, Серьожа», і простягнув руку. Я поцілував її. «Чого це в тебе очі червоні? Ти, мабуть, плакав, та й тепер хочеш плакати? Видно, ти боїшся і не любиш дідуся?» — «Матуся хвора», — сказав я, зібравши всі сили, щоб не заплакати. Тут бабуся і тітонька почали розповідати, що я страх як люблю матір, що не відходжу од неї ні на п'ядь і що вона мене вже так привчила. Говорили багато в цьому роді; але дідусь начебто не слухав їх, а сам так пильно і добродушно дивився на мене, що острах мій поступово розвіювався. «А знаєте, на кого схожий Серьожа? — голосно і весело сказав він. — Він викапаний дядько, Григорій Петрович». З цими словами він взяв мене, посадовив на коліна, погладив, поцілував і сказав: «Не плач, Серьожа. Мати вичуняє. Це ж не смертне» — і почав мене розпитувати дуже багато і дуже довго про Уфу і про те, що я там робив, про дорогу тощо. Я повеселішав і розбалакався, особливо про книжки і про дорогу. Дідусь слухав мене уважно, привітно усміхнувся, нарешті сказав, якимось значущим глянувши на бабусю й тітоньку: «Це добре, що ти матір любиш. Вона доглядала тебе, не шкодуючи життя. Іди до неї, тільки грайся тихенько, не турбуй її і не плач». Я відповів, що матуся не побачить, що я сховаюся в запону, коли захочеться плакати, поцілував руку дідусеві і побіг до матері. Мати начебто зля-

калася, почувши мої квапливі кроки, але, побачивши мое радісне обличчя, сама зраділа. Я поспішив розповісти якнай докладніше про моє перебування в дідуся, і про шкіряне крісло з мідними шишечками також не забув: батько і навіть мати не могли не усміхатися, слухаючи, як гаряче і детально я описую крісло. «Хвалити господа,— сказала мати,— я бачу, що ти дідусеві сподобався. Він добрий, ти повинен любити його...» Я відповів, що люблю і, мабуть, зараз знов піду до нього; але мати сказала, що цього не треба, і попросила батька зараз піти до дідуся і посидіти в нього: їй хотілося знати, що він говоритиме про мене й про сестричку. Хоча я, напевне, був задоволений тим, як зустрів мене дідусь, але мені все здавалося, що він не так зрадів мені, як я сподівався, судячи з розповідей. Я сказав про це матері. Вона відповіла, що дідусь тепер нездужає, що йому не до нас, тим-то він і не ласкавий.

Разом з Парашею я почав дбайливо доглядати хвору, подаючи їй якісь ліки, що їх вона приготувала за Буханом, і журавлинний напій. Вона попросила була лимонів, але їй відповіли, що їх навіть бачити не доводилося. «Яка я дурна»,— сказала мати наче сама до себе і попросила журавлини. Параша зразу принесла цілу мисочку, додавши, що «журавлини в них багато; їм щороку, по першому снігу, цілий віз приставляють з старого Багрова». Потім мати сказала прив'язати до її голови чорного хліба з оцтом, який так мені подобався, що я потроху клав його собі в рот; потім вона захотіла нібито заснути і застала мене читати. Я зразу взявся до «Дитячого читання», і насправді мати заснула і спала цілу годину. Я бачив крізь вікно, що сестричка гуляла з нянькою Агафією по саду, між старими, незвичайно великими, кущами смородини та барбарису, що дуже розрослися; таких я ні перед тим, ні після того не бачив; я помітив, як випурхували звідти пташки з червоно-жовтими хвостиками. Помітив, що з одного такого куща вистрибнула ряба кішка,— і мені дуже захотілося туди.

Тільки-но мати прокинулася і сказала, що їй трохи покращало, увійшов батько. Я ту ж мить попросився гуляти в сад разом з сестрою; мати дозволила, наказавши мені не підходити до ріки, а саме цього я бажав, тому що батько часто говорив зі мною про свій любий Бугуруслан, і мені хотілося подивитись на нього зблизька. В саду я

побачив, що саду нема, навіть і такого, які я бачив в Уфі. Це був скорше горід, з самих ягідних кущів, найбільше з кущів порічок та смородини, всіяних ягодами, та з яблунами, здебільшого померзлих торік; їх спіяли і знов прищепили живцями; все це росло на горді, а навколо були високі угноєні грядки кавунів, динь та гарбузів, незчисленні грядки з огірками та всякою городиною, різним горохом, бобами, редькою, морквою тощо. Крім того, скрізь, де тільки був вільний клаптик, росли соняшники та кріп — його там називали «копром», нарешті, у видолинку, який заливала весняна вода, зеленіла тьма-тьмуца капусти... Вся ця некрасива суміш мені дуже сподобалася, подобається навіть і тепер, і, звичайно, значно більше, аніж підстрижені липові або березові алеї і нещасні ялини, з яких вирізують комоди, піраміди та кулі. З правого боку, біля самого будинку, текла бистра й глибока ріка або річка, що раптом повертала ліворуч і в такий спосіб, залишаючи кут, з двох боків наче обгороджувала так званий сад. Тільки-но ми встигли обійти його і оглянути, тільки-но встигли переговорити з сестричкою, котра з допомогою няньки розповіла мені, що дідусь довго продержав її, ніжно голубив і, нарешті, послав гуляти в сад, — як прибіг Овсійович і покликав нас обідати; в цей час, тобто годині о дванадцятій, ми звичайно снідали, а обідали годині о третій; але Овсійович сказав, що дідусь завжди обідає опівдні і що він сидить уже за столом. Ми поспішили в дім і увійшли до зали. Дідусь наказав нас з сестричкою посадовити за стіл якраз навпроти себе; а що високих дитячих крісел з нами не було, то підклали під нас купу подушок, і я сміявся, як високо сиділа моя сестричка, хоча сам сидів ненабагато нижче. Я згадав, що, повернувшись із саду, не був у матері, і почав просити дозволу піти до неї; але батько, який сидів поруч мене, шепнув мені, щоб я перестав проситися і що піду по обіді; він сказав ці слова таким строгим голосом, якого я ніколи ще не чув, — і я замовк. Дідусь хотів нас годувати різними своїми стравами, але бабуся зупинила його, сказавши, що Софія Миколаївна нічого такого дітям не дає і що для них зварили суп. Дідусь скривився і сказав: «Ну, то хай батько годує їх, як знає». Сам він і вся сім'я їли пісне, і дідусь, незважаючи на те, що тільки перший день встав з ліжка, їв холодник, рибу, раків, кашу з якимсь пісним молоком і гриби. Запахом олії зда-

рило мені в ніс, і я сказав: «Як погано пахне». Батько шарпнув мене за рукав і знов шепнув мені, щоб я не смів цього говорити; але дідусь чув мої слова і сказав: «Еге, брат, який ти мазунчик». Бабуся й тітонька усміхнулись, а мій батько почервонів. По обіді дідусь зайшов до моєї матері, що лежала в ліжку і нічого цього дня не їла. Посидівши трохи, він пішов спочивати, і ось, нарешті, ми zostалися самі, тобто: батько з матір'ю і я з сестричкою. Тут я довідався, що дідусь приходив до нас перед обідом, і, побачивши, яка насправді хвора моя мати, дуже вболівав за неї і радив їхати негайно в Оренбург, хоча перед тим, про що мені було відомо з розмов батька з матір'ю, він називав цю поїздку примхами і марнотратством, тому що не вірив лікарям. Мати відповіла йому, як мені розказували, що теперішня її хвороба — річ випадкова, що вона скоро пройде і що перед поїздкою в Оренбург їй треба трохи прочуняти. Знову жажнувся я від думки про розлуку з батьком і матір'ю. Залишатися нам самим з сестричкою в Багрові на цілий місяць здавалося мені таким страшним, що я сам не знав, чого хотіти. Я згадав, як сам просив ще в Уфі мою матір їхати швидше лікуватися, але почувши минулої ночі слова: «Я помру від туги, ніякий лікар мені не допоможе», я вже не був певен, що мати повернеться з Оренбурга здоровою. Все це я пояснив їй і батькові, як умів, обливаючись слізьми; але мати завжди вміла переконати мене у всьому, в чому хотіла, і цілковито заспокоїти, і я незабаром, хоч і боявся розлуки, уже прагнув тільки одного: щоб матуся якнайшвидше поїхала в Оренбург, де їй неодмінно вилікують. Відтоді я помітив, що мати стала обережна і не говорила при мені нічого такого, що могло б мене стривожити або налякати, а коли й говорила, то так тихо, що я нічого не міг почути. Вона загадувала мені довше, ніж звичайно, читати, бавитися з сестричкою і гуляти з Овсійовичем; навіть відпускала з батьком на млин і на острів. Став і острів дуже мені сподобались, але, звісно, не так, як сподобались б іншим часом і як щиро полюбив я їх згодом.

Через кілька днів мати встала з ліжка; їй пропасниця і жовч минулися, але вона ще більше змарніла, і очі її пожовкли. Незабаром я помітив, що почали рішуче збиратися в Оренбург і що сам дідусь кватив з від'їздом, бо то був не близький світ. Якось мати при мені казала йому, що боїться обтяжити матусю й сестрицю, яким до-

ведеться піклуватись про дітей; боїться стурбувати його, якщо хтось з дітей захворіє. Але дідусь відповів, і нібито з серцем, що все це дурниці, адже діти не чужі, і що ко-му ж, як не рідній бабусі і тітці піклуватися про них. Мати казала, що нянька в нас не благонадійна і що до-глядати мене вона доручає Єфремові, дуже доброму і ретельному слугі, і що він ходитиме зі мною гуляти. Ді-дусь відповів: «Ну що ж, гаразд; Єфрем доброї породи, а хочеш — дам тобі свою Аксеню — хай доглядає дітей». Мати, знайшовши якусь зачіпку, відхилила таку ласкаву пропозицію; вона знала, що Аксенія недобра. Дідусь не-вдоволено промовив: «Ну, як хочеш; я ж з своєю Аксенєю не набиваюся». Чув я також, як моя мати просила і бла-гала із слізьми бабусю й тітоньку не покидати нас, до-глядати, не годувати пісними стравами і, якщо захворіє-мо, не давати звичних для них ліків: гарлемських капель та есенції довгого життя, якими вони лікували всіх, і стариків, і немовлят, від усіх хвороб. Бабуся й тітонька, котрі були невдоволені, що ми лишаємось у них на руках, і на-віть не приховували цього, — обіцяли, скоряючись дідусевій волі, що піклуватимуться про нас невисипуще і виконувати-муть усі просьби моєї матері. Про всяк випадок мати за-лишила деякі ліки з своєї аптеки і навіть написала, як і коли їх вживати, якщо хто-небудь з нас захворіє. Це було доручено тітоньці Тетяні Степанівні, яка все-таки була тро-хи добріша за інших і не могла не відчувати жалю до слів хворої матері, що вперше розлучається з малими дітьми.

Весь цей час, до від'їзду матері, я відчував тривогу і навіть боровся сам із собою. Бачачи матір блідою, худю і немічною, я бажав тільки, щоб вона їхала якнайшвид-ше до лікаря; але як тільки я або залишався сам, або хоч би і з ким-небудь, але не бачив перед собою матері, туга від близької розлуки і страх залишитися з дідусем, бабу-сею й тітонькою, котрі не були такі ласкаві до нас, як мені хотілося б, не любили, або так мало любили нас, що душа моя до них не лежала, — охоплювали мене, і в моїй уяві, надто, як на мої літа, розвиненій, раптом поставали такі жахливі картини, що я кидав усе, що тоді мене розважа-ло: книжки, камінці, облишав навіть прогулянки в саду і прибігав до матері, як безумний, поійнятий тугою і стра-хом. Кілька разів я був ладен кинутися їй на шию і про-сити, щоб вона не виїздила або взяла нас з собою; але змучене її обличчя змушувало мене опам'ятатись, і ба-

жання, щоб вона їхала лікуватись, завжди перемагало мою тугу і страх. Я не розумію тепер, чому батько й мати вирішили залишити нас у Багрові. Вони їхали в тій самій кареті, і ми точнісінько так само могли вміститися в ній; але мати ніколи не мала такого наміру і ще в Уфі сказала мені, що ніколи в світі не зможе нас узяти з собою, що вона повинна їхати сама з батьком; від цього наміру й разу не подумали відмовитися і в Багрові, і я анітрохи не вірив у змогу змінити його.

Через тиждень, який, попри всю мою печаль і болісну тривогу, на диво швидко минув для мене, батько й мати поїхали. Прощаючись, я вже не міг опанувати себе, і ми обоє з сестрою плакали й ридали; мати — так само. Коли карета виїхала з подвір'я і зникла з моїх очей, я в нестямі кинувся з ганку і побіг наздоганяти карету з криком: «Матусю, вернись!» Цього ніхто не сподівався, і тому не зразу змогли мене зупинити; я встиг перебігти через подвір'я і вибігти на вулицю; Овсійович перший наздогнав мене, за ним бігло дуже багато людей; він схопив мене і, міцно тримаючи на руках, приніс додому. Дідусь із бабусяю стояли на ганку, а тітонька йшла нам назустріч; вона почала умовляти і голубити мене, але я нічого не слухав, кричав, плакав і намагався вирватися з дужих рук Овсійовича. Коли він зійшов на ганок і поставив мене на ноги перед дідусем, — дідусь сердито крикнув: «Годі тобі ревти. Чого плачеш? мати повернеться, не залишиться жити в Оренбурзі». І я прикипів. Дідусь пішов до своєї світлиці, і я чув, як бабуся, ідучи за ним, казала: «От, голубе, сам бачиш. Багато нам буде мороки: діти дуже розпечені». Тітонька взяла мене за руку і повела мене до вітальні, тобто до кімнати, де ми спали. Люба моя сестричка, держачись за другу мою руку і сама вмиваючись тихими слізьми, казала: «Не плач, братіку, не плач». Коли ми увійшли до вітальні і я побачив ліжко, на якому ми тут спали разом з матір'ю, я кинувся на постіль і знову почав голосно ридати. Тітонька, Овсійович і нянька Агафія вживали всіх заходів, щоб заспокоїти мене книжками, штуфами, іграшками та розмовами. Овсійович пробував осушити мені сльози розповідями про дорогу, про Дьому, про удіння та рибалок; але все було марним; лише стомившись від сліз і ридання, я нарешті, сам не знаю як, заснув.

ПЕРЕБУВАННЯ В БАГРОВІ БЕЗ БАТЬКА І МАТЕРІ

І понад місяць прожили ми з сестричкою, без батька й матері, в непривітному тоді для нас Багрові; здебільшого, ми не мали змоги вийти з своєї кімнати, тому що незабаром настала вогка погода, і прогулянки наші в саду припинилися. Ось як минало це одноманітне й невеселе життя: тільки-но ми прокидалися, що бувало завжди годині о восьмій, нянька водила нас до дідуся й бабусі; з нами здоровкалися, казали кілька слів, а іноді майже й не казали, потім відсилали нас у нашу кімнату; близько дванадцятої години ми виходили в залу, обідати; хоча від нас були двері просто в залу, але вони були замкнені на ключ, навіть запнуті килимом, і ми проходили через коридор, з якого тоді ще були двері до вітальні. Під час обіду нас завжди садовили на другому кінці столу, якраз навпроти дідуся, завжди на високих подушках; іноді він бував веселий і розмовляв з нами, особливо з сестричкою, яку називав козулькою; а іноді він був такий сердитий, що ні з ким не говорив; бабуса й тітонька також мовчали, але ми з сестричкою, знудившись, починали перешіптуватися одне з одним; та Овсійович, який завжди стояв за моїм стільцем, зразу зупиняв мене, шепнувши мені на вухо, щоб я мовчав; так само робила нянька Агафія з моєю сестричкою. Потім вони сказали нам, щоб ми не сміли розмовляти, коли старий пан, тобто дідусь, невеселий. Після обіду ми зразу йшли до своєї кімнати, куди о шостій годині приносили нам чай; годині о восьмій ми звичайно вечеряли, і нас так само, як до обіду, вводили в залу і садовили навпроти дідуся; одразу по вечері ми прощалися і йшли спати. Перші дні навідувалася до нашої кімнати тітонька і нібито дбала про нас, а потім почала ходити рідше і, нарешті, зовсім перестала. Ми тільки і бачилися з нею і з усіма за обідом, вечерею, вранці, коли віталися, та ввечері — прощаючись. Спочатку навідувалися до нас, вигадуючи різні приклучки, покоївки — дівчатка й дорослі, навіть дворачки просили в нас «поцілувати ручку», але до цього нас не привчали, і тому ми не погоджувалися; питали про те, що їх цікавило, та йшли собі; потім усі нас зовсім покинули і, здається, за наказом бабусі чи тітоньки, котра (я сам чув) казала, що «Софія Миколаївна не любить, щоб лакеї та покоївки

розмовляли з її дітьми». Нянька Агафія після чаю вранці до обіду і після обіду до вечірнього чаю також десь вешталася; але зате Овсійович цілий день не відходив од нас і навіть спав завжди в коридорі біля наших дверей. Він або розважав нас розповідями, або бавився з нами, або слухав, як я читаю. В цей час ми ще більше заприятелювали з любою моєю сестричкою, хоча вона була така ще мала, що я не міг цілком ділитися з нею всіма моїми думками, почуттями й бажаннями. Вона, наприклад, не розуміла, що нас мало люблять, а я розумів це чудово; тим-то вона була сміливіша й веселіша за мене і часто сама зверталася до дідуся, бабусі й тітки; її й любили за те значно більше, аніж мене, а надто дідусь; він навіть іноді присилав за нею і подовгу держав у себе в світлиці. Я добре це бачив, але не заздрих любій сестричці, поперше, тому, що дуже любив її, і по-друге, тому, що не відчував приязні до дідуся, і мене завжди брав мимовільний страх в його присутності. Мушу сказати, що була особлива причина, чому я не любив і боявся дідуся; я на власні очі бачив одного разу, як він гнівався і тупав ногами; до мене в кімнату долинули потім якісь страшні й жалісні крики. Нянька Агафія зразу ж мені все пояснила, хоча Овсійович був невдоволений, що вона розповідає дитині те, чого їй знати зовсім не треба.

І так непомітно виник у нас окремих світ в тісному кутку нашому, в нашій вітальні. Перші дні по від'їзді батька й матері я безнастанно тужив і плакав, але по троху вгамувався, роздивився навкруг себе і заспокоївся. Кожного дня я брався вчити читати маленьку сестричку, і цілком даремно, бо за весь час перебування нашого в Багрові вона не вивчила навіть абетки. Кожного дня примушував її слухати «Дитяче читання», читав підряд всі чисто статті, хоча багатьох сам не розумів. Бідолашна слухачка моя часто позіхала, напружено втупивши в мене свої чудові оченята, і засинала іноді під моє читання; тоді я починав з нею бавитись, споруджуючи городки і церкви з цурочок, або будинки, в яких господарями були її ляльки; найулюбленіша її гра була в «гості»: ми сідали в різних кутках, я брав до себе одну чи дві з її ляльок, з якими приїздив у гості до сестрички, тобто переходив з одного кутка в інший. В сестрички завжди було кілька ляльок, котрі всі називалися її дочками або небогами; тут було багато розмов і пригощань, цілковите насліду-

вання дорослих людей. Я добре пам'ятаю, що вдавався до різних вигадок і розповідав різні небували пригоди, які нібито зі мною сталися; певною підставою чи зразком для них були події, про які я чув або читав у книжках. Так, наприклад, я розповідав, що в моєму домі була пожежа, що я вистрибнув з двома дітьми у вікно (тобто з двома ляльками, яких тримав у руках); або, що на мене напали розбійники і я всіх їх переміг; нарешті, що в багровському саду є печера, в якій живе Змія-Горинич з сімома головами, і що я хочу їх відрубати. Мені було дуже приємно, що мої розповіді справляють враження на сестричку і що мені іноді вдавалося навіть налякати її; якось уночі вона погано спала, прокидалася, плакала і все бачила уві сні то розбійників, то Змія-Горинича, і казала, що це братик її налякав. Няня погрозила мені, що поскаржиться дідусеві, і я вгамував палкі поривання моєї дитячої фантазії. Поки не було батька й матері, три тіточки побували в гостях у Багрові. Перша була Олександра Степанівна; вона справила на мене дуже неприємне враження, а так само і чоловік її, котрий, проте, нас із сестричкою дуже любив, часто садовив на коліна і весь час цілував. Нова тітонька зовсім нас не любила, все глузувала з нас, називала нас городськими мазунчиками, і скільки я міг зрозуміти, дуже погано говорила про мою матір і сміялася з мого батька. Її чоловік бував іноді якийсь чудний і навіть страшний: галасував, лаявся, співав пісні і, напевне, говорив дуже стидні слова, тому що обидві тітоньки затуляли йому рот руками і лякали, що дідусь іде, чого він дуже боявся і зразу виходив од нас. Друга з приїжджих тіточок була Аксенія Степанівна, хрещена моя мати; ця була предобра, дуже нас любила, ніжно голубила, особливо, коли нікого при тому не було; вона навіть привезла нам гостинця — їзюму та сушених слив, але віддала нишком і звеліла так їсти, щоб ніхто не бачив; вона покартала няньку нашу за неохайність у кімнаті та вбранні, наказала перемяти частіше білизну і погрозила, що скаже Софії Миколаївні, в якому вигляді застала дітей; ми дуже зраділи її привітним словам і дуже її полюбили. Одне збентежило мене: наказ їсти нишком подаровані нею ласощі. Мати й батько привчали мене нічого нишком не робити, і я вирішив сховати їзюм та сушені сливи до приїзду матері. Третя тітонька, Єлизавета Степанівна, яку всі називали генеральшею, приїздила не-

надовго; ця тітошкa була бундючна і нічого з нами не говорила. Вона привезла з собою двох дочок, старших від мене; вона залишила їх погостювати в дідуса з бабусяю і сама днів через три поїхала. Мабуть, перебування двох двоюрідних сестриць могло б розвеселити нас і зробити наше життя приємнішим, але вийшло зовсім не так, і становище наше стало ще сумніше, принаймні моє. Я добре бачив, що до них ставляться зовсім не так, як до нас; їх і любили, і голубили, і веселили, і частували різними ласощами, їм навіть чай наливали солодший, ніж нам: я дізнався про це ненароком, взявши помилково чашку двоюрідної сестри. Дівчатка ці, звісно, ні в чому не завинили: вони цуралися нас, але, як їх навчили і як їм наказували, так вони й обходилися з нами. Я пробував їм читати, але вони не хотіли слухати і називали мене дяком. Вони були в домі *свої*: всі покоївки і вся челядь їх знали й любили, і їм було дуже весело, а на нас ніхто й не дивився. Я часто чув кризь двері в коридорі шепіт і стриманий сміх, а іноді й регіт і шамотню; Овсійович казав мені, що це покоївки бавилися з панночками і ховалися за скринями в перинах і подушках, якими було захарашено, по обидва боки, широкий коридор. Овсійович пропонував і мені погратися; і мені самому іноді хотілось, але мені бракувало для цього сміливості, та й мати, виїжджаючи, заборонила нам брати участь в будь-яких іграх або заходити в розмови з багровською челяддю. Овсійович протягом цих тяжких п'ятох тижнів став цілковито моїм дядькою, і я дуже полюбив його. Я навіть читав йому іноді «Дитяче читання». Одного разу я прочитав йому «Повість про нещасну сім'ю, що жила під снігом»¹. Вислухавши її, він сказав: «Не знаю, соколику мій (так називав він мене завжди); чи все правда, що тут написано; а ось тут у селі, минулої зими, справді трапилось, що селянин Арефій Нікітін поїхав по дрова в ліс, в обчеський гайок, всього версти за чотири, але спізнився; знялася завірюха, конячка була миршава, та й сам він був хирний; здалося йому, що він не тією дорогою їде, от він і пішов розшукувати дорогу, сніг був глибокий, він знесилився, загруз у видолинку — так його снігом там і завіяло. Коняка постояла, відпочила, видно, змерзла, і пішла собі ступою, та й пришла додому з возом. Вдома

¹ «Дитяче читання», частина перша.

Арефія ждали; побачивши, що коняка повернулася сама, сповістили старосту, зняли тривогу, і чоловіка з десять поїхали розшукувати Арефія. Завірюха була страшенна, нічого не видно, хоч в око стрель! Попоїздили, попошукали, та так ні з чим і повернулися. На другий день усе село їздило розшукувати і так само нічого не знайшли. Вже на третій день, зовсім іншою дорогою, їхав селянин з Кудріна, їхав він з мисливським собакою; собака й почув щось неподалік від шляху і почав лапами сніг розгрібати; селянин був мисливець, зупинив коня і підійшов подивитись, що тут таке є; і бачить, що собака викопав нору, що звідти пара йде; от і взявся він розгрібати, і бачить, що всередині порожнє місце, наче ведмежий барліг, і бачить, що в ньому людина лежить, спить, і що навколо неї все пообтавало; він знав про Арефія і здогадався, що то він. Селянин швиденько прикрив діру сніжком, сів на коня та й примчав до нас у село. Люди миттю позбиралися. Помчали з лопатами, відкопали Арефія, поклали на сани, накрили кожухом і привезли додому. Вдома його до хати не зразу внесли, а спочатку довго відтирали снігом, а він був весь талий. Арефій від холоднечі й снігу наче прокинувся; тоді внесли його до хати, але він все ще був непритомний. Вже на другий день опам'ятався і їсти попросив. Тепер здоровий, тільки якось говорити став чудно. Оце, мій соколику, вже істинна правда. Якщо хочеш, то я тобі покажу його, коли прийде на панський двір. Відтоді його звать не Арефій, а Арева»¹. Розповідь про Арефія дуже мене зацікавила, і через кілька днів Овсійович мені показав його тому, що він приходив до дідуса про щось просити. Арефія всі називали дурником, і справді він нічого не міг розповісти мені, як його занесло снігом і що з ним потім було.

Я попросив одного разу в тітоньки яких-небудь кни-

¹ Цікаво, що цей нещасний Арефій, який не замерз протягом трьох днів під снігом, у люті зимові морози,— замерз років через двадцять п'ять, у вересні місяці, при легенькому морозі після зливи! Він так само їздив у ліс по дрова, в той же гайок, так само загубив коня, що повернувся додому, і так само, напевне, блукав, відшукуючи дорогу. Звісно, він вимокнув, змерз і, напевне, до того виснажився, що, нарешті, знайшовши дорогу, біля самої околиці впав у невеличкий ярок, і йому несла було вилізти звідти. Осіння ніч довга, і тому невідомо, коли він опинився в ярку; але на другий день, годині о восьмій ранку, поїхавши на полювання, молодий Багров знайшов його вже мертвим і зовсім задубілим.

жок почитати. Виявилось, що її бібліотека складалася з трьох книг: з «Пісенника», «Сонника» та якогось театрального твору, схожого на водевіль. Пісенника вона чомусь вирішила не давати мені, а Сонник і театральну п'єску віддала. Обидві книжки справили на мене велике враження. Я вивчив напам'ять, що саме який сон означає, і довго любив тлумачити сни свої й чужі, довго вірив у правдивість цих тлумачень, і тільки в університеті зовсім позбувся цих забсбонів. Тлумачення снів у Соннику були страшенно безглузді, не мали навіть ніяких найпростіших, відомих у народі, підстав і доказів. Я пам'ятаю деякі навіть тепер. Ось кілька прикладів: «Ловити рибу означає нещастя. Іхати на возі означає смерть. Бачити себе уві сні в купі гною провіщає багатство». — Театральна п'єска мала подвійну назву; першої не пам'ятаю, а друга була: «Драматична бридня». І справді, то була бридня... але як вона мені подобалась! Починалася вона так: пастушка або селянська дівчина гнала додому табунець гусей і співала куплет, який починався і закінчувався приспівом:

Ой, гиля додому,
В хатину знайому.

Пам'ятаю ще два рядки з другого куплета:

А ось і глід,
Рожевий квіт.

Більш нічого не пам'ятаю; знаю тільки, що зміст полягав у тому, що пастушка любить пастуха, що бабуся спочатку не погоджувалася на їхнє весілля, а потім дала згоду. Відтоді глибоко запала мені в голову схильність до театральних творів і зростала рік у рік.

Дідусь одержав з Оренбурга тільки одного листа, в який було вкладено маленьку записочку до мене від матері, написану великими літерами, щоб я краще міг розібрати; ця записочка дала мені велику радість. Тут неабияку роль відіграла новизна своєрідного враження: вперше почув я слова, звернені до мене за кілька сот верст, і від кого ж? Від матері, яку я так ніжно любив, про яку безнастанно думав і з тугою згадував. Досі ще ніхто до мене не писав жодного слова, та я й не умів розбирати написаного, хоча добре читав друковане.

Йшов уже п'ятий тиждень, відколи ми жили самі, і, нарешті, таке життя почало дуже впливати на мій ум і на

серце. Почуття якогось сирітства і боязкого смутку позначилися не лише на моєму обличчі, але навіть на всій моїй зовнішності. Я почав неухважно бавитися з сестричкою, неухважно читати свої книжки і слухати розповіді Овсійовича. Часто, розгорнувши «Дитяче читання», я замислювався, і в моїй уяві поставали печальні, а потім і страшні картини. Мені уявлялося, що матуся помирає, померла, що помер також і мій батько і що ми залишаємось жити в Багрові, що нас суворо каратимуть, одягнуть у селянський одяг, зашлють на кухню (я чув про такі покарання) і що, нарешті, ми обое з сестрою померемо. Такі картини в моїй уяві ставали дедалі яскравіші, і, сидючи за книжкою над будь-яким веселим оповіданням, я вмивався слізьми. Сестричка кидалась обнімати мене, цілувати, питати, і не завжди дістаючи від мене відповідь, сама починала плакати, не знаючи чого. Овсійович і нянька, котра, сподіваючись на приїзд молодих панів (так називали в домі мого батька й матір), почала довше лишатися з нами,— не знали, що їй робити. Звичайні в таких випадках умовляння й утішання не мали успіху. На запитання про те, чого ми плачемо, я відповідав, що «напевне, матуся хвора або помирає», а сестричка відповідала, що «їй жаль, коли братик плаче». Сказали про наші сльози тітоньці. Вона приходила до нас і на свої запитання про це саме діставала такі самі відповіді. Тітонька умовляла нас не плакати і запевняла, що матуся здорова, що вона незабаром повернеться і що її ждуть щодня; але я був такий певний моїх печальних передчуттів, що зовсім не повірив тітчиним словам і вперто повторював те саме: «Ви навмисне так кажете». Тітонька з досадою пішла од нас. На другий день, коли ми прийшли вранці до дідуся, він досить суворо сказав мені: «Я чую, що ти весь час скиглиш, ти плаксій, а дивлячись на тебе, і козулька плаче. Щоб я не чув про твої сльози». Я так злякався, що навіть зблід, як мені згодом розповідали, і справді я не смів плакати весь цей день, але зате проплакав майже всю ніч. Дідуся я став боятися ще більше.

Так само, як тітонька, Овсійович і нянька весь час повторювали: «Матуся здорова, матуся зараз приїде, ось вона вже під'їздить до околиці, і ми підемо їх зустрічати...» Останні слова спершу справляли на мене величезне враження, серце в мене стукотіло, але потім мені було досадно їх слухати. Минуло ще два дні; мене облягла ще

більша туга, і ніщо вже не цікавило. Люба моя сестричка не відходила од мене ні на крок; часто вона просила мене побавитися з нею, або почитати їй книжку, або розповісти що-небудь. Я робив усе, що вона просила, але так неохоче і невесело, що часто посеред гри або читання я переставав пратись або читати, і ми мовчки, печально дивились одне на одне, і на очі наші набігали сльози.

В один з таких нудних, тяжких днів вбігла до нас у кімнату покоївка Феклуша і голосно закричала: «Молоді панні їдуть». Дивно, що я не зразу і не зовсім повірив у цю звістку. Звичайно, я звик чути подібні слова від Овсійовича й няньки; але все ж дивно, що я так недовіркою зрадив; а втім, хвалити бога, що так сталося: коли б я беззастережно повірив, то, здається, збожеволів би або захворів; сестричка моя почала підстрибувати і вигукувати: «Матуся приїхала, матуся приїхала!» Нянька Агафія, котра цього разу була з нами сама, стривоженим голосом опитала: «Справді їдуть?» — «Справді, справді, вже близько, — відповіла Феклуша, — Єфим Овсійович побіг зустрічати» — і сама втекла. Нянька проворно обсмикнула наше вбрання, пригладила нам волосся, взяла обох за руки і повела до лакейської; двері були розчинені навстіж, в сінях уже стояла бабуся, тітонька і двоюрідні сестриці. Дощ лив, як з рукава, так що на ганок неможливо було вийти; підїхала карета, у вікні майнув образ моєї матері — і з тієї хвилини я нічого не пам'ятаю... Я прийшов до тяти чи опритомнів вже на колінах матері, яка сиділа на канапé, поклавши мою голову собі на груди. От була радість, от було щастя!

Тільки-но я зовсім очуняв і почав був розпитувати і розповідати, — моя мати поквалпно встала і пішла до дідуся, з яким вона ще не вститгла поздоровкатись: налякана моєю непритомністю, вона не заходила в його кімнату. Через кілька хвилин прислали до Овсійовича сказати, щоб він мене привів до старого пана. Цього разу я пішов, анітрохи не торопючись. Там була моя мати, при ній я нікого не боявся. Дідусь сидів на ліжку, а біля нього по одну руку батько, по другу — мати. Бабуся сиділа в дідусевому кріслі, а тітонька й двоюрідні сестриці — на стільцях. Я не бачив, або, вірніше кажучи, не пам'ятав, що бачив батька, а тому, зрадивши, зразу кинувся йому на шию і почав його обнімати й цілувати. — «А, то ти батька так само любиш, як і матір, — весело

сказав дідусь,— а я думав, що ти лише за нею скучив. Ну, Софіє Миколаївно,— провадив він далі,— синок твій плаксіє, на всіх тугу нагнав, і козулька через нього чимало поплакала. Я вже на нього гримнув трохи, тоді він вгамувався». Мати відповіла, що я звик до неї за довгий час своєї хвороби. Люба моя сестричка була така смілива, що я з подивом спостерігав її; коли я входив до кімнати, вона побігла мені назустріч з радісними вигуками: «Матуся приїхала, татусь приїхав!», а потім з такими самими вигуками перебігала від матері до дідуся, до батька, до бабусі та до інших і навіть вилізла дідусеві на коліна.

Батько з матір'ю приїхали перед обідом, години за дві. По обіді всі, як і завжди, розійшлися відпочивати, а ми zostалися самі. Я розповідав батькові і матері докладно про весь час нашого пробування без них. Я не розумів, яке враження мала оправити моя розповідь на серце гарячої матері, не розумів, що моему батькові було ще гірніше її слухати. А втім, коли б я і розумів, однаково розповів би чистісіньку правду, тому що мати мене привчила до цілковитої щирості. Кілька разів мати перебивала мою розповідь; очі її блищали, бліде обличчя спалахувало рум'янцем, і вона уривистим від хвилювання голосом починала говорити моему батькові не зовсім зрозумілі для мене слова; але батько щоразу зупиняв її знаком і заспокоював словами: «Побережи себе, бога ради, пожалій Серьожу. Що повинен він подумати?..» І щоразу мати опановувала себе і заставляла мене провадити далі. Коли я кінчив, вона вислала нас із сестрою в залу, наказавши няньці, щоб ми нікуди не ходили і сиділи тихо, тому що хоче відпочити; але я скоро здогадався, що нас вислали для того, щоб мати з батьком могли поговорити без нас. До мене навіть крізь замкнені двері долинав спочатку виразний і чутний шепіт, а потім — і гаряча напівголосна розмова, причому іноді виривалися і гучні слова. Розуміючи все, що діється, тільки наполовину, я, проте, здогадувався, що матуся гнівається за нас на дідуся, бабусю і тітоньку і що мій батько за них оступається; з усього цього я зробив чомусь висновок, що ми повинні незабаром поїхати звідси, і не помилився.

Я також розпитав батька й матір про те, як було їм в Оренбурзі. З їхніх розповідей і розмов з іншими я дізнався, на превелику мою радість, що лікар Деобольт не

знайшов ніяких сухот у моєї матері, але зате знайшов інші серйозні хвороби, від яких почав був лікувати її, що ліки їй дуже допомогли спочатку, але що потім вона почала тужити за дітьми, і лікар мусив її відпустити; що він дав їй ліків на цілу зиму, а навесні сказав пити кумис, і що для цього ми поїдемо в якесь чудове село і що ми з батьком і Овсійовичем будемо там удити рибку. Все це мене заспокоїло і втішило, особливо тому, що інші казали, та й сам я бачив, що матуся стала здоровша і кріпша. Боязкість моя враз зникла, і печальне Багрово начебто повеселіло. Мені видалося навіть, а можливо, так було і насправді, що всі стали до нас привітніші, уважніші і більше піклувалися про нас. Маючи дитячий розсуд, я подумав, що всі нас полюбили. А втім, я й тепер думаю, що за цей останній тиждень нашого перебування в Багрові дідусь справді полюбив мене, і полюбив з тієї пори, коли сам побачив, що я палко прив'язаний до батька. Він навіть сказав мені, що раніше вважав мене розпещеним маминим сином, мазунчиком, який батька анітрохи не любить, а родичів його і поготів, і всім у Багрові «гидує»; очевидно, це йому хтось натуркав повні вуха, а моя похмурість, сумовитий вигляд і боязкість, навіть острах в його присутності переконали старого в правдивості таких думок. А тепер, коли він приголубив мене, коли минувся мій страх і туга за матір'ю, коли на серці в мене повеселіло і я сам став до нього лащитись,— цілком природно, що він полюбив мене. За кілька днів я нібито переродився; став жвавий, навіть бідовий; до дідуся почав бігати безнастанно, розповідати йому різні різнощі і зараз почаствував його читанням «Дитячого читання», і все це дідусь сприймав прихильно; похмурий старик також нібито став добрим і лагідним стариком. Я добре пам'ятаю, як він любувався нашою дружбаю з сестричкою, яка, сидячи у нього на колінах і слухаючи мою балаканину або читання, раптом, без будь-якої причини, сплигувала на підлогу, підбігала до мене, обнімала і цілувала, і потім поверталася назад і знову забиралася дідусеві на коліна; а коли він питав: «Чого ти, козулько, схопилася?», вона відповідала: «Захотілося братіка поцілувати». Одним словом, у нас з дідусем виникли такий зв'язок і любов, такі щирі взаємини, що перед ними всі відступили і не наслідувались втручатися в них. Двоюрідні наші сестриці, до яких перед тим ставилися дуже

ласкаво, сиділи тепер коло грубки на стільцях, а ми — на дідусевому ліжку; бачачи, що він на них навіть не дивиться, а всю увагу віддає нам, генеральські дочки (як їх називали), котрим набридло сидіти мовчки і не брати участі в наших розмовах, — виходили нишком з кімнати до покоївок у дівочу, де їм було значно веселіше.

Хоча мати мені нічого не казала, але я дізнався з її бесід з батьком, іноді не дуже приємних, що вона мала недружелюбні розмови з бабусею і тітонькою, або, просто кажучи, сварилася з ними, і що бабуся відповідала: «Ні, невісточко, не гнівайся; ми до твоїх дітей і доступитися не сміли. Де вже нам встрявати не в своє діло? У вас порядки городські, а у нас — сільські». — А найбільше мати сердилася на нашу няньку і добре їй вичитала. Нянька Агафія плакала, і мені було дуже її жаль, а в той же час вона казала неправду; присягалась і божилася, що ні вдень ні вночі од нас не відходила і посилалася на мене й на Овсійовича. Я пробував навіть сказати їй: «Нащо ти, нянечко, кажеш неправду?» Вона відповіла, що гріх мені на неї нападати, і ридма заридала. Я був спантеличений; мені спадало навіть на думку: може, й насправді я звів наклеп на няньку Агафію; але Овсійович, котрий у вічі їй казав, що вона все бігала по хатах, заспокоїв моє боязке, дитяче сумління. Після того мати сказала батькові, що вона ні за що в світі не залишить Агафію нянькою і що, повернувшись до Уфи, неодмінно її звільнить.

Почали поспішно лаштуватися в дорогу. Строк відпустки мого батька давно вже минув, та й пора була осіння. За день до нашого від'їзду приїхала Аксенія Степанівна. Ми з сестричкою дуже зраділи добрій тітоньці і дуже до неї лащилися. Моя мати, при дідусеві і при всіх, палко дякувала їй за те, що вона ласкаво й уважно поставилася до свого хрещеника та його сестри, і запевняла її, що, поки жива, не забуде її родинної любові. Хоч який малий я був, але помітив, що бабуся і тітонька Тетяна Степанівна чогось дуже перелякалися. Потім я довідався, що вони боялись дідуса. Я навіть чув, як мій батько невдоволено казав моїй матері: «Добре, що батечко не вслухався, як ти дякувала сестрі Аксенії Степанівні, і не здогадався, а то могла б вийти біда. Ти ж уже сказала про своє невдоволення і матінці, і сестрі; нащо ж їх підводити під гнів? Ми ж завтра поїдемо». Мати,

зітхнувши, відповіла, що серце не витерпіло і що вона на хвилину забулась і справді вчинила необережно. А коли хрещена мати прийшла до нас у кімнату, то мати знову дякувала їй із слізьми і цілувала їй руки.

Нарешті, ми все спакували і зібралися в дорогу. Дідусь ласкаво попрощався з нами, перехрестив нас і навіть сказав: «Жаль, що уже час пізній, а то б ще з тиждень треба вам погостювати. Невісточці з дітьми було неспокоїно жити; ну, та я прибудую для неї окрему світлицю». Всі інші прощалися не один раз; довго цілувались, обнімалися і плакали. Я щиро повірив, що нас дуже полюбили, і мені всіх було жаль, а надто дідуся.

Дорога назад, до Уфи, знов через Парашино, де ми лише переночували, була вже зовсім не така весела. Година стояла мокра або холодна, зупинятися в полі було неможливо, а тому годування коней і ночівлі в чуваських, мордовських і татарських селах дуже нам набридли; у татар ще було краще, бо хати в них були білі, тобто з димарями, а зупинки в курних чуваських і мордовських хатах були для нас нестерпні: ми так рано вирушали з місця ночівлі, що зупинялись годувати коней саме в той час, коли ще топилися печі; треба було лежати на лавах, щоб не задихнутися від диму, хоч двері були відчинені. Мати дуже боялася, щоб ми з сестрою не вастудились, і ми звичайно лежали під запоною, прикриті теплою ковдрою. У матері, не звиклої до диму, почали боліти очі і боліли цілий місяць; тільки на шостий день приїхали ми до Уфи.

ЗИМА В УФІ

Після такої нудної, тривалої і втомної подорожі я дуже зрадів нашому уфимському простору будинку, великим і високим кімнатам, Сурці, який мені теж дуже зрадів, і свободі — бігати, гратись і знімати галас, де хочеш. В домі нас зустріли несподівані гості, яким мати дуже зраділа: то були її рідні брати, Сергій Миколайович і Олександр Миколайович; вони служили у війську, в якомусь драгунському полку, і приїхали у домашню відпустку на кілька місяців. З першого погляду я полюбив їх обох; обидва дуже молоді, вродливі, привітні й веселі, особливо Олександр Миколайович; він жартував і сміявся з ранку до вечора, і всі інші тоді теж сміялися. Вони

вчилися в Москві, в університетському благородному пансіоні, любили читати книжки і вміли напам'ять проказувати вірші; це була для мене цілковита новина: я досі не знав, що таке вірші і як їх читають. Крім того, дядько Сергій Миколайович дуже любив малювати і добре малював; він привіз з собою коробку з клейовими фарбами та пензлями... це одне вже захопило мене. Я любив розглядати картинки, а малювання їх здавалося мені чимось чарівничим, надприродним: я дивився на дядечка Сергія Миколайовича, як на вищу істоту.

Хоча печальне і гірке враження від побуту в Багрові трохи згладилось останнім тижнем перед нашим від'їздом, хоча довга подорож також підготувала мене до того життя, що ждало нас в Уфі, але, незважаючи на це, я відчув невимовну радість і потім спокійну впевненість, коли побачив, що опинився серед зовсім інших людей, побачив інші обличчя, почув інші слова і голоси, коли побачив, як мене люблять дядьки і близькі друзі батька й матері, побачив ласкавість і привітність усіх наших знайомих. Це вплинуло на мене так, що я раптом, як казали, розвернувся, тобто став сміливіший, аніж перед тим, рішучіший і жвавіший. Всі казали, що я змінився, що виріс і порозумнішав. Мушу признатися, що, чуючи такі відгуки, я став гонористіший і більш самовпевнений.

Дядькам моїм віддали окрему їдальню, з якої, крім дверей до зали, був хід через загальну або прохідну кімнату, у велику столярню; раніш то була світлиця, в якій у покійного дідуся Зубіна містилася канцелярія, а тепер у ній жив і працював столяр Михей, чоловік нашої няньки Агафії, дуже сердитий і грубий. Я раніше про нього майже не знав; але мої дядьки любили іноді заходити до столярні покепкувати з Михея і забавлялися тим, що він сердився, бігав за ними з дерев'яним молотком, лаяв їх і навіть іноді бив, що дуже їм подобалось і викликало веселий регіт. Мені це також здавалося забавним, і я навіть гадки тоді не мав, що сам зазнаватиму багатьох прикросців од такої забави.

Здоров'я моєї матері, очевидно, кращало, і я помітив, що до нас почало їздити значно більше гостей, аніж колись; а втім, це могло мені видатися: торік я був ще малий, не зовсім видужав і менше звертав уваги на все, що діялось у нашому домі. Всіх знайомих їздило дуже багато; але я їх мало знав. Мені добре відомі й пам'ятні лише

ті, що бували в нас майже щодня і, очевидно, дуже любили мого батька й матір і нас із сестричкою. Це були: старенька Мертваго та двоє її синів Дмитро Борисович і Степан Борисович Мертваго, Чичагови, Княжевичі, в яких двоє синів були майже такого самого віку, як я, Воецька, котру я особливо любив за те, що її звали так само, як мою матір, Софією Миколаївною, і сестра її, дівця Пекарська; з військових частіше за всіх бували в нас генерал Мансуров з дружиною та двома дочками, генерал граф Ланжерон і полковник Л. М. Енгельгардт; а полковий ад'ютант Волков та інший офіцер — Христофович, що приятелювали з моїми дядьками, їздили до нас щодня; лікар Авенаріус — так само: це був давній друг нашого дому. З дітьми Княжевичів і Мансурових ми були дружні і часто вкупі гралися. Діти Княжевичів були молодці, тому що батько й мати анітрохи їх не ніжили; вони ніколи не застуджувались і їли все, що їм заманеться, а я, навпаки, крім щоденних дієтичних страв, не смів нічого з'їсти без дозволу матері; коли надворі було вогко, мене не випускали з кімнати. Треба взяти до уваги, що я півтора року тяжко хворів, був на смертельній постелі, і тому не дивно, що мене берегли і пестували; але любу мою сестричку марно прирекли на таку саму діету і не випускали на повітря. Іноді гості приїздили обідати і, боже мій! скільки мороки було в моєї матері з кухарем Мокієм, який дуже погано знався на своїй справі. Мигдальне печиво завжди робила вона сама, і дивитись, як вона це робить, було для мене справжньою насолодою. Я уважно спостерігав, як вона обливала мигдаль окропом, як знімала з нього розбухлу лушпинку, як вибирала мигдалини тільки найчистіші й найбільші, як загадувала товкти їх, коли печиво робили з мигдального тіста, або як сама різала тісто ножицями і, замісивши ці кавалки на яєчних білках, збитих з цукром, робила з них чудові фігурки: то вінки, то корони, то якісь квіти або зірки; все це клали на залізне деко, посипане мукою, і посилали в кухонну піч, а звідти його приносили вже перед самим обідом, цілком готове і підсмажене. Мати, в дуже гарному вбранні, тільки-но я подавав їй знак, вибігала з вітальні, надівала на себе високий білий фартух, знімала обережно ножиком чудове печиво з залізного дека, кожну фігурку кропила малинним сиропом, красиво розкладала на великому блюді і поверталася до своїх гостей. Сидячи за сто-

лом, я завжди нетерпляче ждав мигдального печива, не так для того, щоб ним поласувати, як для того, щоб порадіти, коли гості хвалитимуть смачні тістечка, братимуть по другій фігурці і казатимуть, що «ні в кого нема такого мигдального печива, як у Софії Миколаївни». Я тріумфував і не міг спокійно всидіти у моєму високому кріселку і неодмінно шепотів на вухо гостеві, який сидів коло мене, що все це матуся робила сама. Я пам'ятаю, що гості в нас тоді були такі веселі, якими ніколи вже не були згодом, за весь час, поки ми жили в Уфі, а втім, я й тоді знав, що ми ледве перебуваємось і що все у нашому домі бідніше і гірше, ніж будь-де. З військових гостей я найбільше любив спочатку Льва Миколайовича Енгельгардта: своїм зростом і статурою він здавався багатирем серед інших і до того ж був красень. Він дуже любив мене, і я часто сидів у нього на колінах, з цікавістю слухаючи його гримкі воєнні розповіді і шанобливо поглядаючи на два хрести, що висіли у нього на грудях, а надто — на золотий хрестик із заокругленими краями і з написом: «Очаков взятю 1788 року 6 грудня». Я сказав, що любив його спочатку; це тому, що згодом я його боявся; він налякав мене, сказавши якомсь: «Хочеш, Серьожа, служити у війську?» — Я відповів: «Не хочу». — «Як тобі не соромно, — провадив він далі, — ти дворянин і неодмінно повинен служити із шпагою, а не з пером. Хочеш стати гренадером? Я привезу тобі гренадерську шапку і тесак...» Я перелякався і втік від нього. Енгельгардт надумав продовжити жарт і на другий день, бачачи, що я не підходжу до нього, сказав мені: «А, зайчику-побігайчику! ти боїшся військової служби, так от я тебе силоміць візьму...» Відтоді я вже не підходив до полковника, якщо мати не наполягала на цьому, та й то із слізьми. Цей страх підтримував у мені хлопчик-товариш, який часто до нас ходив, одноокий Андрюшка, син дуже доброї жінки, відданої всією душею нашій сім'ї. Він був старший від мене, і я йому вірив. Потім мені здавалося, що він навмисне лякав мене.

Після читання найпершою моєю втіхою було дивитись, як малює дядько Сергій Миколайович. Він не так любив їздити в гості, як другий мій дядько, менший його брат, котрого всі називали вітрогоном, і малював не тільки для мене маленькі картинки, але й для себе досить великі картини. Я не міг було дочекатися того часу, коли дядько сяде за стіл у своїй кімнаті, на якому вже стояла склянка.

ка з водою і чиста фаянсова тарілка — її я приносив за-
здалегідь. За якийсь час до призначеної години я вже не
відходив од дядька і все зазиравав йому в вічі; а якщо й це
не допомагало, то смикав його за рукав, кажучи благаль-
ним голосом: «Дядечку, ходімо малювати». Нарешті, він
сідав за стіл, натирав на тарілку фарби, вмочував пен-
зель у склянку, — і очі мої вже не відривалися від його
руки, і виникнення кожного нового листочка на дереві,
носа у пташки, ноги в собаки, або якої-небудь риси на
обличчі людини вітав я радісними вигуками. Бачачи таку
мою пристрасть, дядько надумав учити мене малювати;
він дуже старанно приготував мені *оригінали*, тобто дріб-
ні й великі напівкружальця і повні кола, без тушування і
відтушовані, в квадратах, заздалегідь розкреслених, по-
тім очі, брови тощо. Дядько, як тільки брався сам до своєї
картини, садив і мене малювати за другим столом;
але навчання спершу не мало ніякого успіху, тому що я
раз у раз схоплювався, щоб подивитись, як малює дядь-
ко; а коли він заборонив мені сходити з місця, то я витрі-
щав очі на нього або вилізавав на стілець, сподіваючись хоч
що-небудь побачити. Дядько здогадався, що пуття з
цього не буде, і вже заставляв мене малювати в інші го-
дини; він не помилився: за короткий час я міг похвалити-
ся блискучими, як на мої літа, успіхами. Дядько був у за-
хваті і пророкував, що з мене вийде неабиякий художник.
Але не всі пророкування здійснюються, і я, ставши до-
рослим, не вмів намалювати те кружальце, яке малював
у дитинстві.

Бібліотека моя, яка складалася з 12 частин «Дитячо-
го читання» і «Дзеркала чесноти», збільшилася, завдяки
двом новим книжкам: «Дитяча бібліотека» Шишкова та
«Історія про Молодшого Кіра і поворотний похід десяти
тисяч Греків, твори Ксенофонта». Книги ці мені подару-
вав той же добрий С. І. Анічков; до них додав він ще
один товстий рукописний том, який я тепер і назвати не
можу. Я пам'ятаю тільки, що в ньому була сила-силенна
рисуноків і планів, дуже ретельно зроблених і розмальова-
них фарбами. Нічого не тямлячи, я з величезною насоло-
дою гортав цю книгу, разом з моєю сестричкою, і розтлу-
мачував їй, що саме яка фігура зображає і означає. Я
мусив фантазувати і все вигадувати, бо не мав ані най-
меншого уявлення про справжню суть книги. Як би я хотів
тепер почути мою тодішню балаканину! «Дитяча бі-

бліотека», твір п. Кампе, перекладена з німецької О. С. Шишковим, а надто дитячі пісні, які я скоро вивчив напам'ять, захопили мене ¹: це цілком природно; але дивно,

¹ Олександр Семенович Шишков, безперечно, зробив велику послугу, переклавши цю книжку, яка, незважаючи на застарілість мови та моралістичних прийомів, досі лишається найкращою дитячою книгою. Вона мала багато видань; здається, перше було зроблено в 1792 році. У виданнях, які мені довелося бачити і порівнювати, текст лишався невиправлений, без змін. Деякі вірші, як, наприклад: «Дитя, що міркує розсудливо», «Дитячі забави», «Фіалка та Терновий кущ», «Метелик», «Щастя добродійності», «Миколова похвала зимовим утіхам» (найкраще за всі інші написаний) — можна назвати справжніми скарбами для малих дітей. Я маю тепер під руками три видання «Дитячої бібліотеки»: 1806 (четверте видання), 1820 та 1846 років (напевне, їх було понад десять); але, на подив свій, не бачу в двох останніх невеличкої драматичної п'єски, в якій бідний селянський хлопчик співає пісню, що її склав для його батька якийсь грамотій. Ось вона:

Родивсь я не в палаці,
Не в розкоші я жив
І віддавався праці
З дитячих ще років.
Терпівши різні муки,
Я з долею борюсь,
І на трудящі руки
Ще спокій не знайшовсь.

Я сонячного сходу
Ні разу не проспав,
Притулку у негоду
Для себе не шукав.
Але в земне покрив'я
Врізавшись лемешем,
То в спеку весь горів я,
То мерзнув під дощем.

І промінь сонця спритний
Трудам всім свідком був:
Тут муром непривітний
Я берег одягнув,
Чи кам'яну будівлю
Комусь поставив там,
З соломки ж звів покрівлю
Своїм я діткам.

З копалень не виходив,
Із глибини землі,
І дня я не проводив
На світлі і в теплі.
Я золота багато
Знайшов за цілий вік,

що Ксенофонт подобався мені не менше, а згодом став улюбленим моїм письменником. Я й тепер так пам'ятаю цю книгу, начебто вона не сходила з мого стола; навіть зовнішній її вигляд так вривався мені в пам'ять, що я немовби дивлюся на неї і бачу чорнильні плями на багатьох сторінках, протерті пальцем місця і загнуті ріжки деяких аркушів. Битва Молодшого Кіра з братом своїм Артаксерксом, його смерть у цьому бою, повернення десяти тисяч греків під ворожим наглядом численного персидського воїнства, грецька фаланга, дорійські танці, безперервні битви з варварами і, нарешті, море, путь повернення в Грецію, котре з таким захватом побачило хоробре воїнство, вигукуючи: «Фалатта! фалатта!»,— все це так зжилося зі мною, що я й тепер пам'ятаю все на диво ясно.

Так безжурно і весело плинуло моє життя в перші місяці. Не можу точно пригадати, з якого саме часу почало воно мутитися. Це сталось якось непомітно. Обом дядькам моїм і приятелеві їхньому, ад'ютантові Волкову, при-

На тілі ж дрантя мати
Усе життя я звик.

Але хвороб не знав я
За молодих років,
Тягар не відчував я
Цих стомливих трудів.
І не занадто мало,
А вдосталь я збирав,
Аби сімейці стало,
І, ситий, добре спав.

Та юність промайнула,
Немає вже її;
Скорбота геть зігнула
Пружні хребці мої...
Мій одр, де я страждаю.
І стогну, півживий,
Де смерть лиху чекаю,—
Став нині світ весь мій.

Чому і як було вилучено драматичну п'єсу та пісню з видань 1820 і 1846 років, не розумію. Нашо було передруковувати текст старих видань 1790 років, коли було видання 1806 року, виправлене і значно доповнене самим Шишковим?

А скільки сили і теплоти в наведеній пісні, незважаючи на книжність деяких слів і зворотів, що не личать селянинові, хоча це можна виправдати тим, що пісню написав якийсь грамотій! Як відчувається велика любов Шишкова до простолюдина!

пало до влодоби дражнити мене: спершу військовою службою, кажучи, що вийшов указ, за яким належить брати в солдати старшого сина у всіх дворян. Хоча я заперечував, що це неправда, що це все їхні вигадки, але штукарі написали великими літерами указ, поставили на ньому якусь печатку і встигли налякати мене. Я найбільше повірив одноокому Андрюші, який почав ходити до нас щодня і, напевне, брав участь у змові. Ця дурна забава тривала досить довго і завдала мені багатьох хвилювань, прикрощів і навіть сліз. Найгірше було те, що я, запальний з природи, сердився за насмішки і починав говорити грубощі, на що раніше зовсім не був здатний. Це забавляло всіх присутніх, їхній регіт підбадьорював мене, і я дозволяв собі казати такі нечемні речі, що потім мене картали і примушували просити пробачення; а що я, будши нерозумною дитиною, вважав себе абсолютно правим і не хотів перепрошувати, то мене ставили у куток і доводили, нарешті, до того, що я просив пробачення. Звичайно, мати пояснювала мені, що все це лише жарти, що за них нема чого сердитись і що треба відповідати так само жартами; але лихо було в тому, що дитина не може ясно розрізнити межу, яка відділяє жарт від правди. Іноді довго не вірив я словам моїх гонителів і відповідав на них сміхом, але враз якось починав вірити, мене ображало їхнє глузування, я розпалювався, нетямився від гніву і зухвалими лайливими словами, як умів, мстився моїм противникам. Найбільше перепало від мене Волкову; а втім, розв'язка завжди була для мене надто неvigідна. Коли набридло дражнити мене солдатством, та я, власне, звик до того і не так уже дратувався,— відшукали інше, не менш болюче для мене місце. Одного разу дядько каже мені нишком, з поважним і таємничим виглядом, що Волков хоче одружитися з моєю сестричкою і забрати з собою в похід. Я повірив і, не маючи ні про що уявлення, зрозумів тільки, що хочуть розлучити мене з сестричкою і зробити з неї щось, схоже на солдата. Гнів і ненависть, на які тільки може бути здатне дитяче серце, відчув я до Волкова, котрого й перед тим не дуже любив. Волков на другий день, щоб підтримати жарт, сказав мені поважно, що батечко і матуся згодні віддати за нього мою сестричку і що він просить також і моєї згоди. З цього вийшло багато, дуже багато печальних історій: я шаленів від люті, лаявся і хотів застрелити з гармати Волкова, якщо він

тільки торкнеться моєї сестрички. З цим добродієм саме під той час сталася смішна й неприємна пригода, яка немовби була покаранням за його погану звичку дражнити людей, і я, дурнешський, дуже з цього радів і казав: «Ось бог покарав його за те, що він хоче забрати з собою мою сестричку». Подія була така: з нагоди якогось урочистого свята, в губернатора був бал. Волков, напудрений, причепурений, в панчохах і туфлях, перед самим балом завітав до нас, щоб разом з моїми дядьками поїхати до губернатора. Поки дядьки мої одягалися, Волков, знічев'я, зайшов у столярню до Михея і почав, як завжди, дражнити його і заважати працювати. Михей був тоді в дуже поганому настрої; спочатку він лише лаявся, але терпець йому урвався, і він, схопивши дерев'яний молоток, так влучно вдарив Волкова по лобі, що в того зразу вискочила величезна гуля і одне око запухло. Про бал годі було й думати. Дядьки мої реготали, а бідолашний Волков плакав з болю і досади, що не може поїхати до губернатора, де йому дуже хотілося потанцювати. Звісно, всі дізналися про цю пригоду і довго не могли без сміху дивитись на Волкова, який мусив кілька днів просидіти вдома і навіть не їздив до нас: на цілий місяць я позбувся нестерпного глузування.

Ще раніше я чув краечком вуха, що мій батько купує якусь башкирську землю, а тепер цю купівлю оформили законним порядком. Чудову землю, понад сім тисяч десятин, за тридцять верст від Уфи, над рікою Белою, з силою-силенною озер, з яких одне було завдовжки щось у три версти, було куплено недорого. Батько мій з запалом і докладно розповів мені, скільки там водиться птиці й риби, скільки родить усяких ягід, скільки є там озер, які чудесні ростуть ліси. Розповіді його захопили мене і так розпалили мою уяву, що я навіть уві сні марив новою прекрасною землею! Крім того, в судовому акті їй дали назву «Сергіївського пустища», а сільце, яке хотіли неодмінно заснувати там наступної весни, заздалегідь назвали «Сергіївкою». Це мені сподобалося. Почуття власності, особистої приналежності будь-чого, хоч і не цілком, але у великій мірі властиве дитині і дає їй величезну втіху (принаймні так було зі мною); тим-то і я, будши зовсім не скупим хлопчиком, дуже дорожив тим, що Сергіївка — *моя*; без цього присвійного займенника я ніколи не називав її. Туди навесні збиралася поїхати моя мати, щоб

пити кумис, прописаний їй Деобольтом. Я лічив дні й години, чекаючи на цю щасливу подію, і невтомно говорив про Сергіївку з усіма гістьми, з батьком і матір'ю, з сестричкою і з новою їй нянькою, Парашею. Я забув сказати, що Агафію вже давно звільнили. Замість Параші мати взяла до себе покоївкою горбатеньку Катерину, *княжну*; так завжди її називали без будь-якої причини, мабуть, жартома. Це була калмичка, котру купив колись мій покійний дідусь Зубін і котру після його смерті відпустили на волю. Мати тримала її у себе в дівочій і, жаліючи, одягала і годувала, але тепер, пристановивши свою покоївку нянькою до сестрички, вона спробувала взяти до себе княжну і спочатку була з неї вдоволена; але згодом не було ніякої змоги ужитися з калмичкою: лукава азійська натура, улеслива і зла, марудна і мінлива, скоро так набридла матері, що вона відіслала горбулю знов до дівочої і заборонила нам говорити з нею, тому що розмови з нею справді могли бути шкідливими для дітей. Катерина мала звичку хвалити в вічі і принижено підлещуватися до всіх панів, і дорослих і дітей, а поза очі говорила зовсім інше; моєму батькові й матері вона скаржилася і набіхувала на всіх інших наших слуг, а з ними дуже погано говорила про мого батька й матір і мало не посварила її з Парашею. Навіть нам з сестричкою мимохід хотіла прищепити недобрі думки. Я не приховував од матері нічого, що мені доводилося чути, навіть жодної власної думки; звичайно, все їй розповів, і вона поспішила віддалити од нас цю вредну істоту. А втім, горбуля, під іменем княжни, прожила в нашому домі до глибокої старості.

Коли забулася пригода з гулею на лобі від Михайового молотка, Волков і мої дядьки знову почали мучити і дражнити мене. Тепер уже моя мила Сергіївка стала слухним до того приводом. Спершу Волков чіплявся до мене, щоб я подарував йому Сергіївку, потім почав торгувати її в мого батька; я, звичайно, сердився і говорив різні дурниці; нарешті, знову вдалися до попереднього засобу, з ще більшим успіхом: замість указу про солдатство, склали і написали весільний договір, або віновий запис, в якому було зазначено, що мій батько й мати, за моєю згодою, тому що Сергіївка вважалася моєю власністю, вінують нею мою сестричку у довічне володіння П. М. Волкову. Папір підписали мій батько й мати, тобто

було підроблено їхні підписи; а замість мене, оскільки я неписьменний, розписався дядько мій; Сергій Миколайович. Сердешного хлопчика зовсім збили з пантелику! Не вірячи в згоду мого батька й матері, надто добре знаючи власну незгоду, я водночас щиро повірив, що цей папір, котрий дядько називав купчою, відбирає в мене і сестру, і Сергіївку; я відчував нестерпні муки, зазнавши такої великої втрати, до того ж мене роздратував і боляче вразив такий зухвалий обман. Лють моя була така нестямна, що потьмарила мій розум. Я викрикував усі лайливі слова, які були мені відомі; назвав дядька судовим крючком, посіпакою і шахраєм, а Волкова, як головного винуватця і лиходія, хотів неодмінно застрелити, як тільки роздобуду рушницю, або зацькувати Суркою (дворняжкою, про яку вже знає читач); а щоб свою помсту не відкладати надовго, я вибіг, як навіжений, з кімнати, кинувся в столовню, схопив дерев'яний молоток, прожогом вскочив до вітальні і, наблизившись, шпурнув молоток просто у Волкова... Ось до чого можна довести сумирного й доброго хлопчика такими необачними жартами! На щастя, я вдарив не боляче, але зі мною обійшлися суворо. Покарання, про яке раніше я тільки чув, застосували до мене: мене одягнули в якесь сіре, цупке суконне вбрання і поставили в куток у порожніській кімнаті, під наглядом Єфрема Овсійовича. Боже мій, як плакала і ридала моя люба сестричка, на очах якої все це відбувалося! Подія ця сталася вранці; до самого обіду я кидався і плакав; марно Овсійович напоумляв мене, що негоже так гніватися, так ляяти дядечка і битися з Петром Миколайовичем, що вони зі мною тільки пожартували, що маленькі дівчатка заміж не виходять і що хіба ж можна силоміць відібрати в нас Сергіївку? Марно умовляв він мене, щоб я повинився і попросив пробачення,— на мене не справили ніякого враження його слова. Я, нарешті, перестав плакати, але серце в мене запеклося, і я казав, що нічим не завинив; що коли вони це зробили навмисне, то їх, однаково, треба за це покарати, розжалувати в солдати і послати на війну, і що вони повинні просити в мене пробачення. Мати, яка страждала більш за мене, раз у раз підходила до дверей, щоб чути, що я кажу, і дивитися на мене крізь шпарину; в неї вистачило твердості не заходити до мене, поки не настав час обіду. Нарешті, вона прийшла, залишилася зі мною віч-на-віч і доклала всіх зу-

силь, щоб переконати мене в моїй провині. Довго говорила вона; її слова, ніжні й грізні, ласкаві й строгі і завжди переконливі, її сльози, викликані моєю впертістю, вплинули на мене: я визнавав себе винуватим перед матусею і навіть дядечком, котрого дуже любив, особливо за малювання, але ніяк не погоджувався, що я завинив перед Волковим; я ладен був просити пробачення у всіх, крім Волкова. Мати нізащо не хотіла поступитися, згнітила своє серце і, сказавши, що я зостануся без обіду, зостануся в кутку доти, поки не усвідомлю провини своєї і від щирого серця не попрошу Волкова пробачити мені,— пішла обідати, тому що гості на неї чекали. Тоді я нічого не тямив і тільки згодом зрозумів, яких мук завдала ця твердість материнському серцю; але над усе вона поставила моральне благо своєї любої дитини,— можливо, іноді неправильно уявлюване,— і це завжди примушувало її забувати про власні страждання, що на той час були дуже небезпечні для її здоров'я. Овсійовичу наказали сидіти в сусідній кімнаті. Я залишився сам. Отут попрацювала моя уява! Я здавався собі якимсь героєм, мучеником (про них я читав і чув), що терпів за істину, за правду. Я вже бачив своїй тріумф: ось відчиняються двері, входять батько й мати, дядьки, гості; починають хвалити мене за мою непохитність, визнають себе винуватими, кажуть, що хотіли випробувати мене, одягають у нове вбрання і ведуть обідати... Двері не відчинялися, ніхто не входив, лише Овсійович починав хропти, сидячи в сусідній кімнаті; фантазії мої розвіювалися, як дим, а я починав відчувати втому, голод і біль у голові. Але уява моя знову починала працювати, і я бачив себе вигнаним за мою впертість з дому; я блукаю вночі вулицями, бо ніхто не пускає мене до себе в дім; на мене нападають злі, скажені собаки, яких я дуже боявся, і починають мене кусати; раптом з'являється Волков, врятовує мене від смерті і приводить до батька й матері; я прощаю Волкову і відчуваю якусь втіху. Сила-силенна таких картин снувалися в моїй голові, а втім, скрізь я був найпершою особою, тріумфуючим або гинучим героєм. Слова «герой» я тоді, звичайно, не знав, але привабне його значення ясно окреслювалося в моїх дитячих фантазіях. Хвилювання, сльози, довге стояння на ногах стомили мене. Звичайно, я міг би сісти на підлогу,— в кімнаті нікого не було; але мені наказали стояти в кутку, і я нізащо не хотів сісти, хоч був вкрай

стомлений. Години через дві по обіді приходив до мене наш добрий друг, лікар Андрій Юрійович (Авенаріус). Він так само умовляв мене попросити пробачення у Волкова — я не погодився. Він запропонував мені з'їсти тарілку супу — я відмовився, кажучи, що «коли матуся накаже, то я їстиму, а сам я їсти не хочу». Незабаром після Авенаріуса прийшла мати; я бачив, що вона дуже стривожена; вона наказала мені їсти, і я слухняно виконав наказ, хоч їжа здавалася мені відвратною. Мати спитала мене: «Ти не відчуваєш своєї провини перед Петром Миколайовичем, не шкодуєш про свій поганій вчинок, не хочеш просити в нього пробачення?» Я відповів, що я перед Петром Миколайовичем не завинив, а якщо матуся накаже, то пробачення проситиму. «Ти упираєшся,— сказала мати.— Коли ти одумаєшся, то пришли за мною Овсійовича: тоді і я прошу тобі». Овсійович подав свічку і поставив її на вікно. Мати вийшла, наказавши йому зостатися зі мною, сісти коло дверей і нічого мені не казати. Поївши, я раптом відчув, що нездужаю: почала боліти голова, стало жарко. Мене почало хилити на сон, коліна поступово підгиналися, нарешті втома здолала мене, я сам не пам'ятаю, як сповзли мої ноги, я сів у кутку і міцно заснув. Потім розповіли мені, що Овсійович теж задрімав, і коли прийшов батько, то побачив, що ми обидва спимо. Я прокинувся вже тоді, коли Авенаріус мацав мою голову і пульс; він сказав віднести мене в дитячу кімнату і покласти в ліжку; я весь горів і навіть марив. Прокинувшись або, вірніше кажучи, очутившись на другий день, дуже нерано, кволий і все ще гарячий, я не зміг одразу збагнути, що коло мене робиться. Нарешті, я все зрозумів: я захворів од хвилювання і втоми, моя хвороба всіх перелякала, а матір дуже стривожила. Справді, здійснилися мої мрії, хоча причини були зовсім інакші. Всі відчули свою провину: дядько Сергій Миколайович сидів коло мене і плакав; Волков стояв за дверима, теж майже плакав і не насмілювався увійти, щоб не схвилювати хворого; батько дуже печально дивився на мене, а мати — досить було лише глянути на її обличчя, щоб зрозуміти, яка була в неї ніч! Увійшов Авенаріус і всіх від мене вигнав, звелівши на якийсь час дати мені цілковитий спокій. Я видужав не скоро. Днів через два, коли я не лежав уже в ліжку, а сидів за столиком і у щось грався з моєю любою сестричкою, котра не знала, як виповісти

свою радість, що братік видужує,— мені раптом дуже захотілося побачити своїх гонителів, випросити в них прощення і так помиритися з ними, щоб ніхто на мене не сердився. Я зараз викликав із спальні матір і сказав їй про своє бажання. Мати обняла мене і заплакала з радощів (як вона мені сказала), що в мене таке добре серце. Волков був під той час у дядьків, і вони всі троє ту ж мить прийшли до мене. Я від щирого серця просив у них пробачення, особливо у Волкова. Мене цілували і обіцяли ніколи не дражнити. Мати усміхнулась і сказала дуже твердо: «Та коли б вам і заманулося, то я вже ніколи не дозволю. Я більш за всіх винувата і більш за всіх була покарана. Цієї науки я ніколи не забуду».

Зовсім одужавши, я знову став веселий і жвавий. Я зовсім забув печальну історію; але не міг забути, що мене назвали неписьменним, і тому розписалися за мене в тому документі, тобто у фальшивому «віновому записі», або купчій. Я тоді заперечував, що це неправда, що я вмю добре читати, а тільки писати не вмю; але тепер я захотів позбутися цього недоліку і упросив батька й матір, щоб мене почали вчити письма. Дядько Сергій Миколайович взявся задовольнити моє бажання. Він почав мене вчити краснопису або каліграфії, як він називав, і загадав виписувати «палички»; цим я був дуже невдоволений, бо мені хотілося одразу писати літери; але дядько запевняв, що в мене ніколи не буде гарного почерку, коли я не захочу правильно навчатися краснопису, що насамперед треба пройти всю каліграфічну школу, а потім взятися до літер. Нічого не вдієш, я мусив скоритись, але водночас нишком я навчився писати всю абетку, змальовуючи слова з друкованих книг. Краснопис затягнувся; строк відпусток у моїх дядьків скінчився, і вони поїхали в полк, маючи, проте, твердий намір вийти негайно у відставку, тому що життя в Уфі дуже їм сподобалось. Виїздячи, дядько Сергій Миколайович, чудовий каліграф, умовив мого батька, який особливо хотів, щоб я мав гарний почерк, взяти мені вчителя з народного училища. Вчителя звали Матвій Васильович (прізвища його мені ніколи не доводилося чути); він був людиною дуже тихою і доброю; літери, що їх він писав, були не гірші за друковані, і він почав учить мене так само, як учив дядько. Не бачачи кінця-краю паличкам з вусами і без вусів, кривим ри-

сам і оникам¹, я нудьгував і лінувався, тим-то, щоб мені було охитніше вчитися, посадили Андрюшу писати разом зі мною. Андрюша почав учитися краснопису значно раніше за мене в того-таки Матвія Васильовича в народному училищі. Цей захід трохи допоміг: мені соромно стало, що Андрюша пише краще за мене, а що успіхи його були вельми мізерні, то я постарався наздогнати його, і справді наздогнав досить швидко. В учителя нашого була звичка, по закінченні уроку, що тривав дві години, писати в наших зошитах яке-небудь з таких слів: «посередньо, задовільно, непогано, добре, похвально». Незабаром став я помічати, що Матвій Васильович чинить несправедливо і що коли ми з Андрюшею писали обидва невдало, то мені він ставив «задовільно», а йому «посередньо», а якщо ми писали обидва пристойно, то в мене стояло «дуже добре» або «похвально», а в Андрюші «добре»; коли ж траплялося,— правда досить рідко,— що мій товариш писав краще за мене, оцінки в нас були однаково схвальні. Помітивши це, я почав розмірковувати: чому так робить наш добрий учитель? «Напевне, він мене більше любить,— подумав я,— і, звісно, за те, що в мене обидва ока здорові, а в бідолашного Андрюші одне око вирячилося від більма і схоже на якийсь білий гудзик». Цю думку незабаром потвердило те, що Матвій Васильович був зі мною ласкавіший, аніж з моїм товаришем, чого я раніше не помічав. Про всі мої спостереження і міркування я одразу ж розповів батькові й матері. Вони якось перезирнулися і усміхнулись, і мені нічого не сказали. Але написи Матвія Васильовича незабаром стали інакші: в наших зошитах з'явилися однакові оцінки; в обох або «задовільно», або «непогано», або «добре», і я зрозумів, що батько мій, напевне, що-небудь казав нашому вчителю, але обходився Матвій Васильович завжди краще зі мною, аніж з Андрюшею.

Я й тепер не можу зрозуміти, що саме заставило мою матір послати мене одного разу в народне училище разом з Андрюшею. Мабуть, то їй хтось порадив, і найскорше М. Д. Княжевич; але, здається, його діти в училище не ходили. Хоч яка розумна була моя мати, але вона не мала достатньої освіти, і тому їй не могла впасти в голову ди-

¹ Оник — (Онъ) — старовинна назва в російській абетці літери «О». — *Прим. перекладача.*

ка, як на той час, думка послати мене в народне училище,— думка, що тепер могла б бути цілком зрозумілою і не викликала б нічийого подиву. Хоч би як там було, але одного, дуже пам'ятного для мене дня одвезли нас з Андрюшею саними, під наглядом Овсійовича, в народне училище, що було на протилежному краю міста, в невеликому дерев'яному будиночку. Овсійович віддав нас з рук на руки Матвієві Васильовичу, який узяв мене за руку і завів у велику брудну кімнату, звідки долинав галас і крик, що, тільки-но ми з'явилися, миттю вшух,— кімнату, всю заставлену рядами столів з лавами, яких я ніколи не бачив; перед першим столом стояла, укріплена на якихось підставках, велика чорна чотирикутна дошка; коло дошки стояв хлопчик з загостреною паличкою крейди в одній руці і з брудною ганчіркою в другій. Половина лав була зайнята хлопчиками різного віку; перед ними лежали на столах зошити, книжки та грифельні дошки; учні були превеликі, превисокі і дуже маленькі, дехто в самих сорочках, а багато які — мало не в лахмітті. Матвій Васильович підвів мене до першого стола, звелів учням потіснитися і посадив з краю, а сам сів на стілець перед невеличким столиком, неподалік від чорної дошки; все це було для мене зовсім новим видовищем, і я спостерігав його з жадібною цікавістю. Увійшовши в клас, Андрюша зник. Раптом Матвій Васильович заговорив таким сердитим голосом, якого я ніколи в нього не чув, і з якимсь наспівом: «Не знаєш? — на коліна!», і хлопчик, що стояв коло дошки, дуже спокійно поклав на стіл крейду і брудну ганчірку і став навколішки позад дошки, де вже стояло гроє дуже веселих хлопчиків, котрих я спочатку не помітив; коли вчитель обертався до них спиною, вони починали борюкатись і битися. То був урок з арифметики. Учитель і далі голосно викликав учнів за списком; це була водночас і переключка: виявилось, що половини учнів не було в класі. Матвій Васильович позначав, кого нема, приказуючи іноді: «Втрете нема, вчетверте нема — шмагатиму!» Я похолов від страху. Хлопчики, яких він викликав, підходили до дошки і повинні були писати крейдою загадувані цифри і лічити їх якимось від правої руки до лівої, повторюючи: «одиниці, десятки, сотні». При цій лічбі багато хто збивався, та й мені самому вона здавалася незрозумілою і дуже складною, хоч я давно вже навчився самотужки писати цифри. Деякі учні відповідали

добре, і вчитель хвалив їх, але й до похвал додавав лайливі слова, здебільшого мені невідомі. Іноді лайка викликала сміх усього класу — він раптом виривався і враз вшухав. Викликавши усіх за списком і перевірівши їхні знання, Матвій Васильович задав новий урок: тут йшлося теж про цифри, про їхні місця та про значення нуля. Я нічого не зрозумів — і тому, що зовсім не знав, про що йшлося, і тому, що сидів, як то кажуть, ні живий, ні мертвий, вражений усім, що тут діялося. Задавши урок, Матвій Васильович покликав сторожів; прийшли трое, озброєні пучками пруття і почали шмагати хлопчиків, що стояли навколішках. На початку цього страшного й огидного для мене видовища я заплющив очі і заткнув пальцями вуха. Одразу ж я хотів був утекти, але тремтів усім тілом і не наслідювався поворухнутись. Коли затихли крики і люті вигуки вчителя, що долинали до мого слуху, хоч я заткнув вуха пальцями, — я розплющив очі і побачив навколо себе жваву й галасливу метушню; забираючи свої речі, всі хлопчики вибігали з класу, і разом з ними покарані, такі самі веселі й жваві, як і решта. Матвій Васильович підійшов до мене, як завжди, з привітним обличчям, взяв мене за руку і таким самим, як завжди, тихим голосом просив «засвідчити його щирю пошану батечкові й матінці». Він вивів мене з порожнього класу і віддав Овсійовичу, який проворно загорнув мене в шубу і посадовив у сани, де вже сидів Андрюша. «Що, сподобалося вам училище? — спитав він, зазираючи мені в обличчя, і, не діставши від мене відповіді, додав: — Мабуть, перелякались? Це у нас щодня так». Приїхавши додому, я страшенно стривожив свою матір, спочатку мовчазним хвилюванням і сльозми, а потім несамовитим гнівом на лиходійство Матвія Васильовича. Мати нічого не знала про те, що звичайно відбувається в народних училищах і, цілком зрозуміло, ні за що в світі не погодилася б завдати моєму серцю такого тяжкого зворушення. Заспокоїти і розрадити мене спершу ніяк не було можливо; в цю хвилину навіть мати втратила владу надо мною. Нарешті, вельми докладно розповівши все, що я бачив і чув, виливши своє обурення в найміцніших словах, які я знав з книг і розмов, і засудивши Матвія Васильовича на всі відомі мені кари, я трохи вгамувався і вже зміг слухати і сприймати розсудливі речі моєї матері. Довго вона говорила зі мною, і щоб заспокоїти мене, повинна була за-

чепити багато чого, мені ще невідомого і не остаточно тоді осягнутого. Важко було примиритися дитячому розумові й почуттю з думкою, що бачене видовище не було винятковим лиходійством, розбoєм на великому шляху, за яке слід було б скарати Матвія Васильовича, як злочинця, і що такі вчинки не лише дозволяються — їх вимагають від нього, як виконання його обов'язків; що самі батьки вибитих різками хлопчиків дякують учителеві за строгість, а хлопчики будуть дякувати згодом; що Матвій Васильович міг лягати лютим голосом, шмагати своїх учнів і водночас залишатися чесною, доброю і сумірною людиною. Занадто рано зазнав я такого гнітючого враження, і цей страшний урок збурило ясну тишу моєї душі. Я довго не міг заспокоїтись, а до Матвія Васильовича відчув таку непереборну огиду, що через місяць мусили йому відмовити. Тепер я вправлявся з краснопису сам, а іноді разом з Андрюшею. Іншого вчителя в місті не було, — тим-то батько й мати самі виконували його обов'язки: переважно стежили, щоб те, що я пишу, найбільше скидалося на пропись. Матері моїй якось не дуже подобалося моє приятелювання з Андрюшею, і він починав рідше ходити до мене. Отже, все моє дитяче товариство, крім не дуже частих гостей — маленьких Княжевичів та Мансурових, з якими ми багато гралася й веселились, — обмежувалося товариством любої моєї сестрички, котра, стаючи дедалі розумнішою, могла вже більше поділяти всі мої нахили, враження й забави.

Здоров'я матері було краще, ніж перед тим, але не дуже добре; тому, щоб ми могли скористатися з літньої пори, в Сергіївці готувалися до нашого переїзду: купили кілька хат і комор; протягом великого посту перевезли і поставили їх на новому місці — вибирати його їздив мій батько; хоч скільки я просив, щоб він узяв мене з собою, мати не пустила. Сергіївка остаточно заповонила мою уяву, до того ж, батько щодня піддавав жару своїми розповідями. Дорогу до Багрова, природу, з усіма її чудовими краєвидами, я не забув, але їх трохи заслонили новіші враження: життя в Багрові і життя в Уфі; та коли настала весна, в мені прокинулася палка любов до природи; мені так захотілося побачити зелені луки й ліси, води і гори, так захотілося побігати з Суркою по полях, так захотілося закинути удочку, що все навколо перестало мене цікавити, і я щодня засинав і прокидався з думкою про

Сергіївку. Великодні свята минули для мене непомітно. Я, звичайно, не міг розуміти їх високого значення, але я мало звернув уваги на те, що зрозуміле для дітей: радісні обличчя, святкові вбрання, гра дзвонів, безнастанний приїзд гостей, червоні крашанки і т. ін. і т. ін. Парафіяльна церква наша стояла на пагорку, і сніг навколо неї давно вже розтанув. Я з величезною насолодою дивився, як збігають по косогору каламутні й бурхливі потоки весняної води повз наш високий ганок, і ще більшою втіхою, не часто для мене дозволенною, було прочищати паличкою весняні струмки. З ганку нашого було видно ріку Белую, і я нетерпляче ждав, коли на ній скресне крига. На всі мої запитання, звернені до батька й Овсійовича: «Коли ж ми поїдемо в Сергіївку?» — звичайно відповідали: «А ось, хай крига пройде».

І, нарешті, настали цей жаданий день і година! Квапливо зазириув Овсійович до моєї кімнати і тривожно-радісним голосом сказав: «Крига от-от скресне!» Мати дозволила, і за одну хвилину, тепло одягнений, я вже стояв на ганку і жадібно стежив очима, як ішла між непорушними берегами величезна смуга синьої, темної, а подекуди і жовтої криги. Далеко вже попливла поперечна дорога, і якась нещасна чорна корова бігала по ній, як безумна, від одного берега до другого. Жінки та дівчата, що стояли коло мене, жалібно скрикували щоразу, коли худобина кидалася не в той бік, куди треба; я чув її ревіння, і мені стало її дуже жаль. Ріка на завороті загиналася за стрімкий бескид, — і зникли за ними дороба і чорна корова, що метушилася на ній. Раптом дві собаки з'явилися на кризі; але їхні незграбні стрибки викликали не жаль, а сміх у людей, що стояли коло мене, бо всі були певні, що собаки не потонуть, а перестрибнуть або перепливуть на берег. Я охоче цьому вірив і, забувши про бідолашну корову, сам сміявся разом з іншими. Собаки незабаром справили наші сподівання і перебралися на берег. Крига все ще йшла міцною, суцільною, нерозривною, нескінченною брилою. Овсійович, боячись дошкульного і холодного вітру, сказав мені: «Ходімо, соколику, до світлиці; крига ще не скоро пройде, а ти змерзнеш. Краще я скажу, коли крига почне розсідатись». Я дуже неохоче послухався; але зате мати була дуже вдоволена і похвалила Овсійовича і мене. І справді, не раніше, як за годину, Овсійович прийшов сказати мені, що крига на річці вже ламається.

Мати знову відпустила мене ненадовго, і, одягнувшись ще тепліше, я вийшов і побачив нову для мене, небачену досі картину: крига тріскалася, ламалася на окремі брили; вода хлюпотіла між ними; вони набігали одна на одну, більша й міцніша затоплювала слабшу, а якщо наражалася на великий опір, то піднімалася одним краєм догори, іноді довго пливла отак, іноді обидві брили ламалися вразки і з тріскотом занурювалися у воду. Глухий шум, що скидався іноді на скрегіт або віддалений стогін, виразно долинав до наших вух. Полюбувавшись якийсь час цим величним і страшним видовищем, я повернувся до матері і довго, захоплено розповідав їй усе, що бачив. Приїхав батько з присутствія, і я почав з новим запалом описувати йому, як скресла Беляя, і розповідав йому ще довше, ще запальніше, аніж матері, бо він слухав мене якось охітніше. Відтоді Беляя стала постійним предметом моїх спостережень. Ріка почала виходити з берегів і затоплювати лугову сторону. День у день картина змінювалася; і, нарешті, весняна повінь, що простяглася на вісім з чимось верст, злилася з хмаринами. Ліворуч видно було неосяжну водну поверхню, чисту й гладеньку, як скло, а прямо навпроти нашого будинку вся вона була наче всіяна подекуди верхівками дерев, а іноді до половини затопленими величезними дубами, берестами й осоками, що їх вишина тільки тоді цілком визначилася; вони були схожі на маленькі, нібито плавучі острівці. Довго не сходила велика вода, і ця повільність дратувала мене страшенно. Марно запевняла мене мати, що вона не поїде в Сергіївку, аж поки не виросте трава: я все думав, що нам перешкоджає ріка і що ми тому не їдемо, що вона не ввійшла в береги. Ось уже настала тепла, навіть жарка година. Беляя дійшла до середнього рівня води, вляглася в своїх пісках; давно вже зеленіли поля і зазеленіла урема за рікою — а ми все ще не їхали. Батько мій запевняв, що важко проїхати по місцях, залитих весняною водою, що дорога грузька, багниста і що у видолинках її або розмило, або нанесло на неї мулу; але мені всі такі перешкоди здавалися зовсім не вартими уваги. Бажання якнайшвидше переїхати до Сергіївки заволоділо мене всього; це було якесь хворобливе зосередження всіх думок і почуттів на одному предметі; мене вже ніщо не цікавило, я нудився і вередував. Можна було передбачити і треба було вжити дійових заходів, щоб вгамувати в мені цю

пристрасність, цю здатність захоплюватися до нестями і переходити через міру. Згодом я чув, як шкодувала моя мати, що вона мало звертала уваги на цю сторону моєї вдачі, велику заваду в житті і причину багатьох помилок.

Я думав, що ми вже ніколи не поїдемо, коли раптом, о щасливий день! мати сказала мені, що ми їдемо завтра. Я мало не збожеволів од радості. Люба моя сестричка поділяла її зі мною, радіючи, здається, саме тому, що радію я. Погано спав я вночі. Ніхто ще не вставав, коли я вже був готовий зовсім. Але ось прокинулися в домі, почався гомін, біганина, пакування, запрягли коней, подали карету, і, нарешті, годині о десятій ранку ми спустилися на перевіз через ріку Белую. До того ж, Сурка був з нами.

СЕРГІЇВКА

Сергіївка посідає одне з найсвітліших місць у спогадах найвіддаленішої пори мого дитинства. Я відчував тоді природу вже глибше, ніж під час подорожі до Багрова; але ще не так глибоко, як відчув її через кілька років. У Сергіївці я лише радів спокійною радістю, без хвилювання, без завмирання серця. Весь час, що я пробув того року в Сергіївці, постає в моїй уяві, як веселе свято.

Ми, так само, як і торік, переправилися через Белую у човні для переїздів. Такі самі камінці й піски побачив я на другому березі ріки; але вже мало звернув на них уваги,— попереду була Сергіївка, моя Сергіївка, з її озером, рікою Белою та лісами. Я нетерпляче ждав переправи нашої карети й повозки, нетерпляче дивився, як вивантажувались, як запрягали коней, і мене дратували білі сипучі піски, якими треба було плентатися понад версту. Нарешті, ми в'їхали в урему, в зелену, квітучу і духмяну урему. Веселі співи пташок линули звідусіль, але всі голоси заглушувалися висвистом, трелями і тьохканням солов'їв. Коло квітучих дерев вилися і дзижчали цілі рої бджіл, ос та джмелів. Боже мій, як було весело! Сліди недавно опалої весняної води скрізь було видно: сухе пруття, солома, обліплена мулом та землею, вже висохла під сонцем, висіли жмутками на зелених кущах; стовбури велетенських дерев високо від коріння були густо начебто теж обмазані висохлою тванню і піском, який світився під сонячними променями. «Бачиш, Серьожа, як високо стояла повинь,— казав до мене батько,— ану, глянь, оцей бе-

рест наче в шапці від різного намулу; видно, він майже весь стояв під водою». Багато таких речей пояснював мені батько, а я, в свою чергу, пояснював моїй любій сестричці, хоча вона тут-таки сиділа і також слухала батька. Незабаром, і не один раз, ми переконались, що він побоювався марно; навіть і тепер у багатьох місцях дорога була розмита, зіпсована весняною водою, а в деяких ви-долинках було так грузько від мокрої твані, що дужі наші коні ледве витягали карету. Нарешті ми вибралися на рівне поле, поїхали швидкою рессю і годині о третій прибули у так звану Сергіївку. Під'їжджаючи до неї, ми знову опинилися в уремі, тобто заплавному місці, порослому де-не-де кущами й деревами, усіяному безліччю середніх і маленьких озер, що вже обростали зеленим очеретом: то була заплава тієї самої ріки Белої, що текла за версту від Сергіївки і заливала навесні цю низинну смугу землі. Потім ми піднялися на досить крутий пагорок; на його рівній поверхні стояло кілька нових і старих, недобудованих хат; ліворуч видно було довгу смугу води, озеро Киїшки та протилежний берег, досить високий, а якраз навпроти нас лежало розкидане велике татарське село так званих «мещеряків». Праворуч зеленіла і виблискувала, наче скельцями, своїми озерами заплава ріки Белої, яку ми допіру переїхали впоперек. Ми повернули трохи праворуч і в'їхали в нашу садибу, обгороджену свіжим зеленим плотом. Садиба складалася з двох хат: нової та старої, з'єднаних сіньми; недалеко від них стояла челядня, ще не вкрита; решту подвір'я займала довга солом'яна повітка, замість сарая для карети і замість стайні для коней; замість ганку до наших сіней покладені були два камені, один на один; в новій хаті не було ні дверей, ні віконних рам, а тільки зроблені отвори для них. Мати була не дуже вдоволена й вичитувала батькові, але мені все подобалося значно більше за наш міський будинок в Уфі. Батько запевняв, що рами привезуть завтра і, без луток, які ще не готові, прибіють знадвору, а замість дверей поки що радив повісити килим. Почали розпаковувати речі і влаштовуватись: стільці, ліжка й столи було привезено раніш. Ми скоро сіли обідати. Їжа, зварена також раніш на тагані в ямі, викопаній коло плоту, видалася нам дуже смачною. В цій ямі хотіли зробити з глини літню кухонну піч. Мати заспокоїлася, розвеселилась і відпустила мене з батьком на озеро, до якого поривалися всі мої думки й

бажання; Овсійович пішов з нами, тримаючи в руках наготовлені удочки; мати сміялася, дивлячись на нас, і весело сказала: «Вікон і дверей нема, а удочки у вас готові». Я від радості ніг під собою не чув і не йшов, а біг вистрибом, так що треба було мене тримати за руки. Ось воно, нарешті, моє давно жадане і омріяне чудове озеро, насправді чудове! Озеро Киїшки тягнулося різними закрутами, затонами і плесами версти на три; широчінь його була дуже неоднакова: іноді сажнів сімдесят, а іноді півверсти. Протилежний берег являв собою лісистий пагорб, що спускався до води положистим схилом; ліворуч озеро кінчалося дуже близько вузьким рукавом, через який навесні, в повінь, заливалася в нього ріка Беляя; праворуч за закрутом не видно було кінця озера, над яким, за півверсти від нашої садиби, стояло дуже велике мешеряцьке село — про нього я вже казав; називалося воно по озеру також Киїшки. Звичайно, росіяни називали його, і озеро, і нове російське сільце Сергіївку просто «Кишки» — і озеру дуже пасувала ця назва, що цілком відповідала його довгій, кривулястій лінії. Чиста, прозора вода, подекуди дуже глибоке, біле, піскувате дно, різноманітні листяні дерева, що, оброслі зеленими береговими травами, відбивалися у воді, наче в дзеркалі, — все це було таке чарівне, що не лише я, але й батько мій і Овсійович стояли вражені. Особливо був красивий і мальовничий наш берег, порослий молодою травою і луговими квітами, тобто частина берега, не заселена і тому нічим не загиджена; на березі росло зо два десятки дубів, надзвичайно високих і грубезних. Коли ми підійшли до води, то побачили нову широку кладку і прив'язаний до неї новий човен: новий привід до нової втіхи. Батько мій подбав про це раніше, тому що вода була мілка і без кладки удити було неможливо; та й для прання білизни вона дуже придалася, а човен потрібен був, щоб ловити рибу сіттю і неводом. Позад кладки стояв здоровенний дуб у кілька обхватів завгрушки; біля нього ріс колись другий дуб, від якого zostався лише досить високий пень, значно товстіший за отой здоровенний дуб; з цікавості ми вилізли на цей величезний пень усі троє, і, звичайно, вмістилися на маленькому краечку. Батько мій казав, що на ньому могли б вільно сісти чоловік двадцять. Він показав мені зарубки на дубовому пні і на дубі поруч і сказав, що башкирці, справжні власники землі, кожні сто років роблять такі

позначки на великих дубах; про це йому не раз говорили діди; таких зарубок на пні було тільки дві, а на дубі — п'ять, а що пень був значно грубший, отже старіший за дуб, то й було очевидно, що решта зарубок залишилася на відрубаному стовбурі дерева. Батько додав, що він бачив дуб, незрівняно грубший, і що на ньому було дванадцять позначок, отже, йому було 1200 років. Не знаю, в якій мірі правдиві були розповіді башкирців, але батько їм вірив, і вони здавалися мені тоді істиною, абсолютно беззаперечною.

В озері було повно всякої риби, і дуже великої; під час повені вона заходила з ріки Белої, а коли вода починала спадати, то мешчеряки загачували плотом вузький і неглибокий протік, яким з'єднувалося озеро з рікою, і вся риба лишалася до наступної весни в озері. Величезні щуки й головачі раз у раз виплигували з води, ганяючись за дрібною рибою, яка кишіла тут і безнастанно скидалася на поверхні. Подекуди коло берегів і трав у воді було повно риб'ячих табунців, які тиснулися на міліну і навіть вискакували на траву: мені сказали, що ця риба викидає ікру. Найбільше водилося в озері окунів і особливо лящів. Ми розмотали удочки і почали удити. Батько взяв найбільшу, з міцною волосінню, насадив якогось незвичайно товстого черв'яка і закинув якнайдалі: йому хотілося піймати велику рибину; а ми з Овсійовичем удили на середні удочки і на маленьких гнойових черв'ячків. Ключати риба почала ту ж мить; безперервно бралися середні окуні та підлящики, яких я ще й не бачив. Мене охопило таке хвилювання, такий азарт, як казав Овсійович, що руки й ноги тремтіли і я сам не пам'ятав, що робив. У нас почалася страшенна метушня від частого витягання риби і закидання удочок, від моїх вигуків та Овсійовичевих зауважень і стримування моїх дитячих поривів, а тому батько, сказавши: «Ні, тут з вами нічого не виудиш путнього», сів у човен, взяв свою велику удочку, від'їхав од нас на кілька десятків сажнів, опустив на дно віршовку з каменем, прив'язану до човна, і став удити. Проте численність і легкість здобичі остудили гарячність мою і мого дядьки, а він, їй-бо, гарячився не менш за мене. Він став думати, як би і нам виудити якусь більшу рибину. «Давай, соколику, удити з дна,— сказав він мені,— і будемо насаджувати черв'яків більших, а я закину третю удочку на хліб». Я, звісно, охоче погодився: поплавці пе-

ресунули вище, і вони вже не стояли, а лежали на воді, насадили більших черв'яків, а Овсійович нанизав їх штук десять на свій гачок; а на третю удочку насадив він шматок м'ятого хліба, майже як горіх завбільшки. Риба раптом перестала братися, і в нас запала цілковита тиша. Як на те, для потвердження слів мого батька, що з нами нічого путнього не виудиш, у нього клюнула якась велика рибина; він довго морочився з нею, і ми з Овсійовичем, стоячи на кладці, дуже хвилювались. Раптом батько закричав: «зірвалася!» і витягнув з води порожню удочку; гачок, проте, лишився цілий. «Очевидно, я не дав добре проковтнути», — з досадою сказав він, знову насадив гачок і знову закинув удочку. Овсійович дуже журився. «От нещастя, — казав він, — тепер уже друга не клює. Коли перша зірвалася, то удачі не буде!» А я, зовсім не бачивши риби, тому що батько не виводив її на поверхню води, не відчувши її ваги, тому що не тримав вудлища в руках, не розуміючи, що по зігнутому вудлищу можна визначити, яка завбільшки була рибина, — я не так близько до серця взяв цю втрату і казав, що, можливо, це була маленька рибка. Якійсь час ми сиділи в цілковитій тиші, риба не клювала. Мені стало нудно, і я попросив Овсійовича переладити мою удочку так, як було раніше; він зробив, як я просив; поплавець мій встав, і риба почала клювати негайно; але свої удочки Овсійович не переправляв, і його поплавці спокійно лежали на воді. Я виудив уже понад двадцять рибин, а дві з них не міг витягнути без допомоги Овсійовича; по правді кажучи, він тільки й мав діла, що знімати рибу з моєї удочки, кидати її у відро з водою або насаджувати черв'яків на мій гачок; коло своїх удочок йому ніколи було поратися, а тому він і не помітив, що одного вудлища вже не було на кладці, і що якась рибина потягнула його сажнів на двадцять од нас. Овсійович зняв такий галас, що налякав мене; Сурка, який був з нами, почав гавкати. Овсійович став просити і благати мого батька, щоб він піймав оте вудлище. Батько покwapно взявся виконувати його просьбу: підняв камінь у човен і, гребучи веслом то праворуч, то ліворуч, незабаром наздогнав вудлище Овсійовича, витягнув дуже великого окуня, не відчіпляючи, поклав його в човен і привіз нам на кладку. Ця подія розворушила мене значно більше; від криків і тривоги Овсійовича я схвилювався: стрибав від радості, коли перенесли окуня на берег, відчепили і кину-

ли у відро. Рибу, мабуть, налякав шум, коли під'їздив човен, і вона перестала клювати; ми довго сиділи, чекаючи на нову здобич. Тільки надвечір, коли сонце почало вже заходити, батько мій виудив величезного ляща, якого залишив у себе в човні, щоб не сполохати рибу, яка, очевидно, підходила; тримаючи обома руками ляща, він показав нам його здалеку. В мене почали знову клювати підлящики, коли батько раптом помітив, що над водою здіймається туман, закричав нам, що мені час іти до матері, і звелів Овсійовичу одвести мене додому. Дуже не хотілося мені йти; але я вже так натішився рибною ловлею, що не насмілювався попросити дозволу лишитися і, допомагаючи Овсійовичу обома руками нести відро, повне води і риби,— хоча допомоги моєї він зовсім не потребував, і я навіть заважав йому,— я весело пішов до матері, що чекала на мене. Поки я удив, витягуючи рибу або спостерігаючи рух поплавця, або весь час чекаючи, що от-от риба почне клювати,— я відчував тільки хвилювання страху, надії і якоїсь мисливської жадібності; істинну втіху, справжню радість я відчув лише тепер, із захватом пригадуючи всі подробиці і переказуючи їх Овсійовичу, котрий сам був учасником моєї ловлі, отже, знав усе так само добре, як і я; але він, будиши справжнім мисливцем, також з насолодою повторював і пригадував усе те, що трапилося з нами. Ми йшли і обидва кричали, перебиваючи один одного своїми розповідями, навіть зупинялися інюді, ставили відро на землю і доводили до кінця який-небудь гарячий спогад: як здригнувся поплавець, як його протягнуло, як упиралася або як зірвалася рибина; потім знову хапалися за відро і поспішали додому. Мати сиділа на кам'яному ганку, або, вірніше кажучи, на двох каменях, що правили за ганок для входу в наше нове, недобудоване житло; вона здалеку почула, що ми повертаємось, і дивувалася, чому нас довго нема. «Про що це ви в Овсійовичем так голосно розмовляли?»—спитала вона, коли ми підійшли до неї. Я знову почав розповідати, Овсійович — також. Хоч я не один уже раз помічав, що мати неохоче слухає мої палкі розповіді про рибну ловлю,— в цю хвилину я все забув. На потвердження нашої розповіді ми з Овсійовичем виймали з відра то ту, то ту рибину, а що це було нелегко, то, нарешті, викинули всю здобич на землю; але — де там! ніякого враження не справила паша риба на мою матір. Стомившись від балаканини, я помітив, що

перед матір'ю було розкладено невелике вогнище, курилися дві-три головешки, і дим ішов просто на неї... Я спитав, що це означає? Мати відповіла, що вона не знала, куди сховатися від комарів, і тільки тут, вдивившись у моє обличчя, вона вигукнула: «Подивись-но, що зробили з тобою комарі! У тебе все обличчя розпухло і в крові». Справді, мене так покусали комарі, що обличчя, шия і руки в мене розпухли. І всього цього я навіть не помітив — так палко полюбив я удіння. Щождо комарів, то я ніколи і м'їде, за все своє життя, не бачив їх у такій кількості, та ще й разом з мошвою, яка, по-моєму, ще нестерпніша, бо забивається людині в рот, ніс і очі. Тут не було б такої безлічі комарів і мошви, коли б не стояча вода і ліси. Нарешті, комарі просто замучили нас, і ми з матір'ю пішли в свою кімнату без дверей і вікон, а що там не було ніякого захистку, то сіли на ліжко під серпанкову запону, і хоча душно було сидіти там, зате спокійно. Запона — єдиний порятунок від вечірніх і нічних нападів комарів. Батько повернувся, коли вже поночило; він піймав ще двох великих лящів і запевняв, що риба не переставала клювати і що він просидів би цілу ніч на човні, коли б не боявся стривожити нас. «Боже мій,—подумав я,—коли вже я стану дорослий, щоб цілі ночі сидіти з удочкою і Суркою на березі ріки чи озера?..», тому що човна я побоювався.

На другий день вранці, добре виспавшись під однією запоною з любов'ю моєю сестричкою, ми повставали бадьорі й веселі. Мати вдоволено помітила, що сліди вчорашніх укусів злих комарів майже зникли; звечора натерли мені обличчя, шию і руки якоюсь рідиною; опух зменшився, тіло вже не було червоне і не так пашіло. А сестричку комарі мало покусали, бо вона рано лягла під нашу запону.

Ми діяльно почали влаштовувати наше напівкочове життя, а головне — налагоджувати особливе готування і регулярне вживання кумису. Для цього треба було побачитися з башкирським кантонним старшиною, Мавлютом Ісейовичем (так називали його в вічі, а позаочі — Мавлюткою), котрий був одним з вотчинників, що продали нам Сергіївське пустище. Він жив коли не в селі Киїшки, то десь дуже близько, тому що батько послав по нього, і посланець повернувся дуже скоро з відповіддю, що Мавлютка зараз буде тут. І справді, тільки-но ми встигли напитися чаю, як перед нашими ворітьми з'яви-

лося якесь химерне громаддя верхи на коні. Громаддя під'їхало до плоту, дуже легко зійшло з коня, прив'язало його до кілка і ввалилося в наше подвір'я; ми сиділи на своєму ганку. Батько пішов назустріч гостеві, подав йому руку і сказав: «Саям малікум, Мавлют Ісейович». Я розкрив рота від подиву. Передо мною стояв неймовірно товстий велетень; він мав дванадцять вершків зросту і дванадцять пудів ваги, як я згодом довідався; на ньому був козакин і широчезні плисові шаровари; на маківці товстої голови ледве трималася гаптована золотом, заяложена тубетейка; шиї в нього не було; голова з подвійним підборіддям впритул сиділа на широких плечах; величезна шабляка тягнулася по землі — і я відчув мимовільний острах: я зараз же уявив собі, що таким повинен бути підступний Тіссаферн, який очолював персидські війська в битвах проти молодшого Кіра. Я зараз же сказав про своє припущення на вухо своїй сестричці, а потім матері, і вона дуже сміялась, тим-то і острах мій минувся. Мавлютці принесли осла, на якому він ледве вмістився; йому подали чаю, і він випив безліч чашок. Справу з готуванням кумису для матері, про що вона сама просила, залагодили дуже просто й легко. Одній з сімох Мавлютових жінок тут-таки заочно поставили це за обов'язок: вона щодня мала приходити до нас і приводити з собою кобилу, щоб, надоївши потрібну кількість молока, заквасити його в нашому посуді, при очах моєї матері, яка страшенно гидувала кумисом, приготовленим нечисто і неохайно. Умовилися щодо ціни і дали наперед скількись грошей Мавлютці, з чого він, як я помітив, дуже зрадів. Я не міг стриматись від сміху, слухаючи, як моя матуся намагалася наслідувати Мавлютку, калічачи свої слова. Після того в мого батька з кантонним старшиною почалася розмова, що привернула всю мою увагу: з цієї розмови я довідався, що батько мій купив таку землю, котру інші башкирці, а не ті, в яких ми її купили, називали своєю, що з цієї землі треба було зігнати два села, що коли буде межування, то почнеться спірка, і що треба якнайшвидше переселити на неї кількох наших селян. «Землімір, землімір скоро тягни, бачка Олексій Степанович, — говорив верескливим голосом Мавлютка, — землімір уся кінчав; білим стовпам треба; я сам гуляє на міжа». Мавлют Ісейович пішов, одв'язав свого коня, про якого між іншим сказав, що він «на цілий табун один його тягає»,

надів свій повстяний гострий ковпақ, дуже легко сів верхи, махнув своїм страшним канчуком і поїхав додому. Я не дарма звернув увагу на розмову башкирського старшини з моїм батьком. Залишившись віч-на-віч з матір'ю, він говорив про це з невеселим обличчям і з заклопотаним виглядом; тут я дізнався, що матері й раніш не подобалась ця купівля, тому що придбану землю ми не могли скоро і без перешкод перейняти під володіння: вона була заселена двома селами припущеників, Кишками та Старим Тімкіном, котрі жили, правда, за простроченими угодами, але перевести їх на інші, казенні землі було дуже важко; найбільше не подобалося моїй матері те, що самі продавці-башкирці сварилися один з одним і кожний з них називав себе справжнім хазяїном, а другого — дурисвітом. Тепер я розповів про це так, як дізнався згодом; тоді ж я не міг розуміти суті справи, а тільки злякався, що тут будуть сперечатися, сваритись, а може, й битись. Серце моє відчуло, що моя Сергіївка не довговічна, і я не помилюся¹.

З кожним днем дедалі краще влаштовувалося наше напівкочове життя. Віконні рами привезли і, не маючи лутка, прибили їх знадвору досить міцно; але дверей не було, і замість них все ще висіли килими, і це мені здавалося анітрохи не гіршим за двері. На дворі поставили велику нову білу калмицьку кибитку; бокові повстяні стінки можна було підняти, і ґратчата кибитка тоді нагадувала величезний зонтик з круглим отвором вгорі. Ми звичайно там обідали, щоб у наших кімнатах було менше мух, і звичайно піднімали одну стінку кибитки, ту, що була в затінку. Кумис готували пречудово, і матір уже не вернуло від нього, як раніше; але я відчував до нього непереборну огиду, принаймні запевняв у тому себе й інших, і хоча матері моїй дуже хотілося, щоб я пив кумис, бо я був худий і всі думали, що від нього потовстішаю, але я відмігся. Сестричка теж не могла його сприймати; він був для неї просто шкідливий. По совісті кажучи, я думаю, що міг би звикнути до кумису, але я боявся, щоб його вживання і ранкові прогулянки, зв'язані з ним, не відібрали

¹ Про всю Сергіївську землю ще й досі сперечаються, і тридцять душ селян, на ній посаджених, володіють землею спільно з селами Кишками та Старим Тімкіном. Права справжніх вотчинників-башкирців такі заплутані, що розібрати їх не лише важко, ба навіть неможливо.

в мене найкращої пори для удіння. Бажання удити рибу дедалі більше заповнювало мене; лише побоювання, щоб мати не заборонила мені сидіти з удочкою на озері, примушувало мене з удаваною старанністю читати, писати і знайомитися з двома першими правилами арифметики, яких вчив мене батько. Я пам'ятаю, що прикидався досить уміло і часто заходив у довгі розмови з матір'ю, саме тоді, коли в голові моїй було одне — якнайшвидше втекти з удочкою на кладку, і кожна згаяна хвилина була для мене тяжким переживанням. Риба клювала чудово; невдач не було або вони полягали тільки в тому, що іноді великих рибин траплялося менше. Люба моя сестричка, що також іноді ходила із своєю Парашею на удіння, не вбачала в цьому ніякої втіхи, і комарі проганяли її додому.

Нарешті, почали приїздити до нас гості. Якось зібралися охочі до рибної ловлі: дуже симпатичний генерал Мансуров, вельми охочий до всілякого мисливства, з дружиною, та Іван Миколайович Булгаков, також з дружиною. Затіяли велику рибну ловлю неводом; взяли невід, здається, в башкирців, а також ще кілька човнів; два з них, котрі більші, зв'язали вкупі, накрили впоперек дошками, прибили дошки цвяхами і в такий спосіб зробили маленький порон з лавочкою, на якій могли сидіти дами. Однієї чудової, тихої місячної ночі ми всі, крім матері, вирушили на тоню. Я сидів з дамами на пороні. Без усякого шуму, обережно завезли невід і опустили його у воду, оточивши один великий загін, або плесо, що довгастим півколом уперлося в берег. Туди вночі на обмілину збиралися численні табунці лящів. Тільки-но підтягнули клячі невода до берегів загону, як у нього набралася сила-силенна риби; ми просувалися на пороні за матнею і бачили в ній такий рух і шамотняву, що наші дами, а разом з ними я, радісно скрикували; багато величезних рибин стрибало через верх або кидалось у вузькі проміжки між клячами і берегом; то були шуки й головачі. Досі мовчазні рибалки, що пливли з боків на човнах або тягнули невід, зчинили галас, крик і почали ляскати клячовими вірьовками по воді, щоб примусити рибу повернутися на середину невода. Ми поспішили пристати до берега, щоб бачити, як витягатимуть рибу. Дивно і важко повірити, що я не був такий захоплений, як усі інші, і тому уважно спостерігав усю цю жваву і цікаву картину. Мансуров і мій батько гарячилися найбільше, батько мій тільки

давав накази і безнастанно кричав: «Вирівноюй клячі! нижні підбори веди густіше! гляди, щоб матня йшла посередині!» А Мансуров не вдовольнявся самими словами: він вліз по коліна у воду і, ухопивши руками нижні підбори невода, тягнув їх, притискаючи до мілкого дна, для чого повинен був, зігнувшись у дугу, задкувати; вигляд у нього під цей час був прекумедний; дружина його, рідна сестра Івана Миколайовича Булгакова, та й дружина самого Булгакова, незважаючи на свій рибальський захват, почали голосно реготати. Нарешті, вибрали і понакидали цілі купи мокрих сітей, тобто стін або крил невода, показалася матня, яка з довгої і вузької стала широкою і круглою від безлічі риби, що потрапила в неї; нарешті, стало так важко тягнути по міліні, що мусили зупинитися—адже могла лопнути матня; піднявши високо верхні підбори, щоб риба не могла виплигувати, кілька чоловік з відрами та цебрами кинулися в воду і, хапаючи рибу, якої повно-повнісінько набилося в матню, як у мішок, накладали її в свій посуд, вибігали на берег, витрушували на землю здобич і знову кидалися за нею; зменшивши в такий спосіб вагу вантажа, всі дружно схопилися за нижні й верхні підбори і з галасом витягнули матню на берег. Риби піймали таку незчисленну кількість, якої їй не сподівалися, і тому послали за возом; здебільшого, то були срібні і золоті лящі, що яскраво виблискували проти місячного світла; попалося також багато великої плітки, в'язів та окунів; щуки, головачі та головні повискакували, тому що були шкодливі, як запевняли рибалки. Скільки тут було метушливої біганини і веселого крику! Дами також брали в цьому діяльну участь. Я часто чув вигуки Овсійовича: «Ач, який лящ! Наче заслінка!» Але, видно, я був справжній рибалка з природи, тому що й тоді казав Овсійовичу: «От коли б на удочку витягнути такого ляща!» Мені навіть якось стало невесело, що піймали безліч такої великої риби, що могла б клювати в нас; мені було жаль, що так спустошили озеро, і я печально казав Овсійовичу, що тепер риба вже не клюватиме, як перше; але він заспокоїв мене, запевнивши, що в озері така тьма-тьмуща риби, що озеро таке велике і тягнули неводом так далеко від нашої кладки, що риба клюватиме не менше, аніж перед тим. «От завтра сам побачиш, соколику»,— додав він, і я, цілком заспокоєний його словами, розвеселився і взяв діяльнішу участь у загальній справі. Поступово всьому дали

лад: великою рибою навантажили віз, а решту понесли у відрах та в цебрах. Все товариство весело пішло додому за возом, навантаженим рибою. Генерал Мансуров був надзвичайно вдоволений, хоч він увесь забрюхався і був мокрий мало не по пояс. Мати ждала нас на дворі, сидючи коло димного багаття від комарів, за самоваром і чайним посудом. Галасливо і жваво розповідали їй всі про наші подвиги, вона дивувалася з такого захоплення, не розуміла його, сміялася з нас, а найбільше — з досить дебелого і мокрого генерала, який нізачо не хотів перодягнутися. Мати, пересвідчившись, що мої ноги і вбрання сухі, напоїла мене чаєм і поклала спати під одну запону з сестричкою, яка давно вже спала, а сама повернулася до гостей. Як було весело мені засинати під нашою запоною, згадуючи недавню тоню, чуючи крізь двері, запнуті килимом, гучний сміх і веселі розмови, мріючи про завтрашній ранок, коли ми з Овсійовичем з удочками посідаємо на кладці! Прокинувшись на другий день раніше, ніж звичайно, я побачив, що мати вже встала, і дізнався, що вона почала пити свій кумис і гуляти по двору і по дорозі, що веде в Уфу; батько також устав, а гості наші ще спали: жінкам віддали єдину кімнату поруч з нами, відокремлену перегородкою, а мужчини спали на горищі, на грубому шарі сіна, вкритому шкірами і простирадлами. Я швиденько одягнувся, побіг до матері привітатися і попросився удити. Мати відпустила мене одразу, і я, не пивши чаю, поспішив з Овсійовичем на озеро. Правду казав Овсійович! Ніколи так ще не клювала риба, як цього ранку. «От бачиш, соколику,— казав Овсійович,— риби побільшало. Її вчора налякали неводом, от вона й посунула сюди». Правильний був висновок Овсійовича чи ні, але ж риба бралася чудово. Дивно, що моя мисливська жадібність надто скоро заспокоїлася від думки: «Та куди ж нам подіти рибу, якої і вчора наловили так багато?» Згодом це почуття в мені дуже розвинулося і завжди остуджувало мій мисливський запал. Я сказав про свій сумнів Овсійовичу, але він відповів, що це дарма, що всю рибу сьогодні ж пересушимо або прокоптимо. Хоча така відповідь мене трохи заспокоїла,— я захотів повернутися додому значно раніше, ніж звичайно.

Гості пробули у нас ще два дні. Мансуров не міг залишатися без будь-якого мисливського діла; того ж дня вве-

чері він ходив з батьком і з Парашиним чоловіком, Федором, ловити сіткою на манок перепелів. Дуже мені хотілося подивитись на це, але мати не дозволила. Федір приніс мені живого перепела, і я посадовив його в якийсь козуб, що його сплів Овсійович із зеленого пруття. На другий день Мансуров ходив на полювання з рушницею також разом з моїм батьком; з ними було двоє лягавих собак, привезених Мансуровим. Мисливці принесли кілька качок і десятків зо два різних куликів; все це я розглянув дуже уважно. На полювання з рушницею я не смів уже й попроситися, хоча думав, що чому б і мені з Суркою не пополювати? А втім, хіба ж я міг ходити за мисливцями по купинах, болотах та очеретах? Але зате обидві гості ходили зі мною удити на озеро; удити вони не вміли, тимто й риби виуджували мало; до того ж, комарі так нападали на них, особливо над захід сонця, що вони кидали удочки і тікали додому; дуже неохоче, але й я, вже зовсім звикнувши до комарів, мусив також повертатися додому.

Нарешті, гості поїхали додому, взявши обіцянку з батька й матері, що ми через кілька днів приїдемо до Івана Миколайовича Булгакова, в його село Алмантаєво, верст за двадцять від Сергіївки, де гостював Мансуров з дружиною й дітьми. Я був радий, що поїхали гості, і, цілком зрозуміло, дуже не радів, що доведеться їхати в Алмантаєво; а сестричка моя, навпаки, дуже зраділа, що побачить маленьких своїх уфімських подруг і знайомих: з дівчатками Мансуровими вона дружила, а з Булгаковими була тільки знайома.

Протягом усього дитинства і в перші роки отрочтва я мав дивну властивість: мене анітрохи не цікавило, ба навіть пригнічувало товариство моїх однолітків, хоч би воно й не ставало на заваді моїй мисливській пристрасті, яка ще змалечку була моєю втіхою. Цю мою властивість називали відлюдністю, вовкуватістю і полохливістю; казали, що я *боюся* чужих. Мені завжди завдавали прикrostі такі звинувачення, і, звичайно, від того збільшувалася моя природна неsmіливість. Ця властивість не могла впливати з моєї натури, вельми товариської і надто одвертої, як виявилось в юності; до цього спричинилася, напевне, тривала хвороба, з якою нерозлучні відчуження й самотність, що змушують зосереджуватись і малу дитину, змушують її заглиблюватись у свій внутрішній світ, яким важко ділитися із сторонніми людьми. Ще більше спри-

чинилися до цього моє постійне, часто безнастанне перебування в товаристві матері і постійне читання книг. Голова моя була старша за мої літа, і товариство одолітків не задовольняло мене, а для старших я був сам малий.

Здоров'я матері, видимо, кращало. Крім звичайних щоденних прогулянок пішки вранці і надвечір, мати дуже часто їздила в поле кататися, особливо в сіренькі дні, разом з батьком, зі мною і сестричкою на довгих селянських биндюгах, які я побачив уперше ще в Парашині. Матір ці поїздки не цікавили, але вона вважала їх корисними для свого здоров'я, та й лікарі прописували їх при вживанні кумису; батькові моему ці прогулянки також здавалися досить нудними, але найбільше нудився я, тому що вони ставали на перешкоді моему удінню, відбираючи іноді найкращу пору. Рідко траплялося, щоб мати відпускала мене з батьком або Овсійовичем, перш ніж закінчиться її прогулянка; так само було і ввечері; але майже щодня я знаходив час, щоб поудити.

В середині червня вже почалася велика спека, і це стало новою перешкодою до удіння: мати боялася шкідливого впливу літніх сонячних променів; побачивши одного разу, що шия в мене почервоніла і взялася маленькими пухирчиками, немовби від шпанської мушки, а насправді, звичайно, від сонця,— вона наказала, щоб я завжди о десятій годині ранку був уже вдома. Як я благав у бога сіреньких днів, коли мати дозволяла мені удити до самого обіду і коли риба клювала значно краще. Яке щастя спокійно сидіти з Овсійовичем на кладці, насаджувати, закидати удочки, стежити за поплавцями, не боячись, що час іти додому, а весело позираючи на Сурку, який завжди або сидів, або спав на березі, розкинувшись проти сонця! Але зате читання, писання й арифметика дуже туго просувалися вперед, і дитячі забави з сестричкою вже не були для мене такі принадні й цікаві, як перше.

Через тиждень поїхали ми до Булгакових в Алмантаєво, яке мені дуже не сподобалося, чого й слід було сподіватись, бо мені страшенно не хотілося туди їхати; але й справді нікому не могла сподобатися та рівнина і будинок на пустищі, без саду й тіні, на осонні. Правда, недалеко від будинку текла дуже зарибнена і досить бистра ріка, Уршак, на якій трохи нижче села стояв великий млин з

широким ставом; але й ріка мені не сподобалась, по-перше, тому, що вся від берегів поросла очеретом, навіть і води не було видно, а по-друге, тому, що вода в ній була гірка, і не тільки люди її в рот не брали, а й скотина пила неохоче. А втім, гіркуватість води не позначалася на рибі, якої водилося в Уршаку дуже багато і яка всім була до смаку. Удити коло дому було неможливо, через положи-сті береги, порослі густим очеретом, а на млині удили тільки з греблі коло кауза та бпусту, особливо в глибокій ямі або водоймі, вибитій під ним водою. Ми їздили туди одного разу цілою компанією, звичайно, перед самим сніданком, тобто зовсім невчасно, і ловля була дуже невдала; але мельник запевняв, що рано-вранці, до схід сонця, а найбільше з весни і над осінь, риба береться дуже велика і найкраще — в ямі під бпустом.

Господар, Іван Миколайович Булгаков, був дуже охочий до коней, хортів та їзди верхи. У них у домі всі їздили верхи — і дами, і діти. Булгаков, котрий якимось особливо мене полюбив, захотів неодмінно і мене посадити на коня. Мені соромно було сказати, що я боюсь, і я погодився. Я сподівався, що матуся не дозволить; але, як на те, мати відповіла, що коли я не боюсь, то вона дуже рада. Такі слова зачепили моє самолюбство, і я, згнітивши серце, сказав, що не боюсь. Привели дитячу конячку; всі вийшли на ганок, меңе посадили і дали мені в руки повіддя. Поки Овсійович вів мого коня, я перемиг свій страх; але тільки-но він випустив узду,— я зовсім розгубився; повіддя випало з моїх рук, і ніким не стримувана моя конячка побігла рясю до стайні. Страх переборов самолюбство, і я почав кричати; втративши рівновагу, я, звичайно, упав би, коли б конюх, вибігши, не зупинив сумирну конячку. Всі на ганку зареготали, це боляче вразило моє дитяче самолюбство, і я, страшенно зніяковівши, як тільки зняли мене з коня, втік через чорний ганок у приділену нам кімнату. Я довго і гірко плакав і цілий день не міг ні на кого дивитися. Цю пригоду я дуже добре запам'ятав тому, що я вперше свідомо розсердився на батька й матір: чому і вони глузують з мене? «Хіба вони не бачать, як мені боляче й соромно? — думав я.— Чому ж сестричка не сміється, а жаліє мене і теж плаче?» Тут тільки я з гіркотою усвідомив своє боягузтво, і ця думка довго хвилювала мене. На щастя, ми на другий день поїхали з Алмантаева. Мати хотіла побути там два дні, але

кумис, якого ми привезли з собою ціле барильце, обкладене льодом,— загуснув, і мати не могла його пити. О, з якою радістю повертався я до моєї любові Сергіївки!

Сергіївка сподобалася мені ще більше, ніж колись, хоча, по правді кажучи, крім озера і старих дубів, нічого в ній вартого уваги не було. Знову спокійно й весело, як перше, попливло наше життя, і я почав потроху забувати нещасну пригоду з верховою конячкою, коли всі побачили мою полохливість, що навіки, як я тоді думав, заплямувала мене ганьбою. Мати й батько навіть не згадували про це, а моя сестричка і поготів. Але Овсійович, мій добрий дядька, невгамовний Овсійович, картав мене безнастанно: «Ех ти, соколику,— казав він,— ну, чого ти сторопів? Конячка ж плохенька, а ти як почав кричати. Це ж ти не конячки злякався, а чужих людей. Я ж казав, що ти чужих боїшся. Ну, який з тебе буде кавалер? А про війну читати і розповідати любиш. Послухавши тебе, можна подумати, що ти сам на цілий полк підеш!» Ці прості слова, сказані без лихого наміру, здавалися мені найущипливішими докорами. Я доводив Овсійовичу, що це зовсім інше, що на війні я не злякаюсь, що з греками я б на всіх варварів пішов. Але в думці я вже пообіцяв собі: по-перше, не говорити з Овсійовичем про «похід молодшого Кіра», про який любив йому розповідати, і, по-друге, подолати свій страх і навчитися їздити верхи. Я став просити про це батька й матір, і вони мені відповіли: «Ну, куди ще тобі верхи їздити!»—і відповідь мені дуже не сподобалась. Тимчасом, Овсійович не переставав докоряти мені, і цим так ображав мене, що я іноді сердився на нього, а іноді плакав нишком. Я вирішив попросити, щоб він не говорив про це, і добрий Овсійович, нарешті, перестав згадувати про алмантаєвську пригоду. Я заспокоївся і почав забувати про неї. Раптом приїхали Булгакови із старшими дітьми. Наче щось шпигнуло мені в серце! Я подумав, що як тільки побачать мене,— зразу почнуть сміятися, і хоча цього не було при першій зустрічі, але від безнастанного очікування насмішок я так ніяковів, що червонів раз у раз без будь-якої причини. Хвалити господа, всі, крім мене, забули про мою ганьбу!.. Гості прожили в нас кілька днів. Без А. П. Мансурова, цього найпривітнішого і найкращого з людей, мисливство не ладилося, хоча була й тоня, тільки вдень, а не вночі, і, звичайно, з меншим уловом; хоча ходили на полювання з рушницею і удили цілою

компанією на озері. Проте всім було весело, крім мене, і я потай радів, коли поїхали дорослі й маленькі гості, а втім, дуже милі й добрі діти.

Провівши гостей, батько надумав потягнути неводом відоме рибне плесо на ріці Белій, що текла всього за півверсти від нашої оселі: йому дуже хотілося впіймати стерлядей, і він навіть казав мені: «А що, Серьожа, якби трапилася білорибниця чи осетер?» Я запевняв, що неодмінно трапиться! Ми поїхали по обіді з цілим обозом: повезли два човни, невід ї взяли з собою всіх слуг. Белая тут неширока, тому що річка Уршак і досить повноводна ріка Уфа в неї ще не впадали; вона сподобалася мені більше, ніж під містом: пісків було менше, річище вужче, а береги значно мальовничіші. Батько взяв з собою рушницю, і, як навмисне, на дорозі трапився нам табунець куріпок; батько вистрелив і двох убив. Це був перший мисливський постріл при моїх очах і дуже близько від мене. Він справив на мене велике враження і викликав не острах, а якесь приємне хвилювання; а коли я побачив застрелену куріпку, а надто, коли, захоплений прикладом усіх навколо, кинувся ловити другу підстрелену,— я відчув уже якусь жадібність, якусь незнану ще радість. І де поділася моя жалісливість: ці гарненькі, скривавлені і тріпотливі пташки не викликали ані найменшого мого співчуття.

Тільки-но ми встигли закинути невід, коли раптом примчала ціла юрба мешчеряків: вони почали галасувати, доводячи, що нам не можна ловити рибу в Белій, тому що води її взяли в оренду рибалки; батько мій не захотів сваритися з близькими сусідами, наказав витягнути невід, і ми мусили податися додому з порожніми руками. Всі слуги наші були такі невдоволені, так не хотілося їм йти звідси, що вони навіть не одразу послухались наказу мого батька. Мені це також було дуже прикро, хоча я розумів трохи, що мешчеряки мають рацію, і лише дві застрелені куріпки, яких я тримав у руках, мене втішали.

Давно вже встигли польові полуниці, і нам дозволяли ласувати ними досхочу. Мати сама дуже любила ці ягоди, але лікарі забороняли їх вживати тим, хто п'є кумис. Замість колишніх безцільних прогулянок мати почала їздити в поле по ягоди, переважно на перелогі. Це було для мене новою розвагою і спочатку дуже мені сподобалось, але незабаром набридло; щождо інших — всіх мужчин і жінок з нашого дому, то вони залюбки займалися цією справою.

Ми їздили по полуниці цілим домом, лише кухар Мокій зоставався в своїй кухні, але й його відпускали після обіду, і він завжди повертався вже надвечір з величезною корзиною чудових полуниць. Кожен мав свій посуд: хто — відро, хто — козуб, хто — берестянку, хто — корзину. Мати завжди швидко стомлювало збирання ягід, тим-то вона сідала на биндюги, виїздила на дорогу і каталася з годину або трохи більше, а потім заїздила по нас; спочатку мати каталася сама або з батьком, але через кілька днів я став проситись, щоб вона брала мене з собою, і потім я завжди їздив на прогулянки з нею. У нас з сестричкою були гарненькі, з покришками, берестянки, поцяцьковані вибитими на них візерунками. Люба моя сестричка не вмiла брати ягід, тобто не вмiла відрізнити стиглі полуниці від нестиглих. Я чув, як її нянька Параша, завжди дуже привітна і добра жінка, витрушуючи берестянку, казала: «Ну, панночка знов набрала зеленухи!» — потім насипала їй повну берестянку ягодами з своєї корзини; а я висловив претензію, що вмiю брати ягоди і що мої полуниці кращі, ніж у Овсійовича: це, звичайно, було несправедливо. Внаслідок тієї ж претензії, я завжди заявляв, що сестричка не сама брала і що я бачив, як Параша насипала в її берестянку свої полуниці. Повернувшись додому, ми знов починали поратися коло ягід: в затінку коло нашого будиночка розсипали їх на широкий чистий липовий лубок: найбільші відбирали на варення, потім для їжі, потім на сушіння; з решти робили російські й татарські пастили; російськими називалися пастили товстенькі, цукрові або медові, проціджені крізь ріденьку полотнинку, а татарськими — тонкі, як шкіра, з усіма ягідними зернятками, досить кислі на смак. Ці готування цікавили мене спершу чи не більше за збирання ягід; але, нарешті, й вони мені надокучили. Найбільше любив я дивитись, як мати варила варення у блискучих мідницях на тагані, під яким розкладали вогнище — може, тому, що солодку шумовину, яку мати знімала з кип'ячої мідниці, здебільшого віддавали нам з сестричкою; ми з нею звичайно сиділи на землі, підібгавши під себе ноги, і нетерпляче ждали, коли ж, нарешті, суміш ягід і цукру почне надиматися, булькати і братися білястою плівкою.

Батько їздив іноді в поле з сітками й манками ловити перепелів. Я просився кілька разів, але мати не дозволяла. Я вже перестав проситися, і раптом, цілком несподі-

вано, мати відпустила мене одного разу, з батьком і Федором, подивитися на ці лови. Вони мені дуже сподобались: коли на тихий писк манка прибігали перепели, підходили під розстелену на траві сітку, коли ми всі трое схоплювались, а злякана перепеличка, злетівши, потрапляла в сітку,— я відчував велике хвилювання. Але мені захотілося діяти самому, тобто самому манити перепелів. Підпадьомкати в манок перед тим учив мене Федір, великий у цій справі мастак, і я одразу ж подумав, що я сам не згірш за нього мастак. Я прилип до батька й Федора, як шевська смола, і бажання моє виконали, але виявилось, що я зовсім не вмію манити: на мої звуки перепели не тільки не йшли під сітку, але навіть не озивались. Я дуже засмутився і вже вдруге не просився на ці лови.

Пора для вживання кумису, як ліків, минала: трави вже достигли, а деякі навіть починали сохнути; кобиляче молоко втрачало свою цілющість, і ми наприкінці липня повернулися до Уфи. Кумис і життя в селі дуже корисно вплинули на мою матір. З сумом залишав я Сергіївку і прощався з її чудовим озером, кладкою, з якої удив, до якої звук і зовнішній вигляд якої дотепер живе в моїй вдячній пам'яті; попрощався з розкішними дубами, в заїтку яких іноді сидів і якими завжди милувався. Попрощався — дуже надовго.

ПОВЕРНЕННЯ В УФУ ДО МІСЬКОГО ЖИТТЯ

Двомісячне перебування в селі або, вірніше кажучи, в недобудованому домочку на березі озера, чисте повітря, свобода, удіння, яким я захопився, як тільки може захопитися дитина,— все це так відрізнялось від нашого міського побуту, що Уфа стала мені осоружною. Я засмагнув, як арап, і здичавів, на думку всіх наших знайомих. Сад наш мені остогиднув, і я не заходив туди, навіть коли люба моя сестричка весело гуляла в ньому; марно просила вона мене побігати, погратись або полюбуватися квітами; їх, як і перше, було повно на наших квітниках. Я навіть сердився на маленьку свою подругу, доводячи їй, що після сергіївських дубів, озера і полів гидко дивитися на наш нікудишній садок, з миршавими яблунями. Іноді я виходив тільки для того, щоб погладити, приголубити Сурку і побавитися з ним; перебування в Сергіїв-

ці так зблизило нас, що тільки-но подивлюсь на нього, як одразу стає приємно на душі: він нагадував мені моє щасливе життя в селі. Тимчасом загар мій не сходив, і мати почала чимось лікувати мене від нього; це завдавало мені прикrostі, і я скорявся дуже неохоче. Я вже не міг повернутися до колишніх своїх занять та іграшок, бо вважав себе надто дорослим для них. Краснопис мені надокучив, бо успіхи мої без учителя були дуже незначні; читати мені теж не хотілося, тому що все було давно перечитано не один раз, а багато чого вивчено напам'ять. Але, понудьгувавши з тиждень, я почав, проте, писати з наказу, а читати старе — вже з власної охоти. С. І. Анічков не переставав цікавитися моїм навчанням. Знову покликав він мене до себе, знову проекзаменував, був дуже вдоволений і подарував мені таку купу книжок, що Овсійович ледве її доніс; це вже була маленька бібліотека. Серед книг були: «Древня Вівліофіка», «Росіада» Хераскова і повне зібрання в дванадцяти томах творів Сумарокова. Перегорнувши «Вівліофіку», я облишив її, а «Росіаду» та твори Сумарокова читав жадібно, з величезним захопленням. Переїнявши приклад одного з моїх дядьків, що любив декламувати вірші, тобто читати їх співучим голосом, я став наслідувати його. Батькові і матері моїй, очевидно, подобалося таке читання, бо вони загадували мені декламувати при гостях, яких збиралось у нас в домі вже значно менше, ніж минулої зими: дядьки мої були в полку, а деякі з найближчих знайомих кудись пороз'їздилися. Мати була тепер здорова, аніж торік, і, не так часто приймаючи гостей, мала більше вільного часу, отже, могла, на дозвіллі, приділяти мені більше уваги. Найбільше любив я читати їй вголос «Росіаду» і слухати різні її пояснення незрозумілих для мене слів і цілих фраз. Звичайно я читав з таким великим запалом, уява моя так яскраво відтворювала улюблених моїх героїв Мстиславського, князя Курбського і Палецького, що мені здавалося, нібито я бачив і знав їх давно; я домальовував їхні образи, доповнював їхнє життя і захоплено описував їхню зовнішність; я докладно розповідав, що саме вони робили перед битвою і після битви, як радився з ними цар, як дякував їм за хоробрі подвиги і т. ін. і т. ін. Мати сміялась, а батько дивувався і якось сказав: «Звідки все це в тебе береться? Хоч би ти не став брехунцем». А мати відповіла: «Не турбуйся, це

минеться». Але водночас мати забороняла мені розказувати гостям про домашнє життя Палецького, Курбського і Мстиславського. Чимось неперевершеним здавалося мені ображення останнього, тобто князя Мстиславського!

Сей муж в страшних боях не мав лихої сили,
Але подібен був до кам'яної брили,
Яка міцний огонь в ту пору видає,
Коли поверхню хто її залізом б'є.

Гідромир та Асталон були особистими ворогами моїми, і я вболівав душею над тим, що Гідромир не був убитий в герці з Палецьким. Я захоплювався і казанськими рицарями, котрі

Кинджала взявши в рот і стисли меч в руках,
Що ясно миготів у світлих промінцях...

.....

По війську нашому ударили злородо.
Як лебединий гурт ховається від граду,
Війська по пагорбках втікали від мечів,
І лиходії б враз дістались таборів,
Якби не перервав цей бій одним ударом
Князь Курбський з Палецьким, стріч ринувши татарам.

Останні два вірші я проказував з гордістю і насолодою. Я мушу признатися, що останній вірш і тепер проказую з задоволенням і чую в ньому щось дуже і-стрімливе. Я не проминув нагоди похвалитися читанням напам'ять віршів з «Росіади» перед моїм покровителем С. І. Анічковим; він, вислухавши мене, похвалив і обіцяв подарувати Ломоносова.

Все було тихо й спокійно в місті і в нашому домі, коли раптом сталася подія, котра не сама собою, а враженням, яке вона справила на всіх без винятку, схвилювала і мене. Однієї осінньої днини, це було в неділю чи в якесь свято, ми поверталися з обідні в парафіяльній церкві Пречистої матері божої, і тільки-но встигли зійти на високий наш ганок, коли раптом у натовпі людей, що поверталися з церкви, почувся якийсь рух і гомін. Вулицею щодуху промчав губернаторський ординарець-козак і зупинився коло церкви; всім, хто траплявся на дорозі, верхівець гукав: «Ідіть назад до церкви, присягати новому імператорові!» Парафіяни, що йшли поодинокі, зупинилися, зібралися в юрби, пішли назад і, безнастанно обростаючи зустрічними людьми, вже густим натовпом повернулися до церкви. Хтось, пробігаючи повз нас, гук-

нув: «государиня переставилася», і ту ж мить задзвонили в дзвін у соборі, потім в інших десяткох парафіях, і передзвін поплив по всьому місту. Батька й матір це дуже вразило. Батько навіть заплакав, а мати, теж із слізьми на очах, перехрестилась і сказала: «Царство їй небесне». Я дуже схвилювався, сам не знаючи, чому. Всі мешканці будинку прибігли на наш ганок, на всіх обличчях була тривога і печаль; люди, що йшли вулицею, плакали. Прибіг, задихавшись, якийсь писарчук з Верхнього земського суду і сказав батькові, щоб він їхав присягати в собор. Батько покvapно одягнувся й поїхав. Ми з матір'ю і сестричкою, яка також була чимось здивована, увійшли до спальні. Мати помолилася богу, сіла в крісло і сумовито замислилась. Ми з сестричкою сиділи навпроти неї на стільці і мовчки, уважно на неї дивилися. Нарешті, мати звернула на нас увагу і стала говорити з нами, тобто, власне, зі мною, тому що сестра була ще маленька і не могла розуміти її слів, навіть незабаром пішла в дитячу кімнату до своєї няні. Пристосовуючись до мого дитячого віку, мати пояснила мені, що государиня Катерина Олексіївна була розумна і добра, царювала довго, старалася, щоб усім було добре жити, щоб усі вчилися, що вона вміла вибирати хороших людей, хоробрих генералів, і що за її царювання сусіди нас не кривдили, і що наші солдати при ній перемагали всіх і вславилися. Почасти я вже мав уявлення про все це, а тут осягнув ще більше, і мені стало дуже жаль покійної государині. «А хто ж тепер буде в нас государинею?» — спитав я. «Тепер буде в нас государ, син її Павло Петрович». — «А він буде такий самий розумний і добрий?» — «Яка буде воля божя, і ми будемо молитися про те», — відповіла мати. Я сказав, що «бог, напевне, захоче, щоб Павло Петрович був розумний і добрий». Мати нічого не відповіла на те і сказала мені, щоб я пішов у дитячу кімнату читати або бавитися з сестричкою; але я просив її, щоб вона розтлумачила мені, що означає присягати. Вона пояснила, і я рішуче сказав, що хочу присягнути. «З дітей не беруть присяги, — відповіла мати, — йди до сестри». Я образився. Незабаром приїхав батько і слідом за ним кілька знайомих. Всі були страшенно обурені В.***, нашим, здається, військовим губернатором чи корпусним командиром, — добре не знаю, — який прилюдно висловлював свою радість, що государиня переставилася, цілий день звелів

дзвонити в дзвони і ввечері запросив усіх до себе на бал і вечерю. Я зразу ж подумав, що губернатор В.** напевне, недобра людина; ту ж мить я почув, що він мав особливу причину радіти: новий государ його дуже любив, і він сподівався при ньому обійняти високу посаду. Я розсердився на В.** ще більше: чого він радіє, коли всі засмучені. Спочатку я чув, як казала моя мати, що не треба їхати на бал до губернатора, і як погоджувалися з нею присутні, а потім усі раптом вирішили, що не можна не їхати. Мати не сперечалась, але сказала, що залишиться вдома. Поїхав і мій батько, але дуже скоро повернувся і сказав, що бал скидається на похорон і що веселій тільки В.**, двоє його ад'ютантів і старий депутат, мій книжковий благодійник, С. І. Анічков, котрий не міг пробачити покійній государині того, що вона розпустила депутатів, зібраних на нараду відносно законів, і казав, що «пора чоловічій руці взяти скіпетр влади...»

І цей день приніс мені нові, невідомі досі уявлення і викликав у мене ще ніколи не зазанані почуття. Коли я ліг спати в своє ліжечко, коли опустили мою запону, коли все навкруги затихло, в моїй уяві постала страхітлива картина: мертва імператриця, величезного зросту, лежить під чорним балдахіном, в чорній церкві (я наслухався багато про це), а біля неї, навколішках,— новий імператор, теж якийсь велетень; він плаче, а з ним ридма ридає весь народ... Тут зібралася така юрма, що край її міг сягнути від Уфи до Зубовки, тобто за десять верст. На другий день я вже розповідав про свій сон наяву Парасці й сестричці, немовби я сам бачив або читав опис цього.

Розмови про кончину імператриці довго не вщухали, а попервах, раз у раз, навіть посилювалися. Розмовляли в спальні у матері, розмовляли у вітальні, розмовляли навіть у нашій дитячій кімнаті, куди заходили іноді з дівочої то Ганя, Єфремова жінка, то горбата княжна калмичка. В спальні та вітальні говорили про зміни в уряді, яких, безперечно, сподіватися слід, і про те, що імператор усуне всіх колишніх улюбленців государині, яких він ненавидить, бо вони погано з ним обходились. Я часто чув вислів, тоді зовсім для мене не зрозумілий: «Отепер гатчинські підуть угору». В дитячій кімнаті говорили, або, вірніше кажучи, до неї доходили чутки про те, про що балакали в дівочій та лакейській, а балакали там здебільшого про наглу кончину государині, додаючи

страхитливі розповіді, які мене вкрай схвилювали; я побіг за поясненнями до батька й матері, і тільки рішучі і палкі їхні запевнення, що всі ці чутки — цілковите безглуздя і нісенітниця, змогли мене заспокоїти. Тоді я побіг до дитячої кімнати і щосили намагався переконати Парашу й інших, що заходили до нас, в безглуздості їхніх розповідей, але — цілком марно! Мені відповіли, що я «це малий і нічого не тямлю». Я ображався і дуже сердився. Потім я дізнався, що Параші й іншим відтоді суворо заборонили розповідати мені про дурні чутки, які ходили в народі.

Щодня чекали нових подій, але ж до Уфи з столиць не близький світ, тим-то звістки доходили звідти нескоро. Губернатор В.** незабаром виїхав; нишком розповідали, що його, нібито, секретно викликав імператор.

Невдовзі по тому настала люта зима, і наш світ остаточно обмежився дитячими кімнатками, з яких ми займали тільки одну. Читанню книг, краснопису і урокам з арифметики, котру я сприймав якось тупо і вивчав неохоче, — всьому цьому я став приділяти більшу увагу, тому що стало більше вільного часу: гостей приїздило тепер менше, а гуляти було неможливо. Доходило діло навіть до «Древньої Вівліофіки».

Якось я почув між слів, що дідусь нездужає; але, здається, хвороба його нікого не турбувала, і я майже забув про неї. Одного разу, коли всі ми сиділи за обідом, подали батькові листа, присланого з гінцем з Багрова. Батько розпечатав його, почав читати, заплакав і передав матері. Вона прочитала і, хоча не заплакала, але стривожилася. Ми кінчили обід дуже скоро, і я помітив, що батько з матір'ю нічого не їли. Після обіду вони пішли в спальню, нас вислали і про щось довго розмовляли; а коли нам дозволили зайти, батько вже кудись збирався їхати; мати, дуже засмучена, сказала мені: «Ну, Серьожа, ми всі поїдемо в Багрово: дідусь помирає». З гірким подивом вислухав я такі слова. Я вже знав, що всі люди помирають, і смерть, яку я розумів по-своєму, здавалася мені таким страхіттям і злим духом, що я боявся про неї навіть думати. Мені було жаль дідуся, але зовсім не хотілося бачити його смерть або бути в сусідній кімнаті, коли він, помираючи, стане плакати і кричати. Тривожила мене також думка, що матуся через це захворіє. «Та як же ми поїдемо взимку, — думав я, — ми ж з сестричкою

маленькі, ми ж замерзнемо?» Всі такі думки міцно засіли в моїй голові, і я, дуже стривожений і засмучений, принишк, мовчки переживаючи печальні витвори моєї палкої уяви, що розбурхувалася дедалі більше. Я боявся, що дідусь при мені помре, до того ж Батрово взагалі не вабило мене. Я не забув, як тяжко нам жилося там без батька й матері, і мені не хотілося туди їхати, особливо взимку. Приїхав батько, зайшов до спальні квапливо і сказав немовби весело, що дуже мене здивувало: «Слава богу, все знайшов! Візок дає нам С. І. Апічков, а кибитку — Мисайлови. Ну, голубко, тепер збирайся швидше. Мені завтра дадуть відпустку, і ми завтра-таки виїдемо підставними». Мати, дуже засмучена, печально відповіла: «У мене все буде готове, аби тільки відпустка твоя не затримала». — Того ж вечора почалося в нас лаштування в дорогу, пакування речей і готування різного їства. Мені дозволили взяти з собою лише кілька книжок. Я розповів про всі свої сумніви і страхи матері; деяких вона не могла розвіяти, а з мого побоювання, що «ми замерзнемо», посміялася і сказала, що нам буде гаряче у візку.

На другий день перед обідом лаштування в дорогу справді було закінчено, все поклали у візок і кибитку і чекали тільки дозволу батькові на відпустку. Його принесли годині о третій. Ми повинні були проїхати кілька станцій по великому Казанському шляху, а тому нам привели поштових коней, і ввечері ми виїхали.

ЗИМОВА ДОРОГА ДО БАГРОВА

Ця дорога, що тривала майже дві доби, справила на мене дуже неприємне і тяжке враження. Тільки-но ми вийшли, щоб сідати, я жахнувся, побачивши низенький шкіряний візок, з маленькими дверцятами, в які важко було пролізти, а у візку мав їхати я з сестричкою, Параша і Ганя. Я просився в кибитку до матері, але мороз був лютий, і мені строго наказали лізти у візок. Я послушався, сердячись і плачучи. Мати не могла взимку їздити в закритому екіпажі: її починало млоїти; навіть у кибитці вона сиділа якимось незвичайно, уся назовні, так що повітря охоплювало її звідусіль. Скоро у візку стало тепло, і треба було розв'язати хустку, якою мене закутали поверх шуби і шапочки. Ми швидко їхали уторованою дорогою,

і я відчув незнану досі втіху від такої їзди. В обох дверцятах візка було по маленькому чотирикутному віконцю із шибкою, забитою наглухо. Я якось підповз до віконця і залюбки дивився крізь нього; ніч була місячна, ясна; грубі віхи, а іноді дерева швидко мигтіли; та ба! невдовзі і ця втіха зникла: шибка затуманилася, розмалювалася сніговими візерунками і, нарешті, вкрилася густим шаром непрозріного інею. Невесела майбутність ввижалася мені: печальний багровський дім, весь у заметах, і дідусь на смертельній постелі. Сестричка моя давно вже спала і, нарешті, й до мене прийшов довгожданий сон. Прокинувшись на другий день, я подумав, що ще рано: у візку нашому був світанок, а чи присмерк, бо шибки ще більше запоростило снігом. Всі вже, очевидно, давно прокинулися, і люба моя сестричка щось їла; вона приповзла до мене і почала мене обнімати і цілувати. У візку, справді, було жарко. Незабаром до мене долинуло пронизливе рипіння полозків, і я відчув, що ми ледве повземо. Тут мені пояснили, що, проїхавши дві з половиною станції, ми звернули з тракту і їдемо тепер уже не тройкою поштових коней в ряд, а плентаємось один по одному польовою дорогою на обивательських підводах. Це все дуже мене засмутило, і люба сестричка не могла розвеселити мене. Вона знала, до чого я був охочий, і зразу стала просити, щоб я почитав їй книжку, яка лежала в боковій сумці; але я не став навіть читати: такий я був зажурений. Нарешті, дісталися ми до якогось татарського сільця, де треба було перемінити коней; заготовити їх мав кучер Степан — він їхав попереду. Ми увійшли до хати, заздалегідь приготовленої, щоб напитися чаю і поспідати. У матері було зовсім хворе і змучене обличчя; вона цілу ніч не спала, її нудило і паморочилася голова: це стривожило і засмутило мене ще більше. У білій татарській хаті, на широкій лаві, лежала купа досить засмальцьованих перин, мало не до стелі, прикритих з одного боку килимом; решту лави було накрито білою повстю. Мати, розстеливши на ній свій дорожній салоп і поклавши свої-таки подушки, лягла відпочити і незабаром заснула, сказавши, щоб ми і чай пили без неї. Вона проспала цілу годину, а ми з батьком і сестричкою, розмовляючи пошепки, щоб не порушити тишу, напилися чаю і навіть поспідали розігрітою печенею. Сон підкріпив матір, і ми знов вирушили в дорогу.

Ввечері повторилося те саме, тобто ми зупинилися, щоб перемінити коні, і зайшли, тільки вже не до чистої татарської, а до гидкої мордовської хати. Здається, нічого мерзєннішого за цю хату я не бачив потім на своєму віку: бруд, сморід від різної худоби, до того ж вузенькі лави, на яких навіть не могла прилягти мати, зовсім знесилена зимовою дорогою; але батько сяк-так приставив ослінчик, щоб вона хоч якось примостилася; вона нічого не могла їсти, тільки випила чаю. Ми сиділи з ногами на лаві (хоча були тепло взуті), бо від підлоги страшенно дуло. Казали, що мороз став ще лютіший; коли відчиняли двері, то холод, вриваючись, клуботався якоюсь білою парою і в одну хвилину охоплював усю хату. Тут ми ще поїли розігрітого супу і пиріжків і поїхали далі. Візок наш дуже нахолонув, бо забули причинити дверцята, і ми не скоро нагріли його своєю присутністю і диханням.

Я не можу описати тривоги і хвилювання, яких я зазнав тоді. У мене було і передчуття і певність, що з нами скоїться якесь нещастя: ми або замерземо, як горобці і галки, що на льоту падали мертвими, як розповідала Параша, або захворіємо. Але всі мої страхи і побоювання стосувалися значно більше матері, аніж нас із сестричкою. У нашому візку знов стало тепло, а мати, як і перше, сиділа навіть не всередині кибитки, а вся відкрито. Передчуття лиха не давало мені спати. Раптом ми зупинилися, і через кілька хвилин ця зупинка занепокоїла мене: я розбудив Парашу, просив і благав її постукати в двері, покликати кого-небудь і спитати, що означає ця зупинка; але Параша, завжди добра і ласкава, невдоволена тим, що я її розбудив, трохи грубо відповіла мені: «Нікого не достукаєшся тепер. Відомо, нащо зупинилися». Коли б вона знала, як мучився я від невідомості, то, звичайно, пожаліла б мене. Хвалити господа, візок скоро рушив уперед. Вранці, коли ми знов зупинилися пити чай, я дізнався, що моя тривога була не зовсім безпідставна: у нас замерз був чувашенин, що їхав форейтором у нашому візку. В своєму благенькому одязі він так перемерзнув, що впав непритомний з коня; його відтерли і довели щасливо до найближчого села. Тоді ж народилися в мені,— і живуть ще й досі,— жах і огида до зимових подорожей підставними обивательськими кінями на польових дорогах: личана збруя, незвиклі миршаві конячки, яких ніколи не годують вівсом, і, нарешті, візники,

недостатньо тепло одягнені для переїзду і десяти верст у люту холоднечу... все це просто жахливо. Дорога наша була зовсім не та, якою ми їздили вперше в Багрово, про що я довідався згодом. Тієї літньої степової дороги тепер і сліду не лишилося. Взимку, через далекі відстані, і не прокладали доріг навпростець, а сякі-такі стежечки вели од села до села.

Вранці, коли я виповз із тюрми на світ божий, я трохи побадьорішав і заспокоївся; до того ж мати почувала себе краще, звикла до дороги; і мороз трохи пересівся. Швидко минув короткий зимовий день, і під впливом нічної темряви, що раніше, аніж звичайно, запала у візку, мою боязку душу знов опанували тривоги і печальні передчуття і, на жаль, знову недарма. Я кажу: на жаль, тому що саме відтоді в мені вкоренилася віра в передчуття, і я, цілий свій вік, страждав від них більше, аніж від справжніх нещасть, хоча передчуття мої майже ніколи не здійснювались. Під'їздячи до Багрова вже ввечері, візок наш наїхав на пень і перекинувся. Я, сонний, ударився бровою об круглу мідну головку цвяха, на якому висіла сумка, і, до того ж, мало не задихнувся, бо Параша, сестричка і безліч подушок попадали мені на обличчя, й особливо тому, що не скоро підняли перекинутий візок. Коли ми визволились, то зопалу я нічого не відчув, крім радості, що не задихнувся, і навіть не помітив, що забився; але, на досаду мою, Параша, Ганя і навіть сестричка, котра не розуміла, що я міг задихнутися і померти,— сміялися і з мого страху, і з моєї радості. Дякувати богові, мати не знала, що ми перекинулись.

БАГРОВО ВЗИМКУ

Нарешті, до нас долинув собачий гавкіт, замигтіли бліді, хисткі вогники в селянських хатах; їх тьмяне світло пробивалося в наші віконця, менш, аніж перед тим, запорошені снігом,— і ми здогадалися, що приїхали в Багрово: бо не було іншого села на останньому двадцятиверстному переїзді. Ми зупинилися біля першого селянського подвір'я, і потім я довідався, що батько посилав питати про дідуся; відповіли, що він ще живий. Ми їхали з бубонцями і дуже повільно; нас очікували, здогадалися, що це ми їдемо, і тому, хоч була ніч і холоднеча, бабуся й

тітонька Тетяна Степанівна зустріли нас на танку: обидві ридма ридали і навіть завивали пютихеньку. Ми нечутно увійшли в дім. Тітонька почала поратися коло мене й сестрички, а батько з матір'ю пішли до дідуса, який лежав на смертельній постелі, але був при пам'яті і нетерпляче хотів побачити сина, невістку і внучат. Нам знову віддали вітальню, тому що окрема світлиця, яку обіцяв нам дідусь, хоча була поставлена і укрита, але ще не опоряджена. Дім весь був зайнятий — з'їхалися всі тітки із своїми чоловіками; в кімнаті Тетяни Степанівни жила Єрликіна з двома дочками; Іван Петрович Каратаєв та Єрликін опали десь у столярні, а інші три тітки містилися в бабусиній кімнаті, поряд із світлицею хворого дідуса. В залі була холоднеча, та й у вітальні не тепло. Ледве знайшли ліжко для матері; нам з сестричкою постелили на канапє, а батькові поклали перину на підлозі. Подали самовар і почали поїти нас чаєм, і тут прийшла мати; вона вся була мокра від задухи в дідусевій світлиці, де було жарко, як у лазні. У вітальні їй здалося холодно, і вона одразу почала її затушковувати; замкнули двері до зали, запнули килимом, застелили підлогу кошмами,— і вітальня, в якій було дві грубки, скоро нагрілася і весь час нашого перебування була дуже тепла.

У голові моїй снувалася страшенна плутанина різних вражень, спогадів, страху та передчуттів; крім того, мені справді починала дуже боліти голова від того, що я забився. Мати скоро помітила, що я нездужаю, що мені запухає око, і ми мусили розповісти їй про нашу пригоду. Мені зробили якусь примочку, і око зав'язали. Але мати почувала себе гірше, ніж я; від безсоння, втоми і нудоти протягом усієї подорожі. Вона не лягла, а впала, знесилена, на свою постіль; звичайно, і нас одразу поклали спати. Батько залишився на цілу ніч у дідуса, бо його смерті чекали кожної хвилини. Мати скоро заснула, але я довго не міг заснути. Безнастанно я чекав, що дідусь почне помирати, а що смерть, як я тоді собі уявляв, нерозлучна з нестерпним болем і стражданням, то я весь час прислухався: чи не почне дідусь плакати і стогнати. Дуже я тривожився також за матір; голова боліла, око заплющувалося, я відчував, що в мене жар, що зараз я почну марити, і боявся, що захворію... але все минулося, коли прийшов спасенний, цілющий сон. Прокинувшись ще вдо-світа, я глянув на матір: вона спала, і я дуже зрадив. На-

певне, батько ще не приходив: постіль його не була зім'ята. Я почав розглядати вітальню. Все в ній було достеменно таке саме, як торік, лише на шибках кріпкий мороз намалював чудові візерунки. На дозвіллі я дав волю своїм думкам, вірніше кажучи, обдумуванню, тому що я саме обдумував теперішнє наше становище і те, що чекало нас попереду. Звичайно, то були міркування дитячі. Я міркував, що коли помре дідусь, то й бабуся, напевне, помре, тому що вона вже стара й сива. Тоді ми тітоньку Тетяну Степанівну заберемо в Уфу, і житиме вона у нас у незайнятій дитячій кімнаті; а якщо бабуся не помре, то й її заберемо, перенесемо будинок з Багрова до Сергіївки, поставимо його над самим озером і будемо там влітку жити і удити разом з тітонькою... Але всі ці мрії розвіювались, як тільки я згадував про дідусеву смерть, в якій ніхто не сумнівався. Я знав, що він хотів нас бачити, і мушу признатися, що від думки про це неминуче побачення мені ставало моторошно. Найбільше я боявся, що дідусь стане прощатися зі мною, обнімати мене і помре, що мене не можна буде вийняти з його рук, бо вони *заклякнуть*, і що доведеться мене разом з ним закопати в землю... Звичайно, таке побоювання могло народитися з розповідей про покійників, про заклика їхні тіла, але як дивно суперечило воно моїм тодішнім, розсудливим вже уявленням про інші речі. Боже мій, як завмирало від страху моє серце, коли я думав про це! Мені забивало подих, холодний піт зрошував обличчя, я не міг влєжати на своєму місці, схопився і сів впоперек своєї постелі, навіть почав був будити сестричку, і якщо не закричав, то, напевне, тому, що в мене не було голосу... Саме під цей час прокинулася мати і ойкнула, глянувши на моє обличчя: перев'язка давно зсунулася, і синя, навіть чорна гуля над оком злякала мою матір. Уявний страх мій розвіявся перед справжнім переляком матері, і я прибіг до неї на постіль, запевняючи, що я здоровісенький, що мені нічого не болять. Мати заспокоїлась і сказала, що це минеться. Сон підкріпив її, вона швиденько встала, одягнулася і пішла до дідуся... Вже розвиднілося; сестричка моя також прокинулася і теж спочатку злякалася, глянувши на моє око, але його зав'язали, і вона заспокоїлась. Вона анітрохи не боялась дідуся, дуже жаліла його і сама хотіла йти до нього. Її бадьорість і любов до дідуся присоромили і підбадьорили мене. Маті скоро повернулася і сказала, що дідусь уже

надзвичайно кволий, але ще при пам'яті, хоче нас бачити і поблагословити. Хоч як я намагався опанувати себе, але не міг приховати свого страху і навіть зблід. Мати старалася підбадьорити мене: «Як можна боятися дідуся, коли він ледве дихає і вже вмирає?» Я подумав, що саме цього я боюся, але не наважився сказати. Вона повела нас у світлицю до дідуся, який лежав на постелі, заплющивши очі; обличчя його було бліде і так змінилося, що я не впізнав би його; біля узголів'я в кріслі сиділа бабуся, а в ногах стояв батько; очі в нього розпухли і почервоніли від сліз. Він нахилився до вуха хворого і голосно сказав: «Діти прийшли попрощатися з вами». Дідусь розплющив очі, не кажучи ні слова, тремтячою рукою перехрестив нас і торкнувся пальцями наших голів; ми поцілували його схудлу руку і заплакали; всі, хто був у кімнаті, почали плакати, навіть ридати, і лише тепер я помітив, що біля нас стояли всі тітоньки, дядечки, старі жінки і дідусеві слуги. Страх мій зовсім минувся, і в цю хвилину я відчув справжню любов і жаль до вмираючого дідуся. В кімнаті стояла нестерпна задуха, було дуже жарко; мати скоро забрала нас у вітальню, де ми з сестричкою так розплакалися, що нас довго не могли заспокоїти. Щоб трохи розважити нас, мати покликала до нас двоюрідних наших сестриць. Вони були значно спокійніші і зустріли нас привітно; ми самі трохи заспокоїлись і розговорилися з ними. Ми проговорили так до обіду — його подавали, як і звичайно, в залі; страв було дуже багато, і, крім моєї матері та батька, який навіть за стіл не сів, всі їли охоче і розмовляли досить спокійно, тільки неголосно. Після обіду сестриці зайшли до нас у вітальню, і я почав дуже жваво балакати і розповідати їм різні різнощі. Несвідомо я хотів заглушити в собі пустою балаканиною безнастанну думку про дідусеву смерть. Мати раз у раз виходила до хворого і дозволила нам йти в світлицю до двоюрідних сестер. Проходити до них треба було через коридор і через дівочу, де повнісінько було покоївок — дорослих і дівчаток; їхнє вбрання вразило мене: одні були в пістрьових платтях, другі — в тілогрійках і спідницях; інші — просто в самих сорочках і спідницях: всі сиділи за гребенями і пряли. Це була для мене цілковита новина, і я, спинившись, з цікавістю розглядав, як пряжи, одною рукою посмикуючи ляльні мички, другою крутили веретена з намотаним на них прядивом; все це робилося дуже проворно і гарно, а що

всі мовчали, то дзижчання веретен і посмикування мичок створювали своєрідний шум, якого мені ніколи не доводилось чути. В цей самий час, як я вслухався і придивлявся уважно, в дідусевій кімнаті розлігся плач; я здригнувся, в одну хвилину вся дівоча спорожняла: пряжи, покинувши свої гребені і веретена, посунули юрмою в світлицю вмираючого. Я подумав, що дідусь помер; вражений і зляканий цією думкою, я, сам не пам'ятаю як, опинився в кімнаті своїх двоюрідних сестриць, вліз на тітчине ліжко і сховався в куток за подушки. Параша, залишивши нас самих, також побігла подивитись, що робиться в світлиці сердешного старого пана. Мені стало ще страшніше; але Параша скоро повернулася і сказала, що дідусь почав був *томитися*, але знов оклипнув. «Однаково, вночі помре», — додала вона цілком байдуже. Ми пробули в сестер години зо дві, але я вже не теревенив, а сидів, як з води виїнятий. Нас покликали пити чай у залу, куди приходили мати, тітоньки й бабуся, але поодинці і ненадовго. Батько не приходив, і мені було сумно, що я так давно його не бачив. Я вже розумів, як тяжко йому було дивитися на конання свого батька. Після чаю двоюрідні сестри знов зайшли до нас у вітальню, і я знов не брав ніякої участі в їхніх розмовах; години через дві вони пішли спати. Як я заздрих їм, що вони нічого не боялися, і як я хотів, щоб вони не йшли звідси! Без них мені стало ще страшніше. Люба сестричка моя журилася за дідусем і безнастанно про нього згадувала. Вона казала: «Дідусь не буде їсти. Дідуся закопають у сніг. Мені його жаль». Вона плакала, але так само, як і перше, нічого не боялася, і скоро заснула. А я не відчував нічого, крім страху, і був певен, що не засну цілу ніч. Я благав Парашу, щоб вона не виходила з кімнати, і вона обіцяла побути зі мною, поки не прийде матуся. Замість нічника, що завжди горів тьмяно, я упросив засвітити свічку. Побачивши, що Параша куняє, я почав з нею розмовляти. Я спитав: «Чому дідусь не плаче і не кричить? Йому ж боляче помирати?» Параша, сміючись, відповіла: «Ні, коли вже настає смертний час, — боляче не буває; тут уже людина нічого не тямить і не чує. Дідусь уже без язика і нікого не впізнає; хоче щось сказати, дивиться широко розкритими очима і тільки губами ворушить...» Новий, ще страшніший образ конаючого дідуся виник у моїй уяві. Цей образ невідступно стояв перед моїми очима. Я відчув усю нестерпність муки,

про яку не можна сказати нікому, бо людині вже відібрало мову. Я схопив Парашу за руку, не випускав її і перестав говорити. Гніт нагорів, треба було зняти нагар із свічки, але я не наважився навіть на хвилину розстатися з рукою Параші: вона повинна була йти разом зі мною і переставити свічку на стіл коло мене, так близько, щоб можна було знімати нагар щипцями, не встаючи з місця. Параша почала дрімати, а я раз у раз її будив, жалібно повторюючи: «Парашенько, не спи». Нарешті, прийшла мати. Вона здивувалася, що я не сплю, і, дізнавшись про причину, перенесла мене на свою постіль і, не роздягаючись, лягла разом зі мною. Я обняв її обома руками і, заспокоєний її запевненнями, що дідусь помре не скоро, — незабаром заснув. — Я проспав спокійно кілька годин, але пробудження було жахливе. Розплющивши очі, я побачив, що матері нема в кімнаті, Параші — також; свічку погасили, нічник догорав, і від вогняного язика потухаючого гнота, що борсався на дні горщечка з вигорілим салом, в кімнаті вряди-годи блимало миготливе хистке світло, і мені здавалося, що от-от настане цілковита темрява. Невистачає слів, щоб описати, який опанував мене страх! Немов окропом обливалося моє серце, і водночас мороз пробігав по всьому тілу. Я закутався з головою в ковдру і відчував, як мене зрошує холодний піт. Марно заплющував я очі — дідусь стояв передо мною, дивлячись мені у вічі і ворущачи губами, як казала Параша. Цвіркуні цвірчали в голих дерев'яних стінах, і ці ледве чутні звуки болісно пронизували мій слух. Якби під цей час щось грюкнуло або тріснуло, мені здається, я помер би від переляку. Раптом я почув здалеку спершу плач; я подумав, що це мені примарилося... але плач перейшов у зойки, стогін, вереск... я не в силі був далі витримати; скинув ковдру і почав кричати так голосно, як міг: сестричка прокинулася і також почала кричати. Напевне, довго тривали наші крики, ніким не почуті, тому що в цей час справді вмер дідусь; всі в домі прибігли в світлицю до небіжчика і всі зняли таке страшне голосіння, що ніхто не міг почути крику дітей. Світ мені потьмарився, і вже я був близький до непритомності або божевілля, коли раптом вбігла Параша, яка спокійнісінько спала собі в коридорі біля наших дверей і яку, нарешті, розбудили зойки, що линули із світлиці; на щастя, нас з сестрою вона почула раніше, тому що ми були ближче. Вона засвітила свічку коло гас-

пучого нічника, взяла нас до себе на коліна і якось заспокоїла. Нарешті прийшла мати, сама змучена і хвора, сказала, що дідусь вмер о шостій годині ранку і що зараз прийде батько і ляже спати, бо не спав уже дві ночі. І справді, незабаром прийшов батько, поцілував нас, перехрестився і сказав: «Нема вже вашого дідуся» і гірко заплакав; заплакали і ми з сестричкою. Голосіння в домі вщухло. Батько ліг і ту ж мить заснув. Свічка горіла в кутку, чимось заставлена, у вікнах побілішало, я здогадався, що пючинає розвиднятися; це мене дуже підбадьорило, і незабаром я заснув разом з матір'ю і сестрою.

Я проспав дуже довго. Яскраве зимове сонце зазирнуло вже у наші вікна, коли я розплющив очі. Насамперед, я почув церковні співи у залі, а потім звідти долинули плач і ридання. Подія минулої ночі ожила в моїй пам'яті, і я зразу здогадався, що, напевне, моляться богу за померлого дідуся. В кімнаті нікого не було. «Мабуть, і Параша з сестричкою пішли молитися богу»,— подумав я і став терпляче ждати, поки хто-небудь прийде. Вдень, при світлі сонця, я не боявся самотності. Незабаром прийшла Параша з сестричкою, в якої очі були заплакані. Параша, сказавши: «Ось як заспали, вже скоро обідати будуть», стала швиденько мене одягати. Я почав умиватися, і раптом вслухався в якоесь одноманітне, тихе, співуче читання, що долиняло начебто із зали. Я спитав Парашу, що це таке читають, і вона, обливаючи з рукомийника холодною водою мою голову, відповіла: «За дідусем псалтир читають». Я ще ні про що не здогадувався і був досить спокійний, коли раптом сестричка сказала мені: «Ходімо, братіку, в залу, там дідусь лежить». Я злякався і, все ще не розуміючи суті справи, спитав: «А як дідусь у залу прийшов, хіба він живий?» — «Де там живий,— відповіла Параша,— вже давно захолюнув; його обмили, одягли у саван, принесли в залу і поклали на стіл, відправили папахиду, попи поїхали¹, а тепер старий Яким читає псалтир. Не слухайтеся сестрички, ну, чого на дідуся дивитись: такий страшний, одне око розплющене...» Від кожного Парашиного слова мене охоплював дедалі більший жах, а остання картина так вразила, що я з криком ви-

¹ В Оренбурзькій губернії про священника з причтом іноді говорять у множині.

скочив з вітальні, і через коридор та дівочу прибіг у кімнату двоюрідних сестер; за мною прибігли Параша і сестричка, але ніяк не могли переконати мене, що треба повернутися до вітальні. Правда, страх смішний, і я не серджуся на Парашу за те, що вона сміялася, умовляючи мене повернутись і навіть пробуючи повести силоміць, проти чого я оборонявся і руками і ногами; але муки, породжувані страхом у дитячому серці, такі жахливі, що гріх з цього сміятися. Параша пішла за моєю матір'ю, котра, як я довідався потім, разом з іншими, приводила до пам'яті бабусю: бабуся зомліла після панахиди, бо вона страшенно плакала, рвалась і тіпалася. Мати прийшла разом з тітонькою Єлизаветою Степанівною. Я кинувся матері на шию і благав її не вести мене у вітальню. Їй було від того дуже неприємно і соромно за мене перед двоюрідними сестрами, що я хоч і мужчина, а такий боягуз. Вона хотіла суворо обійтись зі мною, але я зробився такий несамовитий, що мати сама злякалась. Тітонька, мабуть, зглянулася на мене, бо запропонувала, що перейде у вітальню із своїми дочками, які не бояться покійників. Мати ніколи не прийняла б такої послуги, а тепер вона охоче і вдячно погодилася. Наче тягар упав з мого серця, коли було вирішено, що ми перейдемо у цю наріжну кімнату, віддалену від зали. В ній не чутно було ні читання псалтиря, ні голосіння. Вити по мертвому, або голосити, вважалося тоді необхідністю, обов'язком. Не лише тітоньки, а й усі баби, дворачки і селянки, плакали і голосили, приказуючи: «Батечку ти наш рідний, на кого ти нас покинув, сиріт бідолашних» і т. ін. і т. ін. Ми перебралися в тітчину світлицю дуже скоро; я й не бачив, як перенесли речі, тому що нас покликали обідати. Великий круглий стіл було накрито в бабусиній світлиці. Коли ми з сестричкою увійшли туди, бабуся, всі тітоньки і двоюрідні наші сестри, запнуті чорними хустками, а деякі з чорними хустинками на шиї,— сиділи мовчки одне біля одного; обидва дядьки теж були там; ця картина справила на мене гнітюче враження. Всі перецілували нас, плакали якось протятло, приказували: «Покинув вас дідусь рідненький» і ще щось подібне, чого я не пам'ятаю. Незабаром на столі з'явилось безліч страв. Не знаю чому, але прислужували тільки покоївки. Батько був чимось зайнятий у столярні, і на нього чекали досить довго. Моя мати казала своїй свекрусі: «Чому ви, матінко, не zvolите сі-

дати їсти? Олексій Степанович зараз прийде». Але бабуся відповідала, що «Альоша тепер цілковитий господар і глава дому, тож треба на нього почекаати». Мати спробувала заперечити: «Він ваш син, матінко, і ви будете завжди господинею в його домі». Бабуся замахала руками і сказала: «Ні, ні, невісточко, по-нашому не так, а знай кулик своє болото». Все це я слухав з великою увагою і цікавістю. Раптом відчинилися двері, і увійшов мій батько. Я його давно не бачив, бачив тільки якусь хвилину вночі; він був блідий, печальний і змарнів. В одну мить усі підвелися і пішли йому назустріч, навіть товста моя бабуся, ледве тримаючись на ногах і кимось підтримувана, почвала-ла до нього, а всі чотири сестри впали перед ним навколiшки і завили. Всього не можна було розчути, та я й забув багато що. Пам'ятаю слова: «Ти тепер наш батько, зглянься на нас, сиріт». — Добрий мій батько, умиваючись слізьми, всіх піднімав і обнімав, а своїй матері, що йшла йому назустріч, сам вклонився до землі і потім, цілуючи її руки, запевняв, що ніколи в світі її волі не переступить і що все в домі буде, як і перше. Після цієї сцени всі звернулися до моєї матері і, хоча не вклонялися до землі, як моєму батькові, але просили її, *справжню господиню в домі*, бути до них прихильною і ласкавою. Я бачив, що моїй матері все це було прикре й огидне; вона дуже добре знала, що її не любили, що зичили їй усякого лиха. Вона відповіла холодно, що «ніколи ніякої влади на себе не візьме і що буде всіх поважати і любити, як і раніше». Сіли за стіл і почали так їсти (крім моєї матері), що я зчудовано дивився на всіх. Тітонька Тетяна Степанівна наливала миневу юшку з величезної каструлі і, кладучи кожному купи ікри та печінок, приказувала: «Їжте, матусю, братіку, сестрице, ікорку та печіночку, а як любив їх батечко...» — і я сам бачив, як сльози у неї капали в тарілку. Так само і інші плакали і їли з дивовижним апетитом. Після обіду всі пішли спати і спали до вечірнього чаю. Проходячи через дівочу до нашої нової кімнати, я боязко поглядав на незачинений коридор, що виходив просто у залу, звідки доносилося одноманітне втомне проказування псалтиря. Батько з матір'ю також відпочивали, а ми з сестричкою розмовляли пошепки. При денному світлі до мене повернулася бадьорість, і я навіть милувався яскравими сонячними променями. Кімната мені дуже подобалась; крім того, що звідси було далеко до

покійника, вона була наріжна і однією своєю стороною виходила на ріку Бугуруслан, що й узимку не замерзав, завдяки бистрій течії і безлічі джерел. Він круто повертав якраз навпроти вікон. Сніги, і серед них бистра ріка, літня кухня на острові, високі до неї переходи, другий острів з великими і стрункими деревами, запушеними інеем, а вдалині — стрімка, урвиста Челяївська гора, — вся ця картина справила на мене приемне, заспокійливе враження. Вперше відчув я, що й зимовий краєвид може мати свою красу.

Мій спокій тривав до смерку. Сам того не помічаючи, я, із згасанням сонячних променів, втрачав свою бадьорість. Я боявся навіть іти пити чай до бабусиної кімнати, тому що треба було проходити в дівочій повз той коридор. Мати строго наказала мені йти. Я змусив себе послухатися, але бігцем пробіг повз дівочу, заткнувши вуха і одвернувшись від коридора. Після чаю в бабусиній світлиці почалися розмови про те, як помирав і що звелів виконати дідусь, а також про те, що післязавтра його ховатимуть. Мати, помітивши, що такі розмови мене хвилюють, зараз повела нас з сестрою до нашої наріжної кімнати, навіть запросила до нас двоюрідних сестриць. Вони, посидівши і побалакавши з нами, пішли, і коли треба було лягати спати, жах знов опанував мене і так позначився на моєму обличчі, що мати зрозуміла, яку ніч я проведу, якщо не ляжу спати разом з нею. Палкою вдячністю до неї сповнилося моє серце, коли вона сама сказала мені: «Серьожа, ти ляжеш зі мною». Це все, чого я міг бажати, про що, безперечно, став би і просити і в чому не відмовили б мені; але як тяжко, як соромно було б просити про це! Я, звичайно, не одразу наважився б і перед тим промучився б не одну годину. О, хай буде добре тим, хто щадить, не змушує до принизливого признання в полохливості боязку дитину! Ніч минула спокійно. Я прокинувся ще вдосвіта і почув дуже цікаву розмову між батьком і матір'ю. Я дізнався, що батько мій хоче піти у відставку і зовсім перебратися в Багрово. Ця звістка вельми мене засмутила; двічі я приїздив у Багрово, і обидва рази було мені тут дуже недобре, і воно, звичайно, не могло мене приваблювати; всі мої мрії поривалися до Сергіївки, де так весело минуло для мене торішне літо. Тут-таки я вперше почув, що в мене буде нова сестричка або братік.

Наступний день минув так само, як попередній, тобто вдень я був спокійніший і бадьоріший, а надвечір знову починав боятися. Найбільше тривожив мене сумнів, чи покладе матуся мене з собою спати. Я з хвилюванням очікував того часу, коли почнуть стелити постіль, і дуже зрадів, побачивши, що мої подушки кладуть на матусине ліжко. Я взнав новину, що завтра дідуся повезуть ховати в село Неклюдово, а він саме цього не бажав, бо не любив усього неклюдовського. Чому вчинили всупереч його бажанню — я досі не знаю: але пам'ятаю, що говорили про якісь важливі причини. Мушу признатися, що я палко бажав, щоб якнайскоріше повезли дідуся. Я почував, що лише тоді повернется в мою душу цілковитий спокій. Мерців боїться багато хто цілий свій вік; я сам боявся їх і ніколи не бачив років до двадцяти. Страх цей визначити важко. Людина доросла, очевидно, страхається власного враження: вигляд покійника схвилює її душу і довго тривожитиме її уяву; але тоді я просто боявся і був певен, що дідусь, як тільки я гляну на нього, на хвилину оживе і схопить мене.

Настав цей печальний і урочистий день. Всі повставали рано; почалася біганина і безнастанне грюкання дверей. Коли ми прийшли, раніш, аніж звичайно, пити чай до бабусиної світлиці, всі тітоньки й бабуся були вже в дорожньому вбранні; коло ганку стояло кілька повозок і саней, запряжених гужем. У подвір'ї і на вулиці було повно людей: зійшлися не тільки свої селяни й селянки, від старого і до малого, але й околишні зібралися попрощатися з моїм дідусям, котрого всі любили й поважали, як батька. Через багато років я почув, що сусідня мордва інакше не називала його, як «отця наша». Коли все було готове і всі пішли прощатися з небіжчиком, то в залі знялося голосіння, що розлягалось по всьому будинку: я відчував страшенне хвилювання, але вже не від страху, а тому, що несвідомо осягав важливість події, жалів сердешного дідуся і сумував, що вже ніколи його не побачу. Двері в домі були скрізь розчинені навстіж, скрізь стало дуже холодно, і мати сказала Параші не водити сестричку прощатися з дідусям, хоч вона плакала і просилась. Отже, ми тільки втрюх zostалися в теплій бабусиній світлиці. Раптом я почув глухий шум і тупіт безлічі ніг у залі, з яким разом посувалися плач і голосіння: все це пройшло мимо нас, і незабаром я побачив, що з ганку, нібито на

головах людей, спустилася дерев'яна труна; потім, коли густий натовп розсунувся, я розглядів, що труну несли мій батько, двоє дядьків і старик Петро Федоров, якого самого вели під руки; бабусю також вели спочатку, але незабаром посадовили в сани, а тітоньки й матуся йшли пішки; багато хто з людей, що стояли на подвір'ї, вклонялися до землі. Поволі посуваючись, натовп вийшов на вулицю, витягнувся на всю її довжину і, нарешті, зник з моїх очей. Стоячи на стільці і дивлячись у вікно, я плакав від щирого серця, сповненого зворушення і любові до мого дідуся, якого так любили всі. На одну мить мені захотілося навіть ще раз його побачити і поцілувати схудлу його руку.

Ми сиділи в бабусиній світлиці і сумовито мовчали. Після шуму і руху в домі запала мертва тиша. Раптом підїхали до ганку сани; з них зійшла мати і дві наші двоюрідні сестри. Я скрикнув від радості; я думав, що всі поїхали в Неклюдово, за двадцять верст. Слідом за приїздом матері ринули юрби людей, що теж повернулися. Мати провела дідуся до околиці; там поставили труну на сани, а всі, хто проводжав, сіли у повозки. Ми пішли до своєї наріжної кімнати. Мати, змучена душею, бо щиро любила покійного дідуся, і вкрай стомлена, пролежала майже цілий день, не приділяючи нам уваги. Двоюрідні сестриці zostавалися у нас в кімнаті, і ми з ними дуже розговорилися, і дуже приязно. А втім, говорили, переважно, вони, і я тут почув багато такого, про що раніше не мав ніякого уявлення і що навіть вважав неможливим. Я почув, наприклад, що вони зовсім мало люблять, а тільки бояться своїх батьків, що вони безнастанно брешуть і обдурюють їх; я почав був картати своїх сестриць, доводити їм, як це погано, і вчити їх, як повинні поводитись хороші діти. Я говорив усе те, що знав із книг, ще більше з власного мого життя, але сестриці або не розуміли мене, або сміялися з мене, або запевняли, що в них татусь і матуся зовсім не такі, як у мене.

Пізно ввечері повернувся батько. Бабуся з тітоньками залишилася ночувати в Неклюдові у рідних своїх небог; мій батько просто з похорону, не заходячи в дім, хоч як його запрошували, поїхав до нас. Він цілий день нічого не їв і страшенно стомився, тому що довго йшов пішки за дідушевою труною. Цієї ночі я спав уже на окремому ліжечку разом із сестричкою. Я ввечері знов відчув

острах, але приховав його; мати поклала б мене спати з собою, та для неї це було б неспокійно; до того ж, вона спала, коли я лягав. Довго не міг я заснути; перед моїми очима гойдалася труна з чимось, що в ній лежало, і поволі просувалася вперед на плечах юрми народу; це ввижалося мені безнастанно і далеко проганяло сон. Нарешті, примушуючи себе, я якось заснув, слава богу, і прокинувся пізніше за всіх.

На обід приїхали бабуся, тітоньки й дядьки; напередодні весь дім вимили, в грубах добре натопили, і в домі стало тепло, крім зали, куди, проте, ніхто і не входив протягом дев'яти днів. Псалтир читали вдень і вночі уже в дідусевій світлиці, де він жив і помер. Пили чай, обідали і вечеряли у бабусі, бо це була найбільша кімната після зали; там-таки звичайно всі сиділи й розмовляли. Мати кілька днів не могла очуняти; вона, здебільшого, сиділа з нами в нашій світлій наріжній кімнаті, в якій, проте, було холодніше, ніж в інших; але мати захотіла залишитися в ній до від'їзду в Уфу, призначеного через дев'ять днів.

Хоч який малий я був, але помітив, що мого батька всі тітоньки, а надто Тетяна Степанівна, часто обнімали, цілували і казали, що він один zostався в них годувальник і захисник. До матері моєї теж дуже підлещувалися. Тітонька Тетяна Степанівна часто приходила до нас, щоб «голубоньці сестрі не було скучно», і кликала її з собою, щоб разом поговорити про різні домашні справи. Але мати завжди відповідала, що «не хоче втручатися в їхні сімейні й домашні справи, що її згода тут не потрібна і що все залежить від матінки», тобто від її свекрухи. Повертаючись з сімейних нарад, батько розповідав матері, що покійний дідусь, ще перед нашим приїздом, дав різні розпорядження бабусі; призначив кожній дочці, крім хрещеної матері моєї, доброї Аксенії Степанівни, по одному сімейству з двораків, а для Тетяни Степанівни наказав купити сторговану землю у башкирців і перевести туди 25 душ селян, причому перелічив їхні імена; крім того, роздав дочкам багато хліба і всякого домашнього збіжжя. «Хоч батечко мені нічого не казав, а зволив тільки мовити: *не забудь про Танюшу і нагороди так само, як я нагородив решту сестер, коли віддавав їх заміж*,— але я свято виконаю те, що він наказав матусі». Мати схвалила його намір. Коли мій батько

сказав, що беззаперечно вволить дідушеву волю, всі дякували йому і низенько вклонялися, а Тетяна Степанівна вклонилася шавіть до землі. Вона приходила до моєї матері обнімати, цілувати і дякувати їй, але та ніяких дякувань не приймала і казала, що ця справа зовсім її не стосується.

Я помічав іноді, що Параша щось шепотіла моїй матері; іноді вона слухала її, а найчастіше наказувала мовчати і проганяла, і ось що ця Параша, одягаючи мене, одного разу мені сказала: «Ви тут сидите собі, а вас грабують». Я не зрозумів і попросив пояснити. Параша відповіла: «Та от скільки тепер батечко ваш роздав селян, двораків і всякого добра тітонькам вашим, а все даремно; вони наклеп звели на покійника; вони справді просили, але ж дідусь відповів: що брат Альоша дасть, тим і вдоволені будьте. Никанорка Танайчонок все це на власні вуха чув, і всі в домі це знають». Я погано розумів, у чому річ, і це не справило на мене ніякого враження; але я, як і завжди, поспішив розповісти про це матері. Вона так розсердилась і так кричала на Парашу, так погрожувала їй, що я злякався. Параша плакала, просила пробачити їй, валялася в ногах у моєї матері, христілася і божилася, що ніколи більше цього не буде. Мати сказала їй, що коли ще раз таке трапиться,— вона пошле її в сімбірське Багрово доглядати корів. Як було мені жаль бідолашну Парашу, як вона жалібно на мене дивилася і як благала, щоб я упросив матусю простити їй!.. і я гаряче просив за Парашу, картаючи себе за те, що завдав їй такого горя. Мати простила, проте вигнала геть з нашої кімнати свою улюблену віддану служницю і не дозволила їй наvertатися на очі, аж поки її не покличуть, а мені вона строго наказала, щоб я ніколи не слухав теревенів слуг і не вірив їм і що все це вигадки багровської челяді; звісно, що тоді я анітрохи не сумнівався в правдивості материних слів. Тільки згодом зрозумів я, чому мати гнівалася на Парашу і чому вона хотіла, щоб я не знав печальної істини, яку мати знала дуже добре. Зрозумів також і те, нащо мати марно звинувачувала багровську челядь, зрозумів, що в даному разі челядь була значно вища за деяких своїх панів.

Зрадивши, що до мене й до сестрички бабуся й тітоньки стали привітні, і певний, що всі нас люблять, я сам став дуже привітно обходитись з усіма, а надто з бабу-

сею. Я незабаром запропонував усьому товариству послухати, як я читаю «Росіаду» і трагедії Сумарокова. Мене слухали з цікавістю, хвалили і казали, що я розумник, грамотій і читець.

Через кілька днів страх мій зовсім минувся. Я став ходити по всьому дому, іноді разом з Овсійовичем. Одного разу якось без нього я зазирнув навіть до дідушевої кімнати: вона була порожня, всі речі кудись винесли, лише стояв у кутку його ослінчик і ліжка з мотузяною плетінкою, посеред якої лежав тонкий лубок, вкритий повстю, а на повсті спали по черзі читці псалтиря; читців було двоє: старезний дід Яким Мисейович і дуже молодий, рудий хлопець Василь. Вони чергувалися, читаючи день і ніч. Коли я увійшов вперше до цієї печальної кімнати, читав Мисейович повільно і гугняво, погано розбираючи і крізь окуляри церковне письмо. В кутку стояв високий столик, накритий білою серветкою, з великим образом, перед яким горіла жовта воскова свічка; Яким іноді хрестився, а іноді й вклонявся. Я стояв довго і тихо, охоплений почуттям сумовитого розчуження. Раптом мені захотілося самому почитати псалтир за дідусем: я ще в Уфі навчився читати церковне письмо. Я попросив про це Якіма, і він погодився. Заставивши мене спершу помолитися богу, Мисейович підставив мені низенький дідусів ослінчик, і я, стоячи, почав читати. Якесь хвилювання стиснуло мені груди, я чув, як стукотіло моє серце, і дзвінкий голос мій тремтів; але незабаром я заспокоївся і відчув невимовну втіху. Я читав досить довго, коли раптом голос Овсійовича, який, увійшовши за мною, вже давно стояв і слухав,— перебив мене: «Може, годі, соколику? — сказав він.— А читати мастак». Я озирнувся: Мисейович заснув, прихилившись до вікна. Ми розбудили його, і він, перехрестившись, почав читати. Я помолився перед образом, подивився на дідусеве ліжка, на якому спав рудий Васька, згадав усе минуле і печально вийшов з кімнати.

Настав і дев'ятий день, день помину по дідусеві. Напередодні всі, крім батька й матері, навіть двоюрідні сестри, поїхали ночувати в Неклюдово. А на дев'ятий день і батько з матір'ю, рано-вранці, щоб встигнути на обідню, теж виїхали туди. В цілому домі зосталися тільки ми з сестричкою. Овсійович зі мною не розлучався, і я упросив його піти в дідусеву кімнату, щоб ще раз почитати за

ним псалтир. У світлиці так само читав Мисейович і так само спав рудий Васька. Хоча я почав читати з певним хвилюванням, але голос мій уже не тремтів, і я читав з ще більшою внутрішньою втіхою, аніж уперше. Довго й терпляче слухав Овсійович; нарешті так само сказав: «Може, годі, соколику? Ніжки, мабуть, стомилися». Мисейович знов куняв, прихилившись до вікна; я знов помолвився богу і навіть вклонився до землі, знов сумовито подивився на дідусеве ліжко — і ми вийшли. Дідусевої світлиці в такому вигляді мені вже не довелося побачити. Виходячи з кімнати, Овсійович сказав: «Оце добре вийшло! В Неклюдові правили панахиду за упокій дідуса на його могилці, а ти, соколику, читав псалтир в його світлиці», і я відчув незвичайну втіху і навіть якусь гордість.

На обід, про який, як я помітив, заздалегідь подбали тітоньки,— всі повернулися з Неклюдова; приїхали навіть бабусині небоги із старшими дітьми. Ще перед тим, як приїхали господар й гості, було накрито великий стіл у залі. Мати повернулася дуже стомлена і схвильована, батько з червоними від сліз очима, а інші видалися мені спокійнісінькими. Як приїхали, так одразу сіли обідати. Страв була сила-силенна, і всі такі масні, що мати нам з сестричкою майже нічого їсти не дозволила. Наприкінці обіду подали купи млинців: їх їли плачучи і навіть ридаючи, хоча перед тим всі були спокійні і голосно розмовляли. Мати нічого не їла і дуже була печальна; я очей з неї не зводив. Я чув, як вона, пішовши по обіді в нашу кімнату, сказала Параші, з якою знову почала привітно розмовляти, що вона «нічого не могла їсти, тому що обідали на тому самому столі, на якому лежало тіло покійного батечка». Мене так вразили ці слова, що я сам відчув огиду до тих страв, які їв... Мене навіть занудило.— Ввечері гості поїхали, бо в домі ніде було розміститись...

На другий день ми лаштувалися в дорогу і пакували речі, а на третій, рано-вранці, виїхали. Прощались довго, обнімалися, цілувалися і плакали, а найбільше бабуся; вона не один раз казала моему батькові: «Бога ради, Альоша, виходь швидше у відставку і перебирайся в село. Хіба я можу дати лад чоловічому хазяйству: я вдова, і вік мій похилий, здоров'я моє нікудишне, а Танюша людина молода, та ми й не тямимо нічого. Адже все тут дер-

жалося покійним, а тепер нас з Танюшею ніхто й слухатися не захоче. Всі роз'їдуться по домівках; ми зостанемося самі,— ну що ми, жінки, зможемо вдіяти?» Батько обіцяв вволити її бажання.

УФА

Мушу признатися, що мені не жаль було покинути Багрово. Двічі я жив у ньому, і обидва рази невесело. Вперше була дощовита осінь і тяжке життя в розлуці з батьком і матір'ю, при явно недобррозичливому ставленні родичів-господарів або, вірніше кажучи, господинь. Вдруге стояла люта зима, помер дідусь, і я пережив болісний страх, який надовго дався втямки. Отже, не було за що полюбити Багрово. Подорож наша назад, до Уфи, відбулася швидше й спокійніше: мороз пересівся, віконця в нашому візку не зовсім були запорошені снігом і візок не перекидався.

В Уфі всі знайомі наші та друзі дуже нам зраділи. Коло знайомих наших, а надто знайомих з нами дітей, значно зменшилося. Хрещений батько мій Д. Б. Мертваго, який, хоч і не голубив мене, але зате ніколи не дразнив,— давно вже виїхав у Петербург. Княжевичі із своїми дітьми жили в Казані. Мансурови, також з усіма дітьми, кудись виїхали.

Збагачений безліччю нових уявлень і почуттів, я почав знову перечитувати свої книги і дещо зрозумів у них краще, аніж перед тим, побачив навіть те, чого раніше зовсім не бачив, тим-то й самі книги видалися мені почасті новими. Понад рік минуло, відколи я зробив невдалу спробу навчати грамоти любу мою сестричку, і я знову взявся до цієї важливої і ще невдячної для мене справи, марність якої дуже мене засмучувала. Сестричка моя виучувала три-чотири літери за ранок, ввечері ще знала їх, бо, лягаючи спати, я робив їй завжди екзамен; але на другий день вранці нічогоїсінько не пам'ятала. Краснопис я опанував уже добре, арифметику давно занедбав. Я мав надію, що навесні ми знову поїдемо до Сергіївки; але мати сказала мені, що цього не буде. По-перше, тому, що вона, хвалити господа, здорова, а по-друге, тому, що наприкінці травня вона, можливо, подарує мені сестричку або братіка. Хоча ця звістка дуже мене зацікавила і

потішила,— сумно мені було втратити надію прожити літо в Сергіївці. Я вже починав дуже любити природу, пристрасть до удіння також починала опановувати мене, і наближення весни хвилювало серце схильного захоплюватися хлопчика — майбутнього завзятого рибалки.

Відколи ми повернулися до Уфи, я почав прислухатися і помічати, що у матері з батьком точаться суперечки, навіть неприємні. Йшлося про те, що батько хотів неодмінно додержати своєї обіцянки бабусі: негайно вийти у відставку, переїхати в село, перейняти на себе господарські турботи і заспокоїти старість своєї матері. Він вважав, що повинен переїхати в село і взятись до хазяйнування, хоч би навіть бабуся погодилася жити з нами в місті, про що вона й слухати не хотіла. Він казав, що «без хазяїна скоро занепадає порядок і що через кілька років не впізнаєш ні Старого ні Нового Багрова». На всі ці доводи, про які батько мій говорив багато, довго й тихо,— мати відповідала із запалом, що «сільське життя їй огидне, Багрово особливо не подобається і шкідливе для її здоров'я, що її не люблять у сімействі і що там вона весь час зазнаватиме різних неприємностей». А втім, була ще важлива причина для переїзду в село: лист, одержаний від Парасковії Іванівни Куролесової. Довідавшись про смерть мого дідуся, якого вона називала другим батьком і благодійником, Парасковія Іванівна писала до мого батька, що «нічого йому жити пусто-дурно з Уфі, служити в якомусь суді за триста карбованців платні, що значно буде вигідніше взятися до свого власного хазяйства та й їй, старій, допомогти хазяйнувати. А це не буде важко, тому що Старе Багрово всього за 50 верст від Чурасова, де вона завжди живе». Наприкінці листа вона писала, що «хоче побачити Софію Миколаївну, з якою давно слід було б її познайомити, та й на спадкоємців своїх бажає подивитися». Листа цього батько кілька разів читав матері і доводив, що тут і вагатися нічого, якщо не хочемо прогніввити тітоньку і втратити все. Проти цих слів мати не заперечувала.— В мене й раніш склалося уявлення, що Парасковія Іванівна це — сила, повелителька, щось на кшталт покійної государині, а тепер я ще більше укріпився в своїх думках. Суперечки, проте, тривали, батько нічим не поступався, і мати змогла добитися тільки того, що батько погодився не виходити у від-

ставку негайно, а відклав цей намір до цілковитого видужання від *майбутньої хвороби*, тобто до літа. *Майбутню хворобу* пояснили мені очікуваною появою сестрички або братіка. Написали листа до Парасковії Іванівни і не один раз його перечитували; загадали і мені написати по лінійках, що «я дуже люблю бабусю і хочу її бачити». Я не міг любити, та й бачити не хотів Парасковію Іванівну, бо не знав її, і, розуміючи, що пишу брехню, завжди суворо осуджувану в нас, я одверто спитав: «Навіщо мене змушують казати неправду?» Мені відповіли, що коли я познайомлюсь з бабусею, то неодмінно полюблю, і що я тепер повинен її любити, бо вона нас любить і хоче нам зробити багато добра. Дальших заперечень і запитань моїх не стали слухати.

В місто безнастанно доходили різні повідомлення з Петербурга, які всіх тривожили і лякали; але в чому полягали ці повідомлення, я нічого взнати не міг, бо про них завжди говорили тихцем; а на мої запитання звичайно відповідали, що я ще дитина і що мені знати про це не треба. Мені було досадно; найбільше дратувала мене одна відповідь: «Не питайся, бо старий будеш». Одного тільки не можна було приховати: государ наказав, щоб усі, хто служить, ходили в якихось сюртуках, особливого крою, з гербовими гудзиками (сюртуки називалися *обер-роками*), і крім того — щоб дружини чиновників-службовців надівали, поверх своїх парадних суконь, якісь курточки, так само гаптовані, як мундири їхніх чоловіків. У моєї матері був великий хист до всякого вишивання, і вона одразу ж почала шити по карті срібні петлиці, які дуже пасували до голубого коміра білого спензера, або курточки. Мати їздила в такому вбранні кілька разів на свята в церкву, до губернаторші і ще кудись. Я завжди любувався нею і проводив до лакейської. Всі називали мою матір красунею, і справді, вона була краща за всіх, кого я знав.

Весна настала, і замість радісного почуття мене огорнув сум. Що мені було з того, що з гір бігли струмки, що з'явилися таловини в саду і коло церкви, що знову скресла Беляя і знову широко розлилися її води! Не побачу я Сергіївки та її чудового озера, її високих дубів, не буду удити з кладки разом з Овсійовичем, і не лежатиме на березі Сурка, розкинувшись проти сонця! — Раптом я довідуюсь, що батько їде до Сергіївки. Здається,

було це давно вирішено, і тільки приховували від мене, щоб не хвилювати марно дитину. До Сергіївки приїхав землемір, Ярцев, щоб обмежувати нашу землю. Межування обіцяли закінчити за два тижні, тому що моєму батькові конче треба було повернутися на той час, коли в мене буде нова сестричка або братик. Проситися з батьком я не смів. Дороги скрізь розгасли, Белая розлилася на всю широчінь, і мій батько мав проїхати човном десять верст, а потім якось дістатися до Сергіївки возом. Мати дуже непокоїлася про батька, і це в мене також викликало неспокій. Мати боялася також, що межування затримає батька, і щоб її заспокоїти, він обіцяв їй, що коли за два тижні межування не буде закінчено, то він усе покине, залишить там повіреним кого-небудь, хоч би Федора, Парашиного чоловіка, а сам приїде до нас, в Уфу. Мати не могла стриматися від сліз, прощаючись з моїм батьком, а я розридався. Мені було сумно розстатися з ним, і страшно за нього, і гірко, що не побачу Сергіївки і не удитиму там на озері. Марно Овсійович утішав мене тим, що тепер не можна гуляти, бо грязько; не можна удити, бо вода на озері каламутна, — я мало йому вірив: я вже не один раз помічав, що, для того, щоб мене заспокоїти, говорили неправду. Повільно тягнулися ці два тижні. Хоча я, живучи в місті, мало був разом з батьком, бо зранку він звичайно їздив на службу, а ввечері — в гості або сам приймав гостей, але мені було скучно і сумно без нього. Батько не встиг мені розповісти як слід, що означає межувати землю, і я, щоб доповнити відоме вже мені, розпитав матір, а потім Овсійовича, в чому полягає межування, і не взявши від них майже нічого нового (вони самі нічого не знали), склав собі, однак, певне уявлення про цю справу, що здавалася мені важливою і урочистою. А втім, я знав зовнішню обстановку межування: віхи, кілки, ланцюг і понятих. В моїй голові снувалися різні картини, і я бродив мислено, разом з моїм батьком, по полях і лісах Сергіївської дачі. Дуже дивно, що мое уявлення про межування було досить близьке до дійсності: згодом я переконався в цьому на досвіді, навіть думка дитини про важливість і якусь урочистість межування щоразу приходила мені в голову, коли я йшов або їхав за астролябією, що її шанобливо ніс селянин, тоді як інші тягнули ланцюг і вгороджували кілки через кожні десять сажнів; а самої суті справи, тобто вимірювання зем-

лі і здійснення її на план, я, звичайно, тоді не розумів, як і всі навколо мене.

Батько додержав свого слова: точно через два тижні він повернувся до Уфи. Повертатися було значно важче, аніж їхати на межування. Вода почала швидко спадати, в багатьох місцях земля оголилася, і всі десять верст, що їх батько спокійно проїхав туди човном, довелося, повертаючись назад, проїхати вже верхи. Води ще багато стояло у видолинках і низинках, і вона сягала іноді коневі по черево. Батько приїхав, весь з ніг до голови заляпаний грязюкою. Мати і ми з сестричкою дуже йому зраділи, але батько був невеселий; багато які башкирці і припущеники, тобто мешканці «Кїїшек» та «Тімкіна» заявили про свою незгоду і навколо дачі поставили *чорні* (спірні) *стовпи*: обмежування *білими стовпами* означало беззаперечність володіння. Розповівши все докладно, батько додав: «Ну, Серьожа, Сергіївської дачі діждемося хіба на безрік, вона не скоро дістанеться тобі; дарма ми поспішили перевести туди селян». Я засмутився, тому що мені дуже приємно було мати власність, і я відтоді вже перестав говорити з насолодою, при всякій слушній нагоді: «Моя Сергіївка».

Наближався кінець травня, і нас з сестричкою перевели з дитячої кімнати до так званої їдальні, де ми, проте, ніколи не обідали; з нами спала Параша, а в кімнаті, що відокремлювала нас від столярні, спав Овсійович. Йому наказали не відходити від мене. Таке відокремлення від матері, через всю довжину величезного будинку, незважаючи на запевнення, що це конче потрібне для матусиного здоров'я, що життя майбутнього братіка або сестрички від цього залежить, здалося мені зовсім непотрібним; тільки згодом я дізнався, щоб, насправді, спричинилося до цього.

Під цей час, здається 1 червня, сталася жахлива гроза, яка дуже налякала мене. Гроза почалася ввечері, годині о десятій; ми лягали спати; просто перед нашими вікнами хилилося на захід літнє сонце; насувалася чорна хмара, і раз у раз грім погримував глухим гуркотом, але ясна заграва, ще не оповита нею, осявала рожевим світлом нашу велику спальню, тобто їдальню; я стояв коло свого ліжечка і молився богу. Раптом страшний удар грому струснув весь дім і оглушив нас; я кинувся на своє ліжечко і дуже забив собі ногу. Кілька хвилин я не міг

опам'ятатись; опам'ятавшись, я побачив, що сиджу на колінах у Овсійовича, що дощ ллє, як з відра, і що кімната освітлена не надвечірньою загравою, а пожежею. Овсійович розповів мені, що це горить соборна Троїцька дзвіниця, яка зайнялася від блискавки. Люба моя сестричка також була налякана і сиділа на руках своєї няні; раптом увійшла княжна-калмичка і сказала, що пані кличе до себе дітей. Нас привели в спальню. Мати лежала в постелі, батько порався коло неї разом з бабусею-повитушкою (як усі її називали), Альоною Максимівною. Я помітив, що мати не лише стривожена, а й нездорова; вона поклала нас до себе на постіль, голубила, цілувала, і мені здалося, що вона навіть плакала. Побачивши, що мій неспокій передався і моїй сестричці, вона запевнила нас, що її налякав грім, що вона боялася нашого переляку і що завтра буде здорова. Вона перехрестила нас і послала спати; батько також перехрестив. Я помітив, що він не роздягався і не збирається лягати в ліжко. Ми повернулися до нашої кімнати. Ніч була душна, повідчиняли вікна, злива вщухла, йшов уже дрібний дощик; ми почали дивитися у вікна і побачили три пожежі, від яких, незважаючи на чорні хмари, було досить видно. Хтось із військових під'їздив до нашого вікна і питає про здоров'я нашої матері. Сестричка моя скоро задрімала. Параша поклала її спати і сама заснула. Ми з Овсійовичем довго дивилися у вікно і розмовляли. Переляк мій минувся, і я почав розпитувати, що таке блискавка, чому вона запалює, чому гримить грім? Овсійович відповів, що «блискавка вогненна громова стріла і у що вона вдарить, те й займеться». Небо очистилося, замигтіли зорі, ставало вже видно від вранішньої зорі, коли я заснув у моєму ліжечку.

На другий день здогад мій потвердився: мати справді була хвора; цього вже не приховували від нас. Приїздив наш друг Авенаріус і ще якийсь інший лікар. Ми з сестричкою приходили до матусі на одну хвилинку; вона, поцілувавши нас, сказала, що хоче спати, і відпустила. Я не міг розглядіти материного обличчя: в кімнаті було майже темно від опущених зелених гардин. Батько був блідий і схвильований. Туга налягла мені на серце. Я ні на чому не міг зосередитись, тільки плакав і просився до матусі. Напевне, батькові сказали про це: він приходив до нас і сказав, що коли я хочу, щоб мати якнайшвидше видужала, то не повинен плакати і проситися до неї, а

тільки молитися богу і просити, щоб він її помилював, що мати хоч і не бачить, але її материнське серце знає, що я плачу, і що їй від того гіршає. Я повірив, молився богу, і хоч не заспокоївся, але стримувався від сліз. Я навіть умовляв свою сестричку, яка також тужила і не раз починала плакати. Болісно минув цей тяжкий день. На другий, напевне, було ще гірше нашій матері, бо нас навіть здоровкатися до неї не водили. Лікарі приїздили часто. Приносили з церкви великий місцевий образ Іверської божої матері і правили молебень у матусиній спальні. А нас не пустили туди; але ми бачили і чули, як із співами пронесли образ через залу, молилися коло відчинених дверей нашої їдальні. Того дня нас навіть не водили гуляти в сад, а звеліли побігати по двору, дуже великому і зеленому, як луг; але ми не бігали — тільки поволі походжали собі. Дарма Сурка лашився, забігав поперед мене, стрибав на мене, лизав мені руки, — я зовсім не міг з ним бавитись. Овсійович і Параша печально мовчали або тихенько перешіптувались одне з одним. Овсійович уже не старався мене звеселити чи утішити, а тільки повторював, бачачи, що на очі мені безнастанно набігають сльози: «Молись богу, соколику, щоб матуся видужала». Ми повернулися з печальної прогулянки, я кинувся в своє ліжечко, опустив запону, сховав голову під подушку і дав волю сльозам, які стримував я так довго, з неймовірними для дитини зусиллями. Водночас снувалася в моїй голові думка, що я сховався, що я не схлипаю, що матуся не побачить і не почує моїх сліз. Мабуть, Овсійович здогадався, що такі сльози не можна зупинити; він довго стояв коло мого ліжка, знаючи, що я плачу, і мовчав. Нарешті, вилилися сльози, і я заснув. Спав я досить довго і прокинувся з криком, немовби від переляку. Сестричка перша підбігла до мене, весело кажучи: «Матусі трохи краще», і Параша сказала те саме. Овсійовича не було з нами, але він скоро прийшов, і Параша зустріла його запитанням: «Ну що, правда ж, панії покращало?» — «Покращало», — відповів Овсійович, але не твердим голосом. Я це помітив, проте заспокоївся трохи. Давно минув час обіду. Сестричка не хотіла без мене їсти, але тепер, разом зі мною, охоче сіла за стіл і ми сяк-так пообідали. Я упросив Овсійовича довідатись про матусю; він ходив і, поспішно повернувшись, сказав: «Пані спить». Через якийсь час пішла Параша і принесла

таку саму звістку. Сумнів почав закрадатися в мою душу. Я пильно подивився в вічі Овсійовичу і Параші і рішуче мовив: «Ви неправду кажете». Вони збентежились, презирнулися і не зразу відповіли. Все це я помітив, і вже потім не слухав ніяких запевнень. Під час цієї суперечки увійшов батько. По його обличчю я все вгадав. «Ходім,— сказав він тихо,— мати хоче вас бачити і поблагословити». Я заридав, а за мною її сестричка. «Слухайте,— сказав батько,— коли мати побачить, що ви плачете, то їй стане гірше, і вона може від того померти; а якщо ви не будете плакати, то їй покращає». Сльози висохли в мене на очах, сестричка теж перестала плакати. По тому батько взяв нас за руки і привів у спальню. В кімнаті було так темно, що я бачив лише обрис матері, а обличчя її розглядіти не міг; нас підвели до ліжка, поставили на коліна, мати поблагословила нас образом, перехрестила, поцілувала і махнула рукою. Нас покwapно вивели. У вітальні зустріли ми священника; він також поблагословив нас, і ми повернулися до своєї кімнати в якомусь душевному заціпенінні. Я враз начебто забув, що матуся нас поблагословила, попрощалася з нами... Я втратив здатність не тільки міркувати, але й розуміти; одне снувалося у мене в голові, що в матусі темно і що в неї гаряче обличчя. Овсійович, Параша та сестричка плакали, а в мене не було жодної сльозинки. Не знаю, що було зі мною? Я не можу назвати тодішній мій душевний стан холодним розпачем. Думка про смерть матері не вкладалася в моїй голові, і я гадаю, що мої уявлення почали плутатись і що це було початком якогось божевілля. Настав час лягати спати. Овсійович роздягнув мене, звелів мені молитися богу, і я молився, і, як завжди, проказавши молитву, мовив уголос: «Господи, помилуй татуся й матусю». Я ліг. Овсійович сів коло мене і почав щось говорити, але я нічого не чув. Не пам'ятаю, щоб я спав, але Овсійович запевняв по тому, що я скоро заснув і спав щось з годину. Я пам'ятаю тільки, що раптом до мене долинули радісні голоси: «Слава богу, слава богу, бог дав вам братіка, матуся тепер буде здорова». Це казали Овсійович і Параша моїй сестричці, яка, з радісним криком, повторюючи ці слова, прибігла до мого ліжка, розкрила запону, влізла до мене і обняла мене своїми рученятами... Я згадав усе і заридав, як несамовитий, і ридав так довго, що затьмарив радість усім і

стривожив їх. Пішли по мого батька. Він прийшов і, почувши здалеку мої ридання, наближаючись до мене, закричав: «Схаменися, Серьожа! Треба радіти, а не плакати. Слава богу! Мати видужає, в тебе народився братік...» Він узяв мене на руки, посадовив до себе на коліна, обняв і поцілував. Не скоро вщухли судорожні ридання і схлипування, внутрішній і зовнішній дрож. Нарешті, все поступово стихло, і насамперед я побачив, що кімната яскраво освітлена вранішньою зорею, а потім зрозумів, що матуся жива, буде здорова — і почуття невимовного щастя сповнило мою душу! Це сталося 4 червня, вдосвіта, перед сходом сонця, отже, дуже рано. Я все питав, чому сестричка прокинулася, чому вона раніш за мене взнала радісну звістку? Сестричка запевняла, що вона не спала, коли прибігла Параша, але я сперечався і не вірив. Я довго так само сперечався, запевняючи, що я не засинав; але, нарешті, мусив погодитись, що я справді спав, що мене збудили голосна розмова Параші з Овсійовичем та крик сестрички. Батько скоро вийшов, а дядька з нянькою поспішили покласти нас з сестричкою спати. Ми не скоро заснули, а все перемовлялися, лежачи в своїх ліжечках; який у нас братік? Нарешті нам заборонили говорити, і ми міцно заснули.

Пізно настало наше радісне пробудження. Я одразу почав проситися до матусі, і просився так невідступно, що Овсійович ходив з моєю просьбою до батька; батько звелів мені сказати, щоб я і не думав про це, що я кілька днів не побачу матері. Це завдало мені смутку. Потім я почав просити, щоб мене пустили до братіка, і Параша пішла і випросила дозвіл у бабусі-повитушки, Альони Максимівни, прийти нам із сестричкою нишком, через дівоchu, до братіка у кімнату, яка відділялася від спальні матері другою дитячою кімнатою, де звичайно жили ми з сестричкою. Ми ще в снігах пішли навшпиньки, і Параша з цього дуже сміялася. У маленькій дитячій кімнаті висіла чудова колиска на мідному кільці, вкрученому в стелю. Цю колиску подарував покійний дідусь Зубін, коли ще народилася старша моя сестра, що незабаром померла; в ній колихались і я, і моя друга сестричка. Підставили стільця, я заліз на нього і, розсунувши зелену шовкову запону, побачив сонну сповиту дитинку і помітив тільки, що в неї на голівці чорне волоссячко. Сестричку взяли на руки, і вона також подивилася на сонного братіка — і ми

лишилися дуже вдоволені. Приготовлена ваздалегідь мамка, яка ще не годувала немовля, бо йому давали тільки ревенний сироп, чепурно вбрана, була вже тут; вона поцілувала нам ручки. Альона Максимівна, бачачи, що ми такі розумні діти, ходимо навшпиньках і розмовляємо тихенько, пообіцяла щодня пускати нас до братіка саме тоді, коли вона його купатиме. Потішені такими приємними надіями, ми весело пішли гуляти і бігати, спочатку в подвір'ї, а потім і в саду. Цього разу до загравань мого улюбленця Сурки я поставився прихильно і, здається, бігав, стрибав і валявся по землі більше, ніж він; а коли ми пішли в сад, то я одразу спитав: «Чому вчора нас не пустили сюди?» Бистра Параша, не подумавши, відповіла: «Тому, що вчора матуся дуже стогнала, і ми в саду почули б їхній голос». Мене так стривожила і засмутила ця звістка, що Параша не знала, як загладити свої слова. Вона запевняла і присягалась, що тепер усе минулося, що вона на власні очі бачила панію, говорила з нею, і що вони здорові, а тільки кволі трохи. Параша просила мене навіть не казати Овсійовичу і нікому, що вона прохопилася словом, і запевняла, що її дуже лятимуть; я обіцяв нікому не казати. Я повірив Параші, заспокоївся, і мені знову стало весело на серці.

До самого вечора ніщо не затьмарило мого світлого душевного стану. З останніх Парашиних слів я ще краще осягнув, яким жахливим було вчорашнє минуле; але водночас я цілком повірив, що тепер усе минулося щасливо і що матуся майже здорова. Ввечері часті приїзди лікарів, метушлива біганина з дівочої в кухню і челядню, а найбільше печальне обличчя батька, який приходив прощатися з нами і перехрестити нас, коли ми лягали спати,— навіяли мені сумнів і неспокій. На мої запитання батько не мав духу відповісти, що матуся здорова; він тільки сказав, що їй покращало і що, бог милостивий, вона видужає... Бог справді був до нас милостивий, і через кілька днів, сповнених для мене тривоги і печалі, батькове повеселіле обличчя і запевнення Авенаріуса, що матуся справді видужує і що скоро я побачу її здоровісінькою, мене заспокоїли. Аж тоді спрямував я всю мою увагу, цікавість і любов на нового братіка. Ми, як і перше, ходили до нього щодня і дивились, як його купали; але спочатку я дивився на все байдуже: в думці я жив у спальні моєї матері, коло ліжка хворої.

Нарешті, не бачившись з матір'ю мало не тиждень, я побачив її, бліду і худу, все ще в ліжку; зелені гардинки були спущені, і тому, можливо, обличчя її здалося мені ще блідішим. Батько перед тим наказав мені, щоб я не лише не плакав, але й не радів занадто, щоб не занадто лашився до матері. Це мене вкрай збентежило: надавати своїм палким почуттям стриманої, поміркованої форми я тоді ще не вмів; мабуть, я видався чудним, не таким, яким був завжди, і мати сказала мені: «Ти, Серьожа, зовсім не радий, що в тебе мати лишилася жива...» Я заплакав і втік. Батько пояснив матері причину мого збентеження. Мені дали проплакатися трохи і знову покликали до спальні. Мати ніжно приголубила мене й сестричку (найбільше мене) і сказала: «Не бійтеся, мені не зашкодить ваша любов». Я обняв матір, плакав на її грудях і шепотів: «Я сам помер би, якби ви померли». Напевне, мати відчула, що її надто хвилює побачення з нами, бо раптом квапливо сказала: «Ідіть до братіка: його скоро хреститимуть». Ми зразу пішли до братіка. Його допіру викупали, одягнули в нову сорочечку, загорнули в нову простинку і в рожеву атласну ковдру; він, звичайно, плакав; мені стало жаль, але коло мамчиної груді він враз заспокоївся. Бачачи готування до хрестин і чуючи, що говорять про них, я попросив пояснити мені цю нечувану і небачену мною річ. Мені пояснили, і я захопив неодмінно бути хрещеним батьком мого братіка. Мені казали, що цього не можна, що я малий, що в мене нема куми, але цю останню перепону я зразу подолав, сказавши, що кумою буде моя сестричка. Бачачи мою впертість і не бажаючи довести мене до сліз, мене обманули, як я згодом дізнався, тобто поставили разом з сестричкою поряд із справжнім кумом і кумою. Хрещення, що його символічних таїнств я не розумів, пробудило мою пильну увагу, подив і навіть острах: я боявся, що священник поріже ножицями братікову голівку, а коли немовля занурили у воду, я скрикнув з переляку... Але я невідступними просьбами випросив дозвіл подержати на руках мого хрещеника,— звичайно, його підтримувала бабуся-повитушка,— і я довго тішив себе думкою, що братик — мій хрещеник, і навіть, прощаючись, завжди його хрестив.

Через кілька днів нас перевели з ідальні в попередню дитячу кімнату. Мати видужувала повільно, в господар-

ство майже не втручалася, нікого, крім лікаря, Чичагових та К. О. Чепрунової не приймала; я був з нею весь час. Я читав матері вголос різні книги, щоб розважити її, а іноді, щоб усипити, бо вона якось мало спала ночами. Книги для розважання одержувала вона з бібліотеки С. І. Анічкова, а для усипляння я читав їй свої дитячі книжки, а також Хераскова і Сумарокова. Серед перших я найбільше запам'ятав «Життя англійського філософа Клевеланда», здається, в п'ятнадцяти томах, яку я читав вельми охоче. Крім читання, я дуже скоро звик доглядати хвору матір і в певний час подавати їй ліки, не пропускаючи жодної хвилини; до покоївки своєї їй уже не доводилось часто вдаватися, я кликав її тоді, коли це було потрібне. Мати була з цього дуже вдоволена, бо не любила присутності і товариства слуг та служанок. Думка, що я корисний матері, дуже мене тішила, я навіть пишався цим. Часто і подовгу розмовляючи зі мною віч-на-віч, вона, здається, побачила, що я можу розуміти її більше, аніж вона гадала. Вона стала говорити зі мною про те, про що раніш не говорила ніколи. Я це помітив тому, що іноді тема розмови була надто серйозна, як на мої літа і уявлення. Часто дитячі мої запитання свідчили про моє нерозуміння, і мати раптом змінювала розмову, сказавши: «Про це ми поговоримо потім». Мені особливо було неприємно, коли мати, розмовляючи зі мною, як з дорослим, враз змінювала лад своєї мови і починала говорити, пристосовуючись до мого дитячого віку. Самолюбство моє завжди ображало така раптова зміна, а головне — думка матері, що мене так легко обманути. Згодом я почав хитрувати, удаючи, що все розумію добре, і не ставлячи запитань. Між іншим, мати розповідала мені, як їй не хочеться перебиратися в село. В неї було безліч причин; головні полягали в тому, що Багрово вогке і шкідливе для її здоров'я, що вона там неодмінно буде хворіти, а допомоги не буде, бо лікарів поблизу нема; що всі сусіди і родичі їй не подобаються, що все це люди прубі і неосвічені, з якими ні про що слова сказати не можна, що життя в сільській глушині, без товариства розумних людей, жахливе, що ми самі станемо там дурніші. «Єдина моя надія,— казала мати,— Чичагови; на щастя, вони переїзять також у село і житимуть верст за тридцять від нас. Принаймні хоч кілька разів на рік можна буде з ними роз-

важити душу». Не розуміючи всього цілком, я вірив матері і поділяв її сумні побоювання. Ми мали поїхати до бабусі Куролесової в Чурасово і довго там гостювати,— це теж матері не подобалося; вона не знала Парасквії Іванівни і думала, що вона така сама, як і вся рідня мого батька; але згодом виявилось зовсім інше. Люба моя сестричка, досі не розумію чому, дуже сумувала, розлучаючись з Уфою.

Тільки-но мати почала вичунювати, батько подав просьбу у відставку; під цей самий час приїхали з полку мої дядьки Зубіни; обидва покинули службу і вийшли в *чисту*, тобто у відставку; старший з чином майора, а молодший — капітаном. Всі дивувалися, що в них були різні чини: брати були водночас записані в гвардію, водночас переведені в армійський полк капітанами і водночас увільнені у відставку. Я дуже зрадів їм, особливо дядькові Сергію Миколайовичу, який, на мою думку, чудово малював. Я нагадав йому, як він дражнив мене, коли я був *маленький*, і додав, з почуттям власної гідності, що тепер уже не можна роздратувати мене якими-небудь дурницями. Дядько на прощання намалював мені незрівнянну картину на склі: на ній було зображено болото, молодого мисливця з рушницею і лягавого пса,— білого, з коротко відрубаним хвостом і кофейними плямами,— що знайшов якусь дичину, витягнувся над нею і підняв одну лапу. Ця картинка немовби пророкувала, що я згодом буду пристрасним рушничним мисливцем. Сергій Миколайович сам був завзятий стрілець. Дядьки були дуже засмучені, що ми переїдемо жити в Багрово. Ще не діждавшись відставки, батько й мати остаточно підготувалися до переїзду в Багрово. Звеліли прислати звітти коней і відправили спершу велику валку з різними речами. Розпрощалися з усіма в місті і бачачи, що відставка все ще не надходить, вирішили на неї не чекати. Губернатор дав батькові відпустку, протягом якої мало вийти увільнення від служби; дядьки лишилися жити в нашому будинку: їм доручили продати його.

Ми виїхали з Уфи майже в ту саму пору, що й два роки тому. Тільки розмістилися вже не так: з матір'ю разом сиділа мамка з нашим маленьким братіком, а ми з сестричкою і Парашею їхали в якійсь колясці на пазах, яка вся деренчала і торохкотіла, і це нас дуже забавляло. Ми їхали тією самою дорогою, зупинялися на тих самих

місцях, так само удили на Дьомі, так само пробули в Парашині півтори доби і так само все оглядали. Моя душа вдруге сприйняла такі самі приємні враження; хоча вони були не такі нові і свіжі і не так мене дивували, як уперше, але зате я зрозумів їх ясніше і відчув глибше. Тільки в Парашині я не побачив нічого втішного. Цього року там погано вродило; жита були ріденькі, а ярі — низькі і травнисті. Роботи, здавалося б, менше, але жницям та жінцям було від того дуже прикро. Один з них, суворий на вигляд, грубим голосом сказав моєму батькові: «Невесело працювати, Олексію Степановичу. Не дивився б на таке поле: зміячка та осот. Ходиш цілісінький день по десятині та збираєш по колоску». Батько заперечив: «Нічого не вдієш, така воля божа...» і суворий жнець лагідно відповів: «Звісно, що так, паночку!»

Згодом я зрозумів високий сенс цих простих слів, які заспокоюють всяке хвилювання, втихомирюють всяке людське ремство і під благодатною силою яких досі живе православна Русь. Ясно й тихо стає на душі людини, що з вірою сказала і з вірою почула їх.

Взагалі люди в Парашині невеселі, а надто тому, що там не тільки не вродив хліб, а й загинуло багато рогатої худоби. Батько говорив про це довго з Мироновичем, і Миронович між іншим сказав: «Це ще не біда, що хліба мало господь вродив; у нас на селі старого достатньо, а кому невістачить, то панський засік нащо? От біда селянинові сімейному з малими дітьми, коли бог його скотинки позбавить, без молочка дітлахам погано, паночку Олексію Степановичу. От у десятника Архипова було вісім дійних корів, а ниньки й шерстинки не лишилося, а дітей купа. Прогнівили бога!» — В багатому селі Парашині часто гинула худоба. Батько знав справжню причину цього і сказав до Мироновича: «Треба строгіше наглядати за чинбарями: вони купують у башкирців за безцінь шкури здохлих від чуми корів, і тому у вас в Парашині так часто гине худоба». Миронович почухав за вухом і невдоволено відповів: «Коли від цього, паночку Олексію Степановичу, то вже за гріхи наші господь низпосилає своє наслання»¹. Батько не забув спитати про

¹ Знімати шкуру з чумної скотини заборонено законом; але башкирці — погані знавці законів, а російських чинбарів приваблює дешевина, і це лихо дотепер не вивелося в Оренбурзькій губернії.

хворого дідка Терентія, колишнього засипку. Терентій був тоді ж відставлений від усіх робіт і через рік помер. Цього разу багровські старики сказали про Мироновича, що «він почав трохи торкати чарку», тобто частіше почав напиватися доп'яну, проте іншого начальника собі не бажали.

Ми виїхали з Парашина вдосвіта і приїхали годувати коней на бистрий, глибокий, повноводний Ік. Ми зупинилися коло останнього мосту, на найбистрішому рукаві ріки. Тут я вдосталь надивився і вдосталь налюбубався на цю чудову і надзвичайно зарибнену ріку. Наша зупинка тривала понад чотири години, і ми досхочу наудилися, навіть раків наловили. Ночували в Коровіні, а на другий день, близько полудня, побачили з гори Багрово. Я в цей час сидів у кареті з батьком і матір'ю. В кареті було досить просторо, і коли мати не лежала, тоді нас із сестричкою брали по черзі в карету; але мені випадало сидіти частіше. День був ясний і жаркий. Мати, надзвичайно похмура, сиділа в кутку карети; у другому кутку сидів батько; він теж здавався засмученим, але я помітив, що водночас він залюбки дивиться на вкриті очеретом ставки, зелені гаї, село і будинок, які постали перед нашими очима.

ПРИЇЗД НА ПОСТІЙНЕ ЖИТТЯ В БАГРОВО

Коли ми підїхали до будинку, бабуся, за півроку дуже постаріла, і тітонька Тетяна Степанівна стояли вже на ганку. Бабуся із щирими, радісними слізьми обняла мого батька й матір, перехрестила і сказала: «Ну, слава богу! Приїхали справжні хазяї. Не сподівалась, що дочекаюся вас. Ми з Танюшею дні й години лічили і очі видивили, виглядаючи вас на уфімському шляху». Ми увійшли просто до бабусі: вона жила в дідусевій світлиці, з якої було прорубано двері в її колишню кімнату, де оселилася Тетяна Степанівна. Бабуся з тітонькою обідали, коли ми приїхали, за маленьким столиком біля бабусиного ліжка; прислуга була жіноча; всіх лакеїв послали на польову роботу. Бабуся покинула обідати. Почалася метушня і біганина, щоб нагодувати нас обідом. Набігла юрма челядниць, проворно накрили на стіл у залі, і ми разом з бабусею і тітонькою скоро посідали

обідати. Страв було дуже багато, наче на нас чекали; але всі вони були такі масні, що мати і я з сестричкою встали з-за столу майже голодні. Бабуся, безнастанно із слізьми згадуючи дідуся, їла вдосталь; вона по обіді, як завжди, лягла відпочити, а мати і батько почали давати лад своєму приміщенню в домі. *Нову світлицю* (так її завжди називали) для молодої панії було ще не зовсім опоряджено: в ній працювали старий столяр Михайл і молодий столяр Яким. Спершу ми розмістилися у вітальні і в наріжній кімнаті, де жила колись тітонька; наріжна втратила всю свою принадність, бо її і всю ту сторону, що виходила на Бугуруслан, закрила прибудова нової світлиці для матері. Ця світлиця відділялася од наріжної маленьким коридорчиком з виходом у сад; але двері в нього ще не було прорубано. Поки в домі розкладали, розмішували привезені з Уфи речі і опоряджали все по-новому, я з Овсійовичем ходив гуляти, звичайно, з дозволу матері, і ми встигли оглянути бистрий, з ковбаними, Бугуруслан, що протікав навкоси через весь сад, літню кухню, острів, млин, став і греблю, і цього разу все мені так сподобалось, що в одну хвилину зникли з моєї пам'яті всі неприємні враження, які залишилися в мене після дворазового перебування в Багрові. Двірські хлопчак, котрі бігали за нами цілою юрмою, розповіли, як чудово клює риба,— вона береться скрізь, куди закинеш удочку; це так захопило мене, що відтоді я перестав поділяти неприязне ставлення моєї матері до Багрова.

Попервах батько був дуже заклопотаний тим, що перейняв на себе обов'язки цілковитого хазяїна — цього наполегливо вимагала бабуся, та й він сам вважав, що таки мусить це зробити. Але мати, хоч скільки її просили, нізачо не погодилась втручатися в управління домом, а того менше — порядкувати оброками, прядінням і тканням селянських та двірських жінок. Мати дуже твердо заявила, що житиме тут як гостя і що бере на себе тільки одне: замовляти страви для столу нашому міському кухареві Мокієві, і то з тим, щоб бабуся сама наказувала для себе готувати їжу, на свій смак, своєму сільському кухареві Степану. Про це було багато балачок і суперечок. Я помітив, що мати була постійно роздратована і говорила різко, незважаючи на те, що бабуся і тітонька говорили з нею поштиво і навіть боязко. Я одного разу сказав їй: «Матусю, ви чимось невдоволені, ви

все гнівається». Вона відповіла: «Я не гніваюсь, синку, але дуже засмучена своїм становищем. Мене тут ніхто не розуміє. Батько з ранку до вечора буде зайнятий господарством, а ти ще малий і не можеш збагнути мого засмучення». Я зовсім не розумів, що може засмучувати матір.

В домі сталося багато змін, перш ніж опорядили нову світлицю: двері з вітальні в коридор замурували, а прорубали двері в наріжню; двері з колишньої бабусиної світлиці в буфет також замурували, а прорубали двері в дівочу. Все це, звичайно, було зручніше і спокійніше. Все це придумала мати, і все це робили з невдоволенням. Тижнів зо два тривав у домі безнастанний стукіт столярів і теслярів; не було кутка спокійного, а що година стояла чудова, то ми з сестричкою з ранку до вечора гуляли на подвір'ї, і в саду, і в березовому ліску, в якому вже оселилися гайворони і який потім прозвали «Гайворонячим ліском». Я нічого не читав і не писав під цей час, і мати щодня відпускала мене з Овсійовичем удити: вона вже пересвідчилася в його відданості й обережності. День у день я дедалі більше захоплювався удінням, і день у день знаходив нові принади в Багрові. На глибоких місцях в саду і з греблі на млині удили ми окунів і таких великих плотиць, що часто я не міг їх витягнути без допомоги Овсійовича. А починаючи від літньої кухні до млина, де ріка поділялася надвое і була мілка, ми удили піскарів, а іноді й інших маленьких рибок. В цю пору року велика риба, як-от: в'язі, головні та лини, вже не брались, або, вірніше кажучи (про це я, звичайно, дізнався згодом), її не вміли удити. Взагалі удіння було тоді в первісному, дуже незрілому стані. Я найбільше любив острів. Там можна було удити і велику і дрібну рибу: в старому річищі, тихому і досить глибокому, бралася велика, а з другого боку, де Бугуруслан тече мілко і по чистому дну з пісочком та камінцями, чудово клювали піскарі; та й взагалі сидіти в затінку беріз і лип, навіть без удочки, на пологому, зеленому березі, було так весело, що я й тепер з радісним хвилюванням згадую про цей час. Острів був улюбленим місцем також і тітоньки, і вона сиділа іноді разом зі мною і удила рибу: вона була дуже охоча до удіння.

Нарешті, закінчилася стукотнява сокирами, стругання стамесок і одноманітне дзижчання пилок: це теж були

для мене цікаві речі; я любив уважно і подовгу дивитися на жваву роботу столярів і теслярів, заважаючи їм безпастанними розпитуваннями. Кімната моєї матері, збудована дідусем, була остаточно опоряджена. Мати відправила молебень у новій світлиці, священник покропив нові стіни свяченою водою, і ми перебравися в нове житло. Під словом «ми» я маю на увазі матір, батька і себе. Сестричку і маленького братика примістили в колишній тітчиній наріжній, а тепер уже в нашій дитячій кімнаті. Материна спальня, яка дістала в челяді назавжди назву «паніної світлиці», була ще веселіша за колишню наріжну, тому що вона була найближче до ріки. Крислата молода береза, що росла над берегом, майже торкалася її стін своїм віттям. Я дуже любив дивитися у вікно, що виходило на Бугуруслан: з нього видно було даленіючу урему Бугуруслану, що сходилася з уремою річки Кармалки, а між ними стрімку й голу вершину Челяївської гори.

Батько справді був зайнятий хазяйством з ранку до вечора. Щодня він їздив на поле; щодня ходив на кінний двір та в обору; щодня бував і на млині. Приїздив з міста якийсь чиновник, зібрав усіх селян, прочитав їм указ і ввів мого батька у володіння маєтком, що його він урядкував від нашого покійного дідуся. Потім усіх селян та селянок частували пивом і вином; всі вклонялися до землі моему батькові, всі обнімали і цілували його та його руки. Багато хто з них плакав, згадуючи про покійного дідуся, хрестячись і кажучи: «Нехай царствує». Тільки я був з батьком: мене також обнімали і цілували, і я відчував якусь гордість від того, що я внук мого дідуся. Я вже не дивувався, що мого батька і мене всі селяни так люблять; я пересвідчився, що так неодмінно бути повинно: мій батько — син, а я внук Степана Михайловича. Мати нізащо не захотіла вийти до селян і селянок, хоч як умовляли її батько, бабуся і тітонька. Мати весь час повторювала, що «панією і господинею, як і перше, застається матінка», тобто моя бабуся, і звеліла сказати це селянам; але батько сказав їм, що молода пані нездужає. Всі були невдоволені, як мені вдалося; напевне, всі знали, що пані здорова. Мені було прикро, що мати не вийшла до добрих селян, і совісно, що батько сказав неправду. Коли ми повернулися, я при всіх сказав про це матері, котра із запалом почала вичитувати батькові, нащо він збрехав.

Батько з досадою відповів: «Совісно було сказати, що ти не хочеш бути їхньої панією і не хочеш їх бачити; щό вони тобі завинили?..» Дивним також і неприємним мені здалося, що в той час, коли батька вводили у володіння і коли селяни поздоровляли його галасливими вигуками: «Живи багато літ, батьку наш Олексію Степановичу!» — бабуся і тітонька, що дивились у відчинене вікно, обнялися, ридма заридали і заголосили.

«Чого плакали бабуся і тітонька?» — спитав я, залишившись віч-на-віч з матір'ю. Мати подумала і відповіла: «Вони згадали, що весь вік були тут цілковитими господарями, що тепер справжня господиня — я, чужа їм жінка, що я тільки не хочу взяти на себе владу, а завтра можу захотіти; що нема на світі твого дідуся — і тому стало сумно їм». — «А чому, матусю, ви не вийшли до наших добрих селян? Вони вас так люблять». — «А тому, що бабусі і тітоньці твоїй стало б ще сумніше; до того ж, я терпіти не можу... а втім, ти ще малий і зрозуміти мене не можеш». Хоч скільки я просив, хоч скільки наполягав, мати більш нічого мені не сказала. Довго мучила мене цікавість, довго я сушив собі голову: чого мати терпіти не може? Невже добрих селян, які самі кажуть, що нас так люблять?..

Почали приїздити до нас тітоньки. Перша приїхала Аксенія Степанівна; в ній я ніякої зміни не помітив: вона ставилася до нас так само ласкаво і прихильно, як і перше. Потім приїхала Олександра Степанівна з чоловіком, і я одразу помітив, що вона стала зовсім інша; вона зробилася не тільки привітною і поштивою, але кидалася прислужувати моїй матері, наче Параша; мати, проте, обходилася з нею зовсім непривітно. Нарешті приїхала і Єлизавета Степанівна з дочками. Горда генеральша, хоча й не лашчилася так до мого батька й матері, як Олександра Степанівна, але також змінила своє холодне і бундючне поводження на уважливе і чемне. Навіть двоюрідні сестриці змінилися. Менша з них, Катерина, була бідова і весела; вона й раніш подобалася нам більше, а тепер ми хотіли заприятелювати з нею ближче; але, змінившись у поводженні, тобто ставши чемнішою і привітнішою, вона була з нами така нещира і холодна, що відштовхнула нас і не дала нам змоги полюбити її, як близьку родичку. Всі вони приїздили в Багрово ненадовго.

Нарешті, приїхали Чичагови. Щира, гаряча радість матері передалася й мені; я кинувся на шию Катерині Борисівні і обняв її, як рідну. Напевне, дуже заясніло мое обличчя, тому що вона, глянувши на чоловіка, здивовано сказала: «Дивись, Петре Івановичу, як Серьожа нам зрадів!» Петро Іванович уперше звернув на мене свою особливу увагу і приголубив мене; в Уфі він ніколи не говорив зі мною. Його приязнь до мене згодом зростала рік у рік, і коли я вже був гімназистом, він дуже любив мене. Мати Катерини Борисівни, старенька Марія Михайлівна Мертваго, котру і покійний дідусь, як мені розповідали, поважав, славилась як надзвичайно тонка і розумна жінка. Вона зацікавила і заговорила мою бабусю, тітоньку й батька своїми лагідними речами, а моя мати повела Чичагових до своєї спальні, і в них почалася дуже жвава і сердечна розмова. Навіть мені сказали піти в дитячу кімнату до моєї сестрички. Приїзд Чичагових розворушив матір, яка починала нудьгувати. Днів через три вони поїхали, взявши слово, що ми приїдемо погостювати до них на цілий тиждень.

У Багрові щороку полювали з яструбами на перепелів, яких всі любили їсти і свіжими і солоними. Цього року також вийняли з гнізда і вигодували в клітці, що називається «коець», двох яструбів — з них один був на руках у Пилипа, старого сокольника мого батька, а другий — у Івана Мазана, що колись прислужував моему дідусеві; незважаючи на те, що до нашого приїзду його щодня посилали жати, він не розлучався із своїм яструбом і виношував його ночами. Яструбами почали цькувати, і щодня пізно ввечері приносили безліч жирних перепілок і деркачів. Мені дуже хотілося подивитись на це полювання, але мати не пускала. Нарешті, батько сам поїхав і взяв мене з собою. Полювання мені дуже сподобалось, і, коли батько запевнив, що в ньому нема нічого небезпечного, і попросив за мене, — мати почала відпускати мене з Овсійовичем. Я дуже скоро захопився цькуванням *яструбочком*, як казав Овсійович, і того щасливого дня, коли діставав дозвіл їхати на полювання, з величезним нетерпінням чекав, поки настане призначений час, тобто друга година по півдні, коли Пилип або Мазан, виспавшись після раннього обіду, приїде з бадьорим і голодним яструбом на руці, з власним своїм собакою на шворці (тому, що в обох собаки турилися за перепі-

ками), і скаже: «Час, паничу, на полювання». Биндюги давно вже були запряжені, і ми вирушали в поле. Я не тільки любив дивитися, як спритний яструб наздоганяє свою здобич, я любив усе в полюванні: як собака, зачувши слід перепілки, почне гарячитись, мотати хвостом, пирхати, притискуючи ніс до самої землі; як, у міру того, як він підкрадається до птаха, запал його дедалі більшає; як мисливець, високо піднявши на правій руці яструба, а лівою рукою стримуючи на шворці гарячого собаку, підсвистуючи, гарячиться сам і майже біжить за ним; як раптом собака, іноді знабочившись, загнувши ніс у бік, немовби закам'яніє на місці; як мисливець кричить запально «піль, піль» і, нарешті, штовхає собаку ногою; як, бозна-звідки, з-під самого носа з шумом і чоканням виривається перепілка — і вже наздоганяє її з розпущеними пазурами жадібний яструб, і вже наздогнав, схопив, пролетів кілька сажнів і опускається із здобиччю на траву або стерню, — на це, мабуть, кожен подивиться залюбки. Але я також любив дивитись, як мисливець, підбігши до яструба, ставши на коліна і обережно нахилившись над ним, обім'явши навкруг траву і пригладивши його розпущені крила, почне обережно відбирати в нього перепілку; як потім дасть поласувати яструбові відірваною голівкою і знову піде за новою здобиччю; я любив дивитися, як мисливець годує свого ловця, як яструб скубе пір'я і пух, що липне до його скривавленого носа, і як він спочає, чистить його об рукавицю мисливця; як яструб спочатку жадібно ковтає великі шматки м'яса і навіть невеликі кістки і, нарешті, набиває собі волю у кулак завбільшки. У цій любові і відчувався майбутній мисливець. Та ба! Хоч як я старався вигідно змальовувати моє полювання матері й сестричці, обидві казали, що воно викликає лише жаль і огиду.

Я й раніше сам помічав велику зміну в бабусі; але особливу увагу на цю зміну звернув після того, коли, читаючи якусь книжку, почув розмову батька з матір'ю: «Як змінилася матінка після батечкової смерті, — казала моя мати, — вона навіть на зріст немовби поменшала; ніщо її не цікавить по-справжньому, все для неї стало нібито чужим; безнастанно згадує небіжчика, навіть про сестрицю Тетяну Степанівну мало дбає. Я їй кажу про те, як би її притокмити, віддати заміж, а вона й слухати не хоче, лише каже: «Яка буде воля божа, так і станеться...»

А батько, зітхнувши, відповів: «Твоя правда, зовсім не та матінка! мабуть, їй недовго жити на світі». Мені раптом стало жаль бабусі, і я сказав: «Треба бабусю утішати, щоб їй не було скучно». Батька здивували мої несподівані слова, він усміхнувся і сказав: «А ви з сестричкою частіше до неї ходіть, старайтесь її звеселити». І з того-таки дня ми з сестричкою по кілька разів на день почали бігати до бабусі. Звичайно вона сиділа на своєму ліжку і пряла на самопрядці козячий пух. Навколо неї, підібгавши під себе ноги, сиділи багато двірських та селянських дівчаток і вибирали волоски із жмуктів козячого пуху. Вибравши свій жмуток, дівчинка подавала його старій панії, яка, глянувши проти світла і не побачивши в пуху волосків, клала в козуб, що стояв біля неї. Коли ж вибрано було нечисто, то повертала назад і лаяла ледаче дівчисько. Очі в бабусі були мутні і темні; вона часто куняла посеред роботи, а тоді раптом відштовхувала від себе прядку і казала: «Ну, яке вже моє прядіння, пора до Степана Михайловича» — і починала плакати. Ми з сестричкою не вміли і досягнути до неї спочатку і, посидівши, йшли собі; але тітонька навчила нас, як догодити бабусі. Вона, незважаючи на свою байдужість до всього навколо, як і перше, охоче їла улюблені ласощі і страви. Між іншим, вона дуже любила чорний паслін і смажені в сметані печериці. Цих ягід було багато в саду, або, вірніше кажучи, на городі; тітонька ходила з нами туди, показала їх, і ми разом з нею назбирали повну мисочку і принесли бабусі. Вона, начебто, зраділа і, сказавши: «Добрячі ягоди, ач, які дорідні і які стиглі!», їла їх залюбки; хотіла й нас почастувати, але ми сказали, що без матусиного дозволу не сміємо. Потім тітонька показала нам, де ростуть печериці. То була ямочка або, скорше, лощинка посеред подвір'я, коло тітчиної комори; напевне, тут була раніш якась будівля, тому що тільки тут і росли печериці; бабуся називала це місце «золотою ямкою»; її щодня поливала водою зизувата і глуха челядниця Груша. Так само з допомогою тітоньки ми повипорпували, майже із землі, молоденьких печериць повну тарілку і принесли бабусі; вона була дуже задоволена і звеліла насмажити собі цілу сковорідку. Бабуся знову захотіла почастувати нас печерицями, і ми знову відмовились. Вона махнула рукою і сказала: «Які ж бо ви». Отак догоджаючи, ми заходили в різні

розмови з бабусею, і вона ставала привітніша і більше їй цікавилася, коли раптом несподівана пригода так віддалила мене від бабусі, що я довго ходив до неї тільки вітатись і прощатись. Одного разу, коли ми весело розмовляли з бабусею, руда селянська дівчинка подала їй свій жмуток пуху, вже раз повернутий назад; бабуся подивилася проти світла і, побачивши, що є волоски, схопила одною рукою дівчинку за коси, а другою витягнула з-під подушки канчук, і почала шмагати бідолашну дівчинку. Я втік. Це нагадало мені народне училище і відбило охоту сидіти в бабусиній світлиці, дивитися, як пряде вона на самопрядці і як вибирають дівчатка козячий пух.

Два тижні стояла негода або, вірніше кажучи, вогка погода, по тому настала ясна осіння пора. Щоночі бували морози, і я, прокинувшись вранці, бачив, як усі місця, не освітлені сонцем, були вкриті білим блискучим інеєм. «Он який мороз лежить!» — казав Овсійович, допомагаючи мені одягатись. І справді, широка і довга тінь нашого будинка лежала біла, як скатертину, яскраво відрізняючись від потемнілої і мокрої землі. Тінь коротшала, косилася, і сніговий іній незабаром зникав, тільки-но сходило сонце, яке і наприкінці вересня ще добре пригрівало. Я дуже любив спостерігати, як сонечко зганяло мороз, і радів, коли зовсім зникала противна снігова білина.

Не знаю чому, ще ні разу не брав мене батько в поле на селянські роботи. Він казав, що йому треба було довго залишатися там і що мені буде нудно. Жнива вже давно закінчилися; більшу частину жита вже перевезли на гарман; обмолотили горох, витрусили мак,— і я нічого цього не бачив! Нарешті, коли мороз і сонце висушили решту снопів,— дружно взялися закінчувати возіння, з яким трохи припізналися цього року. Я бачив з бабусиною світлиці, як тягнулися вози, навантажені снопами, до нашого високого гармана. Це нове видовище дуже зацікавило мене. Я став проситися з батьком, який збирався їхати на поле, і він погодився, сказавши, що тепер можна, що він тільки об'їде поля і залишиться на гармані, а мене з Овсійовичем відпустить додому. Мати також погодилася. З самого Парашина, а відтоді минуло вже два роки, я не був на хлібному полі і тому дуже радо сів поруч батька на биндюги. Я перед тим нагадав йому, що непогано було б узяти рушницю з собою (що батько іноді робив), і він узяв з собою рушницю. Живучи в міс-

ті, я, звичайно, не міг мати справжнього уявлення про осінь у селі. Все було нове, все дивувало і тишило мене. Ми проїхали повз став: на грязьких і положистих берегах його ще видно було крижані пружки; табунець качок плавав посередині. Я просив батька застрелити качечку; але батько відповів, що «качечки далеко, і що ніяка рушниця не досягне до них». Ми піднялися на узвіз і виїхали в поле. Трава зблякла, потемнішала і прихилилася до землі; оголені стрімкі узгір'я стали ще стрімкіші і голіші, а бабаків нори — наче вищі і червоніші, тому що листя рокитника та бобівника зів'яло, обсіпалось і не приховувало від очей їхніх глинястих горбків; але бабаків уже не було: вони давно заховалися в свої нори, як казав мені батько. Назустріч нам їхали вози з хлібом, так звані *снопові* вози. То були короткі биндюги з чотирма стовпчиками по краях, між якими дуже вправно складали снопи в два ряди, укріплені зверху *рублем* і міцно прив'язані мотузами спереду і ззаду. Все це розтлумачив мені батько, кажучи, що такий віз не перекинеться і не розсіплеться на наших косогористих дорогах, що розумний кінь сам, без погонича, спокійнісінько доведе його на гарман. Справді, коло снопових возів були тільки хлопчики або дівчатка, які весело йшли — кожне коло своєї конячки, низенько вклоняючись нам. Коли ми приїхали на десятини, то побачили, що кілька чоловік селян довгими вилами накладають вози і тільки ушнуровують і попускають їх. Ми привіталися до селян і сказали їм: «Помагай-біг». Вони подякували; ми спитали, чи не бачили вони тетерюків. Відповіли, що на скиртах була тьма-тьмуша, але всі порозліталися: так рушниця і не знадобилася нам. Батько пояснив мені, що більшість селян працює тепер на гармані, і що ми скоро побачимо їхню роботу. «А хочеш подивитися, Серьожа, як жінки молотять гречку?» — спитав батько. Звичайно, я відповів, що дуже хочу, і ми поїхали. Ще здалеку почули ми глухий шум, схожий на тупіт багатьох ніг, та його незабаром заглушили звуки верескливих жіночих голосів. «Ач, горлають, — сказав Овсійович, — будім роблять щось! Отака вона, жінотва!» Галас і крики ставали чутніші, чим більше ми наближалися, але раптом вщухли. Овсійович знову розсміявся, сказавши: «А, побачили, цокотухи!» На одній з десятин було розчищено тік, добре виметений; на ньому, високим гребенем, лежала гре-

чана солома, по якій ходили туди й назад понад тридцять цівів. Я довго з подивом спостерігав цю, зовсім невідому мені роботу. Злагодженість і вправність розмірених і швидких ударів страшенно мені сподобалися. Ціпи мигтіли, злітаючи вгору і падаючи один біля одного, і жоден не зачіплював інший, тимчасом як жінки не стояли на одному місці, а то робили крок уперед, то відступали назад. Така майстерність здавалася мені незбагненною! Щоб не переривати роботи, батько не вітався, аж поки не скінчили смуги або ряду. Десятник, підійшовши до нас, сказав: «Останній прохід їдуть, паночку Олексію Степановичу. І допіру була майже чиста солома, але я сказав ще разочок пройти. Тепер і зернинки не лишаться». Коли дійшли до краю, ми обидва з батьком сказали, як завжди, «помагай-біг!» і почули, як завжди, відповідь багатьох жіночих голосів, що дякували нам. На другому току двоє селян віяли купу обмолоченої гречки; вітерець далеко відносив усякий непотріб і щуплі, легкі зернини, а повні і важкі, скісним дощем, падали на землю; інший селянин змітав мітлою одвійки і всяке сміття. Працювати було не жарко, непомітно було, щоб люди стомилися, і молотьба не справила на мене такого тяжкого враження, як жнива в Парашині. Ми вирушили, по дорозі додому, просто на гарман. Я вслухався, що десятник стиха казав до Овсійовича: «Скажи старості, чого це він? може, заснув? — не посилає підвід за обмолоченою гречкою». На гармані стояло вже кілька нових високих житніх скирт. Коли ми приїхали, то вже вивершували одну пшеничну скирту і щойно заклали другу, полб'яну. На кожній скирті стояло по чотири чоловіка, вони приймали снопи, що подавалися на вилах, а коли скирта ставала висока, підкидалися вгору спритно і проворно; ще спритніше і проворніше ловили снопи на льоту ті, що стояли на скиртах. Я страшенно здивувався і остаточно пересвідчився, що селяни і селянки значно за нас вправніші, бо вміють те робити, чого ми не вміємо. Мені враз заманулося навчитись селянських робіт. Батько знайшов на гармані якийсь непорядок і вчитував старості за те, що боки у ярих скирт нерівні, і що скирта неохайна; але староста з усмішкою відповів: «Ви ж дивитесь, паночку Олексію Степановичу, на житні скирти, — ярі такі не будуть; житня солома — вона довга, а яра — коротенька, от снопи й повзуть». Мені здалося, що батько зняковів. Він зали-

шився на гармані і хотів прийти пішки, а мене з Овсій-вичем відправив конем додому. Я розповів матері про все, що бачив, як завжди, з хвилюванням і захватом. Я захоплено описував селянські роботи і засмутився, побачивши, вже не вперше, що мати слухає мене зовсім байдуже, а моє бажання навчитися селянських робіт назвала дитинячою бриднею. Я насумрився і пішов до сестрички, яка мусила вислухати мою розповідь про селянські роботи. По правді кажучи, і вона слухала мене надзвичайно байдуже. А найбільше прикрасі завдала мені Параша. Коли я почав дорікати сестрі, що вона не уважно слухає і не захоплюється моїми описами, Параша раптом встряла в нашу розмову і сказала: «Нема чого й слухати. Ото ще дивина велика! Дуже треба сестричці вашій знати, як селяни молотять та скирти вивершують...» і зареготала. Я так розсердився, що назвав Парашу дурепою. Вона погрозила мені, що поскаржиться матері, проте не поскаржилась.— Коли повернувся батько, ми з ним досхочу наговорилися про селянські роботи. Батько поважав працю селян, з любов'ю говорив про неї, і мені було дуже приємно його слухати, а також висловлювати свої власні почуття і дитячі думки.

Вже була пізня осінь, коли ми поїхали в Стару Мертвину до Чичагових. Сестричка з маленьким братиком залишилися в бабусі; батько тільки провів нас і на другий день повернувся в Багрово до своїх господарських справ. Я знав усе це наперед і боявся, що мені буде нудно в гостях; навіть про всяк випадок узяв з собою книжки, які читав уже не один раз. Але насправді вийшло, що мені не було нудно. Коли моя мати йшла в кімнату Чичагової, старенька Мертваго садвила мене коло себе і розмовляла зі мною цілими годинами. Вона вміла так розпитувати, а особливо так розповідати, що мені було дуже весело її слухати. Вона на своєму віку багато чого бачила, багато пережила, і її розповіді були цікавіші за книжки. Тепер я вперше дістав справжнє уявлення про «пугачовщину», про яку раніше тільки чув мимохідь. Сердешна Марія Михайлівна із своїм сімейством зазнала страшного лиха в цей тяжкий час і овдовіла, бо бунтівники вбили її чоловіка. У старенької Мертваго я сидів звичайно ранками, а по обіді брав мене в свій кабінет Петро Іванович Чичагов. Він був і художник, і архітектор: сам збудував церкву для своєї тещі Марії Михай-

лівни в саду близесенько від будинку, і сам малював усі ікони. Тут я дізнався вперше, що таке *математичний інструмент*, що таке палітра і олійні фарби і як ними малюють. Мені найбільше подобалося креслення, яке Чичагов знав досконало, і я довго марив циркулем і рейс-федером. Мати такі скарби здавалося мені невимовним щастям. До того ж, Петро Іванович дав мені почитати «Тисячу і одну ніч» — арабські казки. Шехеразада звела мене з розуму. Я не міг одірватися від книжки, і добрий господар подарував мені два томи цих чарівних казок: більше в нього не було. Мати спочатку непокоїлася, що це читання може стати для мене шкідливим. Вона казала Чичагову, що в мене й без того надто палка уява і що після чарівних казок Шехеразади я буду марити наяву; але Петро Іванович якось зміг переконати мою матір, що читання «Тисячі і одної ночі» не буде для мене шкідливим. Я не розумів його доказів, але вірив в їх справедливість і дуже зрадів, коли мати погодилась. Здається, що жодна книжка не викликала в мене такого інтересу і цікавості! Поки ми жили в Мертовщині, я читав оповідання Шехеразади прихапцем, але захоплювався ними до нестями. Прибіжу було в ту окрему кімнату, де ми з матір'ю спали, розгорну Шехеразаду, так, щоб тільки прочитати сторінку,— і забуваю про все на світі. Якось, помітивши, що мене нема, мати розшукала мене; я так заглибився в книжку, що не чув, як вона приходила в кімнату і як потім вийшла. Вона привела з собою Чичагова, і я довго не помічав, що вони тут, і не чув, і не бачив нічого: тільки від реготу Петра Івановича я опам'ятався. Мати скористалася з очевидності доказу і сказала: «От бачите, Петре Івановичу, як він уміє захоплюватися; і ось чому я вважаю шкідливим для нього читання чарівних казок». Петро Іванович тільки сміявся і казав, що це нічого, що це так і повинно бути, що це чудово! Я дуже перелякався. Я не думав, щоб мати, пересвідчившись у моїй здатності захоплюватися до нестями, вдруге послухалася Чичагова; слава богу, все скінчилося щасливо. Мати залишила у мене книги, але заборонила мені навіть дивитися на них, поки ми будемо в Мертовщині. Побоюючись гірших наслідків, я, правда неохоче, скорився, і в останні дні нашого перебування у Чичагових з ще більшою увагою слухав розповіді старенької Мертваго, з ще більшою цікавістю розпитував Петра Івано-

вича, котрий усе в світі знав, читав, бачив і сам умів робити; до того ж, він був дуже веселий і балакучий. Цей чоловік, незвичайно розумний і обдарований, дивував мене що день більше.

В Мертовщині був ще один чоловік, який викликав мою цікавість і острах: то був син Марії Михайлівни, Іван Борисович — чоловік молодий, але вже кілька років божевільний. Мати нізачо не хотіла посягати на його свободу; він жив в окремому флігелі, з пристановленим до нього слугою, ходив гуляти по полях і лісах, і приходив у дім, де жила Марія Михайлівна, завжди, коли йому заманеться, навіть уночі. Я бачив його щодня разів по два і по три, але здалеку. Одного разу, коли ми всі сиділи у вітальні, раптом увійшов Іван Борисович, неголений, нечесаний, по-чудернацькому одягнений; ледь чутно бурмочучи якісь російські та французькі слова, кусаючи нігті, безнастанно вклоняючись набік, поцілував він руку своїй матері, взяв ломберний стіл, поставив його посеред кімнати, розкрив, вийняв карти, палички крейди, щіточки, і почав сам з собою грати в карти. Катерина Борисівна тихо сказала моїй матері, що гра в карти з самим собою — єдина втіха її нещасного брата і що він грає чудово; а щоб довести свої слова, попросила чоловіка пограти з її братом в пікет. Петро Іванович охоче погодився, додавши, що він багато разів з ним грав, але виграти ніколи не міг. Я насмілювся підійти ближче і став коло Чичагова. Іван Борисович усе робив напрочуд швидко, і часто, не чекаючи закінчення гри, обчислював усі ходи в думці, писав крейдою свій майбутній виграш або програш. Всі казали, що він ніколи не помилявся. Водночас на обличчі його з'являлися безнастанні гримаси. Він сміявся якимсь диким сміхом, безнастанно щось говорив, вставав, уклонявся і знов сідав. Очевидно було, що він з кимсь у думці розмовляв, а втім, це не заважало йому грати дуже уважно і майстерно. Зігравши кілька королів і сказавши: «Ні, братіку, вас ніколи не обіграєш», Петро Іванович встав, приніс з кабінету кілька мідних монет і віддав Іванові Борисовичу. Той був вельми вдоволений, сів коло матері і дуже довго говорив з нею, то голосно, то тихо, то печально, то весело, але весь час поштиво; вона слухала уважно і співчутливо. Іван Борисович так бурмотів, що не можна було зрозуміти жодного слова; але його мати все розуміла і дивилася на

нього дуже ніжно. Нарешті, вона сказала: «Ну, годі, друже мій Іване Борисовичу. Я тепер усе знаю; подумаю добре про твій намір і пораджу тобі що-небудь. Іди з богом у свій флігель». Іван Борисович зразу послухався, поштиво поцілував у неї руку і пішов. Кілька хвилин усі мовчали; очі у старенької були повні сліз. Потім вона перехрестилася і сказала тихим і урочистим голосом: «Хай буде воля божа! Але матері важко звикнути до того, що її дитя ума рішилося. Сердешний мій Іван не вірить, що государиня померла; йому ввижається, що вони кохають одне одного і що його обмовили, тим-то хоче писати листа до покійної імператриці французькою мовою». Все це я ніяк не міг зрозуміти і осягнути. Я розумів лише одне, як мати любила безумного сина і як божевільний син поштиво корився матері. Того ж дня, лягаючи спати в нашій окремішній кімнаті, я почав розпитувати свою матір про безліч різних речей, і їй дуже важко було відповідати так, щоб дитина могла зрозуміти. Найбільше тривожила мене можливість збожеволіти, і я кілька днів стежив за своїми думками і набридав матері розпитуваннями і сумнівами, чи нема в мені чогось, схожого на божевілля? — Приїзд батька і наш від'їзд, призначений на другий день, витіснили з моєї голови думки про можливість звихнутися з розуму. Ми поїхали. Я думаю тільки вже про одне: про зустріч з любов'ю сестричкою і про те, як буду я читати їй арабські казки і розповідати про Івана Борисовича. Дорогою мати дуже багато говорила з моїм батьком про Марію Михайлівну Мертваго; хвалила її і дивувалась, як ця сумирна бабуся, що ніколи не підіймала свого голосу, вміла викликати у всіх навколо таку пошану і таке бажання виконувати її волю. «З любові і поваги до неї, — провадила далі моя мати, — не лише ніхто з сімейства або з гостей, але навіть ніхто із слуг ніколи не поглузував з її безумного сина, хоч він буває і огидний, і смішний, ніхто і знаки не давав, що не дуже приємно бути в його товаристві. Навіть над ним влада її така величезна, що під час найстрашнішого шаленства, яке на нього іноді знаходить, — тільки-но з'являлася Марія Михайлівна і вимовляла кілька слів, як біснுவатий одразу заспокоювався». Все це осягалось і потверджувалося моїм власним почуттям, моїм дитячим розумінням.

Повернувшись до Багрова, я одразу розповів докладно

про все, що було в Старій Мертвщині.— спочатку любій моїй сестричці, а потім і тітоньці. Натура в мене була жвава, до того ж, я був сповнений непереборного, несвідомого бажання переказувати іншим свої враження, точно і ясно відтворюючи бачене — так, щоб слухачі дістали таке саме уявлення про описувані предмети, яке я сам мав про них,— і я почав перекривляти божевільного Івана Борисовича, його бурмотіння, гримаси та поклони. Очевидно, я досягнув своєї мети дуже вдало, тому що налякав свою сестричку, і вона тікала від мене або замружувала очі і затуляла вуха, як тільки я починав удавати божевільного. А тітонька моя, навпаки, дуже сміялася і казала: «Ой, який штукар Серьожа! Викапаний Іван Борисович». Це було мені приємно, і я охоче показував свою вправність Овсійовичу, Параші та іншим; всі вони сміялися і хвалили моє вміння передражнювати.

При першій слушній нагоді почав я читати арабські казки, що надовго заповнили мою палку уяву. Всі казки мені подобались; я не знав, котрій з них віддати перевагу! Вони збуджували мою дитячу цікавість, страшенно дивували неймовірними пригодами, розбуркували мої власні фантазії. Генії, замкнені то в колодязі, то в глиняному посуді, люди, обернені на тварин, заморожені риби, чорний собака, якого шмагає красуня Зобеїда і потім із слізьми обнімає і цілує... скільки загадкових чудес,— аж дух перехоплює в грудях, коли читаєш про них! Як жадібно, з якою жагучою цікавістю читав я ці казки, і водночас я знав, що все це вигадка, справжня казка, що цього нема на світі і бути не може. Де ж приховується таємниця таких чарів? Я думаю, що вона полягає в пориванні до чудесного, яке в більшій чи меншій мірі притаманне всім дітям і яке у мене анітрохи не скорялося розсудкові. Мало того, що я сам читав завжди захоплено і з захватом,— я потім розповідав сестричці і тітоньці усе прочитане з таким палким натхненням і, можна сказати, самозабуттям, що, навіть того не помічаючи, доповнював розповіді Шехеразادي багатьма подробицями, які сам вигадував; я говорив про все прочитане так, немовби сам тут був і сам усе бачив. Привернувши увагу і цікавість моїх слухачок і задовольняючи їх бажання, я став перечитувати їм уголос арабські казки — і витвори моєї власної фантазії помітила і виявила тітонька і потвердила сестричка. Тітонька часто зупиняла

мене, кажучи: «А чому ж тут нема того, що ти нам розповідав? Отже, ти все це сам вигадав? Ач, який хвалько! тобі вірити не можна». Такий присуд зовсім мене спантеличив і примусив замислитись. Я був тоді дуже правдивим хлопчиком і терпіти не міг брехні; а тут я сам бачив, що таки прибрехав багато до Шехеразади. Я сам був здивований, не знаходячи в книзі того, що, здавалося мені, я читав у ній і з чим уже міцно зжилася моя уява. Я став обережніший і стежив за собою доти, поки не розпаловався, а в запалі я забував усе, і моя безмежна фантазія знов починала буюти.

Тривала глибока осінь, вже не вощка і дощовита, а суха, вітряна і морозна. Морози без снігу сягали 20 градусів, грязюка перетворилася на камінь, по ставах їздили кіньми. Одним словом, стояла справжня зима, тільки без санної дороги, якої всі ждали нетерпляче. Я давно вже перестав гуляти і майже весь час був з матір'ю в її новій світлиці, де стояло моє ліжечко, лежали мої книжки, удочки, зняті з вудлиць, та камінці. Батько не мав кабінету і ніякої окремої кімнати; в одному кутку зали стояло домашнє, Якимової роботи, вільхове бюро; батько все сидів за ним і щось писав. Часто стояв перед батьком сліпий старик, повірений Пантелій Григорович (на прізвище, ніколи не згадуване, Мягков), великий мастак щодо позовних справ і знавець законів, про що, звичайно, я довідався згодом. То була людина геніальна в своєму ділі; але як міг набути такої освіти кріпак мого дідуса, котрий сам погано знав грамоту і ненавидів усякі позови? А ось як: Михайло Максимович Куролесов, через рік після свого одруження з двоюрідною сестрою мого дідуса, помітив серед його двораків Пантюшку, кругом сироту, який видався йому напрочуд тямущим і розумним; він запропонував, що візьме його до себе, щоб навчити грамоти і зробити з нього ділову людину, і тоді в дідуса буде свій повірений завжди, коли доведеться мати справу із земськими та повітовими судами; дідусь погодився. Пантюшка скоро став Пантелієм і виявив такі незвичайні здібності, що Куролесов, домігшись дідушевого дозволу, послав Пантелія в Москву, для завершення освіти, до одного свого приятеля, обер-секретаря, великого законознавця і знаменитого хабарника. Через кілька років Пантелія вже називали Пантелієм Григоровичем, і він став відомий у касті ділових людей. В Москві він оженився

на міщанці, красуні і з добрим посагом, Наталі Сергіїв-ні, яка, чи то з любові, чи то з поваги до хисту Пантелія Григоровича, не побоялася вийти за кріпака. Бувши вже в літах, з тріумфом завершивши якесь «судоговоріння» проти такого ж відомого мастака в позовних справах і збивши з поля свого старого і досвідченого противника, Пантелій Григорович, обідаючи в цей самий день у свого довірителя,— раптом, сидячи за столом, осліпнув. Параліч уразив очні нерви, мабуть, тому, що йому доводилося читати дуже багато рукописних паперів, писати і не спати ночами, і ніщо вже не могло повернути йому зір. Він полікувався в Москві з рік і потім переїхав із своєю дружиною і дочкою Настусею в Багрово; але й сліпий, він весь час займався різними чужими позовними справами, з якими приїздили до нього повірені; їх читали йому вголос, і він диктував просьби в сенат, за що одержував чималу, як на той час, плату. Оцей-от Пантелій часто стояв перед моїм батьком, слухаючи папери і обмірковуючи справи, що їх батько мав намір розпочати. Я як тепер дивлюся на нього: високий на зріст, з благообразним обличчям, з довгим руським волоссям, в якому важко було побачити сивину, в довгому сюртуку горохового кольору з величезними мідними гудзиками, в синіх строкатих панчохах з червоними стрілками і черевиках з великими срібними пряжками, спирався він на тростину з визолоченою головою. То був дуже цікавий представник старовинних слуг, які вже попереводились і яких дуже вдало змалював Загоскін у своїх романах. Ні за що в світі не погоджувався Пантелій Григорович сісти, не тільки при моєму батькові, але й при мені, і ніколи не міг я від нього відбитися, щоб він не поцілував моєї руки. І пам'ять і дар слова були в нього дивовижні: роки, дати указів і самі закони наводив він з голови. Він постійно держав одного чи двох учнів, які й жили у нього в окремому флігельку на дві світлиці з кухнею, що його він збудував своїм коштом. У нього з ранку до вечора читали й писали, а він звичайно сидів на високій лежанці, зігнувши ноги, і курих коротеньку люльку; слух у нього був такий чуйний, що він пізнавав ходу кожного, хто приходив до нього в світлицю, навіть мою. Я охоче і часто ходив би до нього послухати його розповіді про Москву, причому мене неодмінно пригощали його дочка і жінка, яку звичайно називали «Сергіївна»; але старий не хотів сидіти при мені, і це та ще

й пригощання, яке не подобалося моїй матері, змусило мене рідко навідувати Пантелія Григоровича.

Нарешті, впав великий сніг, на який давно чекали люди і природа, як казала моя мати. Ми поспішно зібралися в далеку путь. Парасковія Іванівна наполегливо вимагала, щоб батько показав їй *усю свою сім'ю*. Її вимога вважалася законом, і ми вирушили по першій зимовій дорозі, по *первозим'ю*, коли шлях буває гладенький, як скатертина, і можна ще їхати парами і трійками в ряд. Ми поїхали своїми кіньми: я з батьком і матір'ю у повозці, а сестричка з братіком, Парашею та мамкою — у візку, тобто вкритою рогожею буді. Я не буду описувати нашої подорожі: такими ж нудними і неприємними, як і перше, були зупинки для годування коней і ночівлі; скажу тільки, що ми пробули цілий день у великому селі Вишенки, що також належало Парасковії Іванівні Куролесовій. Там був такий же затишний і теплий флігель для наїздів управителя, як і в Парашині; навіть кращий. У тій половині, де колись зупинявся страшний пан, висіли картини в золотих рамах, що здалися мені чудовими; особливо одна картина, де було зображено якогось воїна, що їхав верхи по пісковій пустині, в шоломі, в латах, із списом у руці. Мені з усмішкою казали, що всі картини покійний Михайло Максимович (хай царствує!) зволив позабирати в своїх сусідів. Батько мій, так само, як у Парашині, оглядав усе господарство, але мене з собою нікуди не брав, бо надворі було дуже холодно. Село Вишенки славилось достатками селян і особливою охотою їх до гарних, породистих коней, що їх розвів покійний чоловік Парасковії Іванівни. Багато які старики приходили з різними дарунками: із стільниковим медом, яйцями і живою птицею. Батько нічого не брав, а мати навіть не виходила до стариків. Очевидно, й тут дивилися на нас, як на майбутніх господарів, хоча нікого з багровських селян там не було. З Вишенок приїхали ми в село Троїцьке, воно ж Багрово, відоме під назвою Старого або Сімбірського Багрова. Там стояв напівзруйнований будиночок, де жив колись мій дідусь із бабусею, де народилися всі мої тітки і мій батько. Я помітив, що батько мало не заплакав, увійшовши в старі панські хорони (так називав їх Овсійович) і побачивши, як усе постаріло, підгнило, осіло і покосилося. Матері моїй дуже не сподобалися ці руїни, і вона сказала: «Як це могли жити в такій халупі, і де тут розмі-

щувались?» І справді, важко було відгадати, де тут могло жити ціле сімейство, в тому числі п'ять дочок. Напевне, вимоги щодо життєвих вигод були невеликі. «Це, Серьожа, наш родовий маєток,— казав мені батько,— дарований нам від царів; але тепер половина вже не наша». Ці останні слова справили на мене якесь особливе, неприємне враження, котрого я пояснити собі не вмів. Ми приїхали вранці, а під час обіду в подвір'ї вже було повно селян і селянок. Не знаю чому, але цього разу, незважаючи на мороз, мати погодилася вийти до селян і вивела мене. Нас зустріли радісними вигуками, слізьми і докорами: «Чого покинули ви нас, природжених селян ваших!» Матір мою, що не любила шумних зустрічей і галасливих проявів любові у підлеглих, зворушила щирість почуттів наших добрих селян, і вона заплакала; батько обливався слізьми, а я почав ридати. В нас не було ніяких припасів, і виявилося, що почастивати селян нема чим. Батько обіцяв приїхати через тиждень і тоді попоштувати всіх. Всі відповіли, що нічого не треба і просили тільки прийняти від них «хліб-сіль». Відмовити було неможливо, хоч абсолютно не було куди подіти селянські гостинці.

Сяк-так по обіді батько оглянув своє власне невеличке господарство і сказав, що все в порядку; ми полягали рано спати, і раненько, за кілька годин до світанку, виїхали в Чурасово, до якого лишалося п'ятдесят верст.

ЧУРАСОВО

Ми рано нагодували коней у слободі колишнього містечка Тагая і ще завидна приїхали в знамените тоді село Чурасово. Вже під'їздячи до нього, я побачив, що це зовсім інше, зовсім не те, що я бачив перед тим. Дві кам'яні церкви із зеленими банями, одна трохи менша, а друга велика, ще нова і неосвячена, червоні дахи панського величезного будинку, флігелів та всіх надвірних будов з якимись дзвіничками — впали мені в око і здивували мене. Коли ми під'їхали до парадного ганку з дашком, слуги, цілою юрмою, вбрані, наче пани, вибігли нам назустріч, допомогли вийти з кибиток і під руки завели до лакейської, де ми довідались, що у Парасковії Іванівни, як завжди, багато гостей і що пани недавно встали з-за столу. Тільки-но мати і батько встигли зняти з себе дорожні шуби, як у залі пролунав свіжий і гучний голос: «Та де ж вони? давайте їх сюди!» Двері з зали відчини-

лися, ми увійшли, і я побачив жінку, високу на зріст, з сивизною у волоссі, яка рвучко простягнула руки назустріч моїй матері і сказала: «Насилу я діждалася тебе!» Мати потім мені казала, що Парасковія Іванівна так дружньо, з таким почуттям її обняла, що вона зразу від усього серця полюбила ту, що була для всіх нас *благодійницею*, і страшенно зраділа, що може поєднати вдячність із щирою любов'ю. Парасковія Іванівна довго обнімала і цілувала мою матір, що зронила сльозу від внутрішнього хвилювання; голубила її, чепурила, підвела навіть до вікна, щоб краще роздивитись. Мій батько, бажаючи привітатися до тітки, хотів був поцілувати її руку, кажучи: «Здрастуйте, тітонько!», але Парасковія Іванівна не дала руки. «Я тебе давно знаю,— промовила вона якимось різко,— встигнемо поздоровкатись, а от дай мені як слід розглянути твою жінку!» Нарешті, вона сказала: «Ну, здається, ми одна одну полюбимо!» і звернулася до мого батька, обняла його дуже весело і щось шепнула йому на вухо. Ми з сестричкою давно вже стояли перед новою бабусею, втупивши в неї очі, чекаючи з якимсь неспокоєм її уваги і привіту. Настала і наша черга. «А, це наші Багрови,— провадила вона далі так само весело.— Я не дуже люблю цілувати дітлахів. Ану, покажіть їх мені сюди до світла» (надворі вже почало сутеніти). Нас із сестричкою поставили коло вікна на стільці, а маленького братика піднесла на руках мамка. Парасковія Іванівна подивилася на нас уважно, нахмуривши трохи свої густі брови, і сказала: «Правду писав покійний брат Степан Михайлович: Серьожа схожий на дядька Григорія Петровича; дівчинка такий собі пущьверінок, а маленький синок якийсь смуглявчик». Вона голосно засміялася, взяла за руку мою матір і повела у вітальню; в дверях стояло багато гостей, і тут почалися рекомендації, обнімання і цілування. Мені стало неприємно від слів, що моя люба сестричка — пущьверінок, а братик — смуглявчик, але, глянувши на залу, я був вражений її пишнотою: стіни було розмальовано яскравими барвами, на них я побачив незнайомі мені ліси, квіти і плоди, невідомих мені птахів, звірів і людей; на стелі висіли дві великі кришталеві люстри, і мені здалося, що їх зроблено з діамантів та брильянтів, про які начитався я в Шехеразаді; до стін у багатьох місцях були пристроєні золоті крилаті емії, що тримали в роті свічки з свічками, обвішані

кришталевими підвісками; дуже багато стільців стояло попід стінами, всі оббиті чимось червоним. Не встиг я уважно розглядіти всі ці диковинки, коли Парасковія Іванівна, в товаристві своєї матері і молодой дівчини, з розумними і добрими очима, але з великим носом і геть рябим обличчям, повернулася з вітальні і владно сказала: «Олександро! Тож поведи Софію Миколаївну з дітьми в їхні кімнати і влаштуй їх». Ряба дівчина була Олександра Іванівна Ковригіна, двоюрідна моя сестра, кругом сирота, котру змалку виховувала Парасковія Іванівна; вона виконувала обов'язки головної справниці розпоряджень бабусі, тобто господині дому. Вона дуже гостинно і привітно заходилася влаштовувати нас і дуже скоро заприятелювала з моєю матір'ю. Нам віддали великий кабінет, з якого були одні двері до їдальні, а другі — до спальні; спальню також дали нам; в обох кімнатах, найкращих в усьому домі, Парасковія Іванівна не жила після смерті чоловіка: їх займали іноді почесні гості, а звичайні відвідувачі жили у флігелі. В кабінеті, як мені сказали, багато що лишилося точнісінько так, як це було за покійного господаря, що про нього згадували з якимсь острахом. На одній стіні висіла велика картина у роззолочених рамах; на ній було зображено в'язня — сивого дідуса в кайданах, якого годувала груддю молода вродлива жінка (його дочка, як сказала Олександра Іванівна), а в цей час у віконці з залізними ґратами зазирали два ченці і усміхалися. На інших двох стінах також висіли картини, але невеликі; на одній з них була намальована швачка, немовби з живими очима, втупленими в того, хто на неї дивиться. В кутку стояло розкішне бюро з червоного дерева з бронзовим плетивом і бронзовими смугами та з фініфтяними прикрасами на замках. Мати захотіла жити в кабінеті, і зразу із спальні перенесли велике подвійне ліжко, також з червоного дерева з бронзою і таке ж розкішне; замість ліжечка для мене призначили диван, а сестричку з Парашею і братика з мамкою примістили в спальні, звідки були двері просто до дівочої, що мати вважала дуже зручним. Давши розпорядження і доручивши виконати їх Олександрі Іванівні, мати причепурилася перед великим дзеркалом, що стояло на підлозі, — такого я зроду ще не бачив, — і пішла до вітальні; вона повернулася після вечері, коли я вже спав. Напевне, за столом було гамірно і весело, тому що часто долилав до

мене через їдальню голосний гомін і сміх гостей. Добра Олександра Іванівна довго залишалася з нами, і ми дуже її полюбили. Вона з якимсь сумом докладно розпитувала мене про Багрово, про бабусю і тіток. Я не поскупився на розповіді, і того ж вечора вона вже мала достатнє уявлення про наше уфімське та сільське життя і про всі мої улюблені нахили і забави.

Прокинувшись другого дня, я побачив, що весь кабінет освітлений яскравими сонячними променями: золоті рами картин, люстра, бронза на бюро та дзеркала аж горіли. Обводячи стіни очима, я був вражений поглядом швачки, яка дивилася на мене із своїх золотих рамок, наче жива,— дивилася невіддивно. Мене непокоїв цей погляд, і я одвернувся; але за кілька хвилин, глянувши нишком на швачку, побачив, що вона, так само, як і перше, пильно на мене дивиться; я збентежився, навіть злякався і, накрившись з головою своєю ковдрою, тихенько пролежав доти, аж поки не встала моя мати, не пішла в спальню, і поки Овсійович не прийшов одягнути мене. Умиваючись, я глянув збоку на швачку — вона дивилася на мене і немовби усміхалась. Я збентежився ще більше і розповів про свій подив Овсійовичу; він сам спробував дивитися на картину з різних боків, сам помітив і чудувався з її химерної властивості, але наприкінці байдуже сказав: «Вже так її живописець намалював, що вона кожному в вічі дивиться». Хоч мене не дуже задовольнило таке пояснення, але заспокоїло те, що швачка точнісінько так дивиться на Овсійовича, як на мене.

Гості ще не вставали; та й багато хто з тих, що вже встали, не приходили на вранішній чай, а пили його в своїх кімнатах. Парасковія Іванівна давно вже прокинулася, як нам сказала Параша, одягнулася і пила чай у своїй спальні. Мати пішла до неї і через близьку до неї чи то покоївку, чи то ключницю, спитала: «Чи можна бачити тітоньку?» Парасковія Іванівна відповіла: «Можна». Мати зайшла до неї і через якийсь час повернулася дуже весела. Вона сказала: «Тітонька бажає вас усіх бачити», і ми зразу ж пішли до неї в спальню. Парасковія Іванівна зустріла нас так просто, привітно і весело, що я пробачив їй прізвиська «пуцьверінка» та «смуглявчика», які вона дала моїй сестриці і братікові, і ту ж мить посправжньому полюбив її. Вона нікого з нас, тобто з дітей, не поцілувала; але довго роздивлялася, погладила по

голівці, мені з сестричкою дала поцілувати руку і сказала: «Це так, для першого разу, я приймаю вас у себе в спальні. Я до дітей не охоча, особливо до немовлят; крику їхнього терпіти не можу, та й тхне від них неприємно. До мене прошу водити дітей тоді, коли покличу. Ну, Серьожа старшенький, його можна і гостям показати. Діти будуть пити чай, обідати і вечеряти у себе в кімнатах; я віддаю вам ще їдальню, де вони можуть пратись і бігати; маленьким з дорослими нема чого мішатися. Ну, любя Софіє Миколаївно, живи у мене в домі, як у своєму власному: вимагай, наказуй — усе буде виконано. Коли тобі захочеться мене бачити — ласкаво прошу; не захочеться — цілий день сиди у себе; я за це в претензії не буду; я нудьгливих облич не терплю. Я полюбила тебе, як рідну, але себе силувати для тебе не стану. У мене й усі гості живуть на такому становищі. Я собою нікому не надокучаю, прошу й мені не надокучати». Після такого пояснення Парасковія Іванівна, котра сама собі шаливала чай, почала частувати ним мого батька й матір, а нам сказала йти в свої кімнати. Я насмілюся попросити в неї дозволу ще раз подивитись, як розмальовано стіни в залі, і назвав її бабусею. Парасковія Іванівна розсміялась і сказала: «А, ти охочий до картинок, тож іди із своїм дядькою і роздивися залу, вітальню та диванпу: її найкраще розмальовано; але руками ні до чого не доторкуватись і мене бабусею не називати, а просто Парасковією Іванівною». — Чому вона не любила називатись бабусею — не знаю; але ж ціле життя ми ніколи її бабусею не називали. Я зразу ж скористався з її дозволу і пішов з Овсійовичем у залу, яка здалася мені ще кращою, аніж учора, тому що я міг вільніше і уважніше розглянути живопис на стінах. Анітрохи не сумніваюся, що живописець був якийсь домашній маляр, що не перевищував своєю майстерністю нинішніх малярів, котрі розмальовують вивіски на цирульних крамничках; але тоді я захоплено дивився і на китайців, і на диких американців, і на пальмові дерева, і на звірів, і на птахів, що виблискували всіма яскравими барвами. Коли ми увійшли до вітальні, то мене вразив не живопис на стінах, якого було небагато, а золоті рами картин і розкішне опорядження цієї кімнати, що видалася мені водночас якоюсь темною і невеселою, напевне від муслінових та шовкових гардин на вікнах. Які були дивани, скільки було крісел, і всі

оббиті шовковою синьою тканиною! Яка величезна люстра висіла посеред стелі! Які великі ляльки із свічниками в руках височіли на кам'яних стовпах по кутках кімнати! Які столи з бронзовим плетивом, штуковані з різноколірного дерева, стояли коло бокових диванів! Які на них були викладені птахи, звірі і навіть люди! А особливу мою увагу привернули широкі дзеркала від стелі до підлоги, з приставленими до них мармуровими столиками, на яких стояли бронзові свічники з кришталевими підвісками, що називаються канделябрами. Порівняно до будинків, які я бачив і в яких жив, а надто до будинку в Багрові, чурасовський дім повинен був видатися мені, та й видався, палацом з Шехерезади. Диванна, в яку перейшли ми з вітальні, вже не могла вразити мене, хоча була опоряджена так само пишно; але зате вона сподобалась мені більше за всі кімнати: широкий диван на цілу внутрішню стіну і маленькі диванчики по кутках, оббиті яскравою червоною тканиною, здавалося, стояли в зелених альтанках з квітучих кущів, намальованих на стінах. Крізь вікна, ледь запнуті гардинами, та скляні двері в сад лилося багато світла, і тому кімната справляла враження веселої. Парасковія Іванівна також її любила і завжди сиділа або лежала в ній на дивані, коли товариство було не дуже велике і складалось з близьких знайомих.

Надивившись і налюбувавшись, разом з Овсійовичем, який охкав більше за мене, всіма диковинками і скарбами (як я думав тоді), що прикрашали чурасовський дім, повернувся я квапливо до своєї кімнати, щоб розповісти кому-небудь про свої враження. Але у нас в дитячій¹ сиділа добра Олександра Іванівна, розмовляючи з моєю любою сестричкою і голублячи мого братика. Вона сказала мені, що *тітонька* зайнята дуже розмовами з моїм батьком і матір'ю і вислала її, додавши: «Ану, забирайся звідси». Мені здалося, що Олександрі Іванівні завдали прикраси такі слова, і щоб утішити її, я поспішив сказати, що Парасковія Іванівна і нас усіх вислала і не дозволила мені називати себе бабусею. Олександра Іванівна печально посміхнулася і сказала: «Парасковія Іванівна не любить називатися бабусею і звеліла мені називати її тітонькою, і я вже звикла так її називати. Я їй така сама родичка, як і ви: але ж я бідна дівчина і сирота, а ви її спадкоємці». Я нічого не зрозумів; сумно звучали її сло-

¹ Так почали називати колишню спальню Парасковії Іванівни.

ва, і мені начебто стало сумно; але ненадовго. Я враз згадав про картини і пишно опоряджений дім і захоплено почав розповідати моїй сестричці та іншим про всі бачені чудеса. Олександра Іванівна раз у раз усміхалася і, нарешті, тихо промовила: «Яке ти ще дитя!» Я зніяковів від цих слів і немовби збайдужнів наприкінці моєї розповіді. Потім Олександра Іванівна почала знову розпитувати мене про нашу рідну бабусю і про Багрово. Я подумав: ну, що можна сказати про Багрово після Чурасова? — Але не так, очевидно, думала Олександра Іванівна і все розпитувала мене про різні дрібнички. Потім вона стала сама розповідати мені про себе: як її батько й мати жили в бідності, в нужді, і обоє померли; як її взяв до себе в Багрово покійний мій та її рідний дідусь Степан Михайлович, як приїхала Парасковія Іванівна і забрала її до себе в Чурасово і як живе вона в неї приймачкою вже 16 років. Раптом увійшла якась огрядна, висока і немолода жінка, котрої я ще не знав, і почала нас голубити і цілувати; її називали Дарією Василівною; її прізвища я й тепер не знаю. Одягнена вона була якось чудно: вбрання на ній було панське, а запнулася вона хусткою, як дворачка. Потім я дізнався, що вбрання звичайно дарувала їй Парасковія Іванівна з свого плеча і вимагала, щоб вона ходила в ньому, а не ховала. Дарія Василівна з першого погляду мені не дуже сподобалася, та й помітив я, що вона з Олександрєю Іванівною недружелюбно обходилася; але згодом я пересвідчився, що вона була також добра, хоч і чудна жінка. Парасковія Іванівна звикла до неї і прихильно ставилася, особливо за чудовий голос, який у неї навіть під старість був гарний. Вона почала теревенити не з нами, а з Парашею і мамкою. Олександра Іванівна, шепнувши мені тихо: «Прийшла випитувати про все в слуг», пішла, невдоволена. Коли ми з сестричкою восталися самі, я повів її у кабінет, де ми спали з батьком і матір'ю, і, забувши слова «яке ти ще дитя», від яких тоді зніяковів, почав знов розповідати і описувати вітально та диванну, все прикрашуючи, за своєю звичкою. Люба сестричка шкодувала, що не бачила цих кімнат і зали, яку вона вчора не встигла роздивитися. Ми почали міркувати по-своєму про Парасковію Іванівну, про Олександрю Іванівну та про Дарію Василівну. Сестричка дуже мене любила, про все думала достеменно так, як я, ми з нею завжди у всьому були згодні.

Тимчасом дім, що був порожній і тихий, поки я його оглядав, почав наповнюватись і оживати. У вітальні та диванній з'явилися гості, і Парасковія Іванівна вийшла до них разом з батьком моїм і матір'ю. Олександра Іванівна також прийшла виконувати свій обов'язок — розважати гостей, яких цього разу було чоловік п'ятнадцять. Між іншими тут були: Олександр Михайлович Карамзін з дружиною, Микита Микитович Філософов з дружиною, п. Петін з сестрою, якийсь поміщик Бедрін, котрого шпетила просто в вічі сміючись з нього, Парасковія Іванівна, М. В. Ленівцев з дружиною і Павло Іванович Мینیцький, що недавно оженився на Варварі Сергіївні Плещеевій; це було чудове подружжя, як усі тоді їх називали, і Парасковія Іванівна їх дуже любила: обоє молоді, вродливі і палко кохають одне одного. Через кілька днів Мینیцькі стали друзями з моїм батьком і матір'ю. Вони жили за двадцять п'ять верст від Чурасова, якраз біля колишнього містечка Тугая, тим-то їздили до Парасковії Іванівни щотижня, навіть частіше. Мینیцькі того дня, разом з моїм батьком, приходили до нас у кімнати і повелися з нами дуже ласкаво. Ми полюбили їх, як рідних. Перед самим обідом мати прийшла за нами і водила нас обох з сестричкою до вітальні. Парасковія Іванівна показувала нас гостям, кажучи: «Ось мої Багрови, прошу любити та жалувати. А як Сержожа схожий на дядька Григорія Петровича!» Всі голубили, цілували нас, особливо мою сестричку, і казали, що вона буде красунею, з чого я був дуже вдоволений. У моїй подібності до якогось прадіда ніхто не сумнівався, тому що ніхто ніколи його не бачив. Гості, крім Мینیцьких, яких я вже знав, мені не дуже сподобались; особливо не злюбив я одну молоду даму, котра набивалася в рідню моему батькові і безнастанно манірилась і якимось химерно вивертала очі. Парасковія Іванівна безнастанно її шпетила, а та сміялася. Все це здалося мені і дивним, і неприємним. Перед самим обідом нас відіслали на *нашу* половину: ця назва лишилася за нашими трьома кімнатами. Ми раніше ніколи не обідали нарізно від батька й матері, крім того часу, коли мати їздила в Оренбург або коли була хвора; та й то ми обідали не самі, а з дідусем, бабусею і тітонькою, і мені від такого роз'єднання і самотності за обідом було дуже сумно. Я не приховав од матері мого почуття; вона дуже добре зрозуміла його і поділяла зі мною, але сказала, що

не можна не виконати бажання Парасковії Іванівни, що вона добра і дуже нас любить. «А втім,— додала вона,— згодом я сподіваюсь як-небудь це влаштувати».— Мати пішла. Печально сіли ми вдвох з любою моєю сестричкою обідати у великій їдальні, де накрили нам краєчок столу, за яким могли б розміститися десять чоловік. Почався галас і біганина лакеїв, яких було безліч і які не лише голосно розмовляли і сміялися, але навіть сварились і штовхались і майже билися один з одним; до них раз у раз прибігали покоївки, яких виявилось ще більше, ніж лакеїв. З їдальні був коридор у дівочу, і тому їдальня була єдиною прохідною кімнатою в домі; на лаковій жовтій її підлозі було протоптано доріжку з коридора в лакейську. Огут надивилися ми з сестрою і наслухалися того, про що досі ніякого уявлення не мали і чого, на щастя, зрозуміти не могли. Овсійович і Параша, що від нас не відходили, самі страшенно здивувались і навіть злякалися зухвалої безсоромності і свавільства тутешньої челяді. Я чув, як Овсійович пошепки казав до Параші: «Що це? господи! де ми опинилися? Оце такий панський, багатий дім! Чистий тобі розбій серед білого дня!» Параша відповіла йому щось таке саме. Тимчасом про нас зовсім забули. На рештки страв, що їх принесли в зали, ту ж мить жадібно накидалися зажерливі покоївки і лакеї. Буфетник Іван Никифорович, якого величали казначеем, про одне тільки турбувався і просив уклінно, щоб не займали страв, поки їх не подадуть панам на стіл. Овсійович не знав, що йому робити. На всі його претензії та вимоги, що «треба ж дітям їсти», не звертали ніякої уваги, а казначей, чоловік сумирний, але нетверезий, зітхнувши, відповів: «Та що ж мені діяти, Єфреме Овсійовичу? Самі бачите, яке свавільство! Щодня, лягаючи спати, дякую господові моему богові, що голова на плечах лишилася. Просіть, щоб для вас готували окремо». Овсійович страшенно схвилювався, що діти зостануться голодні; жалітися не було кому: всі пани сиділи за столом. Проте запопадливий і ревний дядька мій скоро вжив рішучих заходів. Насамперед він перевів нас з їдальні в кабінет, зачинив двері і сказав Параші, щоб замкнулася зсередини, а сам побіг на кухню, розшукав якогось кухарчука з багровських, звелів зварити для нас суп і засмажити на сковороді битого м'яса. Овсійович швиденько повернувся до нас і став чекати закінчення

обіду, щоб негайно викликати через кого-небудь матір і щоб доповісти про все, що сталося в їдальні. Тільки-но ми почули, як із стукотом відсувають стільці й крісла, до нас прибігла Олександра Іванівна. Дізнавшись, що ми й не починали обідати, вона дуже стривожилася, розсердилась і нагримала на буфетника, котрий, боячись лакеїв, безсоромно збрехав, що ніяких страв не лишилося і подати нам було нічого. Хоча Олександра Іванівна, в якійсь мірі репрезентуючи в домі господиню, дуже добре знала, що це безсоромна брехня, хоча вона взагалі добре знала чурасовських лакеїв і сама від них багато чого терпіла, але й вона ніколи не могла припустити, щоб могло статися щось подібне до того, що сталося з нами. Вона викликала до себе дворецького Миколу і навіть головного управителя Михайлушку, що жили в окремому флігелі, розповіла їм про все і побожилася, що тільки-но ще раз трапиться таке, вона доповість про все тітоньці. Микола відповів, що двірня давно вже його рук відбігла і що це давно знає Парасковія Іванівна, а Михайлушка, на якого я дивився з особливою цікавістю, надзвичайно поважно сказав, явно намагаючись виправдати лакеїв, що це провина кухарів, що обід зараз подадуть і що він не радить тривожити Парасковію Іванівну такими дрібницями. Як тільки вони пішли, прийшла мати. Олександра Іванівна, дуже стривожена, почала її обнімати і перепрошувати за те, що так сталося з дітьми. Вона додала, що коли це дійде до тітоньки, то весь її гнів впаде на неї, ні в чому тут не винувату. Мати дуже приязно її заспокоїла, кажучи, що нема чого хвилюватись і що діти пообідають трохи пізніше (вона вже чула, що для нас готують окремо) і що тітонька про це ніколи не знатиме. Заспокоєна Олександра Іванівна пішла до гостей, а я почав докладно розповідати матері все, що я бачив і чув. Тут моя мати так схвилювалася, що вся почервоніла і мало не заплакала. Вона дуже дякувала Овсійовичу за те, що він забрав нас з їдальні, наказала, щоб ми завжди обідали в кабінеті, і строго повторила йому і Параші, щоб чурасовська челядь ніколи навіть не підходила до нас близько. Овсійович і Параша пішли, а з ними і сестричка.

Залишившись віч-на-віч з матір'ю, я обняв її і поспішив задати безліч питань про все, що бачив і чув. Мати дуже ніяковіла, їй важко було відповідати. Я вже давно і добре знав, що є люди хороші і погані; цим останнім

словом я визначав усі негожі властивості і пороки. Я знав, що є пани, котрі наказують, є слуги, котрі повинні слухатися наказів, і що я сам, коли виросту, належатиму до панів і тоді мені коритимуться, а до того часу я повинен кожного *просити*, щоб виконали якесь моє бажання. Але Парасковію Іванівну я вважав такою могутньою, що їй усі повинні коритися, навіть ми,— отже, важко було мені збагнути, як насмілюються слуги не виконувати її наказів, так би мовити, майже на очах у неї? Я добре пам'ятав, як вона казала моїй матері: «Наказуй — усе буде виконано». Я спочатку думав, що лакеї та покоївки, які пожирали недоїдки, просто хотіли їсти, що вони були голодні; але мене переконали, що я помиляюсь, і я відчув до них страшенну огиду. Непристойних жартів і натяків я, звичайно, не зрозумів, і в безсоромному поведженні челяді бачив тільки брутальність і зухвалість, що їх я помітив у хлопчиків в народному училищі. Мати потвердила таку мою думку.

Але на жодне запитання про Олександрю Іванівну, її становище в домі та її взаємини з благодійницею нашою Парасковією Іванівною мати не відповіла, вдавшись до звичайної відмовки, що я ще малий і зрозуміти цього не можу. Тимчасом сумирний буфетник та Овсійович принесли нам обід; покликали сестричку, і ми, добре-таки зголоднівши, поїли дуже весело і з апетитом, особливо тому, що матуся сиділа з нами. Після нашого пізнього обіду мати пішла до гостей, а ми з сестричкою почали давати лад моему маленькому господарству, що полягало в розміщенні книжок, паперу, чорнильниці, лінійки тощо. Крім того, в мене була гарненька скринька, або шафка, обклеєна різьбленою кісткою; в ній було вісім шухлядок, наповнених моїми скарбами, тобто кам'янинами, чортовими пальцями та іншими чудовими камінцями, які я завжди називав штуфами. Гачки з волосінню, пружилами та поплавцями, зняті з вудлищ, теж містилися в одній з шухлядок. Всі вісім шухлядок замикалися враз, дуже хитрим замком, таємницю якого знала, крім мене, лише сестричка. Для такої дивовижної шафки завжди звільняли найкраще, чільне місце. Ми поставили її на бюро і принагідно переглянули знов, бо зна в котрий раз, всі мої коштовності. Потім приходив до нас батько; мати сказала йому про наш пізній обід; він пожалів, що ми були довго голодні, і квапливо пішов, сказавши, що він грає з тітонь-

кою в пікет. Невдовзі після чаю, який довелося нам пити негайно по обіді, прийшла до нас матуся і сказала, що більше до гостей не піде і що Парасковія Іванівна сама її відпустила, помітивши, що в неї стомлене обличчя. Мати й насправді здавалася стомленою і зразу ж після нашої дитячої вечері лягла в постіль. Я зрадив з нагоди поговорити з нею віч-на-віч і розпитати про деякі речі, що здавалися мені незрозумілими, коли несподівано з'явилась Олександра Іванівна. Видно було, що вона полюбила мою матір, тому що все обнімала її і говорила з нею дуже ласкаво і навіть потихеньку. Я не міг розчутити всієї розмови, але добре зрозумів, що Олександра Іванівна жалілася на своє життя, навіть плакала, кажучи, проте, що вона не тітоньку звинувачує, а свою гірку долю. Хоча мені було жаль її, але незабаром я заснув під її шепотіння.

Прокинувшись на другий ранок, почув я жваву розмову між батьком і матір'ю. Їм не треба було вставати рано, а поговорити було про що, бо протягом минулого дня вони не мали вільної хвилини, щоб побути віч-на-віч. Я і звнаки не дав, що не сплю, і слухав дуже уважно. Мати говорила захоплено про Парасковію Іванівну: хвалила її простий, добрий розум, її відверту, веселу і пряму вдачу, її правдиву, хоч іноді гостру й грубу, мову. Олександра Іванівна встигла напередодні ввечері, коли я заснув, розповісти своїй матері багато подробиць про Парасковію Іванівну, яку, на думку матері, вона не вміла зрозуміти і оцінити і в якій вона бачила тільки вередливість і дивацтва. Мати, в свою чергу, переказувала моему батькові слова Олександри Іванівни про те, що Парасковію Іванівну за багатство всі поважають, що навіть кожний новий губернатор приїздить з нею знайомитись; що сама Парасковія Іванівна нікого не поважає і не любить; що вона своїми гістьми або забавляється, або лає їх просто в вічі; що вона для свого спокою і втіхи не втручається ні в які господарські справи, ні в свої, ні в селянські, а все припоручає своєму повіреному Михайлушці, який має від селян хосен і наживає чималі гроші, а двораків і лакеїв до того розбестив, що ось як вони і з нами, майбутніми спадкоємцями, обійшлися; що Парасковія Іванівна якась дивачка, терпіти не може попів і ченців і старцям нікому копійчки не подасть; молиться богу по капризу, коли їй заманеться,— а набридне, то й посеред обідні з церкви

підє; що священник і причет одержують від неї дуже багато, але нікого з них вона до себе в дім не пускає, крім попа з хрестом, до того ж у найбільші свята; що найголовніша її втіха влітку — сад, який вона доглядає, як садівник, а взимку любить вона співати пісень, слухати, як їх співають, читати книжки або грати в карти; що Парасковія Іванівна її, сироту, не любить, не голубить ніколи і грошей не дає ні копійки, хоча дозволяє виписувати з міста або купувати в рознощика все, чого душа Олександрі Іванівні забажає; що хоч скільки просили її сторонні поважні люди, щоб вона своїй внучці-сирітці щонебудь за життя приділила, для того, щоб вона могла жениха знайти, — Парасковія Іванівна і чути не хотіла і відповідала, що Багрови рідну небогу не покинуть без шматка хліба і що краще посивіти дівкою, аніж нав'язати собі на шию чоловіка, який заради грошей оженився б на ній, р'ябій зозулі, а потім і мстився б їй за те. До цього мати додала від себе, що, звичайно, ніхто краще за саму Парасковію Іванівну не взнав з досвіду, як гірко вийти заміж за того, хто оженився на багатстві. Від усього почутого створилася якась плутанина в моїй голові. Коли б мати не сказала раніше, що Олександра Іванівна не розуміє своєї благодійниці, то я повірив би Олександрі Іванівні, тому що вона здавалася мені такою розсудливою, ласкавою і правдивою. Раптом я звернувся до матері із запитанням: «Невже бабуся Парасковія Іванівна така недобра?» Мати здивувалася і сказала: «Коли б я знала, що ти не спиш, то не стала б усього при тобі говорити, ти тут нічого не зрозумів і подумав, що Олександра Іванівна жаліється на тітоньку і що тітонька недобра; а це все дурниці, недоумкуватість, пусті розмови. Тож прошу не говорити про це ні сестрі, ні Овсійовичу, ні Параші». Я ще більше заплутався в своїх уявленнях і довго ніяк не міг збагнути: добра чи не зовсім добра Парасковія Іванівна? Правду кажучи, я мимоволі був на боці Олександрі Іванівни.

Міркуючи тепер безсторонньо, я повинен сказати, що Парасковія Іванівна була неабияка, виняткова жінка і що існування такої особистості за тих часів і в тому середовищі, в якому вона жила, вже є само по собі явище дивовижне. Парасковія Іванівна, яку родичі її матері ще дитиною віддали за запеклого лиходія, зазнала справді всіх страхіть, змальованих у старих романах та францу-

зьких мелодрамах, і вже двадцять років жила вдовою. Завдяки незалежності свого становища, яке дало їй багатство і моральна чистота цілого життя, вона була цілком вільна і навіть свавільна у всіх вчинках, підказуваних їй розумом і серцем. Попри будь-які корисливі наміри, її, цілком заслужено, поважали всі; цій зовсім неосвіченій жінці не були властиві багато які пороки, пристрасті і забобони, що глибоко вкоренилися в тодішнє людське суспільство. Вона була справедлива у вчинках, правдива в словах, строга до всіх без винятку і ще більше до самої себе; вона нещадно звинувачувала себе в найтонших іноді ухиленнях від тих моральних засад, яких вважала за потрібне додержуватись; крім того, вона виправляла по змозі свої помилки. Без освіти, без науки, вона не могла бути у всьому вищою за свій час і не усвідомлювала своїх обов'язків відносно 1 200 душ підвладних їй людей. Дорожчий за все в світі був для неї її власний спокій, тим-то вона не втручалася в господарство, кажучи, що нічого в ньому не тямить, і настановила головним управителем свого дворака, Михайла Максимовича, але вона анітрохи в ньому не помилялась і не звірялася на нього так, як це здавалось іншим. Вона казала: «Я знаю, що Михайлушка хитрий плутяга: він себе не забуває, має хосен від багатих селян і набиває собі кишеню. Я це знаю, але знаю й те, що він чоловік тямущий і не злий. Я хочу одного, щоб мої селяни були багаті, а сварок і скарг їхніх чути не хочу. Я могла б мати доход вдвоє більший, але на мій вік вистачить, та й спадкоємцям моїм залишиться». У достатку і багатстві своїх селян вона була певна, тому що часто розпитувала про них у сусідніх селах, через вірних і відданих людей. Її селяни справді були багаті, це знали всі; але численна челядь, внаслідок такої системи управління, дійшла до страшеного свавільства, розбещеності і вкрай розледачіла. Коли на очі Парасковії Іванівні навертався п'яний лакей або якийсь дворак, вона одразу наказувала Михайлушці віддати винуватця в солдати, а якщо непридатний — *спустити в селяни*. Коли помічала нескромне поведження якоїсь дворачки, вона знову наказувала Михайлушці: відіслати таку-от у віддалене село, хай доглядає худобу, а потім віддати заміж за селянина. Але для того, щоб мали місце такі суворі і обурливі покарання, треба було самій панії несподівано натрапити на провинного або провинну; а що це бувало дуже рідко,

то все навколо неї утопало в безпутності, бо вона нічого не бачила, нічого не знала і дуже не любила, коли казали їй про щось таке. Парасковія Іванівна була побожна, але без найменшої святенності, і цілком вільно ставилася до багатьох церковних обрядів та додержання постів. Вона збудувала нову кам'яну велику церкву, тому що попередня надто нагадувала свого будівника, покійного її чоловіка, про якого вона намагалася забути і про якого ніколи не згадувала. Вона любила розкіш і пишноту в храмі божому; знала напам'ять весь церковний устав, сама іноді співала із своїми півчима, стоячи коло криласа; іноді подовгу не ходила до церкви, навіть великі свята проминала, а іноді наказувала правити обідні часто. А найчудніше було те, що іноді, помолившись щиро, вона раптом виходила з церкви на початку або посеред обідні, сказавши, що більше їй не хочеться молитись, про що Олександра Іванівна говорила з дуже великим подивом. Майже не вмючи писати, вона любила читати або слухати світські книжки, і, передплачуючи їх щороку, вже мала величеньку бібліотеку, заведену, проте, ще її чоловіком. Священні книги вона читала лише тоді, коли говіла; а втім, це не заважало їй під час говіння вечорами для відпочинку грати в пікет з моїм батьком, коли він був тут, або з Олександрю Іванівною. Вона казала в таких випадках, що значно менше гріха думати про те, як би зробити пік чи репик¹, аніж слухати пусту балаканину і плітки про ближнього, або самій думати про якісь дурниці. Говіла вона не завжди під час великого посту, а як їй заманеться, разів по два і по три на рік, не відмовляючись від скоромних страв, якщо нездужала; терпіти не могла ченців і черниць, і ніколи чорний клобук або чорна камилавка не наслідувались навертатися їй на очі. Гроші позичала вона дуже неохоче, а також не любила роздавати дрібну милостиню; але, довідавшись про якесь нещастя з людиною, гідною поваги, допомагала щедро, а що люди, гідні поваги, трапляються не часто, то їй запомогу від неї бачили рідко, і Парасковію Іванівну взагалі не вважали за добру жінку. Треба сказати правду, що доброти, в широкому значенні цього слова, а надто чутливості, лагідності — в ній було мало або, вірніше кажу-

¹ Тобто *містдесять* або *дев'яносто*, як тепер висловлюються технічно картярі.

чи, ці властивості були в ній мало розвинені, до того ж вона не любила хизуватися ними і приховувала їх. Правда, не багато було людей, котрих вона любила, тому що вона любила тільки тих, кого поважала. З усього кола своїх численних знайомих вона найбільше любила Миницьких, а згодом мою матір. Нарешті, правда й те, що з гістьми своїми обходилася вона надто безцеремонно, а іноді й грубувало: на всіх казала «ти» і нещадно говорила просто в вічі все погане, що чула про них або що сама в них помічала. Всі почували, більш чи менш свідомо, що Парасковію Іванівну мало обходить доля інших, що вона живе більше для себе, береже свій спокій і любить веселу безжурність свого життя. Незважаючи на це, аж ніяк не зменшувався постійний приплив і відплив численного натовпу гостей, і всі вони виявляли глибоку пошану і відданість. Корисливих намірів тут не могло бути: коло Парасковії Іванівни важко було чим-небудь пожитися; отже, це незвичайне скупчення гостей можна пояснити тим, що господиня була завжди говірка, жвава, весела, навіть дуже сміхотлива: брехунів — заставляла брехати, вістонош — розповідати вісті, плетунів — плітки; що в її домі було жити привільно, ситно, легко і весело. На жаль, нарікання Олександри Іванівни були не зовсім несправедливі. З Дарією Василівною та двоюрідною внучкою-сиротою, тобто Олександрю Іванівною, що жили постійно в домі, Парасковія Іванівна обходилася з висока і строго — вони були не що інше, як підручні служниці. Дарія Василівна, стара і дурна жінка, не відчувала принизливості свого становища, а тямуща і добра по натурі Олександра Іванівна, котра, звичайно, не зовсім розуміла багато які хороші риси своєї благодійниці і не вміла поставити себе в краще становище, часто зазнавала прикросців, і тільки дружба Миницьких та моїх батьків полегшувала їй цей тягар.

Я описував Парасковію Іванівну такою, якою знав її згодом, коли був ще дуже молодий, і якою вона довго жила в пам'яті мого батька й матері, а також і інших близьких її знайомих, що добре її розуміли.

Життя в Чурасові пішло, як заведений годинник: замість одних гостей приїздили інші, їх ставало то менше, то більше. Мати з кожною дниною відчувала дедалі більшу прихильність Парасковії Іванівни, з кожною дниною ставали дедалі приязніші взаємини її з Олександрю Іва-

нівною, а надто з Миницькими. То були справді чудові люди, особливо Павло Іванович Миницький; в ньому з поетичною натурою малороса поєднувались енергійна діяльність, благородність душі і строгість правил; палко кохаючи свою красуню-жінку, що так само кохала свого красня-чоловіка, він дуже наполегливо перевиховував її, викорінюючи в ній насіння порожнього гонору і суєтності, що якось запало змалку в її прекрасну натуру. Мати урядила свій час дуже добре, завдяки цілковитій свободі, яку дозволяла і навіть любила в своєму домі Парасковія Іванівна. Мати обідала завжди разом з нами, за цілу годину до того, як сідали до столу всі інші, і там вона вже мало їла. Спочатку часто лунав веселий і гучний голос господині: «Софіє Миколаївно, ти нічого не їси!» Потім, коли вона якось довідалася, що гостя вже наполовину обідала з дітьми, вона посміялась і перестала її припрошувати. Коли Парасковія Іванівна сідала грати в карти, мати йшла до нас. А втім, бути з нею віч-на-віч у цей час нам мало вдавалося, навіть менше, ніж вранці: Олександра Іванівна або Миницькі, якщо були вільні, приходили до нас у кабінет; дами лягали на велике двоспальне ліжко, Миницький сідав на диван — і починалися жваві і одверті розмови, тим-то нас із сестричкою часто випроводжували до їдальні або дитячої кімнати. Протє мати не любила цього переселення, тому що їдальня безнастанно правила за постійний шлях сполучення між дівочою і лакейською; до того ж, у дитячу кімнату часто заходили покоївки. Ми з сестричкою щодня ходили до бабусі тільки побажати доброго ранку, а ввечері вже не прощалися; але мене іноді після обіду викликали до вітальні або диванної, і Парасковія Іванівна із своїми близькими знайомими забавлялися моїми відповідями, часом різкими і сміливими, на різні важкі і, по правді кажучи, безглузді і непристойні для дитини запитання; траплялося, що вона загадувала мені читати що-небудь напам'ять з «Росіади» або сумароковських трагедій. Я відчував, що мною не цікавляться, а потішаються; це мені не подобалось, і саме тому мої відповіді іноді були непристойно різкі і не відповідали моему вікові та природним властивостям. Мати картала мене за це, коли ми лишалися вдвох, я відповідав, що мені прикро, коли беруть на глузи мої слова, та й розмовляють зі мною лише для того, щоб посміятись. Батько взагалі мало був з нами; він проводив час або

з Парасковією Іванівною та її гістьми, завжди граючи з нею в карти, або кликав до себе Михайлушку, котрий був одним з найкращих учнів нашого Пантелія Григоровича, і читав з ним якісь папери. Тут я дізнався, що мій батько недарма розмовляв у Багрові із сліпим нашим повіреним, що він хоче розпочати позов з Богдановими відносно маєтку, який моя бабуся, Орина Василівна Багорова, мала дістати в спадщину. Батько їздив у цій справі в місто Лукоянов і подав там просьбу; він затримався значно більше, ніж сподівався сам, і я з жалем побачив після його повернення, що мати сварилася з ним за те — і не один раз.

Ще раніше батько побував у Старому Багрові і пригощав там добрих наших селян, про що, звичайно, я розпитав його дуже докладно, і мені приємно було чути, як шкодували, що нас з матір'ю там не було.

Я сказав уже, що в Чурасові була чимала бібліотека; я одразу ж вдався до цієї скарбниці і, з дозволу Парасковії Іванівни, на вибір матері, брав звідти книжки і читав їх з великою насолодою. Перша книга, що мені трапилася, була «Кадм і Гармонія», твір Хераскова, та його-таки «Полідор, син Кадма і Гармонії». Тоді мені дуже подобалися ці книжки, а виспрена розмірена мова віршованої прози здавалася мені чимсь неперевершеним. Потім прочитав я «Арфаксад, халдейська повість», не пам'ятаю, чий це твір, та «Нума, або Процвітаючий Рим», також Хераскова, і багато інших подібних. Я переглядав також романи, які особливо любила читати Олександра Іванівна; вони збуджували мій інтерес і цікавість, але мати не дозволяла мені читати їх, і я гортав деякі сторінки лише крадькома, нишком, в чому, проте, признавався своїй матері, і за це вона дуже поблажливо мені докоряла. Так мені вдалося переглянути «Альквіада», «Графа Вальмонта, або Оману розсудку», та «Вікопомне життя Кларисси Гарлов». Не скоро потім вдалося мені прочитати ці книжки як слід, але уривки з них так глибоко запали мені в душу, що я не переставав про них думати і тільки тоді заспокоївся, коли прочитав. Нарешті, тут-таки трапилися «Мої дрібнички» Карамзіна та його видання різних віршів різних авторів під назвою «Аоніди». Ці вірші були вже зовсім не те, що вірші Сумарокова та Хераскова. Я відчув цю відмінність, хоч зміст їх мене не задовольнив, незважаючи на дитячий вік.

Читання всіх цих нових книг та слухання розмов гостей, серед яких було багато людей, теж зовсім нових для мене, часто заставляли мене задумуватись, а для думання я мав достатньо вільного часу. Я міркував про все з Овсійовичем, але він навіть не міг зрозуміти, про що я кажу, що хочу взнати і про що питаю; він частенько казав мені: «Чого це тобі, соколику, все кортить розпитувати: чого, та чому, та нащо? Цього й старі не знають, а ти ще дитина. Така воля божа — от і все. Ходім подивімося краще картинки».

Отаке життя, з незначними змінами, тривало понад два місяці, і, незважаючи на розкішний дім, яким він мені здавався тоді, на розмальовані стіни, що подобалися мені більше за картини і якими я безнастанно любувався; незважаючи на старі й нові пісні, які часто і дуже гарно співала разом з іншими Парасковія Іванівна і які я слухав завжди з насолодою; незважаючи на безліч нових книжок, які я читав із захватом, — це життя дуже мені набридло. Мені не терпілося повернутись з гомінкого Чурасова в тихе Багрово, в мізерний наш будинок; я навіть скучив за бабусею і тітонькою. Але головною причиною нудьги, яку я й тоді добре усвідомлював, було те, що я мало часу проводив віч-на-віч з матір'ю. Я вже звик щиросердо звіряти всі мої думки й почуття її гарячому материнському серцю, звик віддавати свої враження на її розумний суд, звик слухати її жваву мову і знаходити в ній невимовну втіху. В Чурасові весь час нам заважали Мينيцькі і найбільше Олександра Іванівна; вони навіть відвертали від мене увагу матері, — і багато нових запитань, сумнівів і припущень, що безнастанно виникали в мене в зв'язку з новими людьми і предметами, залишалися без остаточного розв'язання, роз'яснення, спростування або потвердження: це весь час непокоїло мене. Сестричку я любив дедалі більше; її дружба давала мені велику втіху, але я був старший, більш розвинений і міг тільки розповідати їй про свої думки, а не радитися з нею. Напевне, була ще й неусвідомлювана причина нудьги: те, що я не мав цілковитої свободи. Я знав тільки один кабінет; мені не дозволяли залишатися довго в дитячій кімнаті у братіка, котрого я починав дуже любити, тому що в нього були чудові чорні оченята, і котрого, бозна-чому, називала Парасковія Іванівна смуглявчиком. А крім кабінету і дитячої, тільки ненадовго, неодмінно з

Овсійовичем, дозволяли мені побігати в їдальні. Парасковії Іванівни я не розумів, вірив на слово, що вона добра, але постійно був невдоволений її обходженням зі мною, з моєю сестрою і братіком, якого вона одного разу звеліла навіть відшмагати за те, що він голосно плакав; добре, що матуся не послухалась. Отже, цілком природно, що я дуже зрадив, коли почали говорити про від'їзд. Видно, Парасковія Іванівна дуже полюбила мою матір, бо кілька разів відкладала наш від'їзд. «Ну, що тобі там робити, в цій халупі? — казала вона. — Свекруха за тобою не тужитиме, а зовиці — поготів. Я тебе нічим не обмежую, а на людях веселіше». — Мати і не заперечувала; проте батько мій тихо, але водночас наполегливо доводив своїй тітоньці, що далі залишатися не можна, що вже три пошти нема листів з Багрова від сестриці Тетяни Степанівни, що матінка нездужає, господарством займатися не може, що вона після смерті батечка зовсім занепадала і дуже журиться. Він додавав, що молотьба і поставка хліба провадиться дуже погано і що йому нічим буде жити. Парасковія Іванівна відповідала, що все це «брехня», — і не допомагала моему батькові жодною копійкою. Нарешті, ми зібралися зовсім, і господина погодилась відпустити нас, коли батько й мати пообіцяли, що ми неодмінно приїдемо наприкінці літа і проживемо всю осінь. «Ах, Софіє Миколаївно, — казала вона, — ти ще не бачила мого Чурасова; його треба бачити влітку, коли всі дерева ряснітимуть плодами і коли заграють всі мої двадцять джерел. Приїзди ж неодмінно. Якщо чоловік не поїде, приїзди сама з дітлахами, — дарма що я до них не охоча; а найкраще було б смуглявчика, меншого синка, залишити в бабусі; хай галасує там досхочу. Якщо не приїдете — розсерджуся». Батько й мати дали слово неодмінно приїхати. Зовсім несподівано бабуся Парасковія Іванівна подарувала мені кілька книг, а саме: «Кадм і Гармонія», «Полідор, син Кадма і Гармонії», «Нума, або Процвітаючий Рим», «Мої дрібнички» та «Аоніди» — і цим подарунком значно примирила мене з собою.

Ми виїхали зразу після дня народження мого батька, тобто 22 лютого. Ми поверталися знов тією самою дорогою, через Старе Багрово та Вишенки. Кілька днів ми простояли в цих селах, а крім того їхали понад вісім днів. Такої тяжкої, втомної подорожі я досі не знав. Сніги були страшні і — щоденна завірюха; дороги іноді й сліду

не було, і в деяких місцях не могли ми обійтися без провідників. На восьмий день ми приїхали ночувати в Неклюдово до Кальпинських, де почули, що бабуся і тітонька здорові. На другий день вранці, напившись чаю, ми вирушили в путь, і години через дві я побачив з гори, уже любе мені, Багрово.

БАГРОВО ПІСЛЯ ЧУРАСОВА

Багрово було дуже похмуре взимку, а після Чурасова повинно було видатися матері моїй ще похмурішим. Село лежало в долині між горами, з трьох боків його оточувала миршава, безлиста урема, а з четвертого — височіла гола гора, закидана сніговими заметами, з яких стриміли солоні покрівлі селянських хат. На мою матір воно справило гнітюче враження, але батько і навіть я зраділи, побачивши його. У Багрові минуло батькове дитинство, а моє починалося. І справді, порівняно до багатого Чурасова, то були якісь зимові юрти кочового народу. В Чурасові селянські хати, вкриті дранкою, з великими вікнами, стояли якось високо і весело; навколо них і на вулиці сніг здався неглибоким: таке все було уїджене й уторване; панський двір було вчищено, виметено, і дорогою коло під'їзду посипано піском; біля двох кам'яних церков також усе було прибрано. А в Багрові селянські двори так позаносило, що до кожного треба було викопати проїзд; панський двір, через свою просторість, ще більше нагадував якусь пустелю; кучугури здавалися ще вищими, і по верхівках їхніх, наче по горах, було прокладено поодинокі стежки до кухні та челядєнь. Навкруги було тихо, глухо, порожньо. Будови, потонувши в снігу, здавалися низенькими, взагалі не такими, як завжди. Я сам страшенно дивуюсь, як усе це не видалося мені понурим і сумовитим... Сурка з товаришами зустрів нас у дворі веселим, привітним гавкотом; дві дівчинки вискочили подивитися, на кого гавкають собаки, і прожогом кинулися назад у дівочу; тітонька вибігла на ганок і дуже нам зраділа, а бабуся — ще більше: з мутних, безбарвних і немовби погаслих очей її спливали рясні сльози. Вона дякувала батькові і особливо матері, цілувала їй руки і сказала, що «не ждала нас, знаючи з листів, як Парасковія Іванівна полюбила Софію Миколаївну і як буде умовляти

залишитися, і знаючи, що Парасковію Іванівну не можна не пошанувати». Тут я відчув усю ціну твердості добродушного мого батька, яку не могла здолати багата тітка, що віддавала йому всю свою мільйонну маєтність і звикла, щоб кожне її бажання виконували. На превеликий жаль матері, виявилось, що ціла половина будинку холодна. Бог знає, з якої економії, бабуся, гадаючи, що ми повернемося не раніше, ніж наприкінці зими, звеліла не топити саме в наших кімнатах. Нічого не можна було вдіяти: ми всі розмістилися в тітчиній кімнаті, а тітка перейшла до бабусі. Через три дні порядок відновився, і ми повернулись на попередні наші місця.

Збагачений новими книгами і новими враженнями, що набули більшої яскравості в тиші відлюдності і непорушуваної свободи, яку лише після чурасовського життя я оцінив по-справжньому, я безнастанно розмовляв про різні різнощі із своєю матір'ю, і з радістю помічав, що я став старший і розумніший, бо мати й інші говорили, міркували зі мною вже про те, про що раніше навіть говорити не хотіли. Життя наше увійшло в розмірене й одноманітне річище. Морози стояли ще люті, і мене довго не пускали гуляти, навіть не дозволяли побігти до Пантелія Григоровича та Сергіївни; але батько мій негайно побачився із своїм сліпим повіреним, і я з цікавістю слухав їхні розмови. Батько розповідав докладно про свою поїздку до Лукоянова, про переговори з повітовим судом, про подачу просьби та обіцянку судді вирішити справу на нашу користь; але Пантелій Григорович усміхався і, поклавши обидві руки на свою високу тростину, казав, що вірити судді не слід, що він буде потурати тутешньому поміщикові і що без правительствующого сенату не обійдеться; що коли настане час, він складе просьбу, і тоді доведеться кому-небудь їхати в Москву і клопотатись там у секретаря та обер-секретаря, котрих він знав ще протоколістами. «Але будьте певні, ласкавий пане мій Олексію Степановичу,— сказав наприкінці Пантелій Григорович.— Справа наша законна, програти її не можна, але можуть тільки загаятися з присудом». Батько не міг зразу повірити, що лукояновський суддя його ошукає, і сам, усміхаючись, казав: «Добре, Пантелію Григоровичу, подивімось, як вирішать справу в повітовому суді». Провіщення сліпого повіреного справдилися згодом достеменно.

Морози пересідалися. Настала масниця. Ми з сестричкою каталися в санях і вперше в житті бачили, як селянські та двірські хлопчики і дівчатка сміливо каталися з високої гори від гармана, на підморожених ковзанах і громаках. Я почував, що мені не вистачило б хоробрості на таку розвагу; але мені весело було дивитися на їхні гамірні веселощі; одні перекидалися догори ногами, інші налітали на них і самі котилися перевертом: гучний регіт відлунював в околишніх засніжених полях і горах, які трохи пригрівало сонячне проміння. Ми з сестричкою мали свою гірку перед вікнами спальні — її зробили Федір та Овсійович; з неї я не боявся з'їжджати разом з моєю подругою, але вдвох не так було весело, як у галасливому товаристві сили-силенної дітей, що зібралися з цілого села, — туди нас не пускали.

Ця масниця пам'ятна для мене тим, що до нас приїздили в гості сусіди, які ніколи раніше нас не навідували: Пелагія Ардаліонівна Рожнова із сином Митенькою; вона сама була товстенна і не дуже стара жінка, а син — потворно товстий; тим-то особливо було смішно, що мати називала його Митенькою. А втім, гості викликали у всіх нас цікавість не лише своєю товщиною, а й причиною своїх відвідин. Пелагія Ардаліонівна хотіла оженити свого сина, і вони приїздили подивитися на відданицю, тобто на тітоньку мою Тетяну Степанівну. З нагоди такої важливої події запросили задалегідь другу тітоньку, Олександру Степанівну. Мати моя брала в цій справі велику участь і дуже хотіла, щоб Тетяна Степанівна вийшла заміж. Колись, більше за всіх, гаряче бажала цього бабуся; але останнім часом вона так занепала, що не було вже в неї гарячих бажань. Ось як пройшли ці відвідини: у призначений день, годині о десятій ранку, все в домі було готове зустріти гостей — кімнати були заметені, вимиті і гарненько прибрані; сільські лакеї, а також уся дівоча, що звичайно ходили бозна в чому, причепурились і пригладилися; тітонька вбралася в найкращу свою сукню; навіть бабусю одягнули в шовковий шушун та спідницю і запнули шовковою хусткою, замість білої і брудної якоїсь ганчірки, котрою вона запиналася поверх плетеного очіпка і яку навряд чи переміняла, відколи помер дідусь. Одним словом, дім прибрав по змозі урочистого вигляду, немовби у велике свято. Тільки мати і ми лишилися в звичайному своєму вбранні. Нарешті, ми почули

крик: «Ідуть, ідуть!» Бабусю поспішно перевели під руки у вітальню, тому що вона вже погано ходила; батько, мати і тітка теж пішли туди, а ми з сестричкою і навіть з братіком, звичайно, з дядькою, нянею, мамкою та з усією дівочою поставали коло вікон у тітчиній та бабусиній світлицях, щоб бачити, як під'їдуть гості і як вилазитимуть з повозок. Тут і справді було на що подивитись! Спочатку під'їхала шкіряна кибитка, з якої двоє здоровенних рожновських лакеїв насилу витягли свою товсту панію і довели до ганку, де вона й зупинилася; потім під'їхали велетенські grindжолі, в яких глибоко сиділо щось, схоже на невелику калмицьку кибитку або копицю сіна. Тут уже двох лакеїв було замало. Їм допоміг наш Федір, тітчин Микола, з її віна, а також Мазан і Танайчонок. Спільними зусиллями виволокли вони жениха і втягнули на ганок; а коли гості увійшли до лакейської роздягатися, то вся дівоча прожогом кинулася в коридор та буфет, щоб бачити, як жених з матір'ю проходитимуть через залу до вітальні. Параша відімкнула двері з бабусиної світлиці в лакейську, звичайно заціпнуту на гачок, прочинила їх трохи, і ми бачили, як мамуня і синок скинули зимовий одяг і теплі хустки. Треба сказати правду, що це була дивовижна пара! Я не міг стерпіти і голосно сказав до Овсійовича: «Ой, це Мавлютка!» Але Овсійович затулив мені рот, ледве стримуючись від сміху. На дверях зали зустрів гостей мій батько; після багатьох взаємних поклонів, рекомендацій та обнімань він повів їх до вітальні. Всі, що стояли навколо, дивувалися з огрядності жениха, а Овсійович, сказавши: «Ач, одоробло! цей ситіший буде за Мавлютку», повів нас у наші кімнати.

Слова: жених, наречена, сватання та весілля — були мені давно відомі, і мати давно пояснила їх мені в тій мірі, в якій я міг і повинен був розуміти їхнє, так би мовити, зовнішнє значення. Застосовуючи тоді мої уявлення до даного випадку, я казав Параші та Овсійовичу: «Як же тітоньці вийти заміж за Рожнюва? Жінка повинна допомагати чоловікові; вона така худенька, а він такий гладкий; вона його не підніме, коли він упаде». Параша, сміючись, відповіла мені запитанням: «Та нащо ж йому падати?» Але в мене був готовий незаперечний доказ: я відповів, що «сам бачив, як одного разу батько впав, а матуся його підвела і допомогла йому встати».

Згодом, коли про мої слова дізналися всі тітоньки, вони заставляли мене повторювати їх (завжди без матері) і так реготали, що я не міг отямитись від подиву.

Коли нас із сестричкою покликали обідати, всі сиділи вже за столом. Слава богу, ми тільки вклонилися гостям, а то я боявся, що вони будуть нас обнімати і якось задушать. Скільки тривав обід, я не зводив очей з жениха: він так їв, що страшно було дивитися. Я помітив, що всі мимоволі спрямовували погляд на його тарілку. Мамуня його теж уминала добре, але встигала говорити і хвалити свого сінка. За її словами, він — такий добрий, такий сумирний, що й мухи не покривдить; разом з тим чудовий хазяїн, сам їздить у поле, на всьому розуміється і за всім доглядає, і що єдина в нього є утіха — хортики. Вона жалілася тільки на його хирлявість і казала, що так береже його, що спати кладе у себе в опочивальні; вона додала, з якимись гримасами на обличчі, що «Митенька буде здоровісінкий, коли оженився, і що коли бог дасть йому долю, то не безщасною буде його половина». Кажучи останні слова, вона кидала промовисті погляди на тітоньку Тетяну Степанівну, яка червоніла і опускала очі та обличчя в тарілку. Після обіду, за яким жених, напевно, добре налупився, він одразу почав куняти. Мати виправдувала його тим, що звик спати після обіду; але бачачи, що він от-от упаде і захропе, звеліла запрягти коней і, всіляко перепрошуючи, вдаючись до всяких компліментів і натяків, повезла свого хирлявого Митеньку. Коли поїхали гості, багато було жартів і сміху; тітонька сказала, що не піде за такого мацапуру і тюття, і я дуже зрадів. Женихові дали знати через людей про неприхильність нареченої — і дальшого формального сватання не було.

ПЕРША ВЕСНА В СЕЛІ

Серед великого посту, тобто на середохресному тижні, настала велика відлита. Сніг швидко почав танути, і скрізь з'явилася вода. Наближення весни в селі справляло на мене незвичайне, гостре враження. Я відчував якесь незнане досі, особливе хвилювання. Багато сприяли цьому розмови з батьком та Овсійовичем, котрі тишилися весною, як мисливці, як люди, що вирости в селі і *палко любили* природу, хоча самі того як слід не осягали, не

визначали собі, і слів, що я допіру сказав, ніколи не вживали. Бачачи, як усе це мене цікавить, вони захоплено і з насолодою розповідали мені: як спершу відтануть гори, як побіжать з них струмки, як спустять став, розіллється повінь, піде вгору по полях риба, як почнуть ловити її ятерами та вершами; як прилетять літні птахи, заспівають жайворонки, прокинуться бабаки і почнуть свистати, сидячи на задніх лапках у своїх норах; як зазеленіють луки, вберуться листом ліс, кущі, і защебечуть, затьохкають у них солов'ї... Прості, але гарячі слова западали мені глибоко в душу, торкалися якихось незанихатих струн і пробуджували якісь невідомі м'які і солодкі почуття. Тільки нам трьом, батькові, мені та Овсійовичу, було не сумно і не нудно дивитися на почорнілі покрівлі та стіни будов і голі віти дерев, на вогкість і сльоту, на брудні кучугури снігу, на калюжі каламутної води, на туман вологого повітря, на сніг і дощ, що то водночас, то напереміну сипалися з потемнілих низьких хмарин. Я мусив сидіти вдома, бо в негоду мене навіть на ганок не випускали, проте я стежив за кожним кроком весни. В кожній кімнаті, мало не в кожному вікні, були в нас на прикметі певні предмети або місця, що допомагали мені робити спостереження: з нової світлиці, тобто з нашої спальні, з одного боку видно було Челяївську гору, що поступово оголяла свій стрімкий і круглий узгірок, з другого — частину ріки давно розталого Бугуруслану, з протилежним берегом; з вітальні чорніли таловини на Кудрінській горі, особливо біля круглого джерельного озера, в якому мочили коноплі; з зали бліщала, як скло, калюжа води, що підтоплювала гайворонячий лісок; з бабусиної та тітчиної світлиці видно було гарман на високій горі і силу-силенну бабакових нір на ній, які день у день звільнялися з-під снігу. Ширшими, довшими ставали брудні таловини, повніше наливалось озеро в ліску, і, проходячи крізь паркан, вже показувалася вода між грядками капусти на нашому городі. Все відзначав я точно і уважно і кожний крок весни святкував, як перемогу! З ранку до вечора бігав я з кімнати в кімнату, стаючи на свої спостережні сторожові місця. Читання, писання, ігри з сестрою, навіть розмови з матір'ю — все вилетіло у мене з голови. Про те, чого не міг бачити на власні очі, я довідувався раз у раз від батька, Овсійовича, з дівочої та лакейської: «Став посинів і збутнів,

їздити по ньому небезпечно, селянин з возом заломився, загата підійшла під водяні колеса, молоти вже не можна, пора спускати воду; Антошчин яр вночі скреснув, та й Мордовський напружився і почорнів, незабаром — нікуди не можна буде проїхати; стежки почали западатися, до кухні не пройдеш. Мазан увалився з мискою щів та й щі вилив; кладку знесло, вода залила челядню, лазню», — ось що чув я безнастанно, і не байдуже сприймав усі такі звістки. Гайворони давно походжали по подвір'ю і почали вити гнізда в гайворонячому ліску. Шпаки і жайворонки теж прилетіли; і ось почали з'являтися справжні птахи, *дичина*, як казали мисливці. Батько захоплено розповідав мені, що бачив лебедів, які летіли так високо, що ледве можна було розглядіти їх, і що гуси посунули великими табунцями. Овсійович бачив нирців та крижнів, які сіли на став, бачив диких голубів по гарманах, дроздів та чайок біля джерел... Скільки хвилювань, скільки жвавої радості! Води багато прибуло. Негайно спустили став — і без мене. Погода була надто погана, і я не смів навіть проситися. Розповіді батька почасти задовольнили мою цікавість. З кожною дниною звістки ставали дедалі частіші, важливіші і хвилювали все більше! Нарешті, Овсійович з азартом повідомив, що «всяка птиця хмарою суне, безперестанку!» Терпець мені урвався. Несила вже було мені все це чути і не бачити, і з допомогою батька, сліз і благань, випросив я дозвіл у матері, одягнувшись тепло, бо віяв вогкий і пронизливий вітер, — посидіти на ганочку, що виходив у сад, просто над Бугурусланом. Внутрішні двері ще були наглухо забиті, Овсійович обніс мене кругом на руках, тому що скрізь була вода і грязюка. І справді, те робилося в повітрі, на землі і на воді, чого уявити собі не можна, не бачивши, і чого побачити тепер уже неможливо в тих місцях, про які я кажу, бо нема такої безлічі прилітної дичини. Ріка вийшла з берегів, пойняла урему по обидві сторони і, захопивши половину нашого саду, злилася з озером гайворонячого ліска. Всі береги полоїв кишіли різною дичиною; сила-силенна качок плавала по воді між вершечками затоплених кущів, а тимчасом безнастанно проносилися великі і малі табунці різних прилітних птахів: одні летіли високо, не зупиняючись, а інші — низько, часто опускаючись на

землю; одні табунці сідали, другі — знімалися в повітря, треті перелітали з місця на місце: крик, писк, свист розлягався навкруги. Не знаючи, який це летить або ходить птах, чим він відзначається, який з них пищить або свистить,— я був вражений, приголомшений таким видовищем. Батько та Овсійович, що стояли коло мене, самі страшенно хвилювалися. Вони показували один одному на птаха, називали його на ім'я, відгадували часто по голосу, тому що тільки ближнього можна було розглядіти і впізнати по пір'ю. «Диви, шилохвісток скільки! — казав квапливо Овсійович.— Ач, які табуни! А крижнів! матінко моя, достобіса!» — «А ти чуєш,— підхоплював мій батько,— це ж степняки, кроншнепи заливаються! Тільки дуже високо. А от сивки кружляють над озиминою, тьма-тьмуца! Грициків як багато! а курухтанів — зроду не бачив таких табунів!» — Я слухав, дивився, і тоді нічого не тямив, що навколо мене робиться: тільки серце то завмирало, то стукотіло, як молотком; але зате потім все уявлялося, навіть тепер уявляється мені виразно і яскраво, давало і дає невимовну насолоду!.. і все це можуть як слід збагнути лише мисливці! Я навіть змалку був уже в душі мисливцем, і тому можна зрозуміти, що я почував, повернувшись додому! Я здавався, я повинен був здаватися якимсь недоумкуватим, божевільним; очі в мене були дикі, я нічого не бачив, нічого не чув, що мені казали. Я тримався за руку батька, пильно дивився йому в вічі, і з ним тільки міг говорити, і тільки про те, що ми допіру бачили. Мати гнівалася і погрожувала, що не пускатиме мене, якщо я не схаменуся і не викину зараз з голови качок і куликів. Боже мій, хіба ж я міг це зробити!.. Раптом гримнув постріл під самими вікнами, я кинувся до вікна і побачив танучий у повітрі димок, Пилипа з рушницею (старий сокольник) і пуделя Тритона, якого всі називали «Трентон»; собака, тримаючи в роті за крильце якогось птаха, виходив з води на берег. Невдовзі Пилип прийшов із своєю здобиччю: це був крижень, як мені сказали, з таким чудовим пір'ям, що я довго любувався ним, розглядаючи його оксамитову зелену голову і шию, багряне воло і темнозелені кіски в хвості.

Весна настала, і я поступово звик до неї та до її різноманітних явищ, завжди нових, різючих і захоплюючих; кажу звик, у тому розумінні, що вже не тремтів,

наче несамовитий. Погода ставала теплою, мати охоче пускала мене на ганок і дозволяла бігати по висохлих місцях; навіть сестричку відпускала зі мною. Щодня котрийсь із мисливців забивав то качку, то кулика, а Мазан застрелив навіть дикого гусака і приніс батькові з великою радістю, розповідаючи докладно, як він підкрався очеретом, у воді по горло, до двох гусаків, що плавали посеред ставу, як прицілився в одного з них, і закінчив розповідь словами: «Як ударив, так і не ворухнувся!» Щодня також почав приносити старий грамотій Мисейович різну велику рибу: шук, в'язів, головнів, личів та окунів. Я любив тоді рибу більше за птахів, тому що знав і любив рибну ловлю, тобто удіння; кожного великого лина, в'язя або головня я мислено бачив на удочці, уявляючи собі, як би він почав битись і кидатись і як було б весело витягнути його на берег.

Незважаючи на всілякі застережні заходи, я все-таки застудився, в мене почався нежить і кашель, і, на превелике мое горе, я мусив залишатися вдома, і кімнати здавалися мені найгіршою тюрмою, про яку я тільки читав у своїх книжках; а що мене вкрай хвилювали розповіді Овсійовича, то йому заборонили розказувати мені про різні новини, які весна безнастанно приносила з собою; до того ж, мати майже не відходила од мене. Вона сама трохи нездужала. В перший день пойняла мене туга, і від цього збільшився жар, але потім я став спокійніший і цілими днями бавився, а іноді читав книжку з сестричкою, раз у раз підбігаючи, хоча б на хвилинку, до вікон, і звідти бачив, як весняна вода затопила горід і половину саду. Я не видужував через безсоння, яке, бозна-чому, на мене напало. Тому вибивалася із сну моя мати, котра добре спала тільки звечора. На пораду тітоньки, щоб нас приспати, покликали одного разу ключницю Пелагію, яка чудово вміла розказувати казки і яку навіть покійний дідусь любив слухати. Мати й раніше знала про це; але вона не любила ні казок, ні казкарів і тепер неохоче погодилась. Прийшла Пелагія, не молода, але ще біла, рум'яна і опрядна жінка, помолилася богу, поцілувала ручку, зітхнула кілька разів, за своєю звичкою щоразу приказуючи: «Господи, помилуй нас, грішних», сіла коло гробки, підперла голову рукою і почала говорити, трохи співуче: «В якомусь царстві, в якомусь панстві...» Це вийшла казка під назвою «Черво-

пенька квіточка»¹. Чи треба казати, що я не заснув, поки вона не скінчила казку, що, навпаки, я не засинав ще довше, ніж звичайно? Казка викликала таку мою цікавість, так захопила мене і полонила моя уява, що могла б вилікувати від сонноти, а не від безсоння. Мати заснула зразу, але, прокинувшись через кілька годин і побачивши, що я ще не засинав, вона вислала Пелагію, яка розмовляла зі мною про «Червоненьку квіточку», і розповідання казок на ніч припинилося дуже надовго. Ця заборона могла б завдати мені великої прикрості, коли б мати не дозволила Пелагії розказувати мені іноді казки вдень. На другий день я знову вислухав повість про «Червоненьку квіточку». Відтоді, аж поки я не видужав, тобто до середини страсного тижня, Пелагія щодня розповідала мені яку-небудь із своїх численних казок. Найкраще за всі інші я пам'ятаю «Цар-дівлицю», «Івашка-дурника», «Жар-птицю» і «Змія-Горинича». Казки так мене розважали, що я менше тужив за вільним повітрям, не так поривався до природи, яка ждала мене, до повені, до різноманітного царства прилітних птахів. У страсну суботу ми вже гуляли з сестричкою по просохлому подвір'ю. Цього дня мій батько, тітонька Тетяна Степанівна і тітонька Олександра Степанівна, яка під той час у нас гостювала, поїхали ночувати в Неклюдово, щоб зустріти там у храмі божому великдень. Проїхати було дуже важко, тому що весняна вода хоч і почала спадати, але ще високо стояла; вони пробралися по греблі в селянських возах і з півверсти їхали полями; вода сягала вище мачочин, і мені розказували верхові, котрі їх проводжали, що тітонька Тетяна Степанівна боялась і голосно кри-

¹ Цю казку, яку чув я протягом кількох літ не один десяток разів, тому що вона мені дуже подобалася, згодом вивчив я напам'ять і сам розповідав її з усіма примовками, жестами, охканням і зітханням Пелагії. Я так вдало її передражнявав, що всі домашні реготали, слухаючи мене. Звичайно, потім я забув свою розповідь; але тепер, відновлюючи давно минуле в моїй пам'яті, я несподівано натрапив на купу уламків цієї казки; багато слів і фраз ожило для мене, і я спробував пригадати її. Дивне поєднання східної фантазії, східної будови і багатьох, очевидно, перекладних висловів, із засобами, образами і народною нашою мовою, сліди впливу різних казкарів та казкарко,—видалися мені гідними уваги.

Прим. молодого Бягрова.

Щоб не переривати розповідь про дитинство, цю казку вміщую в додатку. С. А.

чала, а тітонька Олександра Степанівна сміялась. Я чув, як Параша тихо сказала Овсійовичу: «Ця не з лякливих!» — і дивувався з тітчиної хоробрості. З четверга на страсному тижні почали красити яйця: в червоному і синьому сандалі, в страхополоху та цибульному лушпинні; крашанки виходили червоні, сині, жовті, блідорожевого та рудуватого кольору. Ми з сестричкою залюбки спостерігали це красіння. Але мати вміла дуже гарно красити яйця на мармуровий колір різними клаптиками і шемаханським шовком. Крім того, вона напрочуд майстерно звичайним складаним ножичком вирізувала на червоних крашанках чудові візерунки, квіти і слова: «Христос воскрес». Вона всім приготувала по такій крашанці, і тільки я бачив, як вона над цим попрацювала. Моя крашанка була прегарна, і на ній було написано: «Христос воскрес, любий мій Серьоженька!» Матері було дуже жаль, що вона не почує великодньої утрени, і вона дивувалась, що бабуся байдуже ставиться до цього; але бабусю, яка була раніш дуже богомільною, тепер якось ніщо вже не цікавило.

Я заснув у ту саму пору, що й завжди; але раптом чомусь уночі прокинувся: кімната була яскраво освітлена, кіот з образами розчинений, перед кожним образом, у позолоченій шаті, горіла воскова свічка, а мати, стоячи навколішках, стиха читала молитовник, плакала і молилась. Я сам відчув непереборне бажання помолитися разом з матусею і попросив її про це. Мати здивувалася, почувши мій голос, і навіть збентежилась, але дозволила мені встати. Я проворно схопився з ліжка, став навколішки і почав молитися з незнаним досі, особливим піднесенням; але мати вже не ставала навколішки і скоро сказала: «Годі, лягай спати». Я прочитав на обличчі її, почув у голосі, що перешкодив їй молитись. Я дуже старався якнайскоріше заснути, але не скоро вщухло дитяче моє хвилювання і незбагненне для мене почуття зворушеності. Нарешті, мати, помолившись, погасила свічки і лягла на свою постіль. Яскраве світло погасло, горіла тільки тьмяна лампадка; не знаю, хто з нас заснув перший. На превелику мою досаду, я прокинувся досить пізно: мати була зовсім одягнена; вона обняла мене і, похристосувавшись раніше приготованою крашанкою, пішла до бабусі. Увійшов Овсійович, теж похристосувався зі мною, дав мені жовту крашанку і мовив: «Ех,

соколику, проспав! Я ж казав тобі, що треба подивитись, як сонечко на сході міниться і радіє з великодн्या». Мені самому було дуже досадно; я швиденько одягнувся, забіг до сестрички і братика, перецілував їх і поспішив до тітчиної кімнати, з якої видно було сонце, і хоча воно вже стояло високо, почав дивитись на нього крізь мої кулаки. Мені здалося, що сонечко нібито стрибає, і я голосно закричав: «Сонечко міниться! Овсійович правду сказав». Мати вийшла до мене з бабусиної світлиці, усміхнулася, дивлячись на мій захват, і повела мене христосуватись до бабусі. Вона сиділа в шовковій хустці та шушуні в дідусевому кріслі; в своєму святковому вбранні вона здалася мені ще більш ослаблою і постарілою. Бабуся не хотіла розговлятися, поки не буде свяченої паски та кулича, але мати сказала, що питиме чай із вершками, і повела мене з собою.

Батько з тітоньками повернувся ще над полудень, коли нас із сестричкою тільки-но випустили погуляти. Назад проїхали вони краще, тому що води за ніч багато убуло; вони привезли з собою свячені паски, куличі, круто зварені крашанки та четвергову сіль. В залі вже було накрито на стіл; ми всі зібралися там і розговорілись. Правду кажучи, по-справжньому розговлялись бабуся, тітонька і батько: мати постувала лише на страсному тижні (та вона вже пила чай з вершками), а ми з сестричкою — тільки останні три дні; але зате нам було голодніше за всіх, тому що нам не давали звичайних пісних страв, а саму юшку з окунів, мед і чай з хлібом. Для слуг була осібна паска і кулич. Всі двораки поприходили до лакейської і зали; ми перехристосувалися з усіма; кожному дали по шматочку кулича, паски та по дві червоні крашанки; кожний хрестився, а потім починав їсти. Я помітив, що наш кулич був значно біліший за той, яким розговлялися двораки, і голосно спитав: «Чому Овсійович та інші їдять не такий самий білий кулич, як ми?» Олександра Степанівна жваво і з досадою відповіла мені: «Ач, що вигadaв! їдять і поганіше». Я хотів був задати друге питання, але мати сказала мені: «Це не твоє діло». Через годину після розговляння паскою та куличем звеліли подавати обід, а мені з сестричкою дозволили ще побігати по двору, тому що день був дуже теплий, навіть жаркий. Двірські хлопчики і дівчатка, трохи причепурені, інші хоча б тим, що були в білих сорочках, чистіше вмиті і з

пригладженим волоссям,— всі весело бігали і почали вже качати крашанки, коли раптом увагу всіх привернули двоє якихось пішоходів, котрі, зійшовши з Кудрінської гори, йшли вброд по воді, просто через затоплену урему. В одну хвилину позбігалися всі двораки, і незабаром впізнали у цих пішоходах старого мельника Болтуньонка та молодого дворака Василя Петрова, що поверталися від обідні так само з села Неклюдова. Вони необачно хотіли пробратися полями до літньої кухні, що з'єднувалася високою кладкою з високим берегом нашого двора, і всі вгадали, що обидва п'яні. Очевидно, їм не хотілося робити великого гака до млинової греблі. Тепер рівень води вже так знизився, що в звичайних місцях вона сягала не вище коліна, але зате у всіх ямах, канавах та старих річищах навколо кухні, які влітку висихали, глибина була ще значна. Зараз подумали, що ці люди можуть потонути, потрапивши в глибоке місце, що могло б статися і з тверезими людьми; повідомили батька. Він прийшов, побачив, яка загрожує їм небезпека, і наказав мерщій запрягти коня в биндюги і привезти з млина човен, на якому легко було б перевезти на берег цих безумців. Болтуньонку і Васька рудий (як його звичайно називали), голосно співаючи пісень, то сходяться докупи, то розходяться в різні сторони, тому що один хотів йти вліво, а другий — вправо, просувалися вперед: голоси їхні виразно було чути. Вся юрма двораків, до яких весь час надходили селянські хлопці й дівчата, обговорювали це дуже жваво: галасували, сміялись і сперечались одне з одним. Одні казали, що біди ніякої не буде, що тільки викупаються, що холодна вода прожене хміль, що скрізь мілко, що тільки коло кухні в старому річищі буде по горло, але вони добре вміють плавати; а інші запевняли, що, стоячи на березі, добре теревені точити, що глибоких місць багато, а в старому річищі і з руками пірнеш; що одяг на них намокнув, що отак і тверезий не впливе, а п'яні підуть, як камінь, на дно. Забуваючи, що хоча голоси було чути, а слова розібрати неможливо, всі почали кричати і давати поради, чимдуж розмахуючи руками: «Лівіше, правіше, сюди, туди, не туди» тощо. Тимчасом пішоходи, потрапивши кілька разів у воду по пояс, а іноді й глибше, насправді начебто протверезились, перестали співати і галасувати і мовчки йшли просто вперед. Раптом чомусь вони змінили напрям і стали пода-

ватися вліво, де текла прихована під водою, так звана новенька, глибока тоді канавка, яку можна було розрізати тільки по бистрині. Вся юрма зняла галас, якого не можна було не чути, але на який не звернули жодної уваги, а може, й визнали за схвалення, нещасні пішоходи. Підійшовши близько до канаки, вони зупинилися, щось говорили, махали руками, і видно було, що Василь показує в інший бік. Настала мертва тиша: немовби всі намагалися почути, що вони кажуть... Слава богу, вони пішли вниз по канавці, але по самому її краю. В цю хвилину примчав з човном молодий мельник, син старого Болтуньонка. Човен підвезли до берега, спустили на воду; молодий мельник замахав веслом, перетяв стрижень Бугуруслапу, опинився вже у старому річищі, коли раптом старий Болтуньонк зник під водою... Страшний зойк пролунав навколо мене і враз затих. Всі здогадалися, що старий Болтуньонк спіткнувся і впав у канаву; проте були певні, що він вирине, впливе на поверхню, канавка була вузенька, і зараз же можна було перевертатися на берег... але ніхто не показувався на воді. Всі жахнулися. Багато хто почав хреститись, а інші тихо шепотіли: «Загинув, потонув»; жінки ридма ридали. Нас повели додому. Я був такий зляканий, вражений усім баченим, що нічого не міг розповісти матері й тітонькам, які почали мене розпитувати: «Що таке скоїлося?» А Овсійович з Парашею, тільки-но впустивши нас у кімнату, знову втекли. В усьому домі не було нікого з челяді. Проте мати, бабуся і тітоньки знали, що п'яні люди ідуть вбрід по полях, а що я, нарешті, сказав почуті слова, що старий Болтуньонк «загинув, потонув», то нещаслива пригода стала для них цілком зрозумілою. Тітоньки самі пішли, щоб докладно довідатись про нещастя і прислати до нас кого-небудь. Незабаром прибігла бабуся Груша і сестрина нянька Параша. Вони сказали нам, що старого мельника не можуть знайти, що багато людей з жердинами і баграми переїхало і сьак-так перебралося через старе річище, що тепер хоч і знайдуть утопленика, та він уже давно захлинувся. «Жаль бере, коли дивишся,— додала Параша,— на дітей і хирляву жінку старого мельника, а вже йому так судилося».

Всі були дуже засмучені, і веселе великоднє свято враз стало печальним, а що робилося зі мною, важко

сказати. Хоча я багато читав, а ще більше чув, що люди раз у раз помирають, знав, що всі помруть, знав, що в боях солдати гинуть тисячами, дуже добре пам'ятав смерть дідуся, яка сталася коло мене, в другій кімнаті цього будинку; але смерть мельника Болтуньонка, який перед моїми очима йшов, співав, розмовляв і раптом зник назавжди,—справила на мене особливе, значно сильніше враження, і потонути в канаві видалося мені значно страшнішим, аніж загинути, коли розбивається корабель десь на безкраїх морях, на бездонній глибині (про таке я багато читав). На мене напав якийсь несвідомий страх, що кожної хвилини може скоїтися подібне до цього несподіване нещастя з батьком, з матір'ю і з усіма нами.— Поступово поверталися наші слуги. У всіх була одна відповідь: «Не знайшли Болтуньонка». Давно вже минув час обіду, завжди раннього в день розговини. Нарешті, накрили на стіл, подали їсти і послали по мого батька. Він прийшов смутний і схвильований. Він з дитячих літ своїх знав старого мельника Болтуньонка і дуже його любив. Обід минув сумно, і як тільки встали з-за столу, батько знову пішов. До самого вечора шукали тіло нещасного мельника. Стомлені, перемерзлі від мокрості і голодні люди, що не встигли навіть як слід розговоритися, йшли вже додому, коли раптом почули крик молодого Болтуньонка: «Знайшов!», і всі зразу повернулись. Син зачепив багром за батьків сіряк, і з допомогою інших, на превелику силу, витягнув його труп. Виявилось, що потонулий якимось застрягнув під оголеним корінням старої вільхи, що росте на березі не нової канавки, а глибокого старого річища — воно йшло попід островом, куди знесла тіло бистринь. Тільки-но звістка про цю подію дійшла до нас, знову на кілька хвилин спорожнів наш дім: всі побігли глянути на утопленика і всі повернулися з такими страхітливими і докладними розповідями, що я не спав майже цілу ніч, уявляючи собі старого мельника, тремтячи і обливаючись холодним потом. Але в мене вистачило твердості подолати жах і не будити батька й матір. Минула тяжка ніч, розвиднілося, і коли зійшло сонце, заспокоїлася, вщухла моя розбурхана уява — я міцно заснув.

Погода змінилась і останні дні великодніх свят були дощовиті й холодні. Дощі йшли такі буйні, що спадаюча весняна вода, підкріплена ними і так званою *земляною*

водою¹ знов піднялась і, простоявши на попередній висоті одну добу,— враз зійшла. Водночас раптом настало і літне тепло, що часто буває в квітні. Наприкінці провідного тижня почалася та чудова пора, що не завжди з'являється дружно, коли природа, прокинувшись після сну, почне жити повним, молодим, квапливим життям: коли все переходить у хвилювання, в рух, у звук, у колір, у запах. Нічого тоді не розуміючи, не осягаючи, не оцінюючи, ніякими іменами не називаючи, я сам відчув у собі нове життя, став частиною природи, і лише в дозрілому віці свідомих спогадів про цю пору свідомо оцінив всю її чарівність, всю поетичну красу. Лише тоді я збагнув те, про що здогадувався, про що мріяв, зустрічаючи весну в Уфі, в міському будинку, в поганенькому садку або на грязькій вулиці. До Сергіївки я приїхав уже пізно і застав лише кінець весни, коли природа досягла цілковитого розвитку і розкішного цвітіння; безнастанного змінювання і руху вперед — уже не було.

Сумну подію, смерть старого мельника, я скоро забув, її заслонили, витіснили нові, могутні враження. Розум і душа чимось заповнились, якийсь клопіт ліг на плечі, непокоїв мене, поривання до чогось поійняло мене, хоча насправді я нічого не робив, нікуди не поривався, не читав і не писав. Але про яке читання, про яке писання можна було думати, коли духмяна черемха почала цвісти, коли береза розпукується, коли чорні кущі смородини вкриваються білястим пухом молоденьких зморщених листочків, коли всі гірські схили поростають тюльпанами, що мають назву *сон*, лілового, блакитного, жовтого й білого кольору, коли полізуть скрізь з-під землі, згорнені в трубочки, трави і завинуті в них головки квітів; коли жайворонки з ранку до вечора висять у повітрі якраз над двором і співають своїх дзюркотливих, однотонних, завмираючих у небі пісень, які брали мене за серце і зворушували до сліз; коли бедрики і всі комахки виповзають на світ божий, кропив'янки і жовті метелики замиготять, джмелі і бджоли задзижжать; коли у воді рух, на землі гомін, у повітрі тріпотіння, коли й сонячний промінь тремтить, пробиваючись крізь вологу атмосферу, сповнену життєвих начал...

А скільки було в мене справ, скільки клопоту! Щодня

¹ Земляна вода — пізна повинь, не від берегового снігу, а з гір.— *Прим. перекладача.*

треба було разів зо два побігти в лісок і дізнатись, як сидять на яйцях гайворони; треба було послухати їхні настирливі крики; треба було подивитись, як розпускаються листочки на бузку і як з'являються сизі кетяги майбутніх квітів; як оселюються зорки та очеретянки в смородинових і барбарисових кущах; як мурашині купки ожили, заворушилися; як мурашки показалися спершу потроху, а потім сипнули у незчисленній кількості і взялися до своєї роботи; як ластівки почали шугати і пірнати під покрівлі будов у старі свої гнізда; як квоктала квочка, оберегаючи малесеньких курчаток, і як шуліки кружляли, ширяли над ними... О, багато було справ і клопоту в мене! Я вже не бігав по подвір'ю, не качав крашанок, не гоїдався на орелях з сестричкою, не пустував з Суркою, а ходив, частіше стояв на одному місці, начебто невеселий і стривожений, ходив, дивився і мовчав проти свого звичаю. Обвітрився і засмагнув я, мов циган. Сестричка сміялася з мене. Овсійовича страшенно дивувало, що я не гуляю як слід, не бавлюся, не прошуся на млин, а все ходжу і стою на тих самих місцях. «Ну, чого, соколику, ти не бачив тут?» — казав він. Мати також не розуміла мого стану і з досадою на мене дивилася; батько співчував мені більше. Він ходив зі мною підглядати за пташками в садових кущах і розповідав, що вони завивають уже гнізда. Він ходив зі мною і в гайворонячий лісок і дуже сердився на гайворонів, що вони сушать верхів'яття беріз, ламаючи гілки, щоб мостити свої потворні гнізда, навіть нахвалявся розорити їх. Який задоволений був батько, побачивши вперше медунку! Він навчив мене легенько висмикувати лілові квіточки і смоктати білі, солодкі їхні корінці. А як він зрадив, ще більше, почувши здалеку, теж уперше, що співає синьошийка. «Ну, Серьожа, — сказав він мені, — тепер усі пташки почнуть співати: синьошийка перша заспіває. А ось, коли вберуться листом куці, то заспівають наші солов'ї, і ще веселіше буде в Багрові!»

Нарешті, настав і цей час: зазеленіла трава, вбралися листом дерева і куці, заспівали солов'ї — і співали безперестанку вдень і вночі. Вдень їхні співи не справляли на мене особливого враження; я навіть казав, що й жайворонки співають не гірше за них; але пізно ввечері або вночі, коли все навколо мене затихало, при світлі згасаючої заграви, коли мерехтять зорі, — співи солов'їв хвилю-

вали, захоплювали мене і спочатку заважали спати. Солов'їв було так багато, і вночі вони, здавалося, підлітали так близько до будинку, що, при зачинених віконницях, їхнє висвистування, тьохкання і трелі з двох боків вривалися в нашу затушковану спальню, тому що вона кутом виходила на заворот ріки, просто в кущі, де було повно солов'їв. Мати посилала вночі лякати їх. Отоді тільки я повірив тітчиним словам, що солов'ї не давали їй спати. Я не знаю, чи справдилися батькові слова, чи стало веселіше в Багрові? Взагалі я не можу сказати: було мені тоді весело? Знаю тільки, що спогад про цю пору ціле моє життя сповнював тихою радістю душу мою.

Нарешті, я став спокійніший, придивився, звик до навколишніх явищ, або, вірніше кажучи, чудес природи, яка, досягнувши свого розквіту, сама немовби заспокоїлась. Я став іноді бавитися, читати книжки, став більше сидіти і розмовляти з матір'ю, і з радістю побачив, що це їй подобається. «Ну, тепер ти, здається, опам'ятався,— сказала вона до мене, голублячи і цілуючи мені голову,— а ти ж був наче божевільний. Ти нічим не цікавився, ти забув, що в тебе є мати». І сльози набігли їй на очі. Глибоко в серце кольнув мене цей закид. В мене вже невиразно ворушилися якісь докори сумління; раптом начебто полуда спала з моїх очей. Звичайно, я не забув, що в мене є мати, але я не часто думав про неї. Я не питав і не знав, як вона, з її кволим здоров'ям, почуває себе. Я не ділився з нею в цей час, як бувало завжди, моїми думками і помислами, і я відчув муки совісті і каяття; я нещадно звинувачував себе, перепрошував матір і обіцяв, що цього ніколи не буде. Мені здавалося, що з цього часу я любитиму її ще більше. Мені здавалося, що досі я не розумів, не знав її усієї ціни, що я не гідний матері, котра кілька разів врятувала мені життя, жертвуючи своїм. Я дійшов до думки, що я поганий, невдячний син, якого всі повинні зневажати. На нещастя, мати не завжди вміла або не завжди була здатна стримувати палкість, надмірність моїх захоплень; вона мала таку саму властивість, і коли мої почуття збігалися з її власними почуттями, вона не остуджувала, а збуджувала мене пристрасними пориваннями своєї душі. Так часто траплялося значно пізніше, і так само було в ту пору, про яку я розповідаю. Роз'ятрюючи наш біль, ми з матір'ю почали виливати одне перед одним палкі почування

екзальтованої любові і взаємного каяття; між нами зникла відстань літ і відносин; ми несамовито плакали і ридма ридали. Я каявся, що мало любив матір; вона — що мало цінила такого сина і образила його докором... У цю хвилину зайшов батько. Глянувши на нас, він так злякався, що пополотнів: він завжди ставав блідий, а не червоний від усякого внутрішнього поруху. «Що з вами сталося?» — спитав він стривоженим голосом. Мати мовчала, але я почав із запалом розповідати все. Він дивився на мене спочатку з подивом, а потім з жалем. Коли я закінчив розповідь, він сказав: «Охота вам дарма мучити себе якимись дурницями і підривати своє здоров'я. Ти ще дитина, а матері це гріх». Батько наче напнув мене мокрим рядом. Але мати палко оступилася за наші почуття і сказала багато образливого і несправедливого моему доброму батькові! Та ба! несправедливість образи я зрозумів уже будиши дорослим, а тоді я повірив, що мати каже цілковиту правду і що в мого батька мало почуттів, що він не вміє так любити, як ми з матусею любимо. Звичайно, через кілька днів зовсім вгамувалося моє хвилювання, заспокоїлася совість, розвіялось переконання, що я поганий хлопчик і поганий син. Серце моє знову розкрилося враженням природи; але я довго віддавався їм в певним побоюванням; а гаряче почуття до матері зростало безнастанно. Незважаючи на мої дитячі літа, я став її другом, повіреним і визнавав багато такого, чого не міг зрозуміти, що розумів хибно і чого мені знати не слід було...

Тимчасом, як тільки убула повінь і ріка дійшла до свого літнього рівня, всі двораки, хоч вода була ще каламутна, почали вже удити. Я сказав усі, тому що тоді удив кожен, хто міг тримати в руці вудлище, навіть деякі бабусі, бо лише в цю пору, тобто з весни, від цвітіння черемхи, аж поки відцвіте калина, чудово бралася велика риба, в'язі, головні та лини. Варто було збігати рановранці на якусь годину, щоб принести принаймні пару великих в'язів, упустивши стільки ж або більше, і от ціле сімейство мало юшку, смажену рибу або пиріг. Овсійович уже давно удив і, розповідаючи мені про свої подвиги, завжди казав: «Це, соколику, ще не твоє удіння. Тепер ще скрізь мокро і грязько, а от тижнів за два сонечко землю прогріє, земля висохне: на той час я тобі й удочки приготую...»

Настала пора і мого удіння, як провіщав Овсійович.

Тепла година, постоявши кілька днів, на провідному тижні ще раз змінилася на вогуку і холодну, проте все зеленіло, росло і цвіло. Потім знову настала тепла пора, і вже надовго. Сонце пригріло землю, висушило грязюку і твань. Овсійович приготував мені три удочки: маленьку, середню і трохи більшу, але не таку велику, яка потрібна була для великих рибин; такої я і втримати не міг би. Батько, який ні разу ще не ходив удити, можливо, тому, що матері це було неприємно, пішов зі мною і повів мене на став, спущений тоді. У спущеному ставку удити і ловити рибу заборонялось, а на ріці дозволялося скрізь і всім. Я бачив, що мій батько збирається удити з великою охотою. «Ну, що тепер робити, Серьожа, на ріці? — казав він мені по дорозі на млин, ідучи так швидко, що я ледве встигав за ним.— Кивацький став пронесло, і його нескоро загатять; риби тепер в саду мало. А от у нас на ставу вся риба потрапила в найглибше місце, у стрижень, і повинна добре братися. Ти оце вперше будеш удити в Бугуруслані; мабуть, після Сергіївки тобі видасться, що в Багрові клює гірше». Я запевняв, що в Багрові усе краще. Минулого літа я не брав у руки удочки, і хоча ця весна так вплинула на мене новими і чудовими своїми явищами — прильотом птахів і відродженням до життя всієї природи, що я майже забував про удіння, але тоді, вже заспокоївшись після хвилювань, переситившись, так би мовити, тривожними враженнями, я згадав і з новим запалом почав пориватися до улюбленої моєї розваги; що більше наближався я до ставу, то більше не терпілося мені закинути удочку. Спущений став засмутив мене. Широкий простір, затоплюваний звичайно водою, являв собою тепер голе, нечисте, нерівне дно з твані та грязюки, потрісканої від сонця, але ще не висохлої всередині; скрізь валялися жердини, гілки та корчі або стриміли кілки, вгороджені торік для ятерів. Раніш усе це було затоплене і являло собою ясне, гладеньке дзеркало води, у зелених рамах, що проросло зеленим очеретом. Молоді його паростки ще були непримітні, а старі приви сухого очерету, не скошеного минулої осені, прикро жовтіли між зеленіючими краями плеса ставу і, хвилюючи од вітру, ще прикріше, якимось безживно шелестіли. Треба додати, що від висихаючої твані та риби, яка загинула в очереті, тхнуло дуже погано. Але незабаром розвіялося неприємне враження. Вибравши

місця, які сухіші, недалеко від кауза, почали ми удити — і цілком справдилися батькові слова: безперестанку брались окуні, чималенькі плотиці, середнього розміру в'язі та великі лини. Чималі рибини траплялися весь час батькові, а іноді й Овсійовичу, тому що вони удити на великі удочки і насаджували великі шматки, а я удив на маленьку удочку, і в мене безнастанно бралися плотички, якщо Овсійович насаджував мені гачок хлібом, або окуні, якщо удочка насаджувалася черв'яком. Я ніколи не бачив, щоб батько мій так гарячився, і в мене майнула думка, чому він не ходить удити щодня? А Овсійович, що й раніше завжди гарячився, сам казав, що не пам'ятає себе в такому *азарті!* Азарт цей ще збільшився, коли батько витягнув величезного окуня, потім — здоровенного лина, а в Овсійовича зірвалася якась велика рибина і, до того ж, шука відірвала удочку. Він так кумедно ляскав себе по ногах долонями і так нарікав на своє нещастя, що батько сміявся, а за ним і я. А втім, шука так само і в батька перекусила волосінь. Мені теж захотілося виудити щось велике, і хоча Овсійович запевняв, що гарної рибини мені не вдасться витягнути, я упросив його дати мені удочку трохи більшу і також насадити великий шматок. Він вволив моє бажання, але успіху не було, а вийшло на гірше, бо перестала ловитися і дрібна рибка. Мені стало якось нудно і захотілося додому; але батько та Овсійович і не думали повертатись, і, звичайно, без мене zostалися б на ставу аж до обіду. Збираючись іти назад і змотуючи удочки, Овсійович сказав: «А чому б вам, Олексію Степановичу, не податися сюди вдосвіта? Ото ловилася б рибка!» Батько відповів з якоюсь досадою: «Де вже мені вранці!» — «От ви і з рушницею не полювали ні разу, а колись частенько ходили». Батько мовчав. Я добре чув слова Овсійовича, а також помітив, що батько повертається наче невеселий.

Ми наловили стільки риби, що вона ледве вмещувалася в двох відрах. Ми принесли її просто до бабусі і тітоньки Тетяни Степанівни і нашої гості тітоньки Аксенії Степанівни (а Олександра Степанівна давно поїхала в свою Каратаєвку). Вони зацікавилися нашою здобиччю: охкали, роздивлялись і хвалили рибу, яку дуже любили їсти, а Тетяна Степанівна — удити; але мати

махнула рукою і дивитися навіть не захотіла, кажучи, що від риби тхне вогкістю і гниллю; вона навіть запевняла, що і від мене з батьком пахне ставковою тванню; можливо, й насправді було так.

Залишившись удвох з матір'ю, я спитав у неї: «Чому батько не ходить удити, хоч дуже любить удіння? Чому він ні разу не брав рушницю в руки, а до полювання він також був охочий, про що сам розказував мені?» Для матері моєї були неприємні мої запитання. Вона відповіла, що ніхто не забороняє йому ні полювати, ні удити; але водночас презирливо висловилася про ці заняття, особливо про удіння, називаючи його забавою людей гулящих і нікчемних, які не мають кращого діла, забавою, що личить тільки дітям, і мені стало трохи соромно, що я так люблю удити. Мені здавалося, що я вже виходжу з дитячих літ: читання книг, розмови з матір'ю на теми недитячі, її одвертість зі мною, її слова, що жили мое самолюбство: «Ти вже не маленький, ти все розумієш; яка твоя думка про це, любий?» і подібні до цього звертання, в яких мати, в пориві ніжності, зрівнювала наші літа, обманюючи саму себе,— ці слова зробили мене бундючним, і я почав згорда поглядати на всіх навколо. А втім, недовго соромився я моєї пристрасної любові до удіння. На третій день мені вже так захотілось удити, що я, посылаючись на свій дитячий вік, якого, проте, іноді зрікався, випросився в матері на став поудити з батьком; з самим Овсійовичем мене туди не пустили б. Я мав дуже важливу причину не відкладати удіння на ставу: батько сказав мені, що через два дні його загалять, або, як казали тоді, *займуть займанцину*. Овсійович з батьком вжили своїх заходів, щоб щуки не поодгризали гачків: вони нав'язали їх на повідці з дроту або струни, яких щуки не могли перекусити, хоч мають гострі зуби. Наші надії і сподівання оправдалися. Ми наловили багато риби, і в тому числі батько піймав чотири щуки, а Овсійович — дві.

Загачування ставу, або, вірніше кажучи, наслідки загачування, тому що на став мати мене не пустила,— також дали мені багато нового, досі не баченого. Як тільки засипали опуст, і вода поступово перестала текти,— ріка нижче греблі зовсім обміліла, і, крім глибоких ям, що називаються ковбанями, Бугуруслан побіг невеличким струмочком. На всьому протязі ріки, аж до Кивацького

ставу, також спущеного, скрізь стояли люди, і старі і малі, з волоками, ятерами і тягунями, загачуючи ними ріку. Як тільки риба учула, що вода пішла на спад, вона почала скочуватися вниз, залишаючись іноді на найглибших місцях і, звичайно, потрапляючи в розставлені снасті. Ми з Овсійовичем стояли на найвищому березі Бугуруслану, звідки далеко було видно і вгору і вниз, і дивилися на цю поквапну і метушливу ловлю риби, причому чути було крики сільських жінок, хлопчаків і дівчаток: ці останні ловили рибу зв'язаними спідницями та решетами, навіть хапали здобич руками, витягаючи іноді чималих плотиць і в'язиків з-під корчів та з рачачих нір, куди завжди дуже люблять забиватися невеликі линки, які також попадалися. Раки прекумедно карячилися і повзали по обмілілому дну і дуже боляче щипали за голі ноги і руки тих, що бродили по воді і грязюці, і тому часто розлягалися верескливі вигуки хлопчаків, а особливо дівчаток.

Бугуруслан був хоч і не широкий, але дуже бистрий, глибокий, з багатьма ковбаннями; вода була *жирна*¹, як кажуть мельники, і став надвечір почав наповнюватися, а вночі вже пішла вода в кауз; на другий день вранці замолов млин, і наш Бугуруслан став знову, як і перше, глибокою, повноводою рікою. Мене дуже засмучувало, що я не бачив, як загачували став, а від батькових розповідей мене охоплювала ще більша досада і смуток. Я не проминув нагоди спитати в матері, чому вона мене не пустила, і почув відповідь, що «нічого мені робити в мужицькому натовпі і слухати їхні брутальні і непристойні жарти, приповідки і лайки». Батько даремно запевняв, що нічого такого не було і не буває, що ніхто не лаявся, але що веселого гомону і крику було багато... Не міг я не вірити матері, але батькові хотілося більше вірити.

Як тільки протряхла земля,—почалися польові роботи, тобто сіяння ярих хлібів, і батько почав їздити щодня на поле. Щодня я просився з ним, і тільки один раз відпустила мене мати. Зглянувшись на мою просьбу, батько вже погодився взяти з собою рушницю, тому що в полях була сила-силенна польової дичини, але мати почала говорити, що вона боїться, що рушниця вистрелить і мене вб'є, а тому батько, хоча запевняв, що рушниця лежала б на биндюгах незаряджена,—залишив її

¹ Тобто висока.— Прим. перекладача.

вдома. Я помітив, що йому самому хотілося взяти рушницю; а я цього палко бажав, і тому поїхав трохи засмучений. Незабаром весняні поля привернули всю мою увагу, і радісне почуття, заглушивши неприємне, поїняло мою душу. Піднімаючись від гармана на гору, я побачив, що всі низинки весело зеленіли соковитою травою, а гриви або смуги дикого персика, яким поросли схили крутих горбів, були усіяні рожевими квіточками з міцним ароматичним запахом. На горах зацвітала вишня та дика акація, або дереза. Співи жайворонків розлягалися вгорі; іноді лунав журавлиний крик, вдалині розливався дзвінками трелями кроншнеп, чути було хрипкий голос кречеток, стрепети злітали вгору з дороги і знову сідали. Не один раз батько казав: «Шкода, що нема з нами рушниця». Це був особливий пташиний світ, зовсім не схожий на той, що під горою жив у водах і болотах,— і він видався мені ще прекраснішим. Тільки на горі відчув я величезну відмінність між атмосферами внизу і тут! Там тхнуло стоячою водою, важкою вогкістю, а тут повітря було сухе, ароматне і легке; в цей момент я зрозумів, що мати цілком справедливо нарікає на низинну місцевість в Багрові. Невдовзі показалися чорні смуги ріллі, і, підїхавши, я побачив, що селянин, уже не молодий, розмірено і бадьоро ходить туди й назад по десятині і розсіває навколо себе хлібне насіння, дістаючи його з козуба, що висить у нього через плече. Здалека за ним йшло троє селян за сохами; запряжені в них конячки здавалися маленькими і миршавими, але вони, не зупиняючись і без особливого напруження, зривали лемешами чорноземний ґрунт, розсипаючи пухку землю праворуч і ліворуч, звичайно, не новину, а м'якоть, як називалася там кілька разів орана земля; за ними тягнулися три борони із залізним зуб'ям, запряжені такими самими конячками; ними правили хлопчачки. Незважаючи на ранок і ще весняну прохолоду, всі люди були в самих сорочках. І вся ця, очевидно, важка робота йшла в них легко, бадьоро і весело. Дивлячись, як правильно і безперервно рухаються постаті людей і коней, я забував навколишню красу весняного ранку. Важливість і святість праці, яких я не міг тоді як слід зрозуміти і оцінити, проте надзвичайно вразили мене.

Батько пішов на зорану, але ще не забороновану десятину, почав щось вимірювати своєю паличкою і обчис-

лювати; а я, роздивившись навколо себе і побачивши, що в різних місцях багато людей і коней рухалися так само розмірено і в такому самому порядку туди й назад,— глибоко замислився, сам не знаючи, про що. Батько, повернувшись до мене і знайшовши мене в тій самій позі, спитав: «Що тобі, Серьожа?» Я відповів безліччо запитань про селян і хлопчиків, які працювали тут, і він відповідав мені вичерпно і докладно. Слова його запали мені в серце. Я порівнював себе з селянськими хлопчиками, котрі цілісінький день, від світання до смеркання, бродили туди й назад, наче по піску, по сплунених десятинах, а їли хліб та воду,— і мені стало совісно, соромно, і я вирішив просити батька й матір, щоб мені дозволили боронувати землю. Сповнений таких думок, повернувся я додому і почав розповідати матері про свої враження та про бажання працювати. Вона сміялась, а я гарячився; нарешті, вона поважно сказала мені: «Викинь ці дурниці з голови. Орання і боронування — не твоя справа. А втім, якщо хочеш спробувати,— я дозволяю». Через якийсь час мені справді дозволили спробувати боронувати землю. Виявилось, що я ні на що не здатний: не вмю ходити по зораній землі, не вмю тримати віжки і правити конем, не вмю примусити його слухатися. Селянський хлопчик ішов поряд і сміявся. Мені було соромно і прикро, і я ніколи вже не нагадував про це.

Саме в цю пору життя мого в Багрові я мало уваги приділяв моїй любій сестричці і немовби віддалився од неї, але це зовсім не означало, що я став менше її любити. Причиною цього тимчасового віддалення були мої нові забави, в яких вона, дівчинка, не могла брати участі; крім того — моє наближення до матері. Розмовляючи зі мною, як з другом, мати завжди висилала мою сестричку і забороняла мені розповідати їй про наші одверті розмови. Вона не так ніжно любила її, як мене, і менше голубила. Я був улюбленцем, фаворитом, як багато хто називав мене, отже, мазунчиком. Я довго зоставався таким; але це ніколи мені не перешкоджало ніжно любити моїх братів і сестер. Бабуся і тітоньки були до мене не дуже ласкаві, а сестричку мою любили; вони турчали їй у вуха, що вона нелюба дочка, що мати заглядає мені в очі і робить усе, чого мені заманеться, що «братик — усе, а вона — нічого»; але всі такі намовляння не справляли ніякого враження на сповнене любові серце моєї сестри,

і ніколи обурення або заздрощі не потьмарювали ясну доброту її прекрасної душі.

Мати, як і перше, не втручалася в домашнє господарство, а всьому давала лад бабуся або, вірніше кажучи, тітонька; мати лише замовляла страви для себе і для нас; але водночас відчувалося і було помітно, що вона справжня господиня в домі і що все робиться або зробиється, якщо вона захоче, на її бажання. Бувши дитям, я, проте, розумів, що моєї матері всі в домі боялися, а не любили (крім Овсійовича та Параші), хоча мати нікому жодного грубого слова не сказала. Цю хитромудру загадку тоді рано було мені розгадувати.

Коли дороги протряхли, в нас у гостях побували всі сусіди, здебільшого рідні нам. Приїздили також і Чичагови, тільки без бабусі Мертваго; звичайно, мати була їм дуже рада і більшість часу проводила в одвертих і щирих розмовах віч-на-віч з Катериною Борисівною, навіть мене висилала. Я побіжно вслухався разів зо два в її слова і здогадався, що вона жаліється на своє становище, що вона невдоволена своїм життям у Багрові: ця думка весь час хвилювала і засмучувала мене.

Петро Іванович Чичагов, так само, як моя мати, не знав і не любив домашнього та польового господарства. Всім порядкували його теща та дружина. Він читав, писав, малював, креслив і полював з рушницею. Знаючи, що в нас багато водиться дичини, він привіз з собою рушницю і собаку і щодня ходив стріляти в наших болотах, коло нижнього і верхнього ставу, де жило безліч бекасів, усяких куликів та куличків, погоничів і деркачів. Одного разу і батько ходив з ним на полювання; вони принесли повні ягдташі дичини. Петро Іванович усе кепкував з мого батька, кажучи, що «Олексій Степанович дуже економний на порох і шріт, що він любить пташку, яка більша та ближча, що бекаси йому не до смаку, а от качечка або болотні кулички — інша річ: тут м'ясяч чимало». Батько мій відбувався жартами, признаючись, що він справді не вміє дрібних птахів стріляти — не звик, і що Петро Іванович, звичайно, вбив пари чотири бекасів, зате багато посіяв у болотах шроту, який на той рік добре вродить... Петро Іванович голосно сміявся своїм особливим звучним сміхом, про який мати казала, що у Петра Івановича навіть сміх розумний. Він приділяв іноді якийсь час розмовам зі мною. Звичайно це бувало після полювання,

коли він, надівши сухе вбрання і білизну, сів на диван у вітальні і закурював свою велику пінкову'люльку. «Ну, Сержожа, — так починав він свою розмову, — як там старигани Сумароков, Херасков і особливо Ломоносов? Що поробляє Карамзін з братією нових віршувальників?» Це означало, щоб я почав проказувати напам'ять вірші цих письменників. Петро Іванович з усіх підсміювався, навіть з Ломоносова, якого, проте, вельми поважав. Гаряче хвалив Державіна і водночас кепкував з нього. Самого тільки Дмитрієва хвалив, хоч не гаряче, але безперечно; на жаль, я майже не знав ні того, ні того. Моє захоплене читання, або декламація, як він називав, дуже його забавляла. Єдині читці віршів, котрих мені довелося чути, були мої дядьки Зубіни. Олександр Миколайович найбільше любив передражнювати московських трагічних акторів і, наслідуючи таку карикатурну декламацію, навчився я проказувати вірші! Легко зрозуміти, що це моє читання, в поєднанні з недоречним запалом і чудернацькими жестами, було дуже кумедне. Проте я з великою приємністю і вдячністю згадую ту пору мого дитинства, коли мені траплялося бути з Петром Івановичем Чичаговим. Цей незвичайно розумний і талановитий чоловік був незмірно вищий за товариство, в якому жив. Дотепні жарти його западали в мій дитячий розум, напевне, завдяки їм я почав правильніше розуміти тодішніх письменників.

Згодом, коли я вже був студентом, а потім петербургським чиновником, то, приїздячи у відпустку, завжди поспішав побачитися з Чичаговим: прочитати йому все, що з'явилося нового в літературі, і поділитися з ним моїми враженнями, молодими поглядами і переконаннями. Його суд часто був правильний і завжди дотепний. Найбільш яскравий спогад лишився в мене про те, як, уже незадовго до його смерті, я прочитав йому, тяжко хворому, вірші на Державіна і Карамзіна, не знаю, ким написані — чи не Шатровим. Першого куплета пам'ятаю тільки половину:

Перлинно-сизочорних хмар.
Чи, вдарившись в Кавказ ногами,
Ти вихро-бурними крилами
Повітря зріж і прилети;
Хвостом срібло-злото-махровим
Чи райдужно-гнідо-багровим
Сліди пурпурні замети.

Але картина вмить змінилась,
Почув я стогін голубка;
Сльозинька в Лізи покотилась
Із очка лівого легка.
Котилась по щоді, котилась,
На щічці в ямці оселилась,
Немов вода в баюрці тій.
Часи, од наших далеченькі,
На сльози не були скупенькі.
Чи й був тоді в нас люд такий?
Коли... дівчині траплялось
В розлуці з любим другом жить,
То їй належало, здавалось,
За ним струмками сльози лить.
Та не дешеві сльози нині.

Як порівняти старовинні
До нинішніх алмазних сліз?

Забувши про свою хворобу і болісні її приступи, що повторювалися вельми часто, Чичагов, слухаючи моє читання, сміявся дуже весело, повторюючи деякі рядки або фрази. «Ну, друже мій,— сказав він мені потім з бистрим і ясним поглядом,— ти так мене потішив, що тепер уже й опіуму не треба». Коли його муки ставали нестерпними, він вживав опіум у невеличких дозах.

Настало жарке літо. Велика риба перестала клювати. Удіння моє обмежилось тим, що я ловив на шпильковий гачок невеличких лохів, піскарів та маленьких плотичок, по мілких безпечних місцях, починаючи від будинку, вгору по ріці Бугуруслан, до так званої Антошчиної кладки, яку поставив селянин Антон навпроти свого подвір'я; далі ріка була глибша, і ми туди без батька не ходили. Мене відпускали з Овсійовичем щодня або вранці, або ввечері години на дві. Біля самого будинку тінявих дерев не було, і тому ми разом з сестричкою ходили гуляти, сидіти і читати книжки в гайворонячий лісок або на острів, який я любив дедалі більше. І справді, там було чудово: береги були обсажені березами, які розрослися, широко розкинулись і давали густу тінь; липова алея перетинала острів посередині; дерева там стояли близько одне коло одного, і в алеї завжди була сутінь і прохолода; вона правила за денний притулок для нічних метеликів, яких я, через кілька років, дуже ретельно почав збирати. На острів часто з нами ходила тітонька Тетяна Степанівна. Сидячи в прохолодному затінку, на березі широкої і бистрої ріки, іноді з удочкою в руці, залюбки слухала вона

мое читання, приносила іноді свій «Пісенник», читала сама або загадувала мені читати, і хоч які безглузді і хи- мерні були ці пісні, що їх написав Сумароков з братією, читати і слухати їх було цікаво і приємно. Досі знаю на- пам'ять мисливську пісню Сумарокова¹.

Ми так розхвалили матері моїй прохолоду тінявого острова в полуденну спеку, що вона вирішила одного разу піти з нами. Спочатку їй сподобалося, і вона сказала при- нести велику шкіру, щоб сидіти на ній на березі ріки, тому що ніколи не сідала просто на густу траву, кажучи, що від неї вогко, що в ній безліч комашок, які одразу на- повзуть на людину. Принесли шкіру і навіть шкіряні по- душки. Ми всі посідали на них, але, не знаю чому, тіль- ки таке обережне, штучне обходження з природою розхо- лодило мене, і мені зовсім не було так весело, як завжди бувало самому з сестричкою або тітонькою. Мати бай- дуже дивилася на зелені листи і берези, на план води; стукіт товчії, шум млина, що іноді, коли знімався віте- рець, виразно долинав до нас і часом затихав,— здавав- ся їй одноманітним і нудним; вогкий запах від ставу, яко- го ніхто з нас не помічав, вважала вона огидним і, поси- дівши з годину, пішла додому в свою душну спальню, розпечену сонячним промінням. Ми zostалися самі; шкіру та подушки звідси забрали, і острів знову став, як і пер- ше, чарівно принадним. Тітонька любила робити написи на білій і гладенькій березовій корі і навіть вирізувала іноді ножичком або наколювала товстою шпилькою різні віршики з свого пісенника. Я, звичайно, охоче робив так само. Цього разу вона вирізала, що такого-от року, міся- ця і числа «Софія Миколаївна побувала на острові».

Іноді їздив я з батьком в поле на різні роботи, бачив, як полюють ярі хліба: овес, полбу та пшеницю; бачив, як селянські молодіці та дівчата, безперестанку нахиляю- чись, висмикують бур'яни і, набравши їх на ліву руку цілий оберемок, поволі ступаючи, виносять на межі, ки- дають і знову йдуть полоти. Робота досить важка і нуд-

¹ Пісня III. Вона починається так:

Не пастух на дуду грає
У веселому гайку;
Не пастух овець зганяє
На зеленім моріжку...

і т. д.

на, тому що успішних наслідків не помітно. Нарешті, настав час косовиці. Її почали за тиждень до Петра. Ця робота, одна з усіх селянських польових робіт, якої я досі ще не бачив, сподобалася мені найбільше. Чудового літнього дня, коли під впливом сонячних променів давно вже розвіялася нічна прохолода, під'їздили ми з батьком до так званого «Потаємного гайка», в якому здебільшого росли молоді і вже досить грубі, рівні, як сосна, липи,— до гайка, який давно оберігається дуже пильно. Тільки-но ми піднялися туди в яру, я почув глухий незвичний шум: то якийсь уриваний і розмірений шерех, що на мить затихає і виникає знов, то якесь дзвінке металічне шаркання. Я одразу спитав: «Що це таке?» — «А ось побачиш!» — відповів батько, усміхаючись. Але за поростою молодого і густого осичняка нічого не було видно; коли ж ми обминули його, разюча картина постала передо мною. Чоловік сорок селян косили, вишикувавшись в одну лінію, як по нитці; яскраво виблискуючи на сонці, злітали вгору коси, і струнками валками лягала зрізана густа трава. Пройшовши довгу ручку, косарі враз зупинилися і почали чимось мантачити свої коси, весело і жартівливо перемовляючись один з одним, про що можна було лише здогадуватися, чуючи регіт: слова до нас ще не долинали. Косарі шаркали по косах дерев'яними лопаточками, обмащеними глиною з піском, і ось звідки взялися металічні звуки; про це я дізнався згодом. Коли ми під'їхали близько, і мій батько промовив звичайне привітання «Помагай-біг» або «Боже помагай», гучне «Дякуємо, паночку Олексію Степановичу!» пролунало на галявині, розляглося в яру,— і знову селяни стали широко, вправно, легко і вільно розмахувати косами! У цій роботі було щось добре, веселе, так що я не зразу повірив, коли мені сказали, що вона теж надзвичайно важка. Яке легке повітря, як чудово пахло від близького лісу і скошеної ще вранці трави; в ній була сила-силенна духмяних квітів, які під гарячими сонячними променями почали в'янути, і від них віяло якимсь особливим, приємним ароматом! Некошена трава стояла, як стіна, по пояс заввишки, і селяни казали: «Ач, яка трава! Чистий тобі ведмідь!»¹ По зелених високих

¹ Я ніколи не міг точно уяснити собі цей вислів, що його вживають також, коли йдеться про густі, високі незжаті хліба: як тут прийшов ведмідь! Я гадаю, що слово «ведмідь» означало *силу*, тобто ядерність, висоту і взагалі добротність трави чи хлібів.

валках скошеної трави вже походжали галки і ворони, що налетіли з лісу, де були їхні гнізда. Мені сказали, що вони збирають різних комашок, жучків та черв'ячків, які раніше ховалися в густій траві, а тепер бігали скрізь по перекинутих стеблинах рослин та по оголеній землі. Підійшовши ближче, я на власні очі пересвідчився, що це цілковита правда. Крім того, я помітив, що птахи дзюбають також і ягоди. В траві полуниці були ще зелені, зате надзвичайно дорідні; а на відкритих місцях вони вже достигали. Із скошених валків ми з батьком назбирали по рясному кетягу таких ягід — серед них траплялися більші за звичайний горіх; багато які з них хоча ще не почервоніли, але були вже м'які й смачні.

Мені так весело було на косовиці, що не хотілося навіть їхати додому, хоча батько вже кликав мене. З лісового яру, на дні якого, тихо леліючи, біг маленький струмочок, долинали туркотіння диких голубів або горличок, чути було також котяче нявкання і тужливий стогін вивільги; звуки ці були такі несхожі, так відрізнялися один від одного, що я довго не хотів вірити, що все це кричить одна гарненька, жовтенька пташка. Іноді розлягався різкий, гучний голос жовни... Раптом кібчик вилетів на галявину, високо знявся і, кружляючи над косарями, які сполохували іноді в траві маленьких пташок, чатував на їх появу і падав на них, як блискавка з хмари. Його швидкість і вправність так захоплювали, а співчуття до бідолашної пташки було такє щире, що селяни вітали голосними вигуками і спритність ловця, і меткість пташки, щоразу, коли вона встигала впасти в траву або сховатися в лісі. Овсійович особливо гарячився, також схвально щось вигукував, милуючись дивовижною швидкістю гарного і моторного хижого птаха. Довго кібчик забавляв усіх проворним, хоча й марним переслідуванням своєї здобичі, але, нарешті, впіймав пташку і, тримаючи її в пазурах, полетів у ліс. «А, піймалася, сердешна! Підхопив, поніс у гніздо дітей годувати!»—лунали голоси косарів; іноді їх переривало і заглушувало шаркання кіс і шерех падаючої валками трави. Батько вдруге сказав, що час уже їхати, і ми поїхали. Весела картина косовиці не виходила мені з голови всю дорогу; але, повернувшись додому, я вже не кинувся до матері, щоб розповісти їй про нові мої враження. Досвід навчив мене, що мати не любить розповідей про селянські польові роботи, про які

вона знала лише з чуток, а якщо й бачила, то тільки побіжно або здалеку. Я поспішив розповісти про все любій своїй сестричці, потім Параші, а потім і тітоньці з бабусею. Тітонька та бабуся багато разів бачили, як косять траву і громадять сіно, і, звичайно, були обізнані в усім цим значно краще за мене. Тільки вони ніяк не могли зрозуміти, чого я так радію. Тітонька, проте, додала: «Еге ж, дивитися справді приємно, але косити ото дуже важко в отаку спеку». По цих словах я замислився.

Люба моя сестричка, що не брала участі в деяких моїх літніх розвагах, була, проте, вірною моєю подругою та помічницею, коли я збирав трави і квіти, спостерігав гнізда маленьких пташок, яких багато було в смородинових та барбарисових кущах, коли збирав черв'ячків, метеликів і різних комахок. Природжений інтерес до таких занять і спостережень та й взагалі до натуральної історії розвинули в мені книжки «Дитячого читання». Помітивши гніздо якої-небудь пташки, найчастіше зорки або чорногрудки, ми щодня ходили дивитися, як мати сидить на яйцях; іноді ми необережно сполохували її з гнізда, і тоді, тихесенько розхиливши колючі гілки барбарису або агрусу, дивилися, як лежать у гнізді невеличкі, гарненькі, строкаті яечка. Траплялося іноді, що мати, якій набридала наша цікавість, кидала гніздо; тоді ми, бачачи, що вже кілька днів пташки у гнізді немає і що вона не покрикує і не кружляє коло нас, як це завжди бувало, — виймали яечка або навіть усе гніздо і несли в свою кімнату, вважаючи, що ми законні власники житла, залишеного матір'ю. Коли ж пташка щасливо, незважаючи на нашу настирливість, висиджувала свої яечка, і ми раптом знаходили замість них голопуцьків, які з жалібним, тихим писком роззявляли величезні роти; бачили, як мати прилітала і годувала їх мушками і черв'ячками... Боже мій, яка була в нас радість! Ми не переставали стежити, як маленькі пташки росли, вбивалися в колодочки і, нарешті, покидали своє гніздо. Зірвані трави і квіти ми розкладали і сушили в книгах, переважно в «Римській історії Роллена» та «Домашньому лікарському порадинику Бухана»; а щоб сторінки в книгах не псувалися від вогкості і не розмальовувалися різними фарбами, ми клали квіти між аркушиками паперу для писання. Світні черв'ячки вабили нас своїм фосфоричним блиском (про фос-

форичний блиск я знав також з «Дитячого читання»), ми ловили їх і тримали в ящиках або паперових коробочках, поклавши туди різні трави і квіти; так само ми робили з усякими черв'яками, які мали шістнадцять ніжок. Світляки недовго жили і майже завжди на другий день уже втрачали здатність чарувати нас своїм чудовим блиском, яким ми любувалися в темній кімнаті. Інші черв'ячки жили довго і оберталися іноді, на превелику нашу радість, в хризалід або лялечок. Це відбувалося так: голі черв'ячки клейким слизом привішували, немовби приклеювали себе хвостиком до кришки або стінки ящика, а волохаті черв'ячки, загорнувшись у листочки і завинувшись у тонкі білі й прозорі ниточки або шовковинки, лягали в них, наче в ліжечко. Минав якийсь час, не завжди однаковий, і облуплювалась, як суха лузга, зовнішня шкіра з гладенького або волохатого черв'яка — і висіла чи лежала лялечка: висіла незграбна, з ріжками, узорчато-сіра, тілесного кольору, навіть золотиста хризаліда; а лежала завжди темного кольору, справжня манесенька, наче сповита, лялечка. Я знав, що з перших висячих хризалід повинні були вивестись денні метелики, а з других, лежачих — нічні; але в той час я ще не мав досвіду в цій справі, і тому хризаліди на метеликів у нас не перетворювались та й перетворюватись не могли, бо ми на них безперестанку дивилися, навіть доторкувалися, щоб взнати, чи живі вони. У нас вивелася тільки одна, яку я знайшов десь під стріхою, вся золотиста лялечка: з неї вийшла звичайнісінька кропив'янка, але радість була незвичайна!

Нарешті, достигли польові полуниці, і їх почали приносити уже не в мисках та берестянках, а цілими відрами. Бабуся сидить було на ганку і приймає полуниці від дворачок та селянок. Рідко хвалила вона ягоди, а все буркотіла і лаялась. Мати дуже любила і цінила польові полуниці. Вона вважала їх корисними для свого здоров'я і споживала як ліки по кілька разів на день, так що в цю пору мало їла звичайних страв. Нам з сестрою теж дозволяли їсти полуниць, скільки душа забажає. Ці ягоди використовували на різні господарські потреби, а, крім того, з них виготовляли полуничну воду, пречудову на смак.

В літні жаркі дні чіпляли по всьому подвір'ю, від комор до погребу і від стаєнь до столярні, довгі вірвовки, підтримувані в різних місцях рогульками з молодих липин. На ці вірвовки вивішували для просушування і про-

вітрювання, щоб міль не побила, різні вбрання чоловічі та жіночі, шуби, вовняні хустки, теплі ковдри, сукна тощо. Я дуже любив усе це розглядати. І тоді вже висіло там багато такого одягу, в якому більше не ходили, пошитого з такого сукна або тканини, яких уже ніде не продавали, як мені розказували. Якось, блукаючи між цими різнобарвними, іноді золотом і сріблом гаптованими, висячими стінами або ширмами, що погойдувалися од вітру, опинився я несподівано коло тітчиної комори, збудованої майже посеред подвір'я, перед її вікнами; її покоївка, товста, біла і рум'яна Мотрона, яку посадовили на ганку сторожувати, міцно спала, хоч сонце пекло їй просто в обличчя; коло неї висіло на жердинах і лежало на ганку дуже багато штук широкого і тонкого та й грубшого полотна, скатертин, серветок, хутр, шовкових тканин, суконь тощо. Роздивившись усе уважно, я помітив, що деякі полотна були жовті. Цікавість заставила мене увійти до комори. Крім відчинених порожніх скринь та привішаних до стелі мішків, на полицях, що стояли попід стінами в два ряди, була тьма-тьмуща всякої всячини, фаянсового та скляного посуду, чайників, молочників, чайних чашок, лакових таць, скриньок, шафок, навіть пляшок з новими корками; в одному кутку лежав величезний пуховик, або, вірніше кажучи, мішок з пухом; в другому стояла нова велика діжка, накрита білою рядниною; охоплений цікавістю, я підняв ряднину і з подивом побачив, що в діжці повно колотого цукру. В цей самий час я почув близько голоси Параші та сестрички, які ходили між розвішаними речами, шукали і кликали мене. Я поспішив їм назустріч і, збігаючи з ганку, розбудив Мотрону, яка страшенно злякалася, побачивши, що я вибігаю з комори. «Що це ви, паничу, там робили? — спитала вона сердито. — Там зовсім не ваше місце. Тепер тітонька на мене будуть гніватися. Вони нікому не дозволяють ходити до своєї комори». Я відповів, що не знав цього, і зараз-таки скажу тітоньці, попрошу, щоб дозволила мені все гарненько роздивитися. Але Мотрона перелякалася ще більше, кинулась до мене, почала цілувати мені руки і просити, щоб я не казав тітоньці, що був у її коморі. Зворушений її просьбами, я обіцяв мовчати; але передо мною стояла вже Параша, тримаючи сестричку за руку, і лукаво усміхалася. Вона чула все, і, коли ми відійшли подалі від комори, вона почала мене розпитувати, що я там бачив.

Звичайно, я розповів дуже точно і докладно. Параша слухала з цікавістю, і коли мова зайшла про́ колотий цукор, вона спалахнула і заговорила: «Не дивина, коли ми, раби, заховаємо який-небудь клаптик або поцупимо грудочку цукру; а от благородні панночки що виробляють, з діда, з прадіда дворянки? Таж усе, що ви бачили в коморі, все це тітонька натягала в покійного дідуся, а бабуся ж їй потурала.— Ач, який мурашник собі на посаг поназбирувала! Цукор отой років двадцять краде та складає. В неї, мабуть, чаю та кофію мішки висять?..» Враз Параша схаменулася і достеменно так, як оце допіру Мотрона, почала цілувати мене і мої руки, просити, благати, щоб я нічого не казав матусі, що вона говорила про тітоньку. Вона нагадала мені, як розгнівалася на неї мати, коли почула щось подібне про тіток, вона почала плакати і казала, що тепер, напевне, зашлють її в Старе Багрово, та ще й з чоловіком розлучать, коли Софія Миколаївна дізнається про її дурні слова. «Лихий мене попував,— провадила вона далі, витираючи сльози,— за серце взяло: жаль вас стало! Я давно чула про ці діла, та не вірила, а тепер самі бачили... Ну, загинула я зовсім!» — скрикнула вона, знов обливаючись слізьми. Я запевняв її, що нічого не казатиму матусі, але Параша тоді лише заспокоїлася, коли заставила мене побожитись, що не скажу жодного слова. «Ось моя розумниця,— сказала вона, обнімаючи і цілуючи мою сестричку,— вона вже нічого не скаже на свою няню». Сестричка мовчки обнімала її. Я побожився, тобто сказав: «їй-богу» вперше в житті, хоч часто чув, як інші говорять ці слова. Дивуюся, як могла умовити мене Параша і довести до божіння, яке моя мати суворо осуджувала!

Намір мій не підводити під гнів Парашу — залишився непохитний. Я дуже добре пам'ятав, скільки прикрощів завдав їй торік і як я потім каявся,— але приховати всього не міг. Я негайно розповів матері про все, що бачив у тітчиній коморі, про переляк Мотрони та про її просьбу нічого не казати тітоньці. Я не розказав тільки про Парашині слова. Мати спершу усміхнулась, але потім суворо сказала: мені: «Ти винен, що зайшов туди, куди без дозволу ходити не маєш права, і от тепер мусиш спокутувати свою провину — збрехати, тобто приховати від тітоньки, що був в її коморі, інакше вона приб'є Мотрю». Слово «приб'є» мене схвилювало; я не міг собі уявити, щоб тітонька, який

жаль було комара роздушити, могла бити Мотрю. Я, звичайно, почав би розпитувати про це матір, коли б мене не гризло сумління, що я вже збрехав, приховавши від неї все, про що повідомила мене Параша. Цілий день я почував себе якимось незручно; до тітоньки навіть не підходив, та й з матір'ю був мало, а все гуляв з сестричкою або читав книжку. Надвечір, проте, я придумав собі ось яке виправдання: якщо матуся сама сказала мені, що я повинен приховати від тітоньки, що входив до її комори, для того, щоб вона не побила Мотрю, то я повинен приховати від матері Парашині слова, для того, щоб її не заслали в Старе Багрово. Я остаточно заспокоївся і весело ліг спати.

Літо стояло жарке і грозове. Мало не щодня йшли дощі, водночас спалахувала блискавка і так гримотало, що починав двигтіти весь будинок. Бабуся засвічувала свічки перед образами і молилася; а тітонька, боячись грому, заривалась у величезну перину і пухові подушки. Я тремтів від страху, хоча багато читав, що не треба боятися грому; але як же не боятися того, що вбиває до смерті? Чутки про різні нещасливі випадки весь час до мене доходили. Після грози, що швидко минала, так було хороше і свіжо, так легко на серці, що мене охоплював захват, я відчував якусь безумну радість, якісь несамовиті веселощі; всі дивувались і питали в мене про причину, а я й сам не розумів її, тим-то і пояснити не міг. Внаслідок таких частих, хоч і нетривалих дощів, тьма-тьмуща з'явилася грибів. Чутка про грузді, яких уродило в Потаємному гайку *достобіса*, як казав старий бджоляр, що жив у лісі із своїми бджолами, — схвилювала тітоньку та мого батька, бо вони дуже любили збирати гриби, а найбільше — грузді.

Того ж дня, зразу по обіді, вони вирішили поїхати в ліс разом з усією дівочою та багатьма дворачками. Мені дуже було неприємно, що весь час, поки тривав обід, мати глузувала з пристрасті до збирання грибів і особливо з мого батька, котрий заради цієї поїздки відклав до завтра якусь важливу господарську справу. Я подумав, що мати нізащо мене не пустить, і так, лише для спроби, спитав дуже невпевненим голосом: «Може, й мені дозволите, матусю, поїхати по грузді?» На мій подив, мати одразу погодилась і підкреслено мовила до мене: «Лише з тим, щоб ти в лісі ні на крок не відходив од батька, а то, чого доброго, як захопляться груздями, то тебе десь за-

гублять». Зрадивши від несподіваного дозволу, я відповів, що й на хвилиночку не розлучатимусь з батьком. Батько наче збентежився і, як мені здалося, навіть почервонів. Зараз по обіді почали поквапно лаштуватися в дорогу. Біля ганку вже стояли двоє довгих биндюгів та віз. Всі запаслися кошиками, козубеньками та корзинками, плетеними з лозового пруття. На довгі биндюги та віз посідало стільки людей, скільки могло вміститися, а деякі пішли пішки вперед. Мати з бабусею сиділи на ганку, і ми від'їхали в шілковитій тиші; всі мовчали, але як тільки виїхали з подвір'я, на всіх скіпажах знявся веселий гомін, що перетворився потім на голосну балаканину і регіт, а коли від'їхали від дому з версту, дівчата і жінки заспівали пісень, і сама тітонька їм підспівувала. Всі були незвичайно жартивливі і веселі, і мені самому стало дуже весело. Я мало чув пісень, і тоді вони справили на мене незабутнє враження. Рум'яна Мотря, в якій був прегарний голос, *заспівувала*. Після відомої пригоди в тітчиній коморі вона, пересвідчившись, що я своєї обіцянки не порушив, раз у раз голубила мене і називала «розумником» та «любим паничем». Коли ми під'їхали до лісу, я підбіг до Мотрі, і, похваливши її чудовий голос, спитав: «Чому вона ніколи не співає в дівочій?» Вона нахилилася і шепнула мені на вухо: «Матінка ваша не любить слухати наших сільських пісень». Вона поцілувала мене і побігла в ліс. Я дуже пожалкував про це, тому що пісня і голос Мотрі запали мені в душу. Незабаром всі розійшлися по лісу в різних напрямках і загубилися з очей. Ліс наче ожив: скрізь лунали різні веселі жарти, перегукування, дзвінкий сміх і поодинокі мелодії багатьох пісень; Мотрині пісні були гучніші і кращі за всі, і я довго розрізняв її даленіючий голос. Овсійович, тітонька та мій батько, від якого я не відступав ні на п'ядь, ходили по молодому лісу, неподалік одне від одного. Тітонька перша знайшла шар груздів. Вона вийшла на маленьку галявинку, зупинилась і сказала: «Тут неодмінно мають бути грузді; так і пахне груздями,— і раптом скрикнула: — Ой, я наступила на них!» Ми з батьком хотіли підійти до неї, але вона не допустила нас близько, кажучи, що це її грузді, що вона знайшла їх і що нам треба шукати в іншому місці. Я бачив, як вона стала навколішки і, мацаючи руками землю під лнстями папороті, виймала звідти грузді і клала в свою корзинку. Незабаром і ми з батьком знайшли гніздо груздів; ми також почали обма-

чувати їх руками і обережно виймати з-під пелени торішнього напівзогнилого листя, пророслого всякими лісовими травами і квітами. Батько мій робив це із запалом любителя і найбільше милувався молодими груздями, кажучи мені: «Подивись, Серьожа, які маленькі груздочки! Обережно знімай їх — вони дуже тендітні. Подивись: вони наче пухом поросли, а як пахнуть!» І справді, молоденькі груздочки були гарнесенькі і гостро пахли.— Нарешті, побродивши по лісу години зо дві, ми назбирали повні корзинки молодих груздів. Ми пішли назад до того місця, де залишили коней, а Овсійович почав голосно гукати: «Пора додому! Збирайтеся всі до коней!» Деякі голоси озивалися. Ми не зразу знайшли свої биндюги і шукали б їх ще довше, коли б не почули здалеку форкання і хропіння коней. Міцно прив'язані до молодих дубків, добрі коні наші зазнавали нестерпних мук від нападу гедзя, тобто мух, сліпнів та дроку; цей кусає дуже боляче, тому що вибирає для кусання місця на тварині, не порослі шерстю. Бідолашні коні, покусані до крові, безперестанку мотали головами і гривами, обмахувалися хвостами і били копитами об землю, здригаючись усім тілом, щоб хоч трохи відігнати своїх мучителів. Форейтора, що їхав кучером на возі, навмисне залишили тут, щоб він обмахував коней, і для цього дали йому довгу зелену гілку; проте він спокійнісінько спав собі в затінку під деревом. Батько покарав його, а Овсійович погрозив, що скаже старому кучерові Трохиму, і що це йому так не минеться. Багато які дворачки, з козубеньками, повними груздів, незабаром підійшли до нас, а інші, мабуть, зайшли далеко. Ми не стали на них чекати і поїхали додому. Мотря була серед тих, що повернулися, і тому я упросив, щоб її посадили на наші биндюги. Вона примостилася на задку із своїм кошиком, а дорогою проспівала нам ще кілька пісень, і я слухав з великою насолодою. Ми встигли якраз на чай. Бабуся сиділа на ганку, і ми поставили перед нею наші корзини та кошики Овсійовича і Мотрони, повні груздів. Бабуся взагалі дуже любила гриби, а особливо грузді; вона любила їсти їх смажені в сметані, зварені в розсолі, а найбільше — солоні. Вона довго, з дитячою радістю, перебирала грузді, відкладала маленькі до маленьких, середні до середніх, а великі до великих. У бабусі були чудернацькі смаки: вона залюбки їла ріденько зварені несвіжі

яйця, а гриби любила старі й червиві і, знайшовши в Мотриному кошику поживклі трухляві грузді, одразу ж сказала засмажити їх на сковороді.

Я побіг до матері в спальню, де вона сиділа з сестричкою і братіком, шиючи для нас якусь білизну. Я розповів їй докладно про нашу поїздку, про те, що я не відходив од батька, про те, як сподобалися мені пісні та голос Мотрі і як усім було весело; але я й слова не мовив про те, що Мотря казала мені на вухо. При цьому я зовсім не виходив з будь-яких міркувань — просто хтось наче шепнув мені, що не треба розповідати, але потім я замислився і довго думав про свій вчинок, спочатку з сумом і каяттям, а після того заспокоївся і навіть запевнив себе, що матусю засмутили б Мотрині слова і що я вчинив правильно. Я дуже добре помітив, що мати і без того була невдоволена з моїх розповідей. Дивно, що я передчував це якось інстинктивно. Весь цей вечір і на другий день мати була печальніша, аніж завжди, і я, сам не знаю чому, вважав себе нібито в чомусь винним. Я сумував і відчував внутрішній неспокій. Забуваючи або, вірніше кажучи, жертвуючи своїми забавами і розвагами, я віддавав матері більше часу, ставився до неї ніжніше, аніж перед тим. Мати помічала цю зміну і, ні про що не розпитуючи, сама була зі мною ще ласкавіша й ніжніша. А коли мені здавалося, що мати ставала спокійніша і навіть веселіша, — я жадібно кидався до своїх удочок, яструбів та голубів. Так ішов час до від'їзду.

Я давно знав, що ми на початку серпня поїдемо в Чурасово до Парасковії Іванівни, яка неодмінно хотіла, щоб мати побачила в усьому розквіті розкішний, семидесятинний чурасовський сад, де була незчисленна кількість яблунь якихось особливих сортів, вишень, груш і навіть глив. Батькові моему дуже не хотілося залишати Багрово в таку гарячу пору. Тільки з тиждень тому почали жати жито, а тимчасом наспіла сівба жита, яка там завжди розпочиналася десь близько 25 липня. Він бачив, що після дідуся польові роботи виконувалися гірше, і хотів дати їм лад, сам за всім наглядаючи. Бабуся теж була невдоволена нашим від'їздом і казала: «Ач, яка свавільниця Парасковія Іванівна! Ідь дивитися на її сади, а своє хазяйство покинь! На мене, Альоша, не надійся, я слаба дуже, та й не тямлю нічого. Я з новим твоїм старостою і говорити не буду: надто балакучий». Все це мій батько розумів

чудово, але не послухатися Парасковії Іванівни і порушити обіцянку — було неможливо. Батько хотів тільки якнайпізніше виїхати, тобто замість 1 серпня вирушити в дорогу 10-го, вимовляючись тим, що все літо йшли дощі і що яблука поспіють лише на першу пречисту. Раптом прийшов лист від Михайлушки, знайомого нам повіреного і улюбленця Парасковії Іванівни, який писав, що в позовній справі з Богдановим батькові моему треба приїхати негайно в Сімбірськ і що Парасковія Іванівна наказує йому якнайшвидше виїхати і Софію Миколаївну просить поквапитись. Всі міркування щодо господарства довелось облишити, і ми почали поспішно рихтуватися в дорогу. Бабуся дуже неохоче, правда, вже не заперечуючи, відпустила нас і взяла з батька слово, що ми на покрову повернемось додому. Мені також жаль було розлучатися з Багровом і з усіма його розвагами, з удочкою, з яструбами, якими допіру починали цькувати, а найбільше — з волохатими та двочубими голубами, яких дві пари недавно подарував мені Іван Петрович Куроедов, багатий сусід тітоньки Аксенії Степанівни, котрий сватав її дочку, напрочуд вродливу, але ще надто молоду дівчину. Тітонька Аксенія Степанівна, з дорогою душею віддала б її за такого чоловіка, але що наречена ще не увійшла вліта (їй було тільки п'ятнадцять років), відклала цю справу на рік. Жених був дуже охочий до голубів і, бажаючи підлеститись до тітчиних родичів, несподівано привіз мені цей дорогоцінний подарунок. Всі казали, і батько і Овсійович, що таких голубів зроду не бачили. Батько звелів зробити мені голубник, або величезну клітку, приставлену до задньої стіни стайні, і обтягнути її старою сіттю; клітка була поблизу переднього ганку, і я безперестанку бігав туди, щоб подивитись — чи вистачає корму в моїх голубів і чи є вода в коритечку, щоб глянути на них і послухати їх вуркотання. Одна пара вже сиділа на яйцях. Як тяжко було мені з усім цим розлучатися! Любій моїй сестричці також не хотілось їхати до Чурасова. Але я бачив, що мати готується до подорожі дуже охоче. Щоб не так сумно було бабусі без нас, запросили до неї Єлизавету Степанівну з обома дочками, яка обіцяла приїхати і побути, аж поки ми повернемось, і батько був з цього дуже радий. За кілька днів лаштування в дорогу було закінчено, і вранці 2 серпня, після чаю, розпрощавшись з бабусею та тітонькою

і приручивши їм маленького братіка, котрого Парасковія Іванівна не дозволила привезти, ми вирушили в тій самій, знайомій читачеві, англійській мурзахановській кареті і, звісно, власними кіньми.

ЛІТНЯ ПІЇЗДКА ДО ЧУРАСОВА

Рівно через три роки мав я нагоду знову зазнати вражень від далекої літньої подорожі. Три роки для восьмилітнього віку означають дуже багато, і можна було б сподіватися, що я значно виразніше, свідоміше, глибше відчую красу різноманітної, мальовничої природи тих місцевостей, де ми мали проїздити. Але вийшло зовсім не так. Три роки тому, виїздячи з Уфи в Багрово, з міста в село, я наче виривався з тюрми на волю. На кожному кроці чекали на мене нові, небачені досі, предмети та явища в природі; саме Багрово, після батькових розповідей, здавалося мені пречудовим місцем, схожим на чарівні «Щасливі острови», що їх відкривав Васко-де-Гама в своєму мореплавстві і про які читав я в «Дитячому читанні». А тепер я залишав Багрово, яке встиг уже палко полюбити, залишав усі мої улюблені розваги — і їхав у неприємне для мене Чурасово, де ждали на мене ті самі дві кімнати в розкішному, але чужому домі, і ті самі постійні гості. Сад з яблуками, яких мені навіть їсти не дозволяли, мене не вабив; ні удіння, ні яструбів, ні голубів, ні свободи скрізь ходити, скрізь гуляти і все говорити, що заманеться; до того ж, я добре знав, що мати не приділятиме мені таку увагу і не розмовлятиме зі мною так, як у Багрові, тому що їй буде ніколи, тому що вона або сидітиме у вітальні, на балконі, або гулятиме в саду з бабусею та гістьми, або до неї ходитимуть гості; слово «гості» ставало мені озоружним... Такі думки снувалися в моїй голові, і я печально сидів поруч сестрички, забившись у куток карети. Батько також був печальний; йому так само, як і мені, жаль було покинути Багрово, і ще сумніше йому було розлучитися з матір'ю, моєю бабусею, що дуже підупадала на силах останнім часом, як усі помічали, і яку він ніжно любив. Але моя мати була вдоволена, що поїхала з Багрова: вона не любила його і завжди казала, що до всіх її хвороб спричиняється низинна і вогка місцевість, де стоїть це село. Після досить тривалого мовчання мати обернулася

до мене і спитала: «Чого ти сховався в кутку, Серьожа? Нічого не кажеш і у віконце не дивишся?» Я відповів, що скучаю за Багровом,— і сказав усе, що було в мене на душі. Мати намагалася мене запевнити, що Чурасово значно краще за Багрово, що там сухе і здорове повітря, що хоча нема гнилого ставу, зате є дуже багато чудових джерел, які б'ють з гори і біжать по камінцях; що в Чурасові такий сад, якого й за три дні не обійдеш, що в ньому кілька тисяч яблунь, усіяних стиглими, рум'яними яблуками; що які там оранжереї, персики, груші, яка безліч ароматних квітів, і що, нарешті, там є ще багато книг, яких я не читав. Все це мати казала з запалом і захоплено, і все це водночас було цілком справедливе, і я не міг спростувати її похвал жодним словом; мій розум був цілком переможений, але серце не погоджувалось, і коли мати спитала мене: «Правда ж, у Чурасові буде краще?» — я ту ж хвилину відповів, що люблю більше Багрово і що там веселіше. Мати усміхнулась і сказала: «Ти ще малий і нічого, крім Багрова, не бачив, а коли поживеш влітку в Чурасові, то заговориш інакше». Я відповів, що завжди говоритиму так само. «Ти ще дурний»,— сказала мати трохи невдоволено. Мені стало ще сумніше. Під впливом отаких думок і почуттів пробував я цілу дорогу.

Я їздив уже один раз до Чурасова, проте місцевості, де стелилася наша дорога, зовсім не знав. По-перше, тому, що тоді стояла зима, а взимку під сніговими заметами нічого не побачиш і не помітиш, а по-друге, тому, що літня дорога пролягала, почасти, по інших, більш степових місцях. Першого ж дня ми ночували коло татарського села Байтуган, на березі повноводої і дуже зарибненої ріки Сок. Звичайно, під каретою було підв'язано чотири удочки з вудлищами; ми з батьком та Овсійовичем встигли поудити і виудили багато чудових окунів, що трохи розвіяло наш сумовитий настрій.

На другий чи на третій день, точно не пам'ятаю, приїхали ми вранці у величезну слободу відставних солдатів, Красне поселення, що стояла над рікою Кондурчею, трохи меншою за Сок, але такою ж красивою, зарибненою і з багатьма ковбаннями. Звернувши з шляху, ми зупинилися годувати коней біля самого мосту. Цей привал я добре пам'ятаю, тому що з нього якось усі були вдоволені. Ми з батьком уже скорилися своїй долі і перестали тужити за Багровом. Мати, якій, безперечно, неприємно було ди-

витися на наші печальні обличчя, дуже з цього зраділа, і старалася ще більше розвеселити нас; сама запропонувала нам піти удити на млин; він стояв за кілька десятків кроків, тим-то від шуму води, що падала з млинових коліс, та гудіння жорен аж лящало у вухах, і ми мусили говорити дуже голосно. Не встигли ми випрягти коней, як прибігли селянські хлопчики з Красного поселення і принесли нам безліч здоровенних раків, якими рясніли невеличкі озера по Кондурчі. З раків можна було приготувати смачну страву, але не тільки через це являли вони для нас з батьком велику цінність: ми запаслися ними для удіння — і добре зробили. Батько та Овсійович виудили на ракові сірі шийки, за дуже короткий час, силу-силенну здоровенних рибин, особливо окунів, і невеличких головаців, що бралися безперестанку в глибокій ямі під бпустом, біля паль та кауза. На превеликий мій жаль, я не міг брати участі в такому удінні, тому що був надто малий для цього, і на маленьку свою удочку ловив я маленьких рибок на мілкому, безпечному місці, сидячи на греблі. Коли ми весело поверталися з багатою здобиччю, люба моя сестричка, щось радісно вигукуючи, вибігла мені назустріч з мисочкою спілої ожини, яку назбирала вона (тобтс Параша) по кущах дрібної јурми, що росте над мальовничою рікою Кондурча.

Мати почувала себе добре і була незвичайно весела, навіть жартівлива. В затінку карети накрили нам стіл,— з дощок, покладених на два оцупки,— принесли ослони з млина, і в нас вийшов чудовий обід — принаймні тоді мені здавалося, що смачнішого і веселішого за нього не може бути в світі. Коли моя мати була здорова і весела, то всі навколо неї веселішали; це я помічав уже й раніше. За цим обідом я зовсім забув про залишене Багрово і примирився з Чурасовом, що чекало на мене. Я був певен, що і мій батько відчував те ж саме, бо обличчя його, як мені здавалося, значно повеселішало; навіть сестричка моя, що трохи боялася матері, цього разу так само гралася і щebetала, як іноді без неї.

Наступного ранку ми приїхали у Вишенки. Взимку я нічого не помітив, але влітку побачив, що це дуже нудна степова місцевість. Пересихаюча в багатьох місцях річка Берля, загачена батнистою греблею, без чого влітку не лишилося б і краплини води, загніла, якась пінява, була дуже негарна, до того ж береги її були захаращені ціли-

ми стосами гною, над якими вишикувалися ряди селянських хат; подекуди стриміли високі журавлі колодязів, але і в них вода була каламутна й солодкувата. Питну воду доставали досить далеко з маленького джерела. І на всій цій плоскій місцевості не лише дерев, жодного зеленого кущика не було, на якому могло б відпочити око. Тільки на нижньому горбді стояли дві величезні верби. А втім, селище вважалося дуже багатим; найкращим доказом цього були гармани, повні скирт старого хліба, численні череди корів та отари овець і такі ж табуни добрячих коней. Все це ми побачили на власні очі, коли надвечір повернулися панські та селянські стада. Страшенна курява довго стояла над селом, і мукання корів та бекання овець довго лунало у вечірньому повітрі. Батько мій сказав, що ще більша частина різної худоби ночує в полі. Він захоплено говорив про родючу вишенську землю, що подекуди складалася з триаршинного чорнозему. Вечері, розмовляючи із старостою, батько мій сказав: «Все у вас добре, а от води нема. Схибив дядько Михайло Максимович, що не заснував село нижче версти на три: там у Берлі води вже багато, та й млин був би у вашому селі». Але староста, вклонившись, відповів, що похибки тут не було. «У всьому винна наша глупота, паночку Олексію Степановичу. Хоч я був ще дитинчам, коли нас із старого місця сюди переселити, а пам'ятаю, що не тільки у нас на селі, а й за п'ять верст вище, в Берлянських вершинах, води було багато, і по всій річці ріс ліс; а старики наші, та й ми за ними, ліс отой увесь повирубували, джерельця худоба затоптала, от і пересохла вода. Приміром Ведмежий яр — який чудовий був ліс! і той попередали; зостався тільки молодник — там і голублі не вирубаеш. Ниньки зате й мучимося, топимо соломою, а на скіпки та на селянські вироби купуємо дерево в Грязнусі». Батько мій дуже шкодував про це і тут-таки наказав, щоб Ведмежий яр зробили заповідним; про це він хотів негайно доповісти Парасковії Іванівні і обіцяв прислати від неї особний наказ.

Флігель, в якому ми зупинилися, було прибрано так само, як торік, — на випадок приїзду управителя. Так само рицар грізно дивився з-під забрала свого шолома з картини, що висіла в тій кімнаті, де ми спали. На другій картині так само лежали сині виноградні грона в корзині, розрізаний червоний кавун з чорними зернятками на

блюді та наливні яблука на тарілці. Але я помітив зміну в собі самому: картини, що так сподобалися мені в перший наш приїзд, здалися мені не такими гарними.

По обіді батько мій їздив оглядати хлібні поля; жито тут уже зжали, тому що хліб у Вишенках дозріває на два тижні раніше, зате тут тільки-но почали сіяти панське жито, а в Багрові відсівалися. З тиждень тому почали тут жати ярі: пшеницю та полбу. Поля були дуже далеко, на якійсь найнятій ділянці в Орловському степу¹. Мати не пустила мене, та й батько не хотів узяти, боячись, що я дуже стомлюся.

На другий день, виїхавши не так рано, ми годували коней на перевозі через чудову, хоч і не дуже широку ріку Черемшан, в багатому селі Нікольському, що належало поміщицкові Дурасову. Ми не переїздили на другий бік ріки і тільки-но встигли посідати на піскуватому березі, одв'язали удочки, дістали черв'яків і, послухавшись хлопчиків, що удили коло порона, хотіли вже йти на якесь дивовижне місце, «де риба так і хапає, навіть беруться стерляді»,— коли з'явився парадно вбраний лакей від Дурасова з уклінним проханням пообідати в нього і повідомив, що зараз приїде за нами коляска. Дурасов був відомий багач, славився гостинністю і жив розкішно; то-рік він познайомився з нами в Чурасові у Парасковії Іванівни. Батько й мати, вважаючи, що відмовитись було б нечемно, пообіцяли приїхати. Боже мій! Який це був для мене удар і зовсім несподіваний! Майнула була надія, що нас із сестричкою не візьмуть; але мати сказала, що не наважується залишити мене тут, поблизу глибокої ріки, бо я можу підбігти до берега і впасти у воду, а що сестричка моя до ріки не підійде, звеліла їй зостатися, а мені надіти краще вбрання і поїхати в гості. Незабаром прибула гарненька коляска, запряжена четвернею, з форейтором та двома лакеями. Ми з батьком досить швидко переодягнулися, а мати, влаштувавшись у луб'яній будці, де жили перевізники, вбиралася довго і вийшла звідти така елегантна, якою я дуже давно її не бачив. Яка вона була вродлива, як усе їй личило! Перебираючи в пам'яті всіх відомих мені молодих жінок, я знову вирішив, що кращої за мою матір нема нікого в світі!

¹ Назву Орловського степу мала сусідня з Вишенками земля, яку казна віддавала в найми, але колись вона належала графові Орлову.

Посеред великого майдану, забудованого обабіч шеренгами селянських хат, стояла кам'яна церква, по-тодішньому новітньої архітектури. Кам'яний двоповерховий будинок, що з'єднувався з флігелями наскрізними колонами, становив один бік чотирикутного двора з круглими вежами в кожному кутку. Всі надвірні будови правили в цьому дворі немовби за стіни; неосяжний старий сад, із ставами та річкою, межував з ним з одного боку; головний фасад будинку виходив на ріку Черемшан. Такого я зроду не бачив, тому вкрай здивувався, і мені здалося, що передо мною постали, як живі, описи рицарських замків та загородніх палаців англійських лордів, про які я читав у книгах і пам'ятав дуже добре. Я палав од цікавості, фантазія моя забуяла, і я почав уже на все дивитися, сподіваючись на щось незвичайне.

Ми в'їхали на широкий чотирикутний двір, посеред якого побачили мармуровий фонтан та сонячний годинник, оточені широкими гарними квітниками з пісковими доріжками. Розкішний ганок з ліхтарями, вазами і статуями і ще розкішніші сходи, посередині заслані килимами, обставлені оранжерейними деревами і квітами,— перевершили мої сподівання, і я з палацу англійського лорда перелетів у заворожений замок Шехеразади. В залі зустрів нас господар — простий на вигляд, невисокий на зріст і немолодий уже чоловік. Після чемних привітань він подав руку моїй матері і повів її до вітальні.

Оббиті оксамитом і штофом меблі з червоного дерева з бронзою, різні дивовижні столові годинники, то в череві лева, то в голові людини, картини в роззолочених рамах,— усе було таке багате, таке розкішне, що чурасовську пишноту можна було б назвати убозством, якби порівняти її з нікольським палацом. Після перших розпитувань, дізнавшись, що мати залишила мою сестричку на місці нашого привалу, гостинний господар почав просити в моєї матері дозволу послати за нею коляску; мати довго не погоджувалась, але, зрештою, мусила поступитися перед наполегливими його просьбами. Тимчасом Дурасов запропонував нам подивитись на його сад, оранжереї і теплиці. Легко було здогадатися, що господар дуже любив, хизуючись, показувати свій дім і всі свої заклади; він так і казав, що у нього в Нікольському все пречудове, а в інших — негідь. «Он що, у мене й свині такі є, яких тут не бачив ніхто; я привіз їх у світлиці на колесах з

Англиї. У них тепер осібний будинок. Хочете подивитися? Вони тут недалеко. Я щодня разів зо два в них буваю». Батько з матір'ю погодились, і ми пішли. Справді, в глухій стороні саду стояв гарненький будиночок. В передній кімнаті жили скотар і скотарка, а в двох великих кімнатах жили дві страхітливі свині, кожна завбільшки з невелику корову. Господар голубив їх і називав якимись іменами. Особливо звертав він нашу увагу на їхні вуха, кажучи: «Гляньте на вуха — справжні пічні заслінки!» — Подивувавшись з свиней, які мені не сподобались, а здалися страшними, пішли ми по теплицях та оранжереях: дивовижних квітів, рослин, винограду та плодів була тьма-тьмуца. Господар поспішив нам сказати, що це фрукти, які пізно повиносили з теплиць на свіже повітря, а ранні вже давно відійшли. Тут Параша привела мою любу сестричку, яка, здалеку побачивши нас, прибігла до нас бігцем, а Параша швиденько пішла назад. Дурасов рвав, які п'юпада, квіти та плоди і стільки надавав нам, що їх ніде було подіти. Він ніжно приголубив мою сестричку, що була напрочуд смілива і гарненька, називав її красунею і своєю нареченою... Це нагадало мені давно-минулі історії з Волковим; і, хоч я з певною гордістю думав, що був тоді дурненьким дитям, і тепер розумів, що семирічна дівчинка не може бути нареченою сорокарічного мужчини, — слово «наречена» все-таки неприємно вразило мене.

Тільки-но ми повернулися до вітальні і сіли відпочити, тому що багато ходили, як увійшов хтось, гарно вбраний, наче наш уфійський губернатор, і сказав, що їсти подано. Я зразу ж тихенько спитав у матері: «Хто це?» — і вона встигла шепнути мені, що це *головний офіціант*. Я вперше почув це слово, зовсім не розумів його, і воно не пояснило мені нічого. Дурасов одну руку подав матері, а другою повів мою сестричку. Пройшовши кілька кімнат, одна за одну багатші, ми увійшли до величезної, пишної і дуже високої зали, такої високої, що вгорі був другий ряд вікон. Невеликий круглий стіл було накрито розкішно: посередині стояло прекрасне дерево з квітами і плодами; гранчастий кришталь, срібло і золото засліпили мені очі. Сестричку мою господар посадовив коло себе і сказав принести для неї вишиту подушку. Тільки-но подали стерляжу юшку, якою раніше хвалився господар, кажучи, що кращих за черемшанські стерляді нема по

всій Росії,— коли раптом задня стіна зали ворухнулася, піднялася вгору, і грім музики пролунав у моїх вухах! Я побачив підвищення, на якому сиділо багато людей, тримаючи в руках невідомі мені інструменти. Мені не доводилося чути нічого, крім скрипки, на якій сяк-так грав дядько, лакейської балалайки та мордовської волинки. Я остовпів від подиву, скам'янів. Тримаючи ложку в руці, я перетворився сам на статую і дивився, роззявивши рота і витріщивши очі, на цю купу людей, тобто на оркестр, де всі проворно рухали руками вперед і назад, дули ротами, і звідки вилітали чудові, чарівні, неперевершені звуки, які то немовби завмирили, то перетворювалися на ревіння бурі і навіть громові удари... Господар, помітивши мій подив, був дуже вдоволений і голосно реготав, нагадуючи мені, що юшка прохолоне. Але я й забув про їжу. Матір прикро вразило мое збентеження або, вірніше кажучи, мій подив, і вона шепнула мені, щоб я перестав дивитися на музикантів, а їв... Важко мені було скоритися! Черпаючи ложкою юшку, я безнастанно задивлявся на оркестр музикантів і безнастанно обливався. Дурасов ще голосніше реготав, батько усміхався, а мати червоніла і сердилась. Сестричка моя спершу також була здивована, але враз заспокоїлась, почала їсти і сміялася, спостерігаючи мене.

Небагато з'їв я дивовижної юшки і віддав майже повну тарілку. Музика замовкла. Всі хвалили вправність музикантів. Я почав був з апетитом їсти якусь страву, котрої ніколи раніше не їв, коли раптом на підвищенні з'явилися дві дівиці, в чудових білих вбраннях, з великими руками і шиєю, з гарними локонами; тримаючи в руках якісь аркуші паперу, вони підійшли до самого краю підвищення, зробили реверанс (я відповів їм поклоном) і почали співати. Після мого поклону Дурасов ще дужче розреготався, а мати — ще більше почервоніла. Але співи мені не сподобались: слів я не розумів, а мелодію — і поготів. Я згадав пісні наших покоївок і подумав, що Мотря співає значно краще. Отже, я взявся до їди і, аж поки не скінчився обід, уже не привертав до себе уваги господаря. В такому ж порядку, як раніше, повернулися ми до вітальні. Після кави Дурасов запропонував нам покататися на човні, з роговою музикою, по Черемшану, приказуючи, що «таких рогів ні в кого нема», але батько з матір'ю відмовилися, пославшись на те, що їм конче треба

завтра рано-вранці переправитись через Волгу. Дурасов не став нас затримувати; дуже ласкаво розпрощався з нами, розцілував мою сестричку і провів нас до коляски, в якій було повно квітів, плодів і лежали два величезні пакунки з цукерками.

Повернувшись, ми поспішили переодягнутися і вирушили в путь. Цілу дорогу, майже до зупинки на ночівлю, я не переставав допитувати батька, а найбільше матір, про все, що я чув і бачив цього дня. Відповіді призводили до нових запитань, а пояснення вимагали нових пояснень. Нарешті, я так надокучив матері, що вона заборонила мені розпитувати її про Нікольське. Я звернувся до батька і тихенько говорив з ним весь час про те саме, висловлюючи принагідно і мої власні зауваження та здогадки. Зовсім не розв'язаними залишилися питання: чому вода з фонтана біла вгору? чому сонячний годинник показує, час, як його влаштовано, і що таке означає підвищення, на якому сиділи музиканти? Коли ж я спитав, хто такі ці красуні-панночки, котрі співали, батько відповів мені, що це — покоївки, кріпачки Дурасова, яких навчили співати у Москві. Що ж вони співали і якою мовою — цього знову-таки не знали мої батько і мати. Коли ми заговорили про господаря, то мати встряла в нашу розмову і сказала, що він чоловік добрий, не дуже розумний, неосвічений і водночас страшенно гонористий, що він, побачивши у Москві і Петербурзі, як живуть розкішно і пишно знатні багаті, захотів і сам так жити, а що влаштувати нічого не вмів, то й найняв собі різних майстрів, німців та французів, але, побачивши, що пуття з цього не буде, нагледів собі якогось добродія, котрий доценту прогайнував свої статки, мало не князя, і той уже все поставив у Нікольському на панський кшталт; що Дурасов дуже багатий і не шкодує грошей на свої примхи; що кілька разів на рік він справляє такі бали, на які приїздить до нього ціла губернія. Мати покартала мене за те, що я так безглуздо поведився, коли почув музику: «Ти скидався на селянського хлопчика, який зроду нічого не бачив, крім своєї халупи, і якого привели в панський дім». Я відповів, що й справді зроду такого не бачив, тим-то дуже здивувався. Мати сказала, що не треба показувати свого подиву; а я спитав, чому не треба його показувати. «Тому, що це було смішно, а мені соромно за тебе», — мовила мати. У мене крутилося в думці і на язика нове заперечення у формі

запитання, але я помітив, що мати сердиться, і замовк; тимчасом ми приїхали на ночівлю в село Красний Яр, за дванадцять верст від Сімбірська і за десять від переправи через Волгу. Ми повинні були встигнути на перевіз до схід сонця, щоб переправитися через ріку в тиху пору, бо щодня, як тільки сонечко обігріє, знімався сильний вітер.

Прокинувшись раненько, я побачив, що нашу карету відпряжено і вона стоїть на пологістому піскуватому березі. Сонечко допіру зійшло. Було дуже прохолодно, і навіть у кареті пахло якоюсь особливою свіжою вогкістю, яка відчувається тільки на піскуватих берегах великих рік. Це зовсім не те, що вогкість від ставів чи боліт—вона завжди має неприємний запах. Бистроплинна, у дві версти завширшки, Волга вразила мене, і я з острахом дивився на цей простір, який треба перепливати. Нас одягнули тепліше і посадовили на перекинутий човен. Хвилі набігали на берег і відлинали назад, залишаючи на піску візерунки слідів, і можна було бачити, як хльостали і куди сягали вони під час бурі. Це були гладенькі закрайки з дорідного піску і дрібної гальки. Зграї мартинів галасливо кружляли над водою, падаючи іноді на неї і пірнаючи, щоб піймати якусь рибку. Сімбірськ із своїми церквами і кам'яним губернаторським будинком, на високій горі, поспіль порослій плодовими садами, являв собою прекрасне видовище; але я мало звертав на нього уваги. Навколо мене вирувала гомінлива метушня. На перевозі ночувало багато людей, і вже один великий порон, де було напхом напхано коней та возів з піднятими передками і голоблями, що стриміли вгору,—чорнів на середині Волги, а другий квапливо вантажився, щоб скористатися з *тихої пори*. Перевізників з села Часовні, що лежало на березі, набігло дуже багато, пропонуючи нам свої послуги. У них був якийсь староста, котрий казав моєму батькові, щоб він не всім вірив, що багато хто з них зовсім не перевізники і щоб ми поклалися у всьому на нього. Навантажився, повнісінько, і другий порон, одв'язали причали, відштовхнулись од пристані і поволі пішли на жердинах вгору по ріці, тримаючись коло берега. Підвели третій порон, найкращий і найміцніший, як запевняли, поставили нашу карету, кибитку і всіх дев'ятеро коней. Незвиклі до таких переправ, добрі наші коні хропли і форкали; прив'язати їх до карети або до перекладок, якими з двох боків загороджували порон, було неможливо,

і кожну пару тримали за повіддя наші кучери і слуги: з нами лишилися тільки Овсійович та Параша. Нікому з сторонніх не дозволили вантажитись, і ось рушив наш порон, і поволі пішов угору, так само на жердинах. «Берись вище, хлопці! — кричав з берега староста. — Держи на самий перевіз!» Хвилюючись, дивився я на цю картину і з острахом помічав, що вітерець, який спочатку ледве віяв із сходу, тепер дужчав і що поверхня Волги безнастанно мінилася, то темнішала, то світлішала, — і великі брижі нескінченними смугами карбували її каламутну воду. Проворно подали великого човна для переїздив, шестеро гребців сіли на весла. Нас підхопили під руки, перевели і перенесли в це легке судно; ми посідали на лавочках на самій його середині, відштовхнулися, і човен, черкнувши по воді, повільно поплив, спочатку також вгору; але, пропливши сажнів із сто, хазяїн голосно сказав: «Геть шапки, закликай бога на поміч!» Всі і він сам скинули шапки і перехрестилися; човен на хвилинку спинився. «З богом, проти течії, працюйте, хлопці», — промовив стерничий, налігши обома руками і всім тілом на рукоятку важкого стернового весла; опустивши його до самого дна корми і отак піднявши нижній край, він перекинув весло на другій бік і повернув ніс човна впоперек Волги. Гребці дружно налягли на весла, і ми помчали. Жах давно вже поїняв мене, але я борюся з ним і приховував, скільки міг; а коли берег почав зникати з очей моїх, коли ми опинилися на стрижні ріки і страшне громаддя води, що вихрилася колами і стрімливо текла з нездоланною силою, обхопило звідусіль і понесло вниз, наче тріску, наш легкий човник, — я не міг уже стриматись, закричав, заплакав і сховав своє обличчя на материних грудях. Дивлячись на мене, заплакала і сестричка. Батько сміявся з моєї полохливості, а мати, яка і в бурю не боялася води, сердилась і доводила мені, що зовсім нема чого боятись. Пролежавши якийсь час з заплющеними очима і розуміючи, що це соромно, я почав потроху розплющувати очі і з радістю помітив, що гора з Сімбірськом наближається до нас. Сестричка вже заспокоїлась і весело щебетала. Страх мій потроху розвіювався, а підпливаючи до берега, я розвеселився, що завжди зі мною бувало після якого-небудь страху. Ми вийшли на крутий берег і сіли на грубі колоди, яких там багато лежало. Порон з нашою каретою ще плив по середині Вол-

ги; махання веслами здалеку здавалося дитячою забавою і порон, очевидно, анітрохи до нас не наближало. Вітер дужчав, карета парусила, і всі запевняли, що наших знесе далеко вниз. Коло нас, по стрімкому схилу, стояли луб'яні крамнички, в яких продавали калачі, пряники, квас і безліч яблук. Мати, яка дуже їх любила, пішла сама купувати, але побачила, що яблука продавалися не зовсім достиглі, і сказала, що це *падалиця*; сяк-так вона все-таки знайшла з десяток стиглих і, вибравши одне яблуко, дуже солодке, розрізала його, зняла шкірочку і дала нам з сестричкою по половині. Мені взагалі мало доводилося їсти сирі фрукти, і яблуко видалось мені дуже смачним. Поки ми чекали на порон, батько мій, що дуже любив рибу, поїхав на рибальському човні до сажалки і привіз цілу в'язку нанизаних на личко стерлядей, щоб у Сімбірську зварити з них уху. Я й не думав проситися з батьком: мене б, звичайно, не пустили, та я й сам боявся маленького човника, але зате я з великою цікавістю розглядав стерлядок; живих я ще ніколи не бачив і тепер випросив дозвіл потримати їх принаймні в руках. В найближчій церкві почали благовістити, і гра дзвонів, якої я давно не чув і навіть мало помічав в Уфі, приємно здивувала мій слух, і щось тепле ворухнулося в моїй душі. Нарешті, і наш порон, з каретою і кіньми, який, справді, трохи знесло, причалив до пристані; екіпажі вивантажили і почали запрягати коні; батько заплатив за перевіз, і ми пішли пішки на гору. Сімбірська гора, або, вірніше кажучи, піднімання на Сімбірську гору, високу, круту і косогористу, було тоді таким морочливим ділом, що навіть у суху погоду вважали це складнішим за саму переправу через Волгу; а коли було грязько, для громіздкого екіпажа це становило величезні, майже непереборні труднощі; то був подвиг, в якому таїлася небезпека. На щастя, погода стояла суха. Коли ми зійшли на перший узгірок, карета наздогнала нас; щоб зупинитися якось на косогорі і дати перепочити коням, треба було підгальмувати обидва колеса і підкласти під них каменюки або дровини, якими ми запаслися: без того карета почала б котитися назад. Потім усі зійшли, знов-таки пішки, на другу кручу, на якій також ледве зупинили карету. Мати стомилася і не могла більше йти, тим-то' зі мною і з моєю сестричкою сіла в екіпаж, а всі інші пішли пішки. Міцні і дужі наші коні були вмилені і так важко дихали,

що мені жаль було на них дивитися. Так, спиняючись кілька разів при кожній нагоді, піднялися ми щасливо на цю велетенську гору¹. Бабуся Парасковія Іванівна мала свій будинок у Сімбірську, але ніколи туди не їздила. Ми зупинилися там. Будинок був, як на ті часи, дуже добрий, гарно опоряджений і прикрашений картинами, до яких покійний Михайло Максимович, очевидно, був дуже охочий. Коли б я не бачив Нікольського, то й цей будинок видався б мені багатим і розкішним; але після палацу в Нікольському він не справив уже на мене такого враження.

Батько з матір'ю ні з ким у Сімбірську не бачилися; тільки погодували коней і поїли стерляжої юшки, яка видалася мені смачнішою, ніж у Нікольському, тому що тієї я майже не їв, отже не розкуштував як слід: хіба ж до того мені було!..

Годині о другій ми виїхали з Сімбірська в Чурасово, і на другий день, над полудень, туди приїхали.

Парасковія Іванівна давно ждала нас і дуже нам зраділа; найбільше вона голубила мою матір і казала їй: «Я знаю, Софіє Миколаївно, що коли б не ти, то Олексій нізащо не вибрався б з Багрова в гарячу пору; та, мабуть, і Орина Василівна не пускала. Ну, тепер покажу я тобі свій сад у всій його красі. Яблука щойно достигли, а деякі ще досягають. Наче навмисне, врожай пречудовий. Подивлюсь я, чи ти любиш яблука?» Мати з щирою радістю обіймала привітну господиню і казала, що коли б від неї залежало, вона не виїхала б з Чурасова. Олександра Іванівна Ковригіна також дуже зраділа нам і зразу послала сказати Мینیцьким, що ми приїхали. Гостей під цей час зовсім не було, але незабаром сподівалися багатьох.

Парасковія Іванівна, не давши нам отямитись і відпочити після дороги, зараз повела в свій сад. І справді, сад був розкішний: сила-силенна яблунь рясніли всілякими породами стиглих і досягаючих яблук, що красувались яскравими барвами; дерева вгиналися під їх тягарем, і щоб гілки, обтяжені плодами, не поламалися, до них попідставляли підпірки; іноді доводилося підпірки прив'язувати до стовбура дерева. Могутні джерела били з

¹ Згодом цей в'їзд потроху скопували, і він з кожним роком ставав легший і більш положистий; але тільки недавно впорядкували його остаточно, тобто зробили цілком зручним, спокійним і безпечним.

гори по всьому схилу і падали по уступах натуральними каскадами, дзюркотіли, пінилися і потім текли прозорими, гарненькими струмочками, освіжаючи повітря і роблячи все навколо значно привабливішим. Парасковія Іванівна не стомлювалась від довгого ходіння; вона водила нас, поки не настав час обіду, то до улюблених джерел, то до улюблених яблунь, з яких сама знімала якоюсь довгою рогулькою найкращі достиглі яблука і пригощала нас. Мати й справді дуже любила яблука і їла їх так багато, що господиня, нарешті, перестала пригощати, кажучи: «Отак ти, мабуть, і обідати не зможеш». Старий буфетник Іванушка вже двічі приходив нагадувати, що обід прохолодне. Ми не оглянули й половини саду, але мусили повернутись. Вперше сталося, що і нас з сестричкою посадили в Чурасові за один стіл з дорослими. Відтоді ми вже завжди обідали всі вкупі, і мати була з цього дуже вдоволена. Парасковія Іванівна була така весела, балакуча, проста і одверта в своїх речах, так добродушно сміялася, так ласкаво на нас дивилася, що я полюбив її тепер значно більше. Вона видалася мені зовсім інакшою, наче я вперше її побачив. Ми, як і раніше, жили в кабінеті і дитячій, тобто в колишній спальні, але тепер нас уже не примушували сидіти в наших кімнатах, ми почали іноді ходити і бігати скрізь; мабуть, це пояснювалося відсутністю гостей, але й згодом, при гостях, було те саме. На другий день приїхали з своєї Підлісної Мينيцькі, яких ніхто не вважав за гостей. Вони зустрілися з моїм батьком і матір'ю, як щирі друзі. Так само, як і вчора, ми всі разом з Мينيцькими до самото обіду оглядали решту саду, оглянули також оранжереї та ґрунтові сараї¹; але Парасковія Іванівна була до них не дуже охоча. Вона любила все, що росте привільно, на відкритому, свіжому повітрі, а все здобуте таким трудом, все штучне їй не подобалось; вона тільки *терпіла* оранжереї і теплиці, до того ж, тільки тому, що їх уже запровадили раніше. В чурасовському саду найбільше подобалися мені джерела, в яких я знаходив, між камінцями, безліч так званих чортових пальців величезного розміру; я зібрав їх уже стільки, що вони не вміщувалися на одному вікні. А втім, ця розвага скоро мені надокучила, а яблуневий

¹ Ґрунтовий сарай — повітка, де посаджено плодові дерева; на зиму її затушковують дошками, а влітку розкривають.—
Прим. перекладача.

сад — ще більше, і я почав з сумом згадувати про Багрово, де в цей час чудово бралися окуні' і де мисливці щодня цькували яструбами безліч перепілок. Значно більшу насолоду давали мені книги, у виборі яких мене обмежували тепер значно менше. Тут прочитав я кілька романів, як-от: «Векфільдський священник», «Герберт, або Прощай багатство». Особливо сподобалась мені своєю таємничістю «Залізна маска»: інтерес збільшувався від того, що це була не вигадка, а справжня подія, як запевняв автор.

Батько мій, побувавши в Старому Багрові, поїхав у справах до Сімбірська та Лукоянова. Він пробув там знову значно довше, ніж обіцяв, і це дуже засмучувало матір.

Тимчасом знову почали приїздити гості до Чурасова, і знову почалося таке саме життя, як і торік. Цього разу я взяв і роздивився це життя ближче, тому що ми з сестричкою завжди обідали разом з гістьми і значно частіше бували у вітальні та у диванній. У вітальні звичайно грали в карти люди літні і більше мовчали під цей час, а в диванній сиділи всі, хто не грає, здебільшого молоді; в ній було завжди гомінливіше і веселіше, навіть співали іноді романси та російські пісні. Досі лишилося в моїй пам'яті кілька куплетів пісеньки князя Хованського, яку дуже любила співати Парасковія Іванівна. Ось ці куплети:

Пастухи біжать до стада,
Дів обнявши молодих,
А мені твердить досада:
Друзів тут нема твоїх.

На поля зефіри мчаться
І з полів летять густих.
Шумом їх слова твердяться:
Друзів тут нема твоїх.

Травка, зілля, довгий колос,
Сила квіточок рясих,—
Все мені твердить уголос:
Друзів тут нема твоїх.

Так, їх тут нема зі мною,
Любих друзів дорогих;
В серці мучуся журбою
Я без друзів тут своїх.

І ці посередні віршики (надруковані, здається, в «Аонідах») не лише в співах, де мелодія і голос співака або

співачки облагороджують і мізерні слова, але навіть у читанні справляли на мене приємне і сумовите враження. Я вивчив їх напам'ять і проказував дуже захоплено; всі навколо хвалили мене. Мати сказала про це Парасковії Іванівні, і вона була дуже вдоволена, що мені так подобається улюблена її пісня. Вона заставила мене прочитати її вголос при гостях у диванній і дуже мене хвалила. Відтоді вона почала ставитись до мене особливо прихильно.

Чурасовська лакейська і дівоча, як і перед тим, або навіть більше, виклика́ли побоювання моєї матері, і вона заздалегідь вжила всіх заходів, щоб уберегти мене від шкідливих впливів. Вона строго наказала мені ні з ким не розмовляти, не вслухатися в розмови лакеїв та покоївок і навіть не дивитися на їхнє непристойне одного з одним поводження. Овсійовичу та Параші було наказано віддалити нас від чурасовської челяді. Але виконувати такі накази важко, і ніколи не можна на них покладатися. Вуха не заткнеш і очей не заплющиш, а почувши або побачивши щось нове і цікаве — захочеш почути або побачити продовження. Сама строгість заборони розпалювала цікавість, і я мимоволі звертав увагу на багато такого, чого мені не треба було ні чути, ні бачити. Побоюючись, щоб не вийшло яких-небудь неприємних історій, схожих на історію Параші, а головне, побоюючись, що мати гніватиметься на мене, я не все розповідав їй, виправдуючи себе тим, що вона сама дозволила мені не казати тітоньці Тетяні Степанівні про те, що я побував в її заповідній коморі. Діти напрочуд пам'ятливі, і часто необережно сказане при них слово заохочує їх до таких вчинків, яких вони не зробили б, не почувши цього схвального слова.

Товариство людей дорослих я завжди любив більше за дитяче; але в Чурасові воно мене якось не задовольняло. Сидячи у диванній і уважно слухаючи, про що говорили, з чого так весело сміялися, я не міг зрозуміти, як не нудно було говорити про такі дурниці? Ніщо не викликало мого інтересу, і різні анекдоти про сусідів, які там розповідали, очевидно, дуже смішні, тому що всі сміялися,— здавались мені нецікавими і незабавними. Я пробував навіть сидіти у вітальні коло тих, що грали в карти, але й там мені було нудно, тому що я не розумів гри, не розумів слів і не розумів суперечок між партнерами,

котрі іноді чимало гарячилися. Улюбленими гістьми Парасковії Іванівни були: Олександр Михайлович Карамзін та Микита Микитович Філософов, одружений з його сестрою. Карамзіна всі називали богатирем, і справді рідко можна було зустріти людину такої міцної, могутньої будови. Він був високий на зріст, широченний в плечах, досить огрядний і водночас дуже стрункий; груди випиналися в нього вперед колесом, як то кажуть; вдача в нього була запальна і весела; часто показував він свою богатирську силу, граючи двопудовими гирями, як легенькими м'ячиками. Одного разу, розвеселившись, схопив він дебелу і високу Дарію Василівну і почав виробляти нею, як рушницею, солдатський артикул. Почувши розпачливий крик зляканої бабусі, в якій з голови впала хустка і плетений очіпок, а сиві коси розсипалися по плечах,— посхоплювалися з-за карт всі гості, і довго їхній регіт лунав у всьому домі; але мені жаль було бідолоашної Дарії Василівни, хоча я думав водночас про те, який чудовий рицар вийшов би з Карамзіна, коли б надіти на нього панцир і шолом і дати йому в руки щит і спис. М. М. Філософов був невисокий на зріст, але дуже бідовий і меткий. Язик його називали бритвою: він жартував безперестанку, і я часто чув, як казали, що він «мертвого розсмішить». Але повторюю, що все це якось мало мене цікавило, і я почав проводити час у дитячому товаристві любові моєї сестрички, від якого спочатку віддалявся. Їй було не нудно в цей час, тому що в Чурасові постійно гостювали дві дочки Мینیцьких, з якими вона дуже заприятелювала. Старша з них — А. П., моя ровесниця, так само, як я, дуже любила читати книжки. Вона привезла з собою зошит з віршами князя Ів. М. Долгорукова. Вона дуже любила його вірші і віддавала їм перевагу перед усіма іншими віршами, які чула від мене. Я палко оступався за своїх, відомих мені поетів, яких вивчив майже напам'ять, і в нас точилися гарячі суперечки. Супротивниця моя не погоджувалася зі мною, і я, щоб помститись за зневажену честь улюблених моїх письменників, лаяв кн. Долгорукова, хоча, по правді кажучи, він дуже мені подобався¹, особливо вірші «До бідняка», що починаються так:

¹ Треба признатися, що й тепер, не між дітьми, а між дорослими, заслуженими літераторами і дилетантами літератури, дуже часто спостерігається таке саме.

Парфене! Марно ти зітхаєш,
Що жить подався на степи,
Де з горя і нудьги вмираєш.
Убогий ти — отож терпи!

Блаженство дурно дістається
Таким, як ти,— на небесі;
А тут з поклону все дається.
Убогий ти — отож терпи! і т. д.

Нишком вивчив я його найкращі твори напам'ять. Діло доходило іноді до сварки, але ненадовго: помирившись, ми звичайно читали напам'ять вірші того-таки князя Долгорукова, під назвою «Суперечка». Йшлося про те, що краще: сонце чи місяць. Я захоплено декламував похвали сонцю, а Мینیцька повторювала весь час один рядок, яким закінчувався майже кожний куплет: «До серця місяць все ж мені». Ось як ми це робили:

Я

Чи є над сонце щось ясніше?
Воно нас гріє цілі дні,
Аж у земних глибинах дише...

Мініцька

До серця місяць все ж мені.

Я

Коли воно поля огляне
І взолотить все повесні,
Рости все й квітнути вмить стане...

Мініцька

До серця місяць все ж мені... і т. д.

Потім Мینیцька читала дальші куплети, в яких оспівувався місяць, а я — прикінцеві чотири рядки, що свідчать про люб'язність князя Долгорукова:

Замовкни, й зробиш розумніше,
Бо знай, порожня голова:
За всяку логіку сильніші
Коханої легкі слова.

З такого читання виходило щось драматичне. Я докладав великих зусиль, обстоюючи мої літературні переконання, нарешті, довів мою супротивницю до того, що вона зробила певну поступку: вона захищала кн. Долгору-

кова його-таки рядком і говорила співуче, звучним голосом своїм, не дбаючи про розмір:

До серця Долгорукий все ж мені!

Довга відсутність мого батька, що дуже засмучувала мою матір, заставила Парасковію Іванівну послати йому на допомогу свого головного управителя, Михайлушку, якого в Сібірській губернії вважали найкращим повірним, мастаком у позовних справах: він був найздібнішим учнем нашого сліпого Пантелія. Не кажучи й слова своїй матері, Парасковія Іванівна написала цидулку до мого батька і наказала йому негайно приїхати. Батько зразу ж виконав наказ і, залишивши замість себе Михайлушку, приїхав у Чурасово. Мати зраділа, але радість її зменшилася, коли вона довідалась, що батько приїхав за наказом тітоньки. Я чув деякі про це неприємні розмови. Через кілька днів, при мені, мій батько звернувся до Парасковії Іванівни: «Я виконав, тітонько, вашу волю; але якщо я залишу справу без мого нагляду, то я її програю». Парасковія Іванівна відповіла, що це все дурниці і що Михайлушка більш за нього знається на справах. Батько мій залишився, але дуже неохоче. Як виявилось, він мав цілковиту рацію: тижнів через два Михайлушка повернувся і повідомив, що справу вирішено на користь Богданових. Батька це тяжко вразило, і всі запевнення Михайлушки, що це нічого не означає, що справу мають остаточно вирішити в сенаті (це казав і наш Пантелій), що витратися в нижчих судових місцях — марний збиток, тому що, в разі вигідного для нас рішення, супротивна сторона взяла б справу на апеляцію і перенесла б її в сенат, і що тепер це ж саме треба зробити нам, — анітрохи не заспокоювали мого батька. Парасковія Іванівна і мати погоджувалися з Михайлушкою, і мій батько мусив замовкнути. Михайлушці доручили негайно виклопотати копію з вироку, тому що прохання в сенат повинен був скласти повірений Пантелій Григорович у Багрові.

Тимчасом наближався кінець вересня, і батько сказав Парасковії Іванівні, що нам пора їхати, що на покрову він пообіцяв повернутися додому, що матінка весь час нездужає і стає дедалі слабша; але господиня наша і слухати не хотіла про наш від'їзд. «Все дурниці, — казала вона, — матінка твоя зовсім не слаба, і їй з дочками не пудно, та й внучком вона тішиться. Я відпущу вас на ва-

ше свято, на знамення». Батько мій переконував, що до знамення, тобто 27 листопада, лишилося понад два місяці і що в половині листопада завжди встановлюється санна дорога, а ми приїхали в кареті. Парасковія Іванівна з цим погодилась і сказала: «Ну, хай так, відпускаю вас на Михайла».

Хоч як хотілося моему батькові виконати свою обіцянку матері, яку він ніжно любив, хоч як хотілося йому в Багрово, в свій дім, до свого хазяйства, до свого сільського побуту, до сільських своїх справ і розваг, але не послухатися Парасковії Іванівни йому й на думку не спало. Він скорився, як і завжди. Я був засмучений не менше від батька. З кожним днем мені все більше набридло це міське життя в селі; навіть мати прагнула якнайшвидше повернутися в осоружне їй Багрово, тому що там залишився маленький братик мій, якому минуло вже два роки. Батько дуже сумував і навіть плакав. П. І. Миницький та О. І. Ковригіна, як найближчі до Парасковії Іванівни люди, вирішили спробувати упросити її, щоб вона нас відпустила, або принаймні хоч мого батька. Але Парасковія Іванівна вислухала це клопотання дуже невдоволено і сказала: «Олексія я, може, й відпустила б, але це засмутить Софію Миколаївну; а я так її люблю, що не хочу з нею скоро розлучитися і не хочу її засмутити». Нічого не вдіеш. Відклали думку про від'їзд, перебороли себе, і веселе чурасовське життя увійшло в давнє річище. Настала покрова. Прокинувшись досить рано, я побачив, що батько мій сидить на постелі і зітхає. Я спитав його про причину, і він, вставши тихесенько, щоб не розбудити мою матір, підійшов до мене, сів на диван, на якому я звичайно спав, і сказав неголосно: «Я вже давно не сплю. Я бачив поганий сон, Серьожа. Напевне, матінка дуже хвора». Сльози набігли йому на очі. Мені стало так жаль сердешного мого батька, що я почав його обнімати і сам ладен був заплакати. В цю саму хвилину прокинулась мати і дуже здивувалася, побачивши, що ми з батьком обнімаємось. Вона подумала, що я захворів; але батько розповів їй, у чому річ, розповів також і свій сон, але так тихо, що я жодного слова не почув. Мати старалася його заспокоїти і казала, що він бачив сон страшний, а не *поганий*, і що «святковий сон до обіду». Ці слова запали мені в голову, і я почав міркувати: «Як же це матуся завжди казала, що безглуздо вірити снам і

що всі тлумачення їх — страшенна нісенітниця, а тепер сама сказала, що батько бачив страшний, а не *поганий* сон? Отже, бувають сні погані? Отже, святковий сон справджується до обіду? Сьогодні велике свято. Ось побачимо, що станеться до обіду». Здається, мати встигла заспокоїти мого батька, тому що потім вони розмовляли весело. Незабаром ми повставали, почали одягатися і потім пішли до обідні. Парасковія Іванівна була вже в церкві. Потроху зібралися всі гості і домашні: почалася відправа; священник і диякон були в нових золотих ризах. Парасковія Іванівна співала, стоячи коло криласа, разом із своїми півчими. По закінченні обідні всі поздоровляли її з святом і весело повернулися в дім, хто пішки, хто на дροжках і лінійках, тому що накрапав дощик. У вітальні на нас чекали чай і кава. Раптом увійшов слуга, подав моему батькові листа і сказав, що його привіз гінець із Багрова. Батько мій зблід, руки в нього затремтіли; він насилу розпечатав конверт, прочитав перші рядки, заридав, опустив листа на коліна і сказав: «Матінка безнадійно хвора». Всі дуже стривожились; але мати і я були особливо вражені, тому що згадали сон. Не дочитуючи листа, батько звернувся до Парасковії Іванівни і рішуче сказав: «Як ви собі хочете, тітонько, а ми сьогодні-таки їдемо; якщо ви не пустите Софію Миколаївну, то я поїду сам, перепряжними кіньми, на возі». Парасковія Іванівна, сама дуже стривожена, покvapно сказала: «Їдьте всі, я вас не затримую». Батько ту ж мить вийшов, щоб дати розпорядження про негайний від'їзд. Листа дочитали; тітонька Тетяна Степанівна писала: «Поспішайте, братіку, із своїм приїздом. Матінка безнадійно хвора. Третій день у гарячці і непритомна. Послали по батюшку. Я до вас посилаю гінця, мого Миколу. Наказала йому день і ніч їхати підставними. Матінка, тільки прийде до пам'яті на хвилинку, то все кличе вас». Наприкінці була дописка, що батюшка приїхав, висповідав хвору глухою сповіддю і причастив запасними дарами, і каже, що вона дуже слаба. Видно було, що Парасковію Іванівну надзвичайно схвилювала і стривожила ця звістка. Вона не пустила мого батька до покрови в Багрово без будь-якої поважної причини і, звичайно, дуже в цьому каялася. Печальне і строге було її обличчя, брови нахмурені. Вона довго мовчала; мовчали й усі навколо. Потім, сказавши: «Боже борони і помилуй, якщо він не застане матері!», встала

і пішла до своєї спальні. Страх і жаль боролися в моїй душі. Мені жаль було бабусі, а ще більше жаль мого батька. Але невдовзі забобонний страх переміг, опанував усі мої почуття. На покрову батько обіцяв приїхати, на покрову бачив поганий сон, і того ж дня, через кілька годин — до обіду — сон сповнився. Що ж це означає? Чи можна після цього не вірити снам? Хіба не бог посилав їх? І я довго вірив їм, хоча, по правді кажучи, мої сни ніколи не справджувалися.

Мати пішла пакувати речі, і до обіду все було готове. Подали обідати. Парасковія Іванівна перед цим зайшла в наш кабінет. Вона була уже спокійна і твердим голосом умовляла мого батька не вдаватися в розпач передчасно, а покластися в усьому на ласку божу. «Я сподіваюся, — між іншим сказала вона, — що господь не покарає так тяжко мене, грішну, за мою неумисну провину. Сподіваюся, що ти застанеш Орину Василівну живою і що в день покрови божої матері, тобто сьогодні, вона відчує полегшення від хвороби». Батько мій начебто трохи побадьорішав після її слів. Парасковія Іванівна взяла за руки мого батька і матір і повела їх у залу, де чекало на нас багато гостей, що з'їхалися на свято. Вона посадила нас усіх коло себе і приділяла нам особливу увагу. Поки ми обідали, карету подали до ганку. По обіді, випивши кави, без чого Парасковія Іванівна не хотіла нас відпустити, вона перша встала і, помолившись богу, сказала: «Прощайте, друзі мої. Дякую Олексієві Степановичу за виконання мого бажання і за слухняність. А тобі, Софіє Михайлівно, за твою родинну любов і дружбу. Здається, ми з тобою одна одну не розлюбимо. Пришліть до мене гінця із звісткою про Орину Василівну...»

Через кілька хвилин ми вже їхали невеликою рессю по грязькій дорозі. Осінній дрібний дощ з вітром перішив у підняте вікно, біля якого я сидів, і я мимоволі спостерігав, як водяні потоки, наздоганяючи і переганяючи один одного, безперестанку текли по всій шибці. Я і незчувся, як почало смеркати, і сутінь, як мені здавалося, значно раніше, ніж завжди, запала в нашої кареті. Ледь-ледь ясніла червоняста смуга там, де зайшло сонечко. У нас була цілковита тиша; всі ми мовчали.

ОСІННЯ ДОРОГА ДО БАГРОВА

На другий день, годині о десятій ранку, в'їхали ми в Сімбірськ. Погода була препогана: часом сіялась осіння мжичка і безперестанку дув дощукульний вітер. Ми зупинилися в тому ж будинку, нагодували коней і зразу поїхали на перевіз. Спускатися з Сімбірської гори було тепер значно важче, аніж підніматися на неї: гора осклизнула, гальма не держали, і карета котилася боком по косогору. Залишатися в екіпажі було небезпечно, і ми, незважаючи на грязюку й дощ, мусили йти пішки... Волга... страшно собі уявити, що таке була Волга! Вона вся перетворилася на водяні бугри, які ходили туди й назад, жовті й руді коло піщаних обмілин і чорні на середині ріки; вона вирувала, кипіла, борсалася і наче стогнала; хвилі безнастанно билися об берег, сягаючи вгору більш, ніж на сажень. По всьому водному простору, особливо посеред Волги, грали *біляки*: так називаються виплески води, коли гребені валів, досягнувши найбільшої висоти, раптом падають і розсипаються на бризки і білу піну. Невимовний жах поїняв мою душу, і від одної думки, що доведеться плисти цим страхітливим шляхом, кров холола у мене в жилах, і я майже непритомнів. На березі сказали нам, що тепер не перевозять і що всі перевізники розійшлися — хто в шинок, хто в харчевню. Але батько мій негайно хотів їхати і послав розшукати перевізників; одразу з'явилося кілька чоловік і сказали, що треба з годину почекати, що перед заходом сонця вітер трохи вщухне і що тоді можна буде безпечно перевезти нас на той бік. Очікуючи на слушний момент, почали тимчасом вантажитись. Знову вибрали найкращий і новий порон, поставили нашу карету, кибитку і всіх коней. Вітер і справді став нібито вщухати. Помітивши, що з протилежного берега відійшов порон, і наш проворно відчалив од пристані і пішов на жердинах вгору коло берега, намагаючись братися по річці якнайвище. З нами лишилися Параша та Овсійович. Приготували і для нас великого човна. Прийшов знайомий нам хазяїн, або перевізницький староста, як його іноді називали; він сам хотів правити стерновим веслом і призначив найкращих шістьох гребців, але запропонував почекати ще з півгодини. Слава богу, що це спало йому на думку, бо вітер, вщухнувши на кілька хвилин, розбурхався ще більше і ще більше

завирувала Волга, і самі перевізники сказали, що «воно, звичайно, приставити можна, але ж буде трохи страховито; човен почне пірнати, і пани, мабуть, налякаються». Тут я немов отямився після якогось заціпеніння і з слізьми почав просити і благати, щоб сьогодні не їздили. Вперше я бачив, що батько гнівався на мене і казав, що я «нікчема, боягуз!» «Ну, подивись на сестру,— провадив він далі,— вона дівчинка, а не плаче і не просить, щоб залишилися». Сестричка моя, справді, не плакала. Але коли спитали її: «Ти не боїшся? хочеш їхати?» — вона відповіла, що боїться і їхати не хоче. Мати, побачивши, що я весь тремчу від страху, почала умовляти батька залишитись до ранку. Батько не погоджувався. Перевізники мовчки дивилися на нас якийсь час; нарешті, хазяїн сказав: «То що ж, до ранку, ваше благородіє? Вдосвіта безперемінно вітер вщухне, і ми вас швиденько приставимо. Погодка справді розбуялася, і ваш порон дуже далеко знесе. Ось він щойно пішов проти течії, а тепер уже нижче пристані. Версти дві знесе. Доведеться їм заночувати коло Гусячої Луки¹, і завтра вони навряд чи дістануться до пристані перед вами». Ці слова вплинули на вирішення справи. Але зразу ж постало питання, де ночувати, на чому спати і що їсти? Одяг, подушки, постелі, харчі,— все було відправлено на той бік, а до ранку треба було чекати годин дванадцять. Хазяїн зарадив нашій скруті: він запропонував нам свою квартиру, яку наймав для себе і робітників на самому березі, а яку-небудь їжу обіцяв принести з харчевні. Ми були йому дуже вдячні; добре вимокнувши під дощем, ми з радістю зайшли до теплої хати, яку віддали нам всю. Чаю в харчевні не можна було дістати, але й тут допоміг нам хазяїн: під горою, недалеко від нас, жив купець — його знайсмий; він пішов до нього з Овсійовичем, і за годину ми вже пили чай з калачами, смачний і вельми корисний для всіх нас; але вечеряти ніхто з нас не хотів, і ми дуже рано полягали спати, сьак-так примостившись на лавах, на які поклали сухе сіно.

Ледь-ледь почало розвиднятися, коли нас збудили; навіть одягатися було темно. Боже мій, як нам з сестричкою не хотілося вставати! З теплового кубельця йти на вогке і холодне осіннє повітря, саме вдосвіта, коли так добре

¹ Гусячою Лукою називалася довга затока позад піщаної коси.

спиться, та ще й просто на човен!.. Але батько дуже квапив нас, і ми, одягнувшись, майже бігцем побігли на пристань: червона заграва горіла крізь сіре небо і провіщала великий вітер. Дощу не було, але не можна сказати, щоб було тихо: дощукульний вітерець уже міцно повівав, і поверхня води бралася великими брижами. Гребці, тримаючи в руках весла, сиділи на своїх місцях. Хазяїн покvapно перевів нас по дошках на човен і посадовив на лавках на самій середині. Від страху стискалося моє серце, і я сидів, як-то кажуть, ні живий ні мертвий. Ми недовго пливли вгору і незабаром пішли проти течії. Гребці працювали завзято, човен летів; але тільки-но ми, опинившись на середині Волги, вийшли з-під захистку гори,— повіяв дужий вітер, страшні хвилі зустріли нас, і човен почав то підніматися носом догори, то опускатися кормою вниз; я скрикнув, кинувся до матері, пригорнувся до неї і замружив очі. Я розплющив їх тоді, коли почув, що до берега недалеко. Справді, берег був уже близько, але, поки я сидів з заплющеними очима, щось, мабуть, скоїлося, бо тепер я побачив у човні якесь сум'яття; наш стерничий здавався дуже заклопотаним і навіть зляканим. Гребли тільки четверо, а двоє гребців виливали воду, один — якимсь довгим черпаком, а другий — капелюхом. Вода в човні виступала вже крізь підлогу і підмочила нам ноги, а в кормі було її дуже багато. Я не збагнув усієї важливості того, що сталося, тим-то дуже здивувався, коли батько, висадивши всіх нас на берег, накинувся з лайкою на хазяїна гребців. «Ах ти, розбійнику, — казав мій батько, — як міг ти нам подати дірявого човна! Ти ж нас мало не втопив! А чи відомо тобі, що я тебе зараз виряджу до сімбірського городничого?» Бідолашний наш стерничий, стоячи без капелюха і поштиво вклоняючись, казав: «Крий боже, ваше благородіє, хіба ж отака напасть мені потрібна, хіба мені світ немилий? Це ж і я потонув би разом з вами. Гріх такий стався. Хотів прислужитися вам, найкращу посудину дав, нову: тільки великим панам її дають. Всього разів десять була в ділі. З першої пречистої її й не займали. Води не було ні краплі, як ми поїхали. Думки не зберу, звідки це лихо взялося. Я, звісно, безневинно винуватий. Змилуйтесь, простіть, повік бога за вас молитиму...» — і він впав навколішки перед моїм батьком. Йому зразу звеліли встати і сказали, що прощають його провину і скаржитися не будуть.

Порона нашого з каретою коло пристані ще не було: слова нашого хазяїна-стерничого таки справдилися. Він поволі просувався на жердинах знизу і був ще од нас не менш, ніж за версту, як казали перевізники. Батькові моему захотілося взнати, чому почав текти наш човен; його витягнули на берег, перевернули дном догори і побачили, що біля самої корми його проломлено чимось гострим; дірка була у два пальці завширшки. Як це трапилось, ніхто пояснити не міг. Довго міркували перевізники і, нарешті, вирішили, що це хто-небудь зі зла проломив залізною плішнею. Отвір був досить високо над водою, і в тиху погоду можна було плавати на човні спокійно, але гребені високих валів потрапляли в діру. Коли б не помітили вчасно і не почали вилити воду, човен наповнився б нею, сів би глибше, і тоді загибель була б неминуча. Тоді тільки я зрозумів, яка небезпека на нас чатувала, і острах та огида до переправ через великі ріки міцно запали мені в душу. Нарешті, приплив наш порон; він справді ночував коло Гусячої Луки, на мілині, ледве прив'язавшись до встромлених у пісок жердин. Слуги наші розказували, що такого страху натерпілись, якого зроду не бачили, що не спали цілу ніч і попомучилися з голодними кіньми, які не стояли на місці і кілька разів мало не перекинули порон. На нас чекала нова зупинка і марнування часу: треба було заїхати в село Часовня, на самому березі Волги, і нагодувати коней, що майже добу нічого не їли.

Не можна було впізнати мого батька. Завжди тихий і спокійний, він аж кипів з досади, що стільки часу прогаяно, і безнастанно сердився. Матері довелося його умовляти і заспокоювати, що завжди звичайно робив батько, коли вона хвилювалась, і я з цікавістю дивився на цю зміну. Мати говорила дуже довго і так хороше, як і в книжках не пишуть. Між іншим, вона сказала йому, що нема чого гніватися на Волгу і бурю, що такі перешкоди не залежать від волі людської, і що гріх ремствувати на них, тому що їх посилає бог; що, навпаки, ми повинні дякувати йому за те, що він врятував нам життя... Але я не вмів так розповісти, як вона говорила. Нарешті, батько мій потроху заспокоївся, хоча залишався дуже засмучений. Нагодувавши коней, ми вирушили в дорогу. Ми не жаліли своїх добрих коней і за два перегони, тобто за два переїзди, проїхали майже дев'яносто верст і другого дня

в обідню пору були вже у Вишенках. Простоявши години чотири, ми знову вирушили в путь і ночували в селі, що називалось «Один двір». Доля захотіла випробувати терпіння мого батька. Коли душа його поривалася в Багрово, до матері, що лежала на смертельній постелі, перешкоди виростали на кожному кроці. Вся подорож наша була вкрай невдала, втомна, печальна. Після тривалої сльоти, від якої розкис чорноземний ґрунт, спочатку було дуже грязько, так що ми ледве могли проїздити п'ятдесят верст на день; потім, враз, стало холодно, і, вставши вдосвіта, щоб вибратися якнайшвидше з грязького «Одного двора», ми побачили, що грязюка замерзла, і що землю трохи присипано снігом. Спочатку батька це не стривожило; він казав, що коням буде легше, бо підмерзло; а ми з сестричкою раділи, дивлячись на чистеньку білину полів; але сніг почав сипати дедалі густіший і надвечір випав у півтори чверті заввишки; їхати стало надзвичайно важко, і ми ледве пленталися ступою, тому що мокрий сніг прилипав до коліс і навіть гальмував їх. Так їхали ми цілісінький наступний день і проїхали тільки тридцять верст. Надвечір пішов дощ, сніг майже розтанув, і хоча дорога розгасла ще більше, коням, проте, було легше. Тут нас спіткало нове лихо: мати захворіла, і так тяжко, що, від'їхавши двадцять п'ять верст, ми мушили спинитися і простояти понад добу. Як було сумно мені і моїй любій сестричці! Ми жили в брудній чуваській хаті. Мати лежала під запоною, батько з Парашею весь час подавали їй якісь ліки, а ми, сидячи в іншому кутку, перешіптувалися тихенько одне з одним і молилися богу, щоб він послав матусі полегшення.

Тільки на сьомий день, рано-вранці, дісталися ми до Неклюдова і під'їхали до ганку дуже химерно збудованого будинку Кальпінських, всього за двадцять верст від Багрова. Ми з сестричкою ніколи там не бували, та й тепер батько не заїхав би, але довелося, бо треба було нагодувати стомлених коней. Господиня зустріла мою матір у сніях і пішла з нею в дім, а батько допоміг мені й сестрі вийти з карети і повів нас за руку. В залі зустрів нас І. М. Кальпінський; батько, вітаючись з ним, поквавпно спитав: «А як матінка?» — «Хіба ви не знаєте?» — відповів господар. «Вже другий тиждень нічого не знаємо», — мовив батько. «Наказала довго жити, — спокійнісінько сказав Кальпінський, — померла саме на покрову». Бо-

же мій, що сталося з моїм батьком! Він сплеснув руками, прошепотів: «на покрову», зблід, весь затремтів і, звичайно, упав би, коли б Кальпинський не підхопив його і не посадовив на стілець. Тимчасом матері у вітальні встигли вже сказати про смерть бабусі; вона вибігла нам назустріч і, побачивши мого батька в такому стані, дуже перелякалася і кинулась допомагати йому. Принесли холодної води, бризнули йому в обличчя, облили голову, батько опритомнів, і рясні сльози полилися по його блідому обличчю. Йому дали випити склянку холодної води, і Кальпинський повів його у свій кабінет, де батько мій ридма ридав понад годину, як мале дитя, повторюючи тільки іноді: «Хай бог розсудить тітоньку! на її душі цей гріх!» Тимчасом навколо нього вже точилися гарячі розповіді, ба навіть суперечки між моїми двоюрідними тітоньками, Кальпинською та Лупеневською, котра під цей час гостювала в своєї сестриці. З найменшими подробицями розповідали вони, як помирала, як томилася моя сердешна бабуся; як марно кликала до себе свого сина; як на третій день, саме в день похорону, випав такий сніг, що не було змоги провезти тіло небіжчиці в Неклюдово, де й могилку для неї викопали, і як змушені були поховати її в Мордовському Бугуруслані, за сім верст від Багорова. «Бог усе по-своєму робить,— казала Фльона Іванівна Лупенівська,— покійний дядечко Степан Михайлович, хай царствує, не любив нашого Неклюдова і слухати не хотів, щоб його в нас поховали, а кісточки його лежать біля нашої церкви. А тітонька так нас любила, як рідних дочок, і всією душечкою бажала і наказувала, щоб поклали її в Неклюдові, поряд із Степаном Михайловичем, а довелося лягти в Мордовському Бугуруслані в отця Василя». А Катерина Іванівна Кальпинська додавала напівголосно, нібито сама до себе: «То вже самі не захотіли. Все генеральша. І привезти можна було і почекати можна було, сніг отой лежав тільки одну добу». Але Фльона Іванівна, вслухавшись, заперечила: «Годі-бо, голубонько-сестрице, нащо ти грішиш на Єлизавету Степанівну і на всіх! Проїзду не було ні на санях, ні на колесах. Ми ж і самі поїхали на похорон, та від Бахметевки повернулися, адже на Савруші міст знесло; а ждати теж не можна було; та й сніг, може, і не зійшов би. Ні, сестрице, не гріши; вже така була воля божа; а от що братік не застав Орини Василівни, це, справді, жаль». Отакими утішними

розмовами заспокоювали господині зажуреного сина! Нарешті сестри засперечалися і зняли галас. Мати упросила всіх залишити мого батька самого. Навіть нас вислала і сама з ним залишилася. Потім вона сказала мені, що батько довго ще плакав і, нарешті, заснув у неї на плечі. У Катерини Іванівни Кальпинської було три дочки і один син, ще маленький. Ми їх зовсім не знали. Вони спочатку трималися осторонь, але потім стали дуже приязні до нас і видалися нам предобрими; вони намагалися нас утішити, бо ми з сестричкою плакали за бабусею, а я ще більше вболівав над моїм батьком, якого мені було так жаль, що й сказати не могу. Нас пригощали чаєм і сніданком; хотіли були пригостити мого батька й матір, але я заглянув до них у двері, мати махнула мені рукою, і я упросив, щоб до них не входили. Години через дві вийшла до нас мати і сказала: «Хвалити господа, тепер Олексій Степанович трохи спокійніший, тільки хоче якнайшвидше їхати». Але треба було дати коням добрий відпочинок і нагодувати їх, а тому ми пробули ще години зо дві і навіть пообідали; батько не виходив за стіл і нічого не їв. По обіді ми розпрощалися з господарями і зразу ж поїхали. Всю дорогу я дивився на обличчя мого батька, сповнене глибокої невтішної скорботи, і одразу подумав, що він більше любив свою матір, аніж батька; хоча він дуже плакав, коли помер дідусь, такої печалі в нього на обличчі я не помічав. Мати старалася заговорювати з ним і заставляла відповідати на її запитання. Вона дуже ласкаво і ніжно згадувала про покійну бабусю і казала моєму батькові: «Тебе може втішати те, що ти був надзвичайно поштивим сином, ніколи не засмучував матір і завжди свято виконував усі її бажання. Вона прожила для жінки довгий вік (їй було 74 роки); вона після смерті Степана Михайловича ні в чому не знаходила розради і сама бажала якнайшвидше померти». Батько мій відповів, проливаючи вже тихі сльози, що це все правда і що він не вболівав би так, коли б тільки мав від неї останнє благословення, якби вона при ньому заплющила свої очі. «Тітонька у всьому винна,— запально сказав мій батько.— Чому вона мене не пустила? Через примху...» Мати перепинила його і почала просити, щоб він не сердився і не звинувачував Парасковію Іванівну, котра й сама страшенно засмучена, хоч і приховувала свої почуття: не могла ж вона гадати, що станеться таке нещастя. «Правда,

правда,— сказав мій батько, зітхнувши,— видно, така вже воля божа», знову залився слізьми і обняв мою матір. Ми з сестричкою весь час плакали потихеньку, і навіть Параша витирала свої очі. У таких розмовах минула вся дорога від Неклюдова до Багрова, і я здивувався, як скоро ми доїхали. Карета з гуркотом в'їхала на міст через Бугуруслан, і аж тепер я здогадався, що ми так близько від нашого любого Багрова. Ця думка на хвилину розвіяла мій печальний настрій, і я кинувся до вікна, щоб подивитися на наш широкий став. Боже мій! Яким печальним видався він мені! Дув пронизливий вітер, каламутні вали ходили по всьому ставу, так що нагадували мені Волгу; каламутне небо відбивалося в них; очерет висох, пожовк, хвилі і вітер шарпали його звідусіль, і він глухо і сумовито шарудів. Зелені береги, зелені дерева — все зникло. Дерев, береги, млин, селянські хати — все було мокре, чорне і брудне. На дворі радісним гавкотом зустріли нас Сурка і Трезор (лягавий собака, якого я дуже любив); я не встиг їм зрадіти, коли побачив, що на ганку вже стояло двоє дядьків, Єрликін та Каратаєв, та всі чотири тітоньки: вони зустріли нас верескливим голосінням, як вже чув я на похороні дідуся. Нашу карету побачили здалеку, коли вона почала спускатися з гори, а тому не тільки тітоньки та дядьки, але всі двораки і безліч селян та селянок зібралися коло ганку.

ЖИТТЯ В БАГРОВІ ПІСЛЯ БАБУСИНОЇ СМЕРТІ

Можна собі уявити, скільки тут було сліз, ридань, голосіння, обнімання та цілування! Мати зі мною та з сестричкою скоро увійшла в дім, а батько довго не приходив; він з усіма поздоровкався і з усіма поплакав. Нарешті, зібрались у вітальні, куди привели і любого мого братіка, який дуже зрадів, побачивши нас з сестричкою... За короткий час нашої розлуки він виріс, став дуже гарненький і говорив значно краще. Двоюрідні сестри наші, Єрликіни, також були там. Ми зустріли їх радо, але вони обійшлися з нами холодно. Цілий вечір провели у печальних розповідях про хворобу і смерть бабусі. В неї було передчуття, що вона більш не побачить свого сина, і вона, навіть ще здорова, весь час про це говорила; а коли захворіла, то вже не сумнівалася, що скоро помре, і сказа-

ла: «Не побачу більше Альошу!» А втім, причина хвороби була випадкова і, здається, від масної і несвіжої їжі, яку бабуся любила. Перед смертю вона не дала ніяких особливих наказів, але доручила тітоньці Аксенії Степанівні, як старшій, просити мого батька й матір, щоб вони не покинули Танюшу, і, крім того, наказала сказати моїй матері, що вона перед нею завинила і просить у неї прощення. Все це Аксенія Степанівна сказала при всіх, що викликало великий подив і невдоволення її сестер. Потім я довідався, що вони вживали всіх заходів — просьб і навіть погроз, щоб примусити Аксенію Степанівну не говорити таких, на їхню думку, для небіжчиці принизливих слів, але та не послухалась і навіть сказала при них самих. Мати відповіла: «Я від усього серця прощаю, якщо матінка (царство їй небесне!) була до мене у чомусь несправедлива. Я й сама завинила перед нею і дуже вболіваю, що не могла попросити в неї прощення. Але сподіваюся, що вона, по доброті своїй, простила мені». Після цього довго точилися розмови про те, що бабуся до покрови просила нас приїхати і на покрову-таки померла, що батько мій саме на покрову бачив страшний і поганий сон і що саме в цей день дізнався про хворобу своєї матері. Всі ці розмови я слухав надзвичайно уважно. Пригадуючи наше перше пробування в Багрові і тоді ж почуті деякі слова, що виривалися в моєї матері, я намагався дійти до якогось певного і ясного висновку: в чому могла завинити бабуся перед моєю матір'ю і в чому завинила мати перед нею? А віра моя в передчуття і в пророчі сни від таких розмов дуже укріпилася.

На другий день, рано-вранці, батько мій разом з тітонькою Тетяною Степанівною поїхав у Мордовський Бугуруслан. Хоча на наступний день, дев'ятий після бабусиної смерті, всі збиралися їхати туди, щоб слухати поминальну обідню і відправити панахиду, — батько мій так нетерпляче хотів глянути на могилу матері і поплакати над нею, що не погодився ждати цілу добу. Він повернувся ще задовго до обіду, блідий і схвильований, і тітонька Тетяна Степанівна розповідала, що мій батько, тільки-но угледівши могилу своєї матері, кинувся до неї, як несамовитий, обняв руками сиру землю «та так і завмер». «Налякав мене братік, — провадила вона далі, — я подумала, що він помер, і почала кричати; прибіг отець Василь з матушкою, і ми всі троє насилу підвели його, і майже не-

чуттєвеного привели в хату до батюшки; насилу він прийшов до пам'яті і почав плакати; потім, дякувати богу, заспокоївся, і ми відправили панахиду. Обідню я замовила, і тільки-но ми завтра приїдемо, зразу вдарять у дзвін». Я знову подумав, що батько значно більше любив свою матір, ніж свого батька.

Того ж дня послали гінця до Парасковії Іванівни. Мати написала довгого листа до неї, якого прочитала вголос моему батькові: він написав лише кілька рядків. І тоді здалося мені, що листа написано напрочуд добре; але тоді я не міг зрозуміти і оцінити його як слід. Згодом я мав цього листа в своїх руках, і мене вразило, наскільки тактовно і навіть майстерно було його написано: в ньому мати цілком правдиво описувала смерть бабусі і скорботу мого батька, але водночас про все розповідала з такою ніжною пощадою і лагідністю, що це могло скорше заспокоїти, аніж роз'ятрити журбу Парасковії Іванівни, на яку звістка про смерть бабусі *до нашого приїзду* повинна була справити дуже тяжке враження.

На дев'ятий день, день, коли звичайно справляють поминки по небіжчикові, рано-вранці, всі, крім нас, трьох дітей і двоюрідних сестер, поїхали у Мордовський Бугуруслан. Поїхали також і Кальпинська з Лупеневською, що прибули напередодні. Мати хотіла взяти і мене, але я нездужав, та й погода стояла вогка і холодна; мені боліла голова, і я відчував невеликий жар. Мабуть, я застудився, тому що бігав кілька разів дивитися на моїх голубів та яструбів, яких перевели на зиму в інше приміщення. Вільним часом я забіг у бабусину світлицю, тепер таку ж порожню і печальну, якою я бачив її після дідушевої смерті. Той самий Мисейович і той самий Васька Рудий читали псалтир за покійницею. Я хотів був також почитати псалтир, але не прочитав навіть і сторінки,— кожне слово болісно віддавалося в голові. На обід всі повернулися і привезли з собою батюшку з матушкою, накрили великий стіл у залі, поставили на нього безліч страв; потім подали багато усяких млинців і з таким самим апетитом усі їли (звичайно, крім батька і матері), хрестячись і поминаючи бабусю, як це робили після смерті дідуся. Я майже нічого не їв, тому що почував себе дуже погано, навіть дрімав; пам'ятаю тільки, що мати не захотіла сісти на чільне місце господині і сказала, що «поки сестриця Тетяна Степанівна не вийде заміж,— вона буде завжди господинею у

мене в домі». Пам'ятаю також, що обидва мої дядьки, і навіть Кальпинська з Лупеневською, багато пили вина та наливок і наприкінці обіду були добре-таки під чаркою. Вставши з-за столу, я приліг на канапé, заснув — і вже зовсім не пам'ятаю, як мене перенесли на постіль. Я пролежав у гарячці і забутті три доби. Прийшовши до пам'яті, я спершу подумав, що прокинувся після довгого сну. Мати сиділа коло мене бліда, жовта і худа, але яким щастям заясніло її обличчя, коли вона переконалася, що я не марю, що гарячка вже минулась! Які радісні сльози побігли по її щоках! Як вона на мене дивилася, як цілувала мої руки!.. Але я з подивом сприймав її пестощі; я ще більше здивувався, помітивши, що голова і руки мої чимось обв'язані, і відчувши біль у прудях, потилиці та в литках. Я хотів був встати з постелі; але не мав сили підвестися... Тоді мати розповіла мені, що я був хворий, що я лежав у гарячці, що до голови та рук моїх прив'язано чорний хліб з оцтом і товченими ялівцевими ягодами, що на потилицю і на груди мені поставили шпанські мушки, а до литок гірчичники... Можливо, все це було непотрібне, а можливо, саме під впливом усіх цих ліків гарячка припинилася так швидко. Нічого нема приємнішого за видужування після тяжкої хвороби, особливо, коли бачиш, як радіють від того усі навколо. Прийшов батько, сестричка з братіком, всі усміхалися, всі обнімали і цілували мене, — а мати впала навколішки перед кіотом з образами, молилася і плакала. Я зразу згадав, що матуся ніколи при інших не молиться, і подумав, що ж це означає? Серце сказало мені причину... Але мати вже перестала молитися і спрямувала всю свою увагу, всю себе на невсипуше піклування про мене. Побоюючись, що розмови і присутність інших можуть мене схвилювати, вона не дозволила нікому довго в мене залишатися. Я й справді був такий кволий, що стомився і незабаром заснув. Це вже був сон справжній, цілющий, і через кілька годин я прокинувся значно бадьоріший і кріпший. Після того вже прийшли до мене і тітоньки Аксенія та Тетяна Степанівни, дуже раді, що мені краще, а потім прийшов Овсійович, який навіть плакав з радощів. Він мені розповів, що на другий день після того, як я захворів, всі гості та родичі роз'їхалися; тільки люба хрещена моя мати Аксенія Степанівна, побачивши, як тривожаться і вболівають мої батьки, залишилася в Багрові, щоб, коли треба буде, чи-

мось допомогти їм, хоч її рідні діти, що залишилися вдома, були не зовсім здорові. Мати гаряче цінила її щиросердність і добру душу і дякувала їй як уміла. Коли мені значно покращало і я почав видужувати, вона упросила Аксенію Степанівну негайно їхати додому.

Видужування моє тривало з тиждень; але мені досить було цих днів, щоб зрозуміти і відчутти материнську любов у всій її силі. Я, звичайно, і перед тим знав, бачив на кожному кроці, як любить мене мати; я наслухався і навіть пам'ятав, наче крізь сон, як вона доглядала мене, коли я був маленький і такий хворий, що кожної хвилини чекали на мою смерть; я знав, що невсипуще піклування матері врятувало мені життя, але то були спогади і розповіді; інша річ те, що відбувається тепер, на очах. За звичайних умов, коли я був здоровий, коли ніяка небезпека мені не запрожувала, не виявлялося так бурхливо безмежне почуття материнської любові, що лежало в глибині душі. Я кілька років підряд не хворів, і раптом, у глушині, в селі, де нема ніякої лікарської допомоги, мати побачила, як марить у гарячці її первісток, улюбленець її душі... Зрозуміло, який болісний страх пережила вона — зрозумілий і захват, коли небезпека минулася. Я вже став трохи старший і був здатний зрозуміти цей захват, зрозуміти любов матері. Цей тиждень багато чого навчив мене, багато чого пояснив, і моє прив'язання до матері, тепер свідоміше, значно зросло і було більше, ніж могло бути в такі літа. Відтоді, поки ми жили в Багрові, я безнастанно був з нею, чому сприяла і осіння негода. Звичайно, половина часу минала у читанні вголос; іноді мати читала мені сама, і читала так хороше, що я слухав, наче нове, все, що знав давно, слухав з особливою насолодою і знаходив таку красу в прочитаних матір'ю сторінках, якої раніше не помічав.

Тимчасом, ще до того, як я остаточно видужав, повернувся гінець, посланий з листом до бабусі Парасковії Іванівни. Він привіз од неї відповідь — не власноручну цидулку, тому що Парасковія Іванівна писала на превелику силу, а продиктований нею довгий лист. Я кажу довгий, порівняно до тих листів, що їх вона диктувала або які писалися від її імені і складалися звичайно з кількох рядків. Парасковія Іванівна цілком оцінила, або, вірніше кажучи, відчула лист моєї матері. Вона дякувала за нього щирими і палкими словами, часто називаючи мою матір

своїм другом. Вона дуже вболівала, що бабуся Орина Василівна померла без нас, і звинувачувала себе в тому, що не пустила мого батька, просила в нього прощення і просила його не вдаватися в тугу, а скоритися волі божій. «Якби не боялася завдати вам великого клопоту,— писала вона,— сама приїхала б до вас по першому снігу, щоб побути з вами в цю печальну пору, бо у вас, я думаю, нудьга страшенна; нікого з сторонніх, ні з ким слово сказати, а самі ви тільки скуку та хандру одне на одного наганяєте. От було б чудово всім вам, з дітьми і з Танюшею, приїхати на всю зиму в Чурасово. Подумайте про це. І я про вас перестала б непокоїтись, і не нудьгувала б без Софії Миколаївни» і т. ін. і т. ін.— Запрошення Парасковії Іванівни приїхати до неї, сказане між слів, сприйняли як побіжну думку, що тільки промайнула в її голові, але не має серйозних підстав. Батько мій сказав: «Ач, що вигадала тітонька! Цілий вік жити в дорозі, та в гостях; так і про домівку забудеш». Тітонька Тетяна Степанівна додала, що куди їй, селючці, пнутися в такий багатий і модний дім, де з ранку до вечора повно гостей, і що тепер не веселощі їй у голові. Навіть мати сказала: «Хіба можна взимку їхати нам з трьома малими дітьми». Відповідно до цих міркувань написали листа до Парасковії Іванівни і послали його з першою поштою. Про її запитини зовсім забули.

Батько мій цілі дні проводив спочатку в розмовах із сліпим повіреним Пантелієм, потім узявся писати, потім слухав, що склав Пантелій Григорович (читав учень його, Хорев), і, нарешті, в свою чергу, читав Пантелієві Григоровичу своє, написане ним самим. Річ була в тому, що вони склали разом просьбу у богдановській справі. Мені доводилося часто чути суперечки між ними, і досить гарячі, з яких сліпий повірений завжди виходив переможцем, надзвичайно поштивим і скромним. Кажали, що він усі закони знає напам'ять, і я цьому вірив, бо сам чув, як він було почне наводити укази, їх роки, числа, пункти, параграфи, самі вислови,— і так впевнено, нібито розгорнена книга лежала перед його не сліпими, а видющими очима. Взагалі манера висловлюватись була в Пантелія цілком книжна, і він вдавався до найдобрішої мови, говорячи про звичайнісінькі речі. До батька мого, приміром, він завжди звертався так: «Зробіть ласку, шановний добродію мій, Олексію Степановичу» і т. д. Диктував він дуже

швидко і з запалом, причому рухав головою і руками. Я прокрадався іноді в його світлицю так тихо, що він не чув, і подовгу стояв там, прихилившись до грубки: Пантелей Григорович сидів з ногами на високій лежанці, курячи коротеньку люльку, яку безнастанно сам вичищав, набивав, викрешував вогню на труг і закурював. Він говорив гучно, з піднесенням, і спритний писар Іван Хорев (Большак на прізвисько), що давно постійно пробував при ньому, ледве встигав писати і повторювати вголос кілька останніх слів, ним написаних. Я з величезною повагою спостерігав цього сліпця, дивуючись з його неабиякого розуму і пам'яті, що правили йому за очі.

Перебуваючи майже весь час нерозлучно з матір'ю, тому що я і писав і читав в її окремій світлиці, де звичайно і спав,— там стояло моє ліжко і там був мій дім,— я менше бавився з сестричкою, не так часто бачив її. Я вже сказав, що мати не була до неї така ласкава і ніжна, як до мене, тим-то природно, що й сестричка не була та й не могла бути з нею ніжна й ласкава, навіть трохи лякалася і ніяковіла при ній. Мати не висилала її з своєї спальні, але сестричці було там якось невільно, незручно — і вона непомітно виходила при першій нагоді; а мати казала: «Ця дівчинка зовсім байдужа до мене. Весь час намагається втекти від мене до своєї няні». Мені самому так здавалося тоді, і я сумовито мовчав, не вмюючи виправдати сестричку, і сам думав, що вона мало любить матусю. А насправді, як потім виявилось, вона завжди любила свою матір значно ніжніше і глибше, аніж я.

Поводження тітоньки Тетяни Степанівни або, вірніше кажучи, обходження її з іншими враз змінилося, принаймні вона здавалася вже зовсім не такою, якою була раніше. З дівчини, досить веселої і жвавої, що поводитися в домі дуже невимушено і самостійно, як і личить панночці-господині,— вона раптом стала печальною, тихою, несміливою і такою послужливою, особливо з матір'ю, що матері це було неприємно. Мати сказала якось моему батькові: «Олексію Степановичу, порадь, будь ласка, своїй сестриці, щоб вона не кидалася мені прислужувати, наче покоївка. Мені совісно приймати такі послуги, і взагалі це мені огидне». Але батько зовсім інакше ставився до цього. «Та що ти, голубко,— відповів він,— я нічого огидного в цьому не вбачаю. Сестра звикла поважати і годити старшому в домі. Так годила вона покійному батечкові, потім покій-

ній матінці, а тепер годить тобі, тому що ти володарка і господиня в Багрові». Мати не стала сперечатися; але через кілька днів, при мені, коли тітонька кинулася пода-ти її ослінчик під ноги, мати враз її зупинила і сказала рішуче: «Прошу вас, сестрице, ніколи цього не робити, якщо не хочете розсердити мене. До речі, я давно хочу поговорити з вами одверто про теперішнє наше становище; сідайте, будь ласка, до мене на ліжко і вислухайте мене уважно. Багато що завдасть вам прикрості, але я буду говорити не для того, щоб сваритися, а для того, щоб у нас в майбутньому не було причин до невдоволення. Я хочу, щоб ви не помилялися відносно мене, не думали, що я нічого не знаю і не розумію. Ні, я дуже добре знаю, що сестри ваші, крім Аксенії Степанівни, мене не любили, обмовляли мене перед покійним батечком і зичили мені всякого лиха. Покійна матінка вірила їм у всьому, на все дивилася їхніми очима і по доброті своїй навіть не насмілювалася їм суперечити; ви — так само; але вам прости-мо: якщо рідна мати держала руку за старшими сестрами, то хіба могли ви, менша дочка, піти проти них? — ви змалку звикли вірити і коритися їм. Я не хочу прикида-тись, я не люблю ваших сестер і пам'ятаю заподіяну ними кривду; але мститися їм ніколи не буду. А вам я давно все простила і все неприємне забула. Вас запевняли, що я лиходійка ваша, і ви іноді вірили, хоч серце у вас добре; я, навпаки, зичу вам добра і доведу це на ділі. Ви знаєте вдачу вашого брата; через свою млявість і звичку все від-кладати на завтра, він бозна-коли спромігся б дати лад вашій маєтності, тобто закріпити в суді за вами селян і перевести їх на вашу землю, яку також хоч і приторгу-вали, але ще не купили. Коли я мовчатиму, то він, напев-не, нічого не зробить доти, поки ви не вийдете заміж; а що невпорядкованість вашої маєтності може стати на перешко-ді до вашого заміжжя і через це ви можете втратити хоро-шого жениха, то я обіцяю вам, що протягом нинішнього року все буде зроблено. Я не відстану від Олексія Степа-новича, аж поки він не вволить бажання своїх батьків і не виконає своєї обіцянки. Тоді, маючи свій власний куток, якщо ви захочете жити зі мною, то зробите це вже добро-вільно, на ваше бажання. А я, з свого боку, дуже буду рада, якщо ви зостанетесь у нас. Я не люблю домашнього господарства і буду вдячна вам, якщо ви будете порядку-вати ним, як і перше. Але я вимагаю, щоб ви не схоплю-

валися передо мною, не прислужували мені, щоб ви тримались зі мною, як рівня, одним словом, як ви трималися за життя Орини Василівни. Погоджуєтеся ви на це?» Тетяна Степанівна давно обливалася слізьми і кілька разів хотіла кинутися обнімати «голубку-сестрицю», а може, й вклонитися їй до землі, але мати щоразу спиняла її рукою. Звичайно, Тетяна Степанівна охоче на все погодилась і не знаходила слів, щоб подякувати моїй матері за її «велику ласку та благодіяння». Вона додала, що «все добро, яке лишилося після покійної матінки, зібране, переписане нею і буде передане сестриці». Мати із запалом відповіла: «І ви гадаєте, що я захочу скористатися з будь-яких речей або вбрань після покійної свекрухи, коли в неї лишилася незаміжня рідна дочка?.. От як мало ви мене знаєте. Мені нічого не треба; я навіть бачити цього не хочу; це все ваше». Після того Тетяна Степанівна знову почала дуже палко дякувати. Тоді лише я остаточно зрозумів, в якому становищі перебувала моя мати в сімействі мого батька. Пригадавши все, що я чув кілька разів від Параші, та слова, які іноді виривалися у матері під час гарячих розмов з батьком, я склав собі досить ясне уявлення про властивості людей, з якими вона жила. Легко зрозуміти, якою вищою істотою здавалася мені моя мати! Я починав дивитися на неї з побожною пошаною, пишався нею і любив з кожним днем більше.

Раптом, цілком несподівано, привезли нам з пошти листа від бабусі Парасковії Іванівни, і, на превеликий наш подив, він був вдвоє довший за попередній! Парасковія Іванівна докладно перелічувала причини, чому нам не слід залишатися цієї зими в Багрові, і вже вимагала наполегливо, щоб ми через шість тижнів переїхали до неї в Чурасово з тим, щоб на великий піст повернутися додому. В листі були такі ніжні просьби і водночас такі категоричні накази, що всі, хоч і слова не сказали, а відчували, що не виконати їх неможливо. До Тетяни Степанівни було додано окрему цидулку, дуже ласкаву і переконливу. Парасковія Іванівна писала, що приготує їй чудову, зовсім окрему кімнату, в якій жила Дарія Василівна, тепер переведена вже у флігель; що Тетяна Степанівна житиме спокійно, що ніхто до неї не ходитиме, і що вона може приходити до господині і до нас лише тоді, коли сама захоче. Прочитавши обидва листи, всі якийсь час мовчали і, здавалося, всі були невдоволені. Нарешті, батько мій порушив мовчанку

і перший заговорив: «Що ж тут діяти, Софіє Миколаївно? Як же нам не вволити бажання тітоньки? Адже поважних причин до відмовлення нема. Тітонька розгнівається». Мати відповіла, що сама не знає, що тут діяти, і що її непокоїть лише перевезення дітей у зимову пору. «А що ти скажеш, Танюшо?» — спитав мій батько. Тетяна Степанівна, не задумавшись, відповіла, що нізачо не поїде, що вона в Чурасові з нудьги помре і що «не хоче віддалитися так скоро і так далеко від могили своєї матінки». — «Де ж ти будеш жити? — провадив далі мій батько. — Невже залишишся сама в Багрові?» Тітонька замислилась, а потім відповіла, що вона переїде до сестриці Олександри Степанівни і що кожного місяця разом з нею буде приїжджати молитися і правити панахиди на могилі матері. — Отак поговоривши і нічого не вирішивши остаточно, всі розійшлися.

А втім, я здогадався, що ми неодмінно поїдемо, і був засмучений більш за всіх. Наче навмисне, за кілька днів до того, як прийшов цей лист, я взнав про нову сільську розвагу, яку дуже полюбив: Овсійович навчив мене накривати лучком пташок; в нашому саду та на городі було їх дуже багато. Невеличкий сніжок припорошив уже землю; Овсійович розчистив токовище і поклав туди принаду з хлібної молоти та відвійків конопляного насіння. Голодні пташки дуже зраділи, побачивши корм, який роздобувати було їм уже важко, і за три дні звикли літати на принаду. Тоді Овсійович поставив позад токовища лучок, обтягнутий сіткою, прив'язав до нього мотузку і протягнув її крізь смородиновий кущ, за яким легко було причаїтися одному або навіть двом. Коли пташки звикли до лучка, почали сміливо на нього сідати і дзюбати зерна, Овсійович привів мене обережно до куща, крізь голе віття якого було видно все, що робиться на токовищі. «Нахились, соколику, і мовчи, — пошепки казав Овсійович, сівши навпочіпки. — Ось хай налетять пташки, які кращі, — а тепер сидять самі синиці та чечітки, — тоді ти візьми за мотузочок і смикни. Пташок усіх і накриве лучком, а ми з тобою гарненьких собі виберемо та й у клітки їх посадимо!» Я ладен був усе виконувати; через якийсь час Овсійович сказав мені: «Ну, бери мотузочок, смикай!» Тремтячи від радісного нетерпіння, я смикнув щосили, і ми, вискочивши з-за куща, прибігли до лучка. Я смикнув невдало, надто сильно, так що лучок зірвався з місця одним краєм і покрив тільки

половину токовища; але все-таки кілька пташок билося під сіткою, і ми, взявши пару щигликів, чижика та біленьку синичку, побігли додому із своєю здобиччю. Овсійович біг так само, як і я. І ось у чому був неоціненною людиною Єфрем Овсійович: він у всякому полюванні гарячився не менш за мене! Я скоро навчився накривати добре; а що мені було жаль випускати спійманих пташок, то я, крім кліток, понасаджував їх безліч у порожній коєць, обтягнутий сіткою, що стояв за кілька кроків від ганку; в ньому влітку жили мої голуби, що зимували тепер по челяднях, у підпіччі. У мене в койцю сиділи білі, голубі та зелені синиці, щиглики, чижі, жовтогрудки і чечітки. Я поставив їм коритечко з водою, а коли вода замерзала, клав туди сніг; поставив дві невеликі берізки, на яких пташки сиділи і ночували, і накидав на підлогу всякого корму. Дивитися в цей коєць, милуватися жвавістю і прудкістю цих гарненьких пташок і спостерігати, як вони їдять, п'ють і сваряться одна з одною,— було для мене справжньою насолодою. Іноді, недосить тепло одягнений, я не почував холоду близького листопада і ладен був цілий день простояти, притулившись обличчям до запушеної інеем сітки, коли б мати не присилала по мене або Овсійович не забрав силоміць у дім.

На другий день після того, як прийшов лист від Парасковії Іванівни, батько й мати, очевидно, переговоривши про все віч-на-віч, повідомили про свій рішучий намір їхати в Чурасово одразу ж, коли ляже санна дорога. Того ж дня дали розпорядження всім, кому слід, щоб усе було готове і щоб самі лаштувалися в дорогу. Від'їзд наш залежав від того моменту, коли стане Волга, про що мали негайно повідомити нас з Вишенок. Тетяна Степанівна лишилася непохитною в своєму намірі не їхати в Чурасово і жити до нашого повернення у сестриці своєї Олександри Степанівни. Мати не умовляла тітоньку їхати з нами і при мені сказала батькові, що сестриці буде там ніяково і скучно. Того ж дня написали Олександрі Степанівні про це рішення. Тетяну Степанівну непокоїло тільки одне: як вона залишить свою комору, тобто все те, чим її наптапо. Вона сказала про свою тривогу батькові, висловлюючи побоювання, що без хазяїв можуть уночі вдертися до комори і вкрасти все її добро, яке вона «поназбирувала спочатку з ласки покійного батечка і матінки, а потім — брата і сестриці». Вона просила в мого батька коней,

щоб хоч трохи речей, які кращі, загодя перевезти до Каратаєвки. Батько вважав це зайвим, але погодився на пильне прохання своєї сестри. Я навіть чув, як перешіптувалися Овсійович з Парашею і нишком кепкували з страху моєї тітки.

Сніг випадає поступово майже щоночі, і щоранку була чудова пороша. Батько дуже любив ходити з рушницею по сліду русаків і полював іноді на них; але, на жаль, він не брав мене з собою, кажучи, що я стомлюсь і буду йому заважати. Зате, щоб втішити мене, він наказав Танайчонку верхи об'їхати русака і взяв мене з собою, щоб при мені спіймати зайця тенетами. Години за дві до обіду ми з батьком на санках приїхали до верхів'я ставу. «Он де лежить русак, Серьожка!»—сказав мій батько і показав на пророслу кущами гриву жовтого очерету, що примикала до кручі. «Русак побіжить угору, і тому все це місце усіяне тенетами. Бачиш їх, як вони висять на кущиках? Ну, дивись-бо, що робитимуть». З нами було чоловік двадцять; одні зайшли ззаду, а інші з боків, і так просуваючись уперед півколом, почали галасувати, кричати і хльоскати хворостинами по очерету. В одну мить вилетів русак, як стріла помчав угору, вдарився об тенета, виніс їх і закрутився в сітці. Люди кричали і бігли звідусль до впійманого зайця, я також щодуху кричав і чимдуж біг. Яким краснем був цей старий здоровий русак! Чорні кінчики вух, чорний хвостик, жовтуваті груди та передні ноги, і ряба, в закрітки, смужка на спині... я задихався від захвату, сам не розуміючи його причини!..

І все це мусив я залишити, щоб жити цілу зиму в неприємному для мене Чурасові, де не подобався мені багато хто з постійних гостей, де належить уникати зустрічі з тамтешньою огидною челяддю і де все-таки треба буде сидіти, здебільшого, у тих самих наших, вже остогидлих мені, кімнатах; та й з матір'ю доведеться значно менше бути вкупі. Любий моїй сестричці також не хотілося їхати в Чурасово, хоча власне для неї жити там було вже тому добре, що ми з нею бували там майже нерозлучні, а вона так ніжно любила мене, що в моїй присутності завжди була цілком вдоволена і дуже весела.

Минуло сорок днів, і настав час поминок по бабусі, що їх називають у народі «сорочинами». Незважаючи на те, що не можна було поїхати ні возом, ні саньми, бо снігу мало лежало на дорозі, яка обернулася на мерзле

груддя грязюки, родичі напередодні з'їхалися в Багрово. 9 листопада вранці всі, крім нас, малих дітей, їздили в Мордовський Бугуруслан, слухали поминальну обідню і відправили панахиду на бабусиній могилі. Потім повернулися, пили чай і каву, потім був обід, під час якого було все достеменно так, як я вже розповідав не один раз: гості пили, їли, поминали і — роз'їхалися.

От уже випав досить глибокий сніг і взялися добрі морози, які почали постукувати в стіни нашого будинку, і вже Олександра Степанівна приїхала по Тетяну Степанівну. Нарешті, нас повідомили, що Волга стала і що по ній потягнулися обози. Призначили день від'їзду; підвезли до ганку візок, в якому повинні були вміститися: я, сестричка з Парашею та братік із своєю колишньою мамкою Мотроною, яка, переставши його годувати, стала його нянькою. Підвезли і кибитку для батька і матері; наготували на дорогу різного їстива, спакували речі, і 21 листопада заскрипіли, завищали полозки, і ми вирушили в путь. Ми з матір'ю не терпіли цього скрипіння. Я плакав, сидячи у візку. Тітонька Тетяна Степанівна мала того ж дня поїхати з Олександрою Степанівною до Каратаєвки.

Переїзд з Багорова в Чурасово відбувся без пригод і скоро. Перша санна дорога, якщо сніг випав рівно, при тихій погоді, якщо він достатньо вкриває всі нерівності дороги і водночас такий помірно глибокий, що не заважає їздити тройками в ряд, буває в нас на Русі пречудова. Саме такою була вона тоді. Ми їхали так швидко своїми кіньми, як ще ніколи не їздили. Скрипіння полозків було мало чутно, бо сніг був неглибокий та й їхали ми дуже швидко, тим-то нас з матір'ю зовсім не млоїло. У Вишенках ми зупинилися тільки для того, щоб нагодувати коней. Батько, звичайно, побачився із старостою, про все розпитав і все записав, щоб доповісти Парасковії Іванівні. Зимовий вигляд нікольського замка, або палацу, нагадав мені розкішне угощення привітного господаря, і хоча відтоді минуло лише кілька місяців, але мені видалося вже смішним мое тодішне здивування і захоплення... Поміщика Дурасова не було в Нікольському. Ми зупинилися в одного багатенького селянина. Батько мій любив завжди розмовляти з господарями будинків, в яких ми зупинялися на перепочинок або ночували, а я любив слухати їхні розмови. Мати іноді нудилася від них; але цього разу трапився нам господар — напрочуд розумний чолов'яга,

який своїми розповідями про пана всіх нас дуже розважив і дуже смішив мою матір. Він начебто хвалив свого хазяїна, і водночас той поставав перед нами у прекумедному вигляді. Мова зайшла про чудових свиней, з яких одна померла. «А горя скільки в нас було,— казав господар,— паця, бач, найкраща здохла. Пан у нас,— дай йому бог довгого життя, добрий, милосердий, до всякої худобини жалісливий,— так журився, що поїхав з Нікольського; вже й ми йому спротивилися. Воно й справді: нас, бач, у нього багато, а паць отих всього було дві, та й ті з-за моря, а ми —свійські. А пан добрий; нічого не скажеш, добрий, та й вигадник! У нас на околиці села було два колодязі, вода добра яка, джерельна, холодна. Селяни, виїздячи в поле, завсіди нею користувалися. То він наказав над кожним колодязем по дерев'яній дівці поставити, ну чисто тобі справдешні; одягнені в китайчаті сарафани, підперезані золотим позументом, тільки босі; одною ногою стоїть на колодязі, а другу підняла, наче стрибнути хоче. Ну, всякий подорожній, і кінний, і піший, зупиниться і задивиться. Але ж селяни воду з отих колодязів брати перестали; кажуть, що негоже». Балакучий господар довго і багато говорив на такий манір; багато чого я не розумів, але мати казала, що все було дуже дотепне і ущипливе. А втім, і того, що я зрозумів, було досить для мене; я зробив висновок, зовсім новий для мене: селянин кепкував з пана, а я звик думати, що всі селяни ставляться до своїх панів з величезною пошаною і всі їхні вчинки та слова вважають цілком правильними. Я вирішив звернути особливу увагу на розмови Овсійовича з Парашею, чи не сміються і вони з нас, кажучи нам в вічі різні похвали і цілуючи наші ручки?.. Я розповів про свій намір матері. Вона усміхнулася і сказала: «Нащо тобі це знати? Параша, особливо Овсійович, служать нам щиро, а що про нас думають — я й знати не хочу». Але мені було цікаво дізнатися, і я не облишив свого наміру.

На другий день переїхали ми по гладенькому, як дзеркало, льоду страшно для мене Волгу. Вона, навіть і така, лякала мене. Цього року Волга стала дуже чисто, *наголо*, як то кажуть. Снігу було мало, снігових хуртовин так само, а тому мало йшло по ріці крижин і так званого *сала*, тобто снігу, просякненого водою. Самі морози скували поверхню ріки, і крізь прозорий лід було видно, як біжить вода, як вона закручується колами і як скачуть іноді по

ній білі бульбашки¹. По правді кажучи, я здригався, дивлячись з мого віконця на цей страхітливий рух величезної водяної глибини, по якій мчали наші коні. Раптом побачив я осторонь, неподалік від уторованої дороги, щось схоже на довгу паруючу ополонку. Я здивувався і упросив Парашу глянути і пояснити мені. Параша подивилася і сміючись сказала: «Це пролизина. Тут вода не замерзає. Це Волга дихає, тим-то й пара шугає; а щоб вночі хто-небудь не заломився, по краях хмиз накидано». Хоч яка цікава була для мене ця новина, але я думав тільки про одне: що ми от-от заломимось і пірнемо під лід. Страх поїняв мене, і я вдався до звичайного мого заспокійливого засобу, тобто замружив очі і розплющив їх уже на другому березі Волги.

В Сімбірську дізналися ми, що Парасковія Іванівна трохи нездужає і жде нас нетерпляче. На другий день, на п'яту добу по виїзді з Багрова, саме опівдні, засвітилися перед нами чотири хрести чурасовських церков та дзвіниць.

Парасковія Іванівна так нам зраділа, що я їй сказати не можу. Вона забула, що нездужає, і не вийшла, а вибігла навіть до лакейської. Я ніколи не бачив у неї такого веселого обличчя! Вона міцно і довго обнімала мого батька і особливо матір; навіть нас усіх перецілувала, чого ніколи не робила, а завжди тільки давала цілувати нам руку. «А, й смуглявчик тут! — казала вона, сміючись. — Та як покращав! Звідки взявся в нього такий ніс? Ну, здрастуйте, заволзькі поміщики! Як ведеться вашим друзям і сусідам, мордві й чувашам? Ласкаво прошу, друзі мої! А Тетяни нема? Здичавіла і затялася. Напевне, поїхала до Каратаєвки? Ну, от коли каратаєвський господар під п'яну руч її відлупцює, то вона й пожаліє, що не приїхала в Чурасово. Ну, слава богу, насилу вас діждалася. Ходімо зразу до вітальні». В залі та вітальні зустріли нас постійні гості.

Ми знову розмістилися в знайомих нам кімнатах, і життя увійшло в попередню колію. Тільки Парасковія Іванівна стала незрівнянно ласкавіша і добріша, як мені здавалося. Для всіх було очевидно, що вона дуже любила мою матір і всіх нас. Вона не знала, як пригостити

¹ Рідко трапляється, щоб велика ріка ставала без снігу. Я один тільки раз бачив Волгу такою, якою описує її молодий Багров.

нас і чим частувати. Але водночас я помітив, що Дарія Василівна та Олександра Іванівна Ковригіна не так зраділи з нашого приїзду, як це бувало раніше. Щождо челяді,— і мужчин і жінок,— то було ще помітніше, що вони просто нам не раді. Я поділився своєю думкою з матір'ю, але вона відповіла мені, що це нісенітниця і що мені навіть не слід цього помічати. Я, проте, не задовольнився таким поясненням і повторив свою думку Овсійовичу в присутності Параші, і він сказав мені: «Еге ж, мабуть, набридли. Дуже часто почали їздити». Параша додала: «Інших гостей тут не бояться, а вас опасуються, щоб ви Парасковії Іванівні чого-небудь про них не розповіли». Я внутрішньо переконався, що це цілком справедливо і що мати не хотіла сказати мені правди.

Миницькі не забарилися з приїздом і привезли з собою двох старших дочок. Ми з сестричкою любили їх, дуже їм зраділи і знов повернулися до колишніх розваг та колишніх читань. З ранку до вечора ми були нерозлучні з сестрою, тому що всі кімнатні наші заняття та забави були у нас спільні.

Щождо шкідливого впливу чурасовської лакейської та дівочої, то мати могла бути цілком спокійна: всі нібито змовилися уникати нас і нічого про нас не говорити. Навіть Іванушка-буфетник перестав при нас підходити до Овсійовича і теревенити з ним, як бувало колись, і Овсійович, добродушно сміючись, якось сказав мені: «Отепер краще! Почали нас побоюватись!»

Парасковія Іванівна незабаром зовсім видужала після невеликої застуди. Якраз різдво було в неї храмовим святом в її новій церкві; вона сама її збудувала і цей день святкувала з найбільшою сільською бучністю. Гостей понаїхало стільки, що в обох флігелях ніде було розміститись; деякі дрібнопомісні та безсімейні сусіди жили навіть по селянських хатах. Всі казали, що ніколи не бувало такого з'їзду, як цього року. Я не певен, що це так, але знаю, що цього разу ще більше набридли мені гості. Батька з матір'ю я майже не бачив, і лише з кожною днюю міцніюча дружба з любою моєю сестричкою була для мене єдиною втіхою в цьому нудному і якомусь тяжкому для нас Чурасові. Сестра ставала вже моїм справжнім другом, з яким міг я ділитися всіма моїми дитячими почуттями і думками. Так минув грудень і настав новий рік; його я зустрів з якимсь особливим почуттям і сподіванням.

Раптом, на другий день, мати каже мені: «Серьожа, хочеш їхати зі мною в Казань? Ми їдемо туди з батьком на два тижні». Я зрадів, що можна виїхати з Чурасова, і відповів, що дуже хочу. «Ну, то готуйся». Я обіцяв, що буду готовий за півгодини, але враз згадав про сестричку і спитав: «А сестричка поїде з нами?» Мати відповіла, що вона залишиться в Чурасові. Це мене засмутило, а коли я сказав сестричці про свій від'їзд, вона почала гірко плакати. Хоча я ніжно любив матір і не звик розлучатися з нею, але журба сестрички так тяжко мене вразила, що я, не задумуючись, побіг до матері і став її просити, щоб залишила мене в Чурасові. Мати здивувалася, спитала про причину такої швидкої зміни, обняла мене, поцілувала, але сказала, що нізащо не залишить, що ми їдемо тільки на два тижні, і що сестричка скоро перестане плакати. Я печально повернувся до дитячої кімнати. Сердешна моя сестричка ридма ридала. На неї чекало нове горе: мати моя брала з собою Парашу, а сестричку мою Парасковія Іванівна переводила жити до себе в спальню і доручила доглядати її своїй улюбленій покоївці, Килині Борисівні, жінці дуже скромній і уважливій.

Несподівану поїздку в Казань влаштувала сама Парасковія Іванівна. Мати ще раніш не один раз казала, що вона хотіла б побувати в Казані і помолитися тамтешнім чудотворцям; що вона ніколи не бачила мощів і дуже бажала б до них познаменуватися; що їй хотілося б подивитись і послухати архієрейську відправу. Парасковія Іванівна, здавалося, навіть не помітила цих слів. Коли незабаром мали настати водохрещі, що були водночас днем народження моєї матері, то мати сказала якось, розмовляючи з Олександрєю Іванівною, при Парасковії Іванівні, котра грала з моїм батьком у пікет, що дуже хотіла б на шосте число куди-небудь поїхати, хоч би в Старе Багрово. «Я терпіти не можу дня свого народження,— додала мати,— а у вас буде тьма-тьмуща гостей; приймати від них поздоровлення і побажання щастя та всіх благ земних — це для мене кара божа». Раптом Парасковія Іванівна обернулася до матері моєї і сказала: «Слухай, Софіє Миколаївно, що я надумала. Ти хотіла помолитися казанським чудотворцям, ти не любиш дня свого народження (я й сама не люблю мого) — то знаєш що? Ідь у Казань з Олексієм Степановичем. Вам на це потрібно не більше двох тижнів: до Казані лише сто вісімдесят верст». Мати

дуже охоче прийняла таку пропозицію, і 3 січня, в чудовому візку з віконцями, якого дала нам Парасковія Іванівна, ми вже мчали в Казань. Замість радості, що я хоч на якийсь час виїжджаю з Чурасова і побачу нове пишне місто, про яке мені стільки розказували, я відчував, що серце мені розривається від горя. Люба моя сестричка, вся в сльозах, з почервонілими очима, що тужить за своїм братиком і за своєю нянею, але безмовно кориться своїй долі,— весь час ввижалася мені; і я довго сам нишком плакав, не звертаючи уваги на те, що навколо мене діялося, і, всупереч моему звичаєві, не мріяв про те, що чекає на мене в майбутньому.

А в майбутньому чекав на мене початок найважливішої події в моєму житті...

Тут закінчується повість Багрова-внука про своє дитинство. Він каже, що подальші розповіді стосуються вже не дитинства, а отроцтва.

С. А.

ЧЕРВОНЕНЬКА КВИТОЧКА

Казка ключниці Пелагії

В якомусь царстві, в якомусь панстві жив собі багатий купець, іменитий чоловік. Безліч було в нього всяких скарбів, дорогого краму заморського, перлів, коштовних самоцвітів, золотої й срібної казни; і мав той купець трьох дочок, всі три, як сонце, гарні, а наймолодша красніша за всіх; і любив він дочок своїх більш за всі свої скарби, перли, коштовні самоцвіти, золоту й срібну казну — через те, що він був удівець і любити йому не було кого; любив він старших дочок, а наймолодшу любив більше, тому що вона була на вроду краща за них та й до нього привітніша. І от збирається той купець у своїх торгових справах аж за море, за тридев'ять земель, у тридев'яте царство, і каже він до своїх любих дочок: «Дочки мої коханії, дочки мої хорошії, дочки мої пригожії, їду я в своїх купецьких справах за тридев'ять земель, у тридев'яте царство, тридесяте панство, і скільки пробуду там — сам не відаю, тож наказую вам жити без мене чесно і в злагоді, і коли житимете без мене чесно й в злагоді, то привезу вам таких гостинців, яких душа ваша забажає, і даю я вам часу на думання три дні, і тоді ви мені скажете, яких гостинців вам хочеться». Думали вони три дні й три ночі і прийшли до свого родителя, і почав він їх питати, яких гостинців бажають. Старша дочка вклонилася батькові до землі, та й промовляє до нього перша: «Панотчоньку мій, батечку питимий! Не привозь ти мені золотої й срібної парчі, ні хутра чорного соболя, ні перлів буй-

них, округлих, а привези ти мені золотий вінець з самоцвітів коштовних, і щоб було від них таке сяйво, як від місяця повного, як від сонечка красного, і щоб було від нього ясно темної ночі, як серед дня білого». Шановний купець замислився трохи і сказав потім: «Добре, доню моя кохана, хороша, пригожая, привезу я тобі отого вінця; знаю я за морем такого чоловіка, що роздобуде для мене отой вінець; а є він в одній королівни заморської, і схований він у коморі кам'яній, а стоїть та комора у кам'яній горі, завглибшки на трое сажнів, за трьома дверима залізними, за трьома замками німецькими. Хоч багато буде з цим клопоту, та казна моя подолає все». Вклонилася йому до землі дочка середульша та й каже: «Панотченьку мій, батечку питімий! Не привозь ти мені золотої й срібної парчі, ні чорного хутра соболя сибірського, ні намиста з перлів буйних, округлих, ні золотого вінця самоцвітного, а привези мені туалет з кришталю східного, щирого, чистого, щоб, дивлячись у нього, бачила я всю красу піднебесну і щоб, виглядаючись у нього, я не старілася і щоб врода моя дівоча розцвіталася». Замислився трохи шановний купець і, поміркувавши якийсь час, звертається до неї з такими словами: «Добре, доню моя кохана, хороша, пригожая, роздобуду для тебе отой кришталевий туалет; а є він у дочки короля персидського, королівни молоденької, красуні несказанної, кралі мальованої; і сховано той туалет у теремі кам'янім, високім, і стоїть він на горі кам'яній, а заввишки та гора в триста сажнів, за сімома дверима залізними, за сімома замками німецькими; ведуть до того терема приступок три тисячі, і на кожній приступці стоїть вояк персидський удень і вночі з шаблею наголо булатною, і ключі від отих дверей залізних королівна носить на поясі. Знаю я за морем такого чоловіка, і роздобуде він для мене отой туалет. Тут ще більше буде клопоту, та казна моя подолає все». Вклонилася батькові до землі наймолодша дочка, та й каже такі слова: «Панотченьку ти мій, батечку питімий! Не привозь ти мені золотої й срібної парчі, ні чорних соболів сибірських, ні намиста з перлів буйних, округлих, ні вінця самоцвітного, ні туалета кришталевого, а привези ти мені *червоненьку квіточку*, найкращу в цілому світі». Шановний купець глибоко замислився. Довго він думав чи недовго, достеменно сказати не можу; надумавшись, він цілує, голубить, пригортає до себе свою наймолодшу доч-

ку улюблену і каже такі слова: «От з цим найважче буде упоратись: коли знаєш, що шукати, то як не розшукати; але як знайти те, чого сам не знаєш? Червоненьку квіточку знайти — річ не дуже мудра, але ж якби знаття, що вона найкраща в цілому світі! Буду старатись, та щоб за гостинець не гнівалась на мене». І відпустив він дочок своїх хороших, пригожих в їхні тереми дівочі. Почав він лаштуватися в путь, у доріженьку, в далекі краї заморські. Скільки часу сплигло, поки він лаштувався, — цього я не знаю й не відаю: не так хутко все робиться, як мовиться. Вирушив він у путь, у доріженьку. Їздить собі шановний купець по чужих країнах заморських, по королівствах небачених; продає він свій крам утридорога, купує чужий утридешева; він міняє крам на крам ще вигідніше, з додачею срібла й золота: золотою казною кораблі вантажить і додому надсилає. Відшукав він жаданого гостинця для своєї найстаршої дочки: вінець з самоцвітами коштовними, а від них ясно темної ночі, як серед дня білого. Відшукав жаданого гостинця і для своєї середульшої дочки: туалет кришталевий, а в ньому видно всю красу піднебесну, і коли виглядаєшся в нього, дівоча краса не старіється, а розцвітається. Тільки не може він знайти жаданого гостинця для наймолодшої, улюбленої дочки: червоненької квіточки, найкращої в цілому світі. Знаходив він у садах царських, королівських та султанових багато червоненьких квіточок, таких гарних, що й словом не змалюєш, і пером не спишеш, та ніхто ручитися не може, що кращої за ту квітку немає в цілому світі; та й сам він того не думає. От їде він із своїми слугами вірними шляхом-дорогою, пісками сипкими, лісами дрімучими, і раптом, казна-звідки взявшись, налетіли на нього розбійники, бусурменські, турецькі та індійські, нехристи мерзенні, і побачивши лихо неминуче, кидає шановний купець свої каравани багаті із челяддю своєю вірною і тікає в темні ліси. «Краще хай мене розшматують звірі люті, аніж впасти мені в руки розбійницькі, мерзенні і доживати віку свого в полоні, в неволі». Блукає він по тому лісі дрімучому, непроїзному, непрохідному, і що далі йде, то дорога краща стає, немовби дерева перед ним розступаються, а густі кущі розсуваються. Дивиться назад — руку не просунеш, дивиться праворуч — пеньки та колоди, заєць сірий ніяк не проскочить, дивиться ліворуч — ще гірше. Зчудувався шановний купець, думає, ду-

має, а осягнути не може, що ж це за чудо з ним діється, а сам іде та йде вперед: під ногами у нього дорога вторована. Йде він цілісінький день, з самого ранку до вечора, не чує він ревища звіриноного, ні сичання гадючого, ні крику совиного, ні голосу пташиного: немовби все навколо нього повимирало. Ось настала й темна ніч: навколо нього хоч в око стрель, а під ногами — ясно, наче вдень. Отак ішов аж до півночі і побачив попереду якусь заграву, і подумав він: «Мабуть, ліс горить, то чого ж мені йти туди на смерть вірную, неминучую?» Повернув він назад — не можна йти, праворуч, ліворуч — не можна йти; попрямував вперед — дорога вторована. «Ану, постою на одному місці, можливо, заграва посує в інший бік або геть від мене, або згасне зовсім». От і став він, чекає, та де там: заграва немовби йому назустріч іде, і нібито коло нього видніше стає; думав він, думав і вирішив йти вперед. Раз мати породила, раз і помирати. Перехрестився купець і попрямував уперед. Що далі йде, то видніше робиться, і стало майже так, як серед білого дня, а не чути пожежі ніякої. Виходить він нарешті на галявину широку, і посеред тієї галявини широкої стоїть дім не дім, чертог не чертог, а палац королівський чи царський, весь у вогні, в сріблі й золоті та в самоцвітах коштовних, весь горить і сяє, а вогню не видно; чисто тобі сонечко ясне, аж засліплює, коли дивишся. Всі вікна в палаці повідчинювано, і грає в ньому музика пречудова, такої він і не чув ніколи. Входить він на широке подвір'я, у браму широку, розчинену; дорога стелеться з білого мармуру, а обабіч б'ють фонтани води, високі, великі й менші. Входить він у палац по сходах, засланих кармазиновим сукном, з поручнями визолоченими; увійшов до світлиці — нема нікого; до друтої, до третьої — нема нікого; до п'ятої, десятої — нема нікого; а опорядження скрізь царське, нечуване і небачене: золото, срібло, кришталь східний, кістка слонова та мамутова. Дивується шановний купець з такої розкоші дивовижної, а ще більше — з того, що господаря нема; не лише господаря, а й слуг нема; а музика грає невгаваючи; і подумав він собі в ту хвилину: «Хороше тут, але ж їсти нічого», і виріс перед ним стіл, як лялечка гарний: в посуді золотому і срібному страви стоять добірні і вина заморські і напої медяні. Сів він до столу спокійнісінько, напився, наївся досхочу, бо не їв добу цілісіньку: найдки такі смачні були,

що язика з ними проковтнути можна, а він, по лісах та пісках блукаючи, виголодався добре; встав він з-за столу, а вклонитися нікому та й подякувати за хліб, за сіль нікому. Не встиг він встати й оглянутися, а стіл з їством зник, наче й не було його, а музика грає невгаваючи. Дивується купець з такого чуда чуденного і такого дива дивного, і ходить він по палатах розкішних та всім милується, а сам думає: «Ото добре було б зараз поспати трохи» — і бачить, стоїть перед ним ліжко різьблене, з щирого золота, на ніжках кришталевих, з запоною срібною, з бахромою та китицями перловими; пуховик на ньому наче гора лежить, з пуху м'якенького, лебединого. Дивується купець з такого чуда нового, нового й чуденного; лягає він на високе ліжко, опускає запону срібну, і бачить, що вона тонка і м'яка, наче шовкова. Палату оповила сутінь, потемнішало, і музика грає немовби здалека, і подумав він: «От, коли б мені дочок хоч уві сні побачити», — і заснув ту ж мить.

Прокидається купець, а сонце стоїть уже високо. Прокинувся купець і ніяк прийти до пам'яті не може: цілу ніч бачив він уві сні дочок своїх любих, хороших та пригожих, і бачив він дочок своїх старших: найстаршу і середульшу, що вони раді-радісінкі, а засмучена лише дочка наймолодша, улюблена, і засмучена лише середульшою дочкою є женихи багаті, і що збираються вони вийти заміж, не дочекавшись його благословення батьківського; а наймолодша дочка улюблена, краля мальована, про женихів і чути не хоче, поки не повернеться її питімий батенько. І стало в нього на душі і радісно і не радісно; встав він з ліжка високого, одяг для нього весь приготований, і фонтан води б'є в чашу кришталеву; він вбирається, вмивається і вже з нового чуда не дивується; чай і кава на столі стоять, і поряд наїдки солодкі. Помолвившись богу, він поснідав і почав знов по палатах ходити, щоб знову з них помилуватися при світлі сонечка ясного. Все здалося йому ще кращим, ніж учора. Ось бачить він крізь вікна відчинені, що навколо палацу стоять сади дивовижні, плодові, і квітнуть квіти, краси несказанної. Захотілось йому по тих садах прогулятися.

Спускається він другими сходами з мармуру зеленого, з малахіту мідного, з поручнями визолоченими, спускається просто в зелені сади. Гуляє він і любується: на деревах висять плоди стиглії, рум'яні, самі в рот просяться;

аж слина котиться, коли на них дивишся; квіти цвітуть прегарні, пишні, духмяні, різними барвами розмальовані; птахи літають небачені,— наче оксамит зелений і густочервоний, золотом і сріблом гаптований,— пісень райських співають; фонтани води здіймаються так високо, що коли хочеш угору на них глянути, голову треба назад відкинути; і біжать і дзюркотять струмки джерельні по колодах кристалевих. Ходить скрізь купець, дивується; така сила тут диковинок усяких, що очі розбіглися, і не знає він, на що дивитись і кого слухати. Скільки він так ходив, довго чи недовго — не відаю: не так хутко робиться, як мовиться. І раптом бачить він на пагорку зелененькому квітне квіточка ясночервона, та така гарна й пишна, що й словом не змалюєш, і пером не спишеш. Шановному купцеві дух перехоплює, підходить він до тієї квітки, пахоші від квітки по всьому саду, наче струмись, розливаються; затремтіли в купця руки і ноги, і заговорив він голосом радісним: «Ось червоненька квіточка, а кращої за неї нема в цілому світі — її просила в мене дочка наймолодша, улюблена». І, вимовивши ці слова, він підійшов і зірвав червоненьку квіточку. Ту ж мить на небі погідному сяйнула блискавка, і вдарив грім — аж земля задвигтіла під ногами,— і виріс, начебто із землі, перед купцем: звір не звір, людина не людина, а так якийсь чудисько, страшне і волохате, і заревло голосом диким: «Що ти зробив? Як ти насмілився зірвати в моєму саду мою заповідну, улюблену квітку? Я пильнував її дужче за око своє і повсякденно тішився, її споглядаючи, а ти забрав у мене всю втіху життя мого. Я господар саду і палацу, я привітав тебе, як дорогого гостя і проханого, нагодував, напоїв і спати поклав, а ти оце так віддячив за мою добрість? Тож знай про свою долю лиху: маєш померти за свою провину смертю дочасною...» І сила-силенна голосів диких звідусіль заволали: «Маєш померти смертю дочасною!» Шановний купець так перелякався, що зуб з зубом не зведе; він роздивився навкруги і бачить, що звідусіль, з-під кожного дерева та кущика, з води, з землі лізе до нього сили нечистої тьма-тьмушая, якісь стражіття потворні. Він упав навколішки перед найстаршим хазяїном, чудиськом волохатим, і мовив голосом жалібним: «Шана тобі, пане ласкавий, звіре лісовий, чудо морське, як величати тебе — не знаю, не відаю! Не занапашай душі моєї християнської за мою зухвалість безневинну, не наказуй мене порубати

і стратити, дозволь слово сказати. А є в мене три дочки, три дочки-красуні, хорошії, пригожії, і обіцяв я їм по гостинцю привезти: найстаршій дочці — самоцвітний вінець, середульшій дочці — туалет кришталевий, а наймолодшій дочці — червоненьку квіточку, кращої за яку нема в цілому світі. Для старших дочок гостинці я розшукав, а для наймолодшої дочки гостинця відшукати не міг; побачив я такий гостинець в твоєму саду, червоненьку квіточку, кращої за яку нема в цілому світі, і подумав я, що такому господареві багатому, багатому, славетному і могутньому, не буде жаль квіточки червоненької, про яку просила моя наймолодша дочка, улюблена. Каюсь я в своїй провині перед твоєю величністю. Ти пробач мені, нетямі дурному, відпусти мене до моїх дочок рідних і подаруй мені квіточку червоненьку, для гостинця моїй наймолодшій дочці, улюбленій. Дам я тобі казни золотої, скільки скажеш». Розлігся в лісі регіт, наче грім заgrimів, і мовить до купця звір лісовий, чудо морське: «Не треба мені твоєї золотої казни: мені своєї нема де подіти. Не сподівайся на моє милосердя — розтерзають тебе мої слуги вірніі на шмаття, на кавалочки. Одне може врятувати тебе. Я відпущу тебе додому цілого і здорового, дам грошей без ліку-міри, подарую квіточку червоненьку, якщо ти присягнешся словом чесним купецьким і ще й рукою своєю підпинешся, що пришлеш замість себе одну з дочок своїх, хороших, пригожих; я ніякої кривди їй не вчиню, а житиме вона в мене в пошані і на привіллї, як сам ти жив у палаці моему. Стало нудно мені жити самому, і хочу я залучити собі товариша». Так і впав купець на сиру землю, гіркими слізьми вмивається; як погляне він на звіра лісового, на чудо морське, як пригадає він своїх дочок, хороших, пригожих, то ще ревніше заволає несамовитим голосом: дуже страховитий був лісовий звір, чудо морське. Довгий час шановний купець побивається і слізьми вмивається, і мовить він голосом жалібним: «Пане ласкавий, звіре лісовий, чудо морське! А що ж я діятиму, коли дочки мої, хорошії, пригожії, своєю волею не захочуть до тебе їхати? Хіба можу я зв'язати їм руки і ноги і силоміць прислати? Та й якою дорогою до тебе дістатися? Їхав я до тебе рівно два роки, а по яких місцях, якою дорогою, — не відаю». І відповідає купцеві звір лісовий, чудо морське: «Не хочу я невільниці: хай приїде твоя дочка сюди з любові до тебе, своєю волею і хотін-

ням; а коли дочки твої не поїдуть своєю волею і хотінням, то сам приїзди, і накажу я стратити тебе смертю лютою. А як дістатися до мене — не твій клопіт; дам я тобі персня з руки моєї: хто надіне його на правий мізинець, той опиниться там, де побажає, за одну-єдину мить. Строку тобі даю вдома пробути три дні й три ночі». — Довго купець сидів, замислившись, і надумав таке: «Краще мені з дочками побачитись, поблагословити їх по-батьківському, і якщо вони врятувати мене від смерті не захочуть, то приготуватися до смерті, як християнинові належить, і повернутися до лісового звіра, до чуда морського». Фальшу він і в гадці не мав, а тому й розповів про свої всі думки. Звір лісовий, чудо морське, і без того їх знав; побачивши його правду, він і підпису власноручного не зажадав, а зняв із своєї руки золотого персня і подав його шановному купцеві. Тільки-но встиг шановний купець надіти його на правий мізинець, як опинився коло брами свого широкого подвір'я; саме під той час у ту браму в'їздили його каравани багаті з челяддю вірною, і привезли вони казни і краму різного втрое більше, аніж перед тим було. Зчинилися в домі метушня і гамір, посхоплювалися дочки з-за п'яльців своїх, а гаптували вони золотом і сріблом ширинки шовковії, почали вони батька цілувати, голубити і різними пестливими іменами називати, і дві старші сестри лащатся більш за наймолодшу сестру. Бачать вони, що батько наче засмучений і що є в нього на серці печаль потайна. Почали старші дочки в нього розпитувати, чи не втратив він свого багатства великого; а наймолодша дочка про багатство і гадки не має і каже вона своєму родителеві: «Мені багатство твоє не потрібне; багатство — річ нажитна, а відкрій ти мені свою скруху гірку». І мовив тоді шановний купець своїм дочкам рідним, хорошим та пригожим: «Не втратив я свого великого багатства, а нажив казни втрое-вчетверо; а є в мене інша печаль, і скажу вам про неї завтра, а сьогодні будемо веселитися». Наказав він принести сундуки дорожні, залізом обковані; виїняв звідти для найстаршої дочки золотий вінець з золота аравійського, на вогні не горить, у воді не іржавіє, з самоцвітами коштовними; виїмає гостинця для середульшої дочки, туалет із кришталю східного; подає гостинця наймолодшій дочці, золотий глечик із квіточкою червоненькою. Старші дочки, очманівши від радості, понесли свої гостинці в тереми високії і

там на дозвіллі досхочу з них милувалися. Лише дочка наймолодша, улюблена, побачивши червоненьку квіточку, затремтіла вся і заплакала, наче в серце її щось вжалило. Тоді звертається до неї батько з такими словами: «Чого ж ти, дочко моя люба, кохана, не береш своєї квітки жаданої? кращої за неї в цілому світі немає». Взяла дочка наймолодша квіточку червоненьку немовби знехотя, цілує руки батькові, а сама плаче гіркими слізьми. Незабаром прибігли дочки старші, випробували вони гостинці батькові і не можуть опам'ятатись від радості. Тоді посідали всі вони за столи дубовії, накриті скатертинами дамастовими, заставлені стравами добірними і напоями медяними; почали їсти, пити, веселитися, любенько одне з одним розмовляючи. Надвечір гості понаїхали, і стало в домі купцевому повно дорогих гостей, родичів, нахлібників, підлабузників. До півночі гості просиділи, і такого вечірнього бенкету шановний купець зроду в своєму домі не бачив, і звідки що бралось, не міг він здогадатися, та й усі були здивовані: і посуд золотий-срібний, і страви дивовижні, яких ніколи в цьому домі не бачили. На другий ранок покликав до себе купець найстаршу дочку, розповів їй усе, що з ним сталося, все точнісінько, і спитав, чи хоче вона врятувати його від смерті лютої і поїхати жити до звіра лісового, чуда морського. Найстарша дочка наодріз відмовилася і каже: «Хай визволяє батька та дочка, заради якої він добував червоненьку квіточку». Покликав шановний купець до себе другу дочку, середульшу, розповів їй усе, що з ним сталося, все точнісінько, і спитав, чи хоче вона його врятувати від смерті лютої і поїхати жити до звіра лісового, чуда морського. Середульша дочка наодріз відмовилася і каже: «Хай визволяє батька та дочка, заради якої він добував червоненьку квіточку». Покликав шановний купець наймолодшу дочку і почав їй усе розказувати, все точнісінько, і не встиг закінчити мови своєї, як стала перед ним навколішки дочка наймолодша, улюблена і сказала: «Благослови мене, панотченьку, батечку мій питімий: я поїду до звіра лісового, чуда морського і буду жити в нього. Для мене добув ти червоненьку квіточку, і я повинна визволити тебе». Ридма заривав шановний купець, обійняв він свою наймолодшу дочку, улюблену, і каже до неї такі слова: «Дочко моя кохана, хороша, пригожа, наймолодша й улюблена. Щастя тобі, боже, на всяке добро, що рятуюєш ти свого батька

від смерті лютої і в доброй волі, самохіттю, йдеш на життя осоружне до страхітливого звіра лісового, чуда морського. Житимеш ти у нього в палаці, в розкошах і привіллї великому; та де той палац — ніхто не знає, не відає, і нема до нього дороги ні кінному, ні пішому, ні звірові дикому, ні птахові перелітному. Не матимемо від тебе ані чутки, ані звістоньки, а ти від нас — і поготів. І судилося мені доживати віку мого гіркого, личенька твого не бачачи, привітної мови твоєї не чуючи; розлучаюся з тобою на віки вічнії, наче тебе живу в землю ховаю». І мовить батькові дочка наймолодша, улюблена: «Не плач, не тужи, панотченьку, батечку мій питімий; життя мое буде розкішне, привільне: звіра лісового, чуда морського я не злякаюся, служитиму йому вірою і правдою, вволю йому волю панськую, а може, він на мене зглянется. Не оплакуй ти мене живу, наче мертвую: може, бог дасть, я повернуся до тебе». Плаче, ридає шановний купець, слова ці його не розраджують. Прибігають сестри обидві, найстарша і середульша, починають голосити на весь дім: їм, бач, жаль дуже наймолодшої сестри, улюбленої; а наймолодша сестра і взнаки не дає, що журиться; не плаче, не охкає і в далеку путь незнану лаштується. І бере з собою квіточку червоненьку в глечичку позолоченому. Минув третій день і третя ніч, настав час розлучатися шановному купцеві, розлучатися з дочкою наймолодшою, улюбленою; він цілує, голубить її, гіркими слізьми зрощує і знаменує її хрестом святим, благословляє її породительському. Виймає він перстень звіра лісового, чуда морського із скриньки обкованої, надіває перстень на правий мізинець наймолодшій дочці улюбленій — і зникла вона ту ж мить, з усіма її пожитками,

Опинилася вона в палаці звіра лісового, чуда морського, у палатах високих, мурованих, на ліжку з різьбленого золота, з ніжками кришталевими, на пуховику з пуху лебединого, вкритому золотим одамашком; немовби вона і з місця не сходила, немовби вона цілий вік тут жила, немовби лягла спати, та й прокинулась. Заграла музика пречудова, якої їй зроду чути не доводилось. Встала вона з постелі пухової і бачить, що всі її пожитки та квіточка червоненька в глечичку позолоченому тут-таки стоять, порозкладувані і розставлені на столах зелених з малахіту мідного, і що в тій палаті багато добра і скарбів усяких, е на чому посидіти-полежати, е в що вбратися, е в що ви-

глянутися. І була одна стіна вся дзеркальная, а друга стіна позолочена, а третя стіна вся срібная, а четверта стіна з кістки слонової та мамутової, самоцвітними яхонтами поцяцькована, і подумала вона: «Напевне, це моя опочивальня». Захотілося їй оглянути весь палац, і пішла вона оглядати всі його палати високії, і ходила вона довгий час, всіма дивницями милуючись; палати одна за одну розкішніші, та й усе тут ще краще, ніж видалося шановному купцеві, панотченьку, батечкові її питімому; взяла вона з глечика золоченого улюблену квіточку червоненьку, зійшла вона в зелені сади, і заспівали їй птахи пісень своїх райських, а дерева, кущі та квіти загойдали своїми вершечками і низенько їй вклонилися; вище почали здійматися фонтани води і дзвінкіше задзюркотіли струмки джерельніі; і знайшла вона те місце високе, пагорок, порослий травичкою, де зірвав купець шановний квіточку червоненьку, кращої за яку нема в цілому світі. І виїняла вона ту червоненьку квіточку з глечика золоченого і хотіла посадити знов на місце; але вона сама вилетіла з рук її і приросла до стеблини своєї, і розцвіла краще, ніж перед тим. Здивувалася вона з такого чуда чуденного, дива дивного, потішилася з своєї квіточки червоненької, жаданої, і пішла знов у палати розкішніі, і в одній з них стоїть стіл накритий, і тільки-но вона подумала: «Певне, звір лісовий, чудо морське, на мене не гнівається, і буде він для мене володарем ласкавим»,— як на білій мармуровій стіні з'явилися словеса вогняні: «Не володар я твій, а слухняний раб. Ти моя володарка, і все, чого твоя душа забажає, все, що тобі на думку спаде, робитиму я залюбки». Прочитала вона словеса вогняні, і зникли вони з стіни білої мармурової, наче їх ніколи і не було там. І надумала вона написати листа своєму родителеві і подати йому про себе звістоньку. Не встигла вона про те згадати, як бачить вона, перед нею папір лежить, золоте перо з каламарем. Пише вона листа до свого батечка рідного і до сестриць своїх любих: «Не плачте за мною, не тужіть, я живу в палаці у звіра лісового, чуда морського, як королівна; самого його не бачу і не чую, а пише він до мене на стіні біломармуровій, словесами вогняними, і знає він усе, що в мене на думці, і ту ж мить усе виконує, і не хоче він називатися володарем моїм, а мене називає володаркою своєю». Не встигла вона листа написати і печаткою припечатати, як сьез лист з рук її та з-перед очей, наче його

тут і не було. Ще голосніше заграла музика, на столі з'явилися страви добірнії, напої медянії, весь посуд з золота червоного. Сіла вона за стіл веселісінька, хоча зроду не обідала сама-самісінька; їла вона, пила, розкошувала, музикою тишилась. По обіді, наївшись, вона спочивати лягла; заграла музика трохи тихше і здалека, щоб їй сон не перебивати. Після сну встала вона веселісінька і пішла знов гуляти в сади зеленії, тому що не встигла вона до обіду обійти хоч би половину їх, на всі дивниці полюбуватися. Всі дерева, кущі і квіти перед нею схилялися, а стиглі плоди, груші, персики та соковиті яблучка самі в рот лізли. Походивши довгенько, мало не до вечора, повернулася вона в свої палати високії, і бачить вона: стіл накрито, і на столі страви стоять добірнії та напої медянії, і всі пресмачні. Повечерявши, увійшла вона в ту палату біломармурову, де читала вона на стіні словеса вогняні, і бачить вона на тій самій стіні знов ті самі словеса вогняні: «Чи вдоволена ти, володарко моя, з своїх садів і палат, з угощення та челяді?» І мовила голосом радісним молода дочка купецька, краля мальована: «Не називай ти мене володаркою своєю, будь ти завжди моїм добрим володарем, ласкавим і милостивим. Я волі твоєї ніколи не переступлю. Дякую тобі за все угощення. Кращі за твої палати високії і твої сади зеленії не знайдеш у цілому світі: то й як же мені вдоволеною не бути? Зроду-віку мені таких чудес бачити не доводилось. Я від такого дива і досі ще не отямилась, але ж боюся ночувати сама-самісінька; у всіх твоїх палатах високих нема ані душечки». З'явилися на стіні словеса вогняні: «Не бійся, володарко моя чарівна: не будеш ти ночувати сама-самісінька, чекає на тебе служниця твоя вірная, улюблена; не думай, що в палатах нема ані душечки. Ти не бачиш і не чуєш нікого-гісінько, а всі вони разом зі мною бережуть тебе день і ніч: не дамо ми на тебе вітерцю війнути, не дамо і порошинці впасти». І пішла спочивати в опочивальню свою молода дочка купецька, краля мальована, і бачить: стоїть коло ліжка її служниця, вірна і улюблена, і стоїть вона від страху тільки що жива, і зраділа вона, побачивши господиню свою, і цілує їй руки білії, обнімає їй прудкі ніженьки. І господиня також звеселилася, почала її розпитувати про батечка питімого, про сестриць своїх старших і про всю свою челядь дівочу, а опісля того почала

сама розказувати, що з нею за цей час сталося; так і не спали вони до дня білого.

Отак стала собі жити молода дочка купецька, краля мальована. Що не день готові для неї убори нові розкішні і прикраси такі, що ціни їм не зложиш, ні словом не змалюєш, ні пером не спишеш; що не день угощення і розваги нові, пречудові; катання, прогулянки з музикою на колісницях без коней і упряжі, по темних лісах; а ті ліси перед нею розступалися і дорогу давали їй широкою, широкою, уторовану; і стала вона в рукоділлі кохатися, в рукоділлі дівочому, гаптувати ширинки сріблом і золотом і низати бахрому густими перлами, стала посилати дарунки батечкові питимому, а найрозкішнішу ширинку подарувала своєму господареві ласкавому, отому звірові лісовому, чуду морському, та й стала вона що день частіше ходити до зали біломармурової, говорити речі привітні своєму господареві милостивому і читати на стіні його одвіти й привіти словесами вогняними.

Невідомо, скільки часу відтоді збігло: не так хутко робиться, як мовиться,— почала зводити до свого життя-буття молода дочка купецька, краля мальована; ніщо тепер уже її не дивує, ніщо не лякає, прислужують їй слуги невидимі, подають, приймають, на колісницях без коней катають, в музику грають і всі її повеління справляють; і що не день, то дужче любила вона свого володаря милостивого, і бачила вона, що не дарма зве він її володаркою своєю і що любить він її більш за самого себе, і захотілося їй голос його почути, захотілося у розмову з ним зайти, не ходивши до палати біломармурової, не читавши словес вогняних. Стала вона його про те благати й просити, але звір лісовий, чудо морське не скоро на її просьбу погоджується, злякати її своїм голосом побоюється; впросила, вблагала вона свого господаря ласкавого, і не міг він супроти неї піти, і написав він їй востаннє на стіні біломармуровій словесами вогняними: «Приходь сьогодні у зелений сад, сідай в альтанці своїй улюбленій, листям, гіллям і квітами обплетеної, і скажи так: «Говори зі мною, мій вірний раб». І побігла невдовзі молода дочка купецька, краля мальована, у сади зелені, увійшла до альтанки своєї улюбленої, листям, гіллям і квітами обплетеної, і сіла на лаву парчеву, і мовить вона, задихаючись, б'ється серденько в неї, як у пташки спійманої, мовить такі слова: «Не бійся ти, володарю мій ласкавий, мило-

стивий, злякати мене своїм голосом: опісля всього твого добродійства не побоюєсь я й ревища звіриноного; говори зі мною, не опасуйся». І почула вона, наче хтось зітхнув за альтанкою, і розлігся голос страшний, дикий і гучний, хрипкий і сиплий, та й то говорив він притишено; здригнулася спершу молода дочка купецька, краля мальована, почувши голос звіра лісового, чуда морського, але ж страх свій здолала, навіть взнаки не дала, що злякалася, і скоро слова його лагідні й привітні, речі розумні й розсудливі стала слухати вона і заслухалась, і стало в неї на душі радісно.

Відтоді, з тієї пори, точилися в них розмови мало не цілісінький день, у зеленому саду на прогулянках, у темних лісах на катаннях, і у всіх палатах високих. Тільки-но питає молода дочка купецька, краля мальована: «Ти тут, мій дорогий, любий володарю?» — як відповідає звір лісовий, чудо морське: «Тут, володарко моя чарівна, твій вірний раб, незмінний друг». І не лякається вона його голосу страшного й дикого, і починаються в них розмови лагідні, нескінченні.

Невідомо, скільки часу сплигло: не так хутко робиться, як мовиться, — захотілося молодій дочці купецькій, кралі мальованій, побачити на власні очі звіра лісового, чуда морського, і почала вона його про те просити і благати; довго він на те не погоджується, налякати її опасується, та й справді то було таке страховисько, що й словом не змалюєш і пером не спишеш; не тільки люди, а й звірі дикі його завжди жахалися і по своїх барлогах розбігалися. І мовить звір лісовий, чудо морське, такі слова: «Не проси, не благай ти мене, володарко моя чарівна, красуне кохана, щоб показав я тобі своє обличчя бридке, своє тіло потворнее. До голосу мого уже звикла ти; ми живемо з тобою в дружбі, в злагоді, одне з одним майже не розлучаємось, і любиш ти мене за мою любов до тебе несказанною, а побачивши мене, бридкого, страхітливого, зненавидиш мене, безталанного, проженеш ти мене з-перед очей, а в розлуці з тобою я помру з туги». Не слухала таких речей молода купецька дочка, краля мальована, і почала благати ще дужче, божитися, клястися і присягатися, що ніякого в світі страховиська не злякається і що не розлюбить вона свого володаря милостивого, і мовить до нього такі слова: «Якщо ти старий чоловік — будь мені

дідусем, якщо середович — будь мені дядечком, якщо ж молодий ти — будь мені названим братом, і поки я живу — будь мені щирим другом». Довго, довго звір лісовий, чудо морське, не піддавався на такі слова, та не міг супроти просьб і сліз своєї красуні піти і мовить до неї такі слова: «Не можу я супроти тебе піти, бо люблю тебе більш за самого себе, виконаю я твоє бажання, хоч знаю, що згублю я мое щастя і помру смертю дочасною. Приходь у сад зелений, коли смеркне вже, коли сховається за ліс ясне сонечко, і скажи: «Покажись мені, друже вірний мій!» — і покажу я тобі своє обличчя бридке, своє тіло потворне. А коли несила тобі буде далі в мене лишатися, не хочу я твоєї неволі і муки вічної: ти знайдеш в опочивальні своїй, в себе під подушкою, мій золотий перстень. Надінь його на правий мізинець і опинишся ти у батечка питімого, і нічого про мене ніколи не почувеш». Не злякалася, не жажнулася, на саму себе поклалася молода дочка купецька, краля мальована. Отоді, й хвилини не гаючи, пішла вона в зелений сад дочекатися години призначеної, і коли запали сірі сутінки, сховалося за ліс ясне сонечко, промовила вона: «Покажись мені, друже вірний мій!» — і показався їй здалеку звір лісовий, чудо морське; він пройшов тільки впоперек дороги і зник у густих кущах, і потьмарився світ молодій дочці купецькій, кралі мальованій, сплеснула вона руками білими, скрикнула несамовитим голосом, впала на дорогу, знепритомнівши. Та й страшний був звір лісовий, чудо морське: руки криві, на руках пазури звірячі, ноги кінські, спереду й ззаду горби великі верблюжачі, весь волохатий зверху донизу, з рота стирчали кабанячі ікла, ніс закандзюблений, як у беркута, а очі були совині. Полежавши якийсь час, опритомніла молода дочка купецька, краля мальована, і чує: плаче хтось біля неї, гіркими слізьми вмивається і промовляє голосом жалісним: «Занапастила ти мене, моя красуне кохана, не судилося мені бачити обличчя твоє вродливе, не захочеш ти мене навіть чути, і настала мені пора померти смертю дочасною». І стало жаль їй і совісно, і здолала вона свій жах величезний і своє серце несміливе дівоче, і заговорила вона голосом спокійним: «Ні, не бійся нічого, мій володарю ласкавий і милостивий, не злякаюся я більше твого вигляду страхітливого, не розлучуся з тобою, не забуду твоєї добродійності; покажись мені тепер знов, як раніше; це я тільки попервах злякалася». Пока-

зався їй лісовий звір, чудо морське — страхітливий, бридкий і потворний, але ж близько підійти до неї не насмілювався, хоч скільки вона кликала його; гуляли вони до ночі темної, і розмова в них була така сама, як колись — лагідна й розсудлива, і не відчувала ніякого страху молода дочка купецька, крала мальована. На другий день побачила вона звіра лісового, чудо морське, при світлі ясного сонечка, і хоча спершу, розглядивши його, злякалася, проте і знаки не дала, і незабаром страх її зовсім минувся. Потому все пішло вже по-іншому: цілісінький день майже не розлучалися, вкупі обідали і вечеряли, смачні страви їли, напої медяні пили, походжали по зелених садах, без коней каталися в темних лісах.

І часу сплигло вже чимало; не так хутко робиться, як мовиться. Ось одного разу і приснилося молодій купецькій дочці, кралі мальованій, що батечко її занедужав; і налягла на неї туга тяжкая, і побачив, як вона тужить і плаче, звір лісовий, чудо морське, і вельми запечалився і почав розпитувати: чого вона тужить, чого плаче? Розповіла вона йому свій недобрый сон і почала просити в нього дозволу побачити свого батечка питімого і сестриць своїх любих; і промовив до неї звір лісовий, чудо морське: «І навіщо тобі мій дозвіл? Золотий перстень мій у тебе лежить, надінь його на правий мізинець і опинишся під батьковою стріхою. Залишайся там, скільки хочеш, але скажу тобі одне: якщо ти рівно через три дні і три ночі не повернешся, то не буде мене на білому світі, і помру я ту ж мить, тому що люблю тебе більш за самого себе і жити без тебе не можу». Почала вона запевняти словами завітними, і божбою, і клятьбою, що рівно за годину до трьох днів і трьох ночей повернеться в палати його високії.— Попрощалася вона з господарем своїм ласкавим і милостивим, наділа на правий мізинець золотий перстень і опинилася на широкому подвір'ї шановного купця, батечка свого питімого. Йде вона на високий ганок його палат мурованих; набігли до неї слуги і челядь двірська, зчинили галас і крик; прибігли сестриці любі і, побачивши її, дивом здивувалися з краси її дівочої та вбрання царського, королівського; підхопили її під руки білії і повели до батечка питімого, а батечко хворий лежав, хворий і засмучений, вдень і вночі про неї думаючи, гіркими слізьми

вмиваючись; і не міг отямитись від радості, побачивши свою дочку коханую, хорошую, пригожую, наймолодшу, улюблену, і дивувався він з краси її дівочої, з її вбрання царського, королівського. Довго вони цілувалися, милувалися, ласкавими словами втішались. Розповіла вона своєму батечкові питімому і сестрам своїм старшим, любим про своє життя-буття у звіра лісового, чуда морського, геть усе, нічогісінько не приховуючи, і звеселився шановний купець, слухаючи про її життя розкішне, царське, королівське, і осягнути не міг, як вона звикла дивитися на свого господаря страхітливого і не боїться звіра лісового, чуда морського; сам він, про нього згадуючи, дрижма дрижав. А сестри старшії, слухаючи про скарги незліченні наймолодшої сестри і про владу її царську над своїм господарем, наче над рабом своїм,— аж позаздрили. День збігає, як годинонька, другий день збігає, як хвилинонька, а на третій день почали умовляти наймолодшу сестру сестри старшії, щоб не поверталася вона до звіра лісового, чуда морського. «Мовляв, хай собі здожне, катюзі по заслугі...» І прогнівилася на сестер старших дорога гостя, наймолодша сестра, і промовила до них такі слова: «Якщо я моему володареві милостивому і ласкавому за все його добродійство і любов палку, несказанну віддячу його смертю лютсю, то не буду я гідна того, щоб мені в білому світі жити, і треба мене тоді віддати диким звірам на поталу». І батько її, шановний купець, похвалив її за такі слова правдивії, і було вирішено, щоб до строку точнісінько за годину повернулася до звіра лісового, чуда морського, дочка хорошая, пригожая, наймолодша, улюблена, а сестрам це дуже не сподобалось, і надумали вони діло хитрее, діло хитрее і недобрее: взяли вони та й усі годинники в домі на годину назад переставили, і не відав про те шановний купець і всі слуги його вірнії, челядь двірська. І коли настав час призначений, почало молодій купецькій дочці, кралі мальованій, серце боліти і щеміти, немовби стало щось поривати її, і дивиться вона раз у раз на годинники батькові, англійські, німецькі,— а все ще не пора їй вирушати в дальню путь; а сестри з нею розмовляють, про різні різнощі розпитують, затримують; проте серце її не витерпіло; попрощалася дочка наймолодша, улюблена, крала мальована, з шановним купцем, батечком питімим, прийняла від нього благословення родительське, попрощалася із сестрами старшими, любими, із слугами вірни-

ми, челяддю двірською, і не дочекавшись єдиної хвилиночки до години призначеної, наділа золотий перстень на правий мізинець і опинилась у палаці біломурому, у палатах високих звіра лісового, чуда морського, і, дивуючись, що він її не зустрічає, закричала вона голосно: «Де ж ти, мій добрий володарю, друже вірний мій? Чого ж не зустрічаєш мене? Я повернулася раніш від строку призначеного на цілу годину й хвилиночку». Та не було ні гласу, ні послухання, тиша навколо стояла мертва; в зелених садах птахи не співали пісень райських, не били фонтани води, не дзюркотіли струмки джерельні, не грала музика в палатах високих. Тьохнуло серденько в купецької дочки, кралі мальованої, відчула вона, що якесь лихо скоїлось, оббігала вона палати високії і сади зеленії, кликала гучним голосом свого господаря доброго — нема ніде відповіді, ані гласу, ані послухання; побігла вона на пагорок, порослий травичкою, де цвіла, пишалася її улюблена квіточка червоненька, і бачить вона, що лісовий звір, чудо морське лежить на пагорку, обхопивши червоненьку квіточку своїми лапами потворними. І здалося їй, що заснув він, на неї чекаючи, і спить тепер міцним сном. Почала його будити потихеньку дочка купецькая, краля мальована: він не чує; почала торсати дужче, схопила його за лапу волохату і бачить, що звір лісовий, чудо морське, бездушний, мертвий лежить... Потемніло їй в очах ясных, підломилися прудкі ніженьки, впала вона навколішки, обняла руками білими голову свого володаря ласкавою, голову бридку і потворную, і заголосила розпачливо: «Підведись, прокинься, друже милий мій, я люблю тебе, як жениха жаданого...» — і тільки оці слова вона вимовила, як сяйнули блискавки звідусіль, задвигтіла земля від грому великого, вдарила громовиця кам'яна у пагорок, порослий травичкою, і впала непритомною молода дочка купецькая, краля мальована. Скільки часу пролежала вона нечувствена — про те не відаю; але ж, опам'ятавшись, бачить вона себе в палаті високій, біломармуровій, сидить вона на золотому престолі з самоцвітами коштовними, і обнімає її принц молодий, як сонце, гарний, на голові з короною царською, у вбранні, золотом гаптованім; перед ним стоїть батько з сестрами, а навкруги навколішках стоїть почет численний, всі в парчу золоту, срібну одягнені; і мовить до неї молодий принц, як сонце, гарний, на голові з короною царською: «Полюбила ти мене, кра-

суне кохана, в образі чудиська потворного, за мою добру душу і любов до тебе; тож полюби мене тепер в образі людському, будь моєю нареченою жаданою. Лиха чарівниця прогнівалася на мого родителя покійного, короля славного і могутнього, вкрала мене, ще маленького, і диявольським чаклунством своїм, силою нечистою обернула мене на чудисько страхітливе і наклала таку клятьбу, щоб жити мені отакою потворою, гидкою і страшною для кожної людини, для кожної істоти живої, аж поки не знайдеться красна дівця, хоч би якого роду і звання була вона, і полюбить мене в образі страховиська і побажає бути моєю жоною законною, і тоді чаклунству настане край, і стану я знову молодиком пригожим; і жив я таким страхопудом, потворою рівно тридцять літ, і залучав я в мій палац зачарований одинадцять дівцих красних, а ти була дванадцята. Ні одна не полюбила мене за мою ласку і догоджання, за мою душу добру. Ти одна полюбила мене, потвору бридку й страхітливую, за мою ласку і догоджання, за мою душу добру, за любов мою до тебе несказанну, і будеш ти за те жоною короля славного, королевою в царстві могутньому».

Всі були цим дивом вражені, а почет вклонився аж до землі. Шановний купець поблагословив дочку наймолодшу, улюблену і молодого принца-королевича. І поздоровили жениха з нареченою сестри старшої заздрісні, і всі слуги вірнії, бояри великі і вояки хоробрії, і часу анітрохи не гаючи, справили бучний весільний бенкет, і почали жити й поживати та добра наживати. Я сама там була, пиво-мед пила, по вусах текло, а в рот не попало.

П Р И М І Т К И

Стор. 21. *Уфімське намісництво* — створено в 1781 р. з двох областей: Оренбурзької та Уфімської. В 1796 р. намісництво було перейменоване на Оренбурзьку губернію.

Стор. 26. *Акаївський бунт* — найбільше повстання башкирських селян, очолене Акаєм. Воно спалахнуло в 1735 р. і було спрямоване проти колоніальної політики російського царизму.

Стор. 30. Цитовані Аксаковим вірші належать, звичайно, йому самому.

Стор. 77. Про *Михайлушку* — Михайла Максимовича, управителя маєтками Параскові Іванівни — див. докладно в «Дитячих роках Багрова-внука». Він був дідом відомого поета-шестидесятника М. Л. Михайлова.

Стор. 84. *Домашній лікарський порадник Бухана*. — Тут йдеться про популярну в свій час книгу англійського лікаря Вільяма Бухана (1729—1805), яка витримала в Англії більше двадцяти видань. Книга ця виходила російською мовою в перекладі з французької двома виданнями (М. 1792 і М. 1811).

Стор. 104. *...двох-трьох безглуздих романів, на кшталт Любовного вертограду або Арістея і Телазії...* — «Любовний Вертоград або Непереборна вірність Камбера і Арісени», переклад з португальської Ф. Емін (СПБ. 1763); «Пригоди Арістея і Телазії», переклад з французької (СПБ. 1764).

Стор. 190. *Барановський Єгор Іванович* — оренбурзький губернатор, близький знайомий Аксакових.

...я не міг би правильно описати його без допомоги відомостей, що їх дали мені люб'язні люди. — Воскрешаючи в пам'яті минуле, С. Т. Аксаков часом відчував потребу підкріпляти свої спогади свідченнями старих друзів, земляків-оренбуржців. Він звертався до них в різних просьбах уточнити ті чи ті відомості, які мали для

нього інтерес. В аксаковському фонді ІРЛІ зберігається цікаве свідчення одного з земляків Аксакова, яке прямо стосується даного місця «Сімейної хроніки»: «...Сергія Тимофійовича по ходу оповідання приведено було до змалювання одного татарського села неподалік від Уфи, в якій був у дитинстві; йому хотілось перевірити художнє уявлення своє про цю місцевість з дійсністю, і він написав мені, просячи надіслати опис розташування села. Я надіслав Сергію Тимофійовичу найбільш вірний і простий опис місцевості; цього йому якраз і хотілося; і як дякував він мені за виконання просьби, який радий був великий художник, що відтворена ним місцевість вірна була істині» (ІРЛІ, ф. 3, оп. 14, спр. № 4, л. 14 об.).

Стор. 209. *Ольга Григоріївна Аксакова* (народ. 1848 р.) — дочка Григорія Сергійовича Аксакова, улюблена внучка письменника. Присвяту їй «Дитячих років Багорова-внука» було викликано такими обставинами. В грудні 1854 р. С. Т. Аксаков написав жартівливе віршоване послання своїй «Шестилітній Олі», в якому, поздоровляючи внучку з днем народження, обіцяв, що

Рівно через рік
Олі, внучці милій,
Дідусь надішле
Книжку невеличку...

Книгу було написано, по-перше, не через рік, а через три роки, по-друге, вона виявилась досить великою щодо обсягу. А втім, невідомо, — чи справді зв'язані «Дитячі роки Багорова-внука» з тим задумом, що його обіцяв здійснити письменник в своєму віршованому посланні, чи вони були написані *взамін* тієї книги, яку колись Аксаков збирався написати.

Стор. 222. «*Дзеркало чесноти*». — Тут йдеться про книгу «Дзеркало чесноти і благодетельності для дітей», твір Кейля, переклад з німецької, М. 1794.

«*Вдячний лев*» і «*Хлопчик, що одягається сам*» — неточно названі оповідання з «Дзеркала чесноти». Йдеться про оповідання «Нагороджене співчуття» (стор. 118—121) і «Хлопчик, що обслуговує себе сам» (стор. 55—58).

Стор. 223. *...відому комісію...* — Тут йдеться про так звану «Комісію для складання нового уложення», зібрану в 1767 р. Катериною II для перегляду російського законодавства. В комісію увійшли депутати від державних установ, від дворян, купецтва, духівництва. Ніяких наслідків діяльність комісії не дала, наступного року її було розпущено.

«*Дитяче читання для серця і розуму*» — перший дитячий журнал в Росії, виходив у 1785—1789 рр. як щотижневий додаток до «Мо-

сковских ведомостей», видаваних М. І. Новиковим, Журнал користувався в свій час великою популярністю.

Стор. 268. «Сонник». — Йдеться про книгу «Сонник, або Тлумачення снів, що трапляються сплячим людям...», СПб, 1784, друге вид.— СПб, 1791.

«Драматична бридня» — комічна п'єса М. П. Ніколева (1758—1815) «Прикажчик. Драматична бридня з голосами в одній дії» (М. 1781), уперше поставлена в Москві в 1778 р. Цитати з п'єси наводить Аксаков по пам'яті і не точно.

Стор. 276. З родини Мертвого особливо близьким С. Т. Аксакову був Дмитро Борисович Мертвого (1760—1824), його хрещений батько; видний сановник, він займав посаду тавричеського губернатора і генерал-провіантмейстера; автор відомих «Записок» (М. 1867). В 1857 р. С. Т. Аксаков написав про нього «Спогади».

Княжевич Максим Дмитрович (1758—1813) — губернський прокурор в Уфі, згодом служив у казенній палаті в Казані, виходець із Сербії. С. Т. Аксаков з дитячих років приятелював з синами М. Д. Княжевича — Дмитром (1788—1844), згодом літератором, членом Російської академії, попечителем Одеського учбового округу, і Олександром (1792—1872), згодом міністром фінансів (див. про них в «Спогадах» С. Т. Аксакова в другому томі, вид. М. 1955).

Мансуров Борис Олександрович (пом. 1814 р.) — казанський губернатор.

Ланжерон Олександр Федорович (1763—1831) — генерал, французький емігрант; утік із Франції після революції 1789 р. і вступив на російську службу.

Енгельгардт Лев Миколайович (1766—1836) — полковник, автор «Записок» (М. 1867).

Стор. 278. «Дитяча бібліотека» — її видавав німецькою мовою педагог і письменник Йоахім Генріх Кампе (1746—1818). В перекладі О. С. Шишкова вийшли дві частини (СПБ. 1788), які витримали кілька видань.

Стор. 280. *Фалатта! фалатта!* — More! more! (грецьке).

...любов Шишкова до простолюдина! — Аксаков тут, безперечно, ідеалізує реакціонера О. С. Шишкова.

Стор. 312. До слова «Сурку» в тексті «Русской беседы» дано таку примітку С. Т. Аксакова: «Собачка, врятований і вигодований молодим Багровим».

Стор. 313. До прізвища С. І. Анічкова в тексті «Русской беседы» дано примітку автора: «Старик сусіда, який подарував раніше книги молодому Багрову».

«Древня Вівліюфіка» — йдеться про щомісячне видання М. І. Новикова «Древня Російська Вівліюфіка, або Зібрання різних старо-

давніх творів, як-от Російські посольства в інші держави, рідкісні грамоти, опис весільних обрядів та інших історичних і географічних визначних пам'яток і багато творів древніх російських віршописців» (СПБ. 1773—1775).

Стор. 315. *Всі були страшенно обурені В.**.*—За вірогідним припущенням П. Є. Щеголева тут йдеться про Сергія Козьмича Вязьминова (1749—1819), уфімського намісника, згодом військового генерал-губернатора С.-Петербурга.

Стор. 316. До слів «горбата княжна калмичка» в тексті «Русской беседы» є примітка автора: «Княжна — глузливе прізвисько колишньої кріпосної калмички, відпущеної на волю».

Отепер гатчинські підуть угору — тобто прибічники Павла Петровича, який за Катерини II жив в опалі в Гатчині.

Стор. 348. Тут йдеться про роман французького письменника абата Прево д'Екзіля (1697—1763) «Філософ англійський або Життя Клевеланда, побічного сина Кромвельового, самим ним написане і з англійської на французьку, а з французької на російську мову перекладене» (СПБ. 1760—1771), в 9 частинах, а не в 15 томах, як помилково зазначає Аксаков.

Стор. 387. *Арфаксад, халдейська повість* — «Халдейська вигадана повість, що має в собі спосіб життя і звичаїв стародавніх східних народів... твір Козловського однодворця Петра Захар'їна» (М. 1793—1796).

Алківіад — роман німецького письменника Августа Готліба Мейснера (1753—1807), переклад з нім. Миколи Осипова (СПБ. 1794—1802).

Граф Вальмонт, або Омана розсудку. Листи, зібрані і обнародовані паном М... Піднесені королеві французькій в 1755 році п. Жерардом, каноніком С. Людовіка Луврського», переклад з франц. (Тамбов, 1794—1796).

Вікопомне життя дівизи Кларисси Гарлов — роман англійського письменника-сентименталіста Самуеля Річардсона (1689—1761); перше видання цього роману вийшло в Росії в 1791 р. в перекладі з французької.

Стор. 416. *Дмитрієв* Іван Іванович (1760—1837) — відомий поет-байкар.

Шатров Микола Михайлович (1763—1841) — поет-архаїст, прибічник О. С. Шишкова.

Стор. 421. *Римська Історія Роллена*.— «Історія римська, від створення Риму до битви Актійської, тобто коли зникла республіка», твір французького історика Шарля Роллена (1664—1741), переклад В. К. Тредьяковського в 16 частинах (СПБ. 1761—1767).

Стор. 444. «Векфільдський священник» — роман англійського письменника Олівера Голдсмита (1728—1774), російською мовою уперше вийшов в перекладі з французької (М. 1786).

«Герберт, або Прощай багатство» — англійський повчальний роман, написаний в формі листів, переклад з франц. (М. 1791).

«Залізна маска, або Дивовижні пригоди батька і сина», в трьох частинах, переклад з франц. (СПБ. 1766—1767); друге вид.— в 1800 р.

Хованський Григорій Олександрович (1767—1796), другорядний поет.

Стор. 446. Долгоруков Іван Михайлович (1764—1823) — владимирський губернатор, незначний поет, автор досить цікавих спогадів «Капище мого серця, або Словник усіх тих осіб, з якими був у різних взаєминах на протязі мого життя» (М. 1874).

Стор. 476. ...а в майбутньому чекав на мене початок найважливішої події в моєму житті...— Йдеться про вступ до казанської гімназії, що про нього розповів Аксаков у своїх «Спогадах».

ЧЕРВОНЕНЬКА КВІТОЧКА

Цю казку ключниці Пелагії С. Т. Аксаков, за власним визнанням, чув у дитинстві не «один десяток разів». Потім текст її призабувся, і вже тільки через багато років в свідомості письменника почався процес творчого відтворення цієї казки.

Про все це автор розповів у листі до сина Івана від 23 листопада 1856 року: «Я тепер зайнятий епізодом в мою книгу: я пишу казку, яку в дитинстві знав напам'ять і розповідав з усіма приповідками казкарки Пелагії, розважаючи цим усіх. Звичайно, я зовсім забув про неї; але тепер, перебираючи давні дитячі спогади, я знайшов серед безлічі різного мотлоху купку уламків цієї казки, а що вона ввійде в склад «Дідусевих розповідей», то я почав реставрувати цю казку. Я написав уже сім аркушів, і, здається, буде ще стільки ж» (Л. Б., ГАІС ІІІ, ІІІ/22 д.): Іван Аксаков відповів батькові: «Який я радий, що ви пишете дідусеві розповіді і казку Пелагії. Я левен, що це буде чудова річ, якій судився величезний успіх» («Іван Сергійович Аксаков в його листах», т. ІІІ, М. 1892, стор. 307).

Праця над «Червоненькою квіточкою» і «Дитячими роками Багрова-внука» йшла одночасно. Сам Аксаков вмістив цю казку в додатку, «щоб не переривати розповіді про дитинство» (див. прим. на стор. 399).

Зміст цієї народної казки відомий у багатьох варіантах в Росії і на Заході, див., напр., у збірці «Народных русских сказок О. М. Афанасьева «Пѣрушко Финиста, ясна сокола», «Заклятой царевич»

(т. II, Гослитиздат, 1938, стор. 311—316 та 443—445). Про деякі інші варіанти казки розповідає Аксаков у «Спогадах» (див. другий том видання М. 1955).

СПРАВЖНІ ІМЕНА¹ ЗГАДУВАНИХ ОСІБ
І НАЗВИ МІСЦЕВОСТЕЙ

Багров Серьожа — Аксаков Сергій Тимофійович.

Багров Степан Михайлович — Аксаков Степан Михайлович, дід письменника.

Багрова Орина Василівна — Аксакова Ірина Василівна, бабуся письменника.

Багров Олексій Степанович — Аксаков Тимофій Степанович — батько письменника.

Багрова (уродж. Зубіна) Софія Миколаївна — Аксакова (уродж. Зубова) Марія Миколаївна, мати письменника.

Зубін Микола Федорович — Зубов Микола Федорович, дід письменника.

Куролесова Парасковія Іванівна — Куроєдова (уродж. Аксакова) Надія Іванівна, двоюрідна тітка батька письменника.

Сестричка — Аксакова Надія Тимофіївна, сестра письменника.

* *
*

Багрово Нове — Ново-Аксаково, або Знаменське, нині Ново-Аксаково, Аксаковської сільради, Мордовсько-Боклінського району, Чкаловської області.

Багрово Старе — Старо-Аксаково, або село Троїцьке, нині село Аксаково, Аксаковської сільради, Майнського району, Ульяновської області.

Парашино — Надеждино, відоме також раніш під назвою Куроєдово, — нині Надеждинської сільради, Белебєвського району, Башкирської АРСР. Маєток цей успадкував батько С. Т. Аксакова, а потім — і сам С. Т. Аксаков.

Чурасово — Чуфарово, нині Старо-Маклаушинської сільради, Тагайського району, Ульяновської області.

¹ Йдеться про найбільш визначні персонажі «Сімейної хроніки» і «Дитячих років Багрова-внука».

З М І С Т

	Стор.
С. Т. Аксаков. <i>І. Дзевєрін</i>	3

Сімейна хроніка

Перший уривок з «Сімейної хроніки»	
Степан Михайлович Багров	21
Другий уривок з «Сімейної хроніки»	
Михайло Максимович Куролесов	47
Третій уривок з «Сімейної хроніки»	
Одруження молодого Багрова	79
Четвертий уривок з «Сімейної хроніки»	
Молоді в Багрові	126
П'ятий уривок з «Сімейної хроніки»	
Життя в Уфі	168

Дитячі роки Багорова-внука

До читачів	211
Вступ	213
Уривчасті спогади	214
Послідовні спогади	220
Дорога до Парашина	226
Парашино	238
Дорога з Парашина до Багорова	248
Багрово	253
Перебування в Багрові без батька і матері	263
Зима в Уфі	274
Сергіївка	294
Повернення в Уфу до міського життя	312
Зимова дорога до Багорова	318
Багрово взимку	321

	Стор.
Уфа	337
Приїзд на постійне життя в Багрово	351
Чурасово	370
Багрово після Чурасова	390
Перша весна в селі	394
Літня поїздка до Чурасова	430
Осіння дорога до Багрова	452
Життя в Багрові після бабусинної смерті . .	459
Д о д а т о к	
Червоненька квіточка. (Казка ключниці Пе- лагії)	477
П р и м і т к и	496

Редактор *П. П. Пельговський*
Художник *Д. Д. Грибов*
Художній редактор *А. М. Девлін*
Технічний редактор *Ю. Б. Юновський*
Коректор *Г. Г. Лозинська*

*

С. Т. АКСАКОВ, СОЧИНЕНИЯ
Семейная хроника. Детские годы Багрова-внука.
(На украинском языке)

*

Здано на виробництво 27/VII 1956 р. Підписано до друку 22/XI 1956 р. Формат паперу $84 \times 108^{1/32}$ Паперових арк. 7,875. Друк. арк. 25,83+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 27,84. Ціна 9 крб. Зам. № 1074. Тираж 20.000.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головвидаву
Міністерства культури УРСР. Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.

С. АКСАКОВ

1110111